САБРАНА ДЕЛА ГЕОРГИЈА ОСТРОГОРСКОГ

Уредник
Живорад Стојковић

Књига трећа

ИЗ ВИЗАНТИЈСКЕ ИСТОРИЈЕ, ИСТОРИОГРАФИЈЕ И ПРОСОПОГРАФИЈЕ

Георгије Острогорски

ИЗ ВИЗАНТИЈСКЕ ИСТОРИЈЕ, ИСТОРИОГРАФИЈЕ И ПРОСОПОГРАФИЈЕ

ПРОСВЕТА — БЕОГРАД

ИЗ ВИЗАНТИЈСКЕ ИСТОРИЈЕ, ИСТОРИОГРАФИЈЕ И ПРОСОПОГРАФИЈЕ

ПЕРИОДИЗАЦИЈА ВИЗАНТИЈСКЕ ИСТОРИЈЕ

Свако омеђавање и рашчлањавање историјске грађе — то је ваљда сваком јасно — има само условну важност. Само условну важност има и граница коју можемо да повучемо између византијске и римске историје, а исто тако ограничену важност имају и рашчлањавања саме византијске историје која се могу предложити. У историјској стварности нема прекида па према томе ни граница ни периода. Свака историјска промена јесте, напротив, последица претходног збивања и носи у себи клицу будућег развоја. Али, ма колико да је то истинито, ипак још ниједан историчар није могао да се одрекне рашчлањавања своје грађе. Колико год био свестан извештачености, чак и насилности свог поступка, ипак се неће моћи отети неопходности да бујицу историјског збивања загати и постави у одређене границе и историјски процес подели на одређене периоде. [229]

Потреба периодизације проистиче пре свега из практичне потребе за јасноћом и прегледношћу, потребе која се при приказивању и проучавању историје намеће исто онако неумитно као при настави историје. Али на то се не ограничава функција ни значај историјске периодизације. Јер, онај ко мисли историјски не може се задовољити пуком схематичном поделом грађе, не може одобрити било коју произвољну периодизацију, него ће, напротив, тежити логичној периодизацији која полази од одређених начела и даје се образложити самим историјским чињеницама. Међутим, периодизација је историјски образложива очигледно само онда ако за полазну тачку свакад одабере такве догађаје који су особито снажно утицали на развој и скренули га на нове путеве. Проблем периодизације своди се према томе на питање: којим историјским појавама треба приписати пресудан

[230] значај у овом смислу. А то не значи ништа друго, но да су начела периодизације која смо ми одабрали, у крајњој линији, израз схватања што смо га створили о целокупном развоју дотичне историјске области и о значају његових појединих компонената. Периодизација, дакле, није само нужно средство које служи практичним сврхама него и мерило нашег разумевања за историју. У томе лежи значај проблема периодизације, и зато је о том проблему тако често и тако живо дискутовано — на свим пољима историје, па и на византијском. У историјској стварности ипак има граница, или бар прекретница и камена међаша. Утврдити њих, значи унапредити разумевање за историју и у исти мах олакшати узајамно споразумевање међу историчарима.

I

Како историчари других области тако ни историчари Византије, разуме се, не могу а да своју грађу не поделе на одређене периоде, и као што је случај и на другим пољима историје, која су боље проучена и уживају већу пажњу, свак се при том придржава свог сопственог система периодизације који је мало или пак није нимало у складу са системом његових другова по струци. Напредак вредан помена донела су уосталом у овом погледу значајна и садр-
[231] жајна излагања Е. Штајна и Г. Браћана.[1] Истина, гледишта

[1] *E. Stein*, Untersuchungen zur spätbyzantinischen Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte. Mitt. zur osman. Gesch. 2 (1923/25), 1 и д. *G. I. Bratianu*, Les divisions chronologiques de l'histoire byzantine. Bull. de l'Acad. Roumaine 17 (1930), 44 и д. (прештампано у Études byzantines d'histoire économique et sociale, Paris 1938, 23 и д.). О почецима византијске ере веома важна разматрања пружа већ *K. Krumbacher*, Gesch. d. byz. Literatur, 2 изд. (1897), 1 и д. У опширним излагањима труди се, око утврђивања почетка византијске историје сада и *Elemér Balogh*, Die Datierung der byzantinischen Periode, Studi Albertoni II (1938), 153 и д. Периодизацију целокупне источноевропске историје покушава да изведе *I. Bidlo*, Ce qu'est l'histoire de l'Orient européen, quelle en est l'importance et quelles furent ses étapes, Bull. d'Information des Sciences Histor. en Europe Orientale 6 (1034), 11 и д., који време од IV века до пропасти руске монархије помало схематично рашчлањава на 11 одсека, од којих 8 отпада на византијску епоху. Својим опонентима — особито Halecki, Handelsmann, Hoetsch и Pfitzner — одговорио је Бидло у: Remarques à la défense de ma conception de l'histoire de l'Orient européen et de l'histoire des peuples slaves, ib. 95 и д. и L'Europe orientale et le domaine de son histoire, Le Monde Slave, 1935, IV, 1 и д. и 204 и д., где се, међутим, расправља не толико о проблему периодизације колико о појму источноевропске историје.

ове двојице научника не слажу се увек и свуда, тако да и овде важи констатација да свак има свој сопствени систем периодизације. Међутим, Штајн и Браћану потпуно се слажу у томе што обојица у византијској историји најпре разликују три велика раздобља. Заиста се изрази „рановизантијско", „средњовизантијско" и „позновизантијско" доба све више одомаћују и добро ће бити придржавати се те трипартитне поделе. Са начелном сагласношћу у тој тачки већ је добијено много. Али сад треба та три раздобља међусобно разграничити, и ту већ почињу тешкоће.[2]

Пре свега, поставља се питање где је уопште почетак византијске историје, или другим речима: где протиче граница између византијског и римског доба и које су то пресудне промене што су на место Римске Империје довеле Византијско Царство. Већ смо нагласили и не морамо још једном поновити да се таква питања могу поставити и решити само уз ограду. Јер знамо да је чак и појам „византијски" вештачки створен израз доцнијег времена. Царство које називамо византијским носило је до своје пропасти у XV веку поносно име Римског Царства и за тзв. Византинце, који себе никад нису називали друкчије него Римљанима (Ромејима), била је историја њихове земље просто-напросто римска историја. Још и учени Нићифор Григора назвао је своје дело, које описује судбину царства у времену од 1204. до 1359, Ῥωμαϊκὴ ἱστορία, мада се осакаћено царство, које он описује, на крају ограничило углавном на област Тракије.

Стога је познати енглески историчар Џон Б. Бјури у [232]
својим делима избегавао израз „византијски". Говорио је о позноримском и — за време од постанка Западноримског Царства Карла Великог — Источноримском царству.[3] Да је таква терминологија стварно оправдана неће сигурно нико оспорити. Упркос томе наша наука, у којој се назив византинологија већ одомаћио, ипак се придржава традиционалног вештачког начина изражавања, супротстављајући староримској византијску историју. И то с правом, јер иако

[2] На начелима периодизације која овде треба изложити и образложити заснива се подела грађе у мојој Geschichte des byz. Staates, (Handbuch der Altertumswissenschaft XII, 1, 2), München 1940. (в. Историја Византије, СД, књ. VI).

[3] *J. B. Bury*, A History of the Later Roman Empire from Arcadius to Irene (395—800), London 1889; A History of the Later Roman Empire from the Death of Theodosios I to the Death of Justinian (395—565), London 1923; A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basile I (802—867), London 1912.

византијску од римске не одваја јаз па је византијска историја наставак и даљи развитак римске, ипак се у нама, кад пратимо тај даљи развитак, јавља непосредно и неварљиво осећање да постепено и све више напуштамо круг римске историје и залазимо у један нов историјски круг који ми оправдано називамо византијским. Јер, видимо како пред нама настаје нова државно-културна творевина у чијим темељима, поред римских, има и неримских, чак и Риму страних елемената, и која се од римске антике, поред све своје верности традицијама, ипак толико разликује да се неумитно намеће потреба посебног означавања. И ту нам притиче у помоћ вештачки, али, ипак прикладан и сасвим срећно нађен назив „византијско".

Тиме се враћам на наше питање о граници између римског и византијског доба. Кад бисмо чак и хтели да се придржавамо Бјуријеве терминологије,[4] морали бисмо то исто питање поставити у друкчијој формулацији. Јер, било да кажемо „рановизантијско" или „позноримско" — а заиста се бар прелазно раздобље од IV до VI века може са пуним правом назвати како рановизантијском тако и позноримском епохом — морамо пре свега утврдити где лежи почетак те византијске или позноримске епохе, макар само у оном условном смислу који у историји треба дати појму „почетак".

[233] Већ је Лебо доба Константина Великог ставио на почетак византијске историје, коју, истина, није називао византијском историјом, већ историјом „du Bas Empire"[5]. Од модерних византинолога особито је Крумбахер врло луцидно изложио зашто се као почетак византијског доба „у области политике, религије, културе, уметности, језика и књижевности у приличној сагласности" треба да сматра Константинова епоха.[6] За то схватање изјашњава се данас сва-

[4] Уосталом и Бјури изричито говори о византијској култури и у уводу у Cambridge Medieval History I (1911) стр. VIII, појам „византијско" назива чак „an appropriate and happy name".

[5] Подсећамо на то да потпун назив чувеног дела *Lebeau*-а гласи „Histoire du Bas-Empire, en commençant à Constantin le Grand". Уп. и карактеристичну реченицу у св. I (1757) 5: „La Religion Chrétienne arrachée des mains des bourreaux, pour être revuëtue de la pourpre impériale, et le siège des Césars transferé de Rome à Byzance, donnent à l'Empire une face toute nouvelle".

[6] *K. Krumbacher*, Geschichte der byzantinischen Literatur. 2. изд. (1897), 1 и д. Исто онако очевидно тачне као малопре наведена реченица Лебоа јесу Крумбахерове речи: „Питање где треба тражити клице новог раздобља више не може остати спорно: то је време у којем је старо многобоштво званично замењено новом светском ре-

како већина историчара Византије[7]. Не мали број, и то такође веома познатих историчара Византије ставља, напротив, почетак византијске историје било у још раније или пак у доцније доба. Неко време, тј. док се византијска историја сматрала само привеском античке, није чак било ни неуобичајено да се почетак византијског доба помери у VIII век.[8] Али, наука се данас више не мора да обазире на тај застарели начин посматрања, од којег се Крумбахер изричито оградио у 2. издању своје историје византијске лите- [234]
ратуре[9]. Друга поставка почетка — година 395. у којој је Теодосије I разделио царство својим синовима — мада и она у основи почива на застарелим представама, ипак још и данас ужива известан углед. Са поделом царства под Теодосијем почиње како већ поменута сјајна књига Бјурија тако и основно дело Кулаковског[10], који је управо на пољу рановизантијске историје такође стекао особито велике заслуге. Тај почетни датум прихватили су и неки други историчари[11], а још недавно нашао је браниоца у личности К. Амандоса.[12] Међутим, ми веома добро знамо да Теодосијева

лигијом, време у којем је *државна бит* претрпела дубок и трајан преображај, време у којем је грчки елемент у Римској империји, оснивањем нове престонице у грчком културном кругу, почео да јача и да се развија у политички моћан и напослетку владајући фактор, време у којем су у грчком језику, грчкој књижевности и уметности настале темељне и далекосежне промене: почетак IV века или, ако се жели тачнији датум, године 324. у којој је Константин Велики ступио као самодржац на римски царски престо".

[7] Уп. на пример, да поменемо само неке од најзначајнијих данашњих историчара Византије, *A. Vasiliev*, Histoire de l'Empire byzantin (1932); *Ch. Diehl*, Histoire de l'Empire byzantin (1934); *N. H. Baynes*, Byzantine Empire (1926); *F. Dölger*, Beiträge zur Gesch. der byz. Verwaltung (1927), 10, и Byz. Zeitschr. 31 (1931), 1600.

[8] Уп. н. пр. *B. G. Finlay*, A History of Greece I (1877), 351 и д.

[9] Еволуција кроз коју је сам Крумбахер у том погледу прошао у времену између 1. и 2. издања свог дела (1890. и 1897), поучно показује како боља сазнања доводе до тачније периодизације.

[10] *Ю. Кулаковский*, История Византии I, Кијев 1913.

[11] Чак и *H. Gelzer*, Abriss der byzantinischen Kaisergeschichte (код Крумбахера, стр. 911 и д.), мада је тиме дошао у противречност са Крумбахером, у чијем је делу његов „Нацрт" објављен као додатак. Уосталом, из Гелцерових напомена на наведеном месту, које поготово поред Крумбахерових темељних излагања остављају мало чудан утисак, види се да он проблем периодизације „начелно" није узимао озбиљно.

[12] *K. Amantos*, Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους I, Атина 1939. — Ако и нови приказ *Ch. Diehl—G. Marçais*, Le monde oriental de 395 à 1081, објављен у Глоцовој (Glotz) Histoire générale (1936) као почетак византијске историје узима Теодосијеву поделу царства, то се веро-

деоба није створила ништа начелно ново, него се угледала на раније деобе царства. Иако је тачно да је Царство после деобе од 395. до пропасти Западноримског Царства у години 476. трајно остало подељено на две половине, треба томе насупрот констатовати да је и у претходном времену владавина једног цара била реткост, а владавина више царева, уз одговарајућу поделу царства, напротив, представ-
[235] љала правило;[13] затим, пре свега, треба нагласити да се Теодосијева деоба није разликовала од ранијих деоба Царства зато што се начелно придржавала идеје државног јединства и није створила две одвојене државе, него је то једно Царство ставила под управу двојице царева, тачно онако како је то бивало и при свим сличним мерама претходног времена.[14] Али, како да се из византијске историје искључе такве појаве као што су заседања прва два васељенска сабора, делатност великих црквених отаца Атанасија Александријског, Василија Великог, Григорија из Нисе и Григорија Назијанског, и пре свега дело самог Константина Великог: христијанизација Царства и оснивање нове престонице? Те и многе друге појаве IV века избацити из византијске историје значило би не само превидети веома битне елементе византијског развоја него и затворити очи пред најважнијим чињеницама по којима се византијски свет темељно разликује од римског.

ватно објашњава општим планом те серије и не може се ставити на терет истакнутом мајстору француске византинологије, јер у својој Histoire de l'Empire byzantin (1919, 2. изд. 1934) Ш. Дил почиње излагање са временом Константина Великог (уп. стр. 11, нап. 7).

[13] Према поучном прегледу који даје *E. Kornemann*, Doppelprinzipat und Reichsteilung im Imperium Romanum (1930), 182 у времену од смрти Константина Великог до смрти Теодосија Великог, на самодржачку владавину отпада свега 5½, на владавину више државних поглавара, напротив, 52½ године, и то готово увек уз одговарајућу поделу територије.

[14] То су уосталом Бјури и Кулаковски, као стварни познаваоци рановизантијске историје и уређења, веома добро знали па и сами изричито наглашавали. Штавише, мада су приказ византијске историје почели са временом Теодосијевих синова и на тај начин помогли да тај погрешно постављен почетак стекне угледа, обојици је било потпуно јасно да већ владавина Константина Великог отвара ново раздобље. В. уводне напомене *Кулаковског*, История Византии I (1913), 5 и д., и *Bury*, History of the Later Roman Empire I (1923) и д., где између осталог читамо и реченицу: „The reign of Constantin the Great inaugurated a new age in a much fuller sense than the reign of Augustus, the Founder of the Empire." Тако и Cambridge Medieval History I (1911), коју је редиговао Бјури, почиње са Константиновим временом.

Супротно томе, двојица историчара Византије, којима имамо да захвалимо за најдрагоценија излагања о проблему периодизације, хтела би да помере почетак византијске историје у време пре Константина. Јер, према мишљењу Е. Штајна,[15] за које се изјашњава и Браћану,[16] византијска
историја почиње већ са Диоклецијаном. Чини нам се да то [236]
мишљење иде сувише далеко и њему ће се моћи придружити само онај ко духовном животу у историји придаје тек подређен значај и склон је да Е. Штајна следи и у његовом наглашеном потцењивању историјског значаја Цариграда. Диоклецијан је већ, свакако водећи рачуна о историјској победи Истока, пренео своју престоницу у источни део Царства. Али, тек је Константин Царству на Истоку дао чврсто и стално државно средиште оснивањем нове престонице на Босфору, која је као Нови Рим требало да замени стару престоницу на Тибру и која је — упркос мишљењу Е. Штајна — као културни и државни, стратешки и трговинскополитички центар имала управо јединствен значај за даљи развој не само Византијског Царства него и целог околног света.[17] Да су Диоклецијанове реформе изванредно важно исходиште рановизантијског државног развоја, то је општепознато и то јамачно нико не оспорава. Али, при том се не сме заборавити да је Константин не само наставио и изградио него и битно усавршио — у неким веома важним деловима чак и потпуно преиначио — Диоклецијаново реформаторско дело. Тек у Константиново доба коначно се уобличио онај систем који је рановизантијској држави послужио као темељ у управи, привреди, финансијском уређењу и организацији војске, и који се у свим својим најбитнијим цртама одржао кроз целу рановизантијску епоху, а у многим — и то управо тек од Константина створеним — елементима чак и за много столећа надживео ту епоху. Треба се сетити,

[15] *E. Stein*, Untersuchungen 2. Уп. и Geschichte des spätrömischen Reiches I 1927, 1 и д., и Gnomon 4 (1928), 410 и д.

[16] *G. Bratianu*, Études byzantines 35 и д.

[17] С правом каже *Gregorovius*, Geschichte der Stadt Athen im Mittelalter I[2] (1889), 25: „Од оснивања Рима није био створен важнији град на Земљи... Цариград је био међа на којој се зауставио пагански стари век, а у исти мах је означио културноисторијско одвајање латинског Запада од грчког Истока." *E. Schwartz*, Kaiser Constantin und die christliche Kirche (1936), 85, упоређује оснивање Цариграда са оснивањем Александрије; *A. Philippson*, Das byzantinische Reich als geographische Erscheinung (1939), 26, са оснивањем Александрије и Петрограда. Уп. и Филипсонове напомене, loc. cit. 29 и д. и 214.

на пример, Константинове велике новчане реформе, која није само успела да излечи — Диоклецијановим насилним уредбама потпуно упропашћено — привредно и финансијско уређење царства, него је створила и новчани систем
[237] беспримерне трајности. Али пре свега треба подсетити на чињеницу да историја једне државе ипак значи знатно више него повест њене управе, привреде и финансија, и да су култура и духовни живот исто тако важни елементи историјског развоја. А шта је духовни живот Византије, ако то није њена хришћанска вера? Мислим да би то била једна contradictio in adiecto кад би се почетак византијске историје померио уназад у паганску епоху. Јер, без хришћанства суштина Византије не може се ни замислити — што није хришћанско, још није ни византијско. Византија је христијанизовано, ка хеленистичком Истоку окренуто Римско Царство. То је најједноставнија и у исти мах и најпрегнантнија дефиниција оне историјске творевине коју обично називамо Византијским Царством. А из тога произилази да историју тог царства морамо отпочети са христијанизацијом и са оснивањем нове престонице на Босфору. Не традицијама верни Римљанин, уназад окренути законодавац и прогонитељ хришћана Диоклецијан, него први хришћански цар, велики и смели новатор Константин — novator turbatorque priscarum legum, по Јулијановим речима — стоји на челу низа византијских владара.[18]

Заиста, мало је епоха светске историје које имају до те мере карактер прекретнице као доба владавине Константина Великог. Међутим, ако Константинову еру стављамо на почетак византијске историје, тиме сасвим сигурно нећемо да оспоримо постојање извесних „византијских" црта у времену пре Константина, а поготово, даље трајање многобројних римских елемената у времену и после Константина. Као што је горе већ истакнуто, римске традиције одржале су се у Византијском Царству докле год је трајало то царство. А у прва три столећа после Константина, римски елементи у Царству нису били мање јаки него што су били истински византијски. Царство најпре још представља светску империју; његов универзални положај затим је, додуше, озбиљно доведен у питање појавом нових народа, али правно није претрпео никакво ограничење, и под Јустинијаном се још једанпут остварује римска светска владавина. Очува-

[18] Тачно каже *E. Balogh*, loc. cit. 157: „Диоклецијан је окренут уназад, Константин загледан у оно напред."

ње, односно поновно освајање владавине светом јесте осо- [238]
вина око које се у рановизантијској епохи креће целокупна царска политика; оно је још реалан политички циљ, не само претензија и чежња као у доцнијем времену. Унутарње-политички — у цивилној управи и у организацији војске, у привредној и друштвеној изградњи — царство се још потпуно заснива на диоклецијанско-константиновском уређењу, и уколико се, особито у Јустинијаново доба, од њега одступа, не настаје нека нова државна организација, него се стварају само мешовити и прелазни облици.[19] Али, моћ римских традиција испољава се најупадљивије у упорном придржавању царске владе латинског језика. Поступно се, додуше, чине извесни — оклевајући и задоцнели — уступци грчком језику, али службени језик царства остаје латински све до Ираклијевих времена. Тако је цели временски период који од Константина Великог води до Ираклија типично прелазна епоха у којој старо и ново живе једно поред другог, прожимају се и боре се једно против другог, да би најзад срасли у ново животно јединство. Тај период, који се са истим правом може назвати рановизантијским или пак позноримским, чини прелаз са истински римског ка истински византијском, или боље: из римског старог века у византијски средњи век.

Најрепрезентативнија фигура тог прелазног времена јесте сам велики цар Јустинијан, који у подједнакој мери сједињује у себи старо и ново: римски император и човек претежно латинске културе, али у исти мах страстан теолог правог византијског кова и ватрени хришћанин, прожет вером у богомдану законитост свог владарског звања. Дух његов и његовог времена испољава се подједнако снажно како у успостављању Римске Империје тако и у подизању Свете Софије, како у кодификацији римског права тако и у затварању атинске академије и у дугим теолошким дискусијама у спору око „Трију поглавља".

II

После слома Јустинијанове светске владавине настао
је оштар преокрет и у годинама анархије, која је захватила [239]
Царство под Фоком (602—610), коначно се распао застарели

[19] Изузетак чини, свакако, оснивање егзархата по одлуци цара Маврикија (582—602), који је и иначе умногоме претеча великог Ираклија.

позноримски систем. Тиме се завршава рановизантијска епоха. Са Ираклијем (610—641), који је царство извео из хаоса и развоју културе и државе дао потпуно нов правац, почиње ново раздобље у Византији.

Откако је уочен значај цара Ираклија не само као победника над Персијанцима и Аварима него и као обновитеља византијске државе, свакако више нико не сумња у то да доба тог великог владара представља најзначајнију цезуру у византијској историји после IV века. Али, зачудо, као граница између рановизантијског и средњовизантијског доба обично се не узима година ступања на престо него година смрти цара Ираклија. Сасвим је разумљиво што је пре више од 40 година Крумбахер као историчар књижевности био склон да епоху, у којој је Георгије Писида писао своја дела, не убраја у књижевно пусто време „тамних столећа" него у књижевно продуктивни рановизантијски период.[20] Мање је разумљиво, међутим, кад и историчари који су стекли тако велике заслуге за проучавање унутарње историје Византије, као Е. Штајн и Г. Браћану, време Ираклијеве владавине уврштују у рановизантијску епоху.[21] Јер, више нема никакве сумње: постанак средњовековног грчког царства — које се како по свом духу и језику тако и по својој друштвеној, привредној, војној и административној структури темељно разликује од позноримског (одн. рановизантијског) царства — пада у Ираклијево доба.

Својим далекосежним реформама створио је Ираклије један нов државни систем. Застарели позноримски управни поредак замењује се тематским уређењем, које значи милитаризовање државне управе и византијској државној целини даје потпуно ново обележје. Насељавање стратиота по провинцијама царства, што је повезано с тим, доводи до нове организације војске. Византијска армија отад се више не састоји од туђинских најамника, као у рановизантијско доба, него претежно од домаћих стратиота насељених по
[240] темама. А поред те стално настањене сељачке милиције видимо како у провинцијама царства постепено настаје широк слој слободних сељака чије право кретања није ограничено. Данас свакако више нико не верује да је у Византији у једном датом тренутку проглашено ма какво ослобођење сељака. Кметство у Византији никад није укинуто и зависних сељака (парика) било је у Царству у сва времена.

[20] K. *Krumbacher*, Gesch. d. byz. Literatur, 11.

[21] *E. Stein*, Untersuchungen 2. *G. Bratianu*, Études byzantines, 38.

Али док су у рановизантијско доба велика властелинства са својим колонима преовладавала, у средњовизантијској епохи, напротив, слободни мали земљишни посед стиче пресудан значај, штавише он сачињава главни темељ новог државног система. Јер као што се војна сила царства, почевши од VII века, заснива на снагама стално настањених стратиота-малих земљопоседника, тако и његова финансијска моћ почива у првом реду на пореским плаћањима слободног сељаштва-власника малих земљишних поседа. То је, укратко, велики преображај који је Царство, захваљујући Ираклијевим реформама, доживело на друштвеном, привредном, војном и административном подручју.[22] Систем који је створио Ираклије одржао се докле год је трајала моћ Византијског Царства. Његовим распадом у XI веку почиње и пропаст царства.

У Ираклијево доба потпуно се изменио и спољнополитички положај царства. Обарањем сасанидске државе окончана је византијско-персијска борба претходних столећа, а са појавом Арабљана настаје ново кобно рвање које даје правац византијској спољној политици у следећим временима; у исти мах у VII веку, после неуспеха Маврикијеве велике експедиције на Дунав, започиње пуним замахом насељавање Словена на Балканско полуострво. Хоћемо ли или не заједно са Пиреном,[23] сматрати арабљанску инвазију светскоисторијском границом између старог и средњег века, за Византију су арабљанска освајања као и све јаче пословењивање балканског подручја у сваком случају догађаји управо од пресудног значаја.

У Ираклијево доба пада исто тако и најважнији преображај који је Царство на културном пољу икад доживело [241]
од времена Константина Великог и који је Јустинијанову полуримску империју претворио у грчко средњовековно царство. Вештачком одржавању службеног латинског језика дошао је крај под Ираклијем, а грчки постаје званични језик Царства. Тиме престаје противприродна двојезичност народа и владе, те хеленизација царства, дуго времена вештачки спутавана, сада долази до пуног развоја. Тај велики и за даљи културни развитак Царства пресудни преокрет налази очит израз и у томе што се Ираклије одриче ношења компликоване римске царске титуле и званично придева

[22] Опширније о томе у мојој Geschichte des byz. Staates, стр. 57 и д. и 87 и д. са тамо наведеном литературом (в. Историја Византије, стр. 112 и д. и 147 и д.).

[23] *H. Pirenne*, Mahomet et Charlemagne, Paris—Bruxelles 1937.

себи грчки народни назив василевс, који је отад па до пропасти Царства стварна титула свих византијских владара. Истим духом одише преиначење система вишег образовања изведеног у Византији под Ираклијем. На место полулатинског и сасвим световног универзитета Теодосија II, несталог у годинама анархије под Фоком, долази сада изразито грчка и наглашено црквена „Васељенска школа“; иницијативу за њено оснивање дао је патријарх Сергије, царев душебрижник и одани саветник.[24] Црква уопште стиче у Византији, почевши од VII века, све већи значај, она више није слуга државе као у Јустинијаново доба. Целокупни живот добија у све јачој мери неку црквену, штавише неку мистичну примесу. Ратови у којима је Ираклије савладао велико Персијско Царство већ су често и донекле с правом упоређивани са крсташким ратовима, јер су били ношени верским одушевљењем какво раније доба није познавало. Најзад, недавно је сјајно и убедљиво показано како и у уметничко-историјском развоју са почетком VII века настаје у Византија нова епоха, епоха византијског средњег века.[25]

Граница између рановизантијског и средњовизантијског доба представља за Византију у исти мах и границу између старог и средњег века. Ми се овде не можемо упуштати у претресање замршеног и много оспораваног питања о по-
[242] четку средњег века, као што се и иначе у својим излагањима трудимо да се строго држимо у границама византијске историје, како се не бисмо изгубили у несагледном. За Византију се проблем свршетка старог века поставља друкчије него за Запад утолико што су античке традиције у Византијском Царству без прекидања постојале и даље, а хеленска култура, римско право и римске идеје о држави били живи у сва времена. Уколико је, пак, допуштено говорити о неком византијском средњем веку, свакако се може рећи да он почиње са Ираклијевим временом. И као тип човека Ираклије, вођ првог великог верског рата у хришћанској ери, без сумње припада средњем веку, што се јамачно не може тврдити за Јустинијана и његове непосредне наследнике. Јустинијан је био римски император, Ираклије први истинито византијски василевс.

Све то довољно показује да је средњовизантијски период правилније започети не смрћу него већ ступањем

[24] Уп. *F. Fuchs,* Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter (1926) 80 и д.

[25] *A. Grabar,* L'empereur dans l'art byzantin. Paris 1936, 163 и д., 244 и д. и иначе.

на престо цара Ираклија. Далеко битније од различности мишљења које ме у овој тачки одваја од Штајна и Брађана јесте, међутим, нама заједничко сазнање да почетак средњовизантијске епохе треба тражити у VII веку, а не у доба царева-иконобораца, које је некад сматрано почетком византијске историје и још недавно почетком средњовековног периода Византијског Царства.[26] Брађану с правом изричито одбија[27] овај начин посматрања који полази од погрешних и сад већ превазиђених представа. Јер ми данас знамо[28] да некад распрострањена теорија о обнови византијске државе под Лавом III (717—741) нигде у изворима нема ни најмањег ослонца и да превратничке реформе које су обично приписиване овом цару, уколико при том није реч о пуким производима научничке маште, стварно припадају већ VII веку. Овде имамо особито поучан пример како нови истраживачки резултати и боља сазнања померају границе периодизације.

III

О граничној тачки између средњовизантијског и позно- [243]
византијског доба мишљења историчара Византије највише се разилазе. Брађану се залаже за традиционални датум: освојење Цариграда налетом крсташа и Млечана године 1204. Према томе би средњовизантијски период обухватао безмало шест, а позновизантијски свега два и по столећа. Са таквом незгодом могли бисмо се, дабогме, помирити, кад не би и стварни разлози говорили против поделе која у једно раздобље силом утискује такве из основа различне историјске моменте као што су, с једне стране, доба Ираклијеве и сирске династије, а с друге стране епоха Комнина и Анђела. Е. Штајн хтео би, супротно томе, раздвојну границу да помери у знатно раније време. За њега, позновизантијска епоха почиње већ са ступањем на престо Алексија I године 1081, а као посебно битну прекретницу сматра византијски пораз код Манцикерта 1071, који је имао за последицу губитак Мале Азије, коју су запосели Селџуци,

[26] Уп. на пример The Cambridge Medieval History IV (1923) која носи поднаслов: The Eeastern Roman Empire (717—1453). Такође *N. Jorga,* Y-a-t-il eu un Moyen Age byzantin? Bull. de l'Acad. Roumaine 12 (1927), 9.

[27] *G. Bratianu,* Études byzantines, 37 и д.

[28] Уп. *G. Ostrogorsky,* Über die vermeintliche Reformtätigkeit der Isaurier, Byz. Zeitschr. 30 (1929/30), 394 и д. (в. у овој књизи стр. 30 и д).

и временски се подударао са норманским освојењем Сицилије.[29] Слично је и Бјури мишљења да пропадање Византијског Царства почиње са поразом код Манцикерта.[30] То мишљење без сумње има много убедљивога и нама се чини да историјском развоју удовољава боље од оног традиционалног начина посматрања који процес опадања рачуна тек од катастрофе из 1204. године. Али ми бисмо пошли још корак даље и поставили тезу да већ смрт Василија II године 1025. оцртава границу између средњовизантијског и позновизантијског периода. И заиста: ако стварање новог државног система под Ираклијем означава почетак средњовизантијске епохе, онда његово растројство после смрти последњег великог цара из македонске династије логично означава њен крај. Јер већ непосредно после смрти Василија II феудалне снаге у Царству односе коначну победу над централном влашћу, и тиме на место „демократске" централистичке државе ступа феудалистички утемељено
[244] позновизантијско царство. Битно феудалистичко обележје
није Византијско Царство стекло тек под Палеолозима, него већ под Комнинима, Дукама па и под епигонима македонске династије.

Пад Цариграда у руке Латина без сумње је један од најдалекосежнијих и најсудбоноснијих догађаја византијске историје, и велика је заблуда, по мом мишљењу, кад Е. Штајн покушава да умањи значај тог догађаја.[31] Али у томе је Штајн потпуно у праву да је процес распадања у Византијском Царству започео много пре латинског освајања. Катастрофа године 1204. није била само исход спољнополитичке констелације, него такође и пре свега плод унутарњег расула Византије, а почеци тог расула могу се пратити уназад дубоко у прошлост. Штајн веома тачно каже да процват под Комнинима „представља само варљиву површину, испод које се врши унутарње расуло царства."[32] Јер већ у доба Комнина мало је шта преостало од строгог средњовизантијског државног система. Али будимо доследни: процес опадања јамачно ипак није почео тек у доба Комнина, које је у поређењу са претходном епохом било

[29] *E. Stein*, Untersuchungen 2 и д.
[30] Cambridge Medieval History IV (1923), стр. XI. Уп. и *Bury—Gibbon* V, App. 9, стр. 524.
[31] Штајново гледиште о тобожњој безначајности латинског освојења у вези је са његовим општим потцењивањем историјског значаја Цариграда за Византијско Царство. Уп. особито његова излагања у часопису Gnomon 4 (1928), 410 и д.
[32] *E. Stein*, Untersuchungen 5.

напротив време поновног јачања и поновног уздизања. Комнини више нису могли да зауставе процес опадања, али свакако га нису они подстакли. Нису га могли зауставити зато што је већ у претходној епохи био исувише напредовао и стварни узроци тог процеса више се нису дали одстранити ни залечити. Распадање средњовизантијског државног система почело је још под епигонима македонске династије и око средине XI века било је већ у пуном јеку.

Познато је и већ чешће описано како су византијски цареви X века све употребили да мали земљишни посед сељака и стратиота заштите од грамжљивости велепоседника. Борбу против експанзионих нагона велепоседничке аристократије, тзв. моћника, водила је византијска централна власт
са највећом енергијом и огорчењем, јер у питању су били [245]
темељи државног система који је царство у средњовизантијско доба учинио великим. Али упркос крајњој строгости владиних мера, феудалне снаге су напослетку ипак однеле победу. Василије II био је последњи који је борбу против „моћника" водио свим силама. После његове смрти потпуно се прекида дуги низ царских новела издатих ради заштите малог земљишног поседа, и сељачка и стратиотска добра тако постају плен велепоседника, који их, уз отад благонаклоно пасивно држање владе, са највећом брзином грабе себи. Као у рановизантијско доба, али у очитој супротности са средњовизантијском епохом, од XI века опет велепосед доминира животом у византијској провинцији, док малопоседничко слободно сељаштво, додуше, не ишчезава потпуно[33], али је ипак потиснуто сасвим у позадину. И тзв. алиленгион, плаћање пореза за опустела земљишта суседа, који је Василије II натоварио велепоседницима, укинут је на наваљивање моћника већ неколико година после његове смрти, одлуком Романа III Аргира (1028—1034)[34], јер тај цар, и сâм типичан представник моћника, није имао ни снаге ни воље да се супротстави захтевима велепоседничке аристократије. Средњовизантијски државни систем разглављује се, друштвена и привредна структура царства мења се из основа, и по-

[33] Тако тачно *F. Dölger*, Die Frage des Grundeigentums in Byzanz. Bull. Intern. Comm. of Hist. Sciences 5 (1933), 10.
[34] Skylitzes—Kedrenos II, 486 (ed. Bonn.) Уп. *G. Ostrogorsky*, Die ländliche Steuergemeinde des byzantinischen Reiches im 10. Jahrhundert. Vierteljahrschr. f. Sozial- und Wirtschaftsgesch. 20 (1927), 1 и д. (в. СД, књ. II, стр. 261 и д.), и Das Steuersystem im byzantinischen Altertum und Mittelalter, Byzantion 6 (1931), 227 и д. (в. исто стр. 123 и д). Друкчије *F. Dölger*, Das Fortbestehen der Epibole in mittel- und spätbyzantinischer Zeit, Studi Albertoni II (1934), 3 и д.

литичко вођство доспева у руке племству, најпре цивилном, затим војничком. Цар више није власт која стоји изнад странака и противречних интереса појединих сталежа; постао је заступник једног одређеног друштвеног слоја. Тако настаје сталешко феудално царство македонских епигона, Дука и Комнина. Између комнинске епохе и времена које њој непосредно претходи постоји у овом погледу разлика
[246] само у томе што под епигонима македонске династије и под Дукама цивилна, под Комнинима пак војна аристократија држи крму у рукама. Утолико је силнија разлика између старије епохе, коју називамо средњовизантијском, и времена од победе феудалних снага после смрти Василија II.

Истина, између византијског и западног феудализма постоје очигледне разлике. Феудализам у западњачком смислу у Византији није постојао, јер многочлане хијерархијске лествице феудалног државног поретка нису нашле простора у византијском свету, па се чак ни у позно доба Византије између цара и царских поданика није могао замислити онај однос узајамне верности који је типичан за феудализам на Западу. Али и у Византијском царству свакако постоје феудални односи, и они управо од XI века представљају важно обележје византијске државне бити. Напоредо са опадањем малог земљишног поседа настаје нагло рашћење великих властелинстава а њихово цветање још је убрзано далекосежним имунитетским правима која умеју да обезбеде себи. Као што је познато, почевши од XI века давана су у Византији имунитетска права са великом дарежљивошћу, и то не само манастирским и црквеним добрима него и световној властели: велепосед се све чешће ослобађа одређених или пак и свеколиких јавних дажбина и обавеза, а при општем ослобађању забрањује се државним чиновницима да ступе на тло повлашћених властелинстава.[35] Особито далекосежне повластице уживају пронијарска добра, лена, која се византијским великашима дају на коришћење за одређене услуге. Овде није место да се подробно упуштамо у излагање значаја и развоја пронијарског система.[36] Али је у вези са нашим предметом битно да утврдимо да се тај најважнији феномен византијског феудализма појављује најдоцније око средине XI века: први пронијар ког знамо јесте главни

[35] Уп. *П. Яковенко*, К истории иммунитета в Византии (1908); *F. Dölger*, Die Frage des Grundeigentums in Byzanz 8.

[36] Уп. *П. Мутафчиев*, Войнишки земи и войници в Византия през XIII—XIV в., София 1923, и *G. Ostrogorsky*, Geschichte des byzantinischen Staates, 232 и 262. (в. Историја Византије, 314 и 350).

министар Константина IX Мономаха (1042—1055), хуманист и доцнији патријарх Константин Лихуд.[37] Седамдесетих година XI века пронијарска добра већ се раздају у великом [247] броју[38] и пронијарски систем доцније стиче све већи значај.

Исто тако је озбиљан знак лабављења централне власти и њеног бирократског апарата кад се пореска примања у провинцијама сад чешће дају под закуп приватним предузимачима. Тај систем, који је додуше био познат у рановизантијско, али не и у средњовизантијско доба, и који забија дубоку брешу у финансијско-управни поредак Византијског Царства, јавља се такође већ под епигонима македонске династије и већ тада се увелико шири.[39]

Сличне промене какве се уочавају у области пољопривреде, где византијска централна власт пушта на вољу настојањима велепоседа, сусрећемо у исто време и у градској привреди. У X веку, како јасно показује тзв. Епархова књига, трговина и занатство налазили су се под најстрожом контролом бирократске државе[40]. Међутим, у XI веку византијска трговина отргла се испод туторства државе. Покушај логотета Нићифорице под Михаилом VII Дуком (1071—1078) да увођењем монопола жита успостави контролу бедно пропада и само доводи до тешке привредне кризе, за којом затим, под Нићифором III Вотанијатом (1078—1081) и Алексијем I Комнином (1081—1118), долази обезвређење византијског новца. Ту повезаност управо је Браћану изврсно приказао[41], и зато није баш разумљиво кад он, бранећи свој систем периодизације, тврди да XI век представља додуше не на привредном пољу него само на политичком и друштвеном, преокрет у [248] византијском развоју.[42]

Једанаести век је, сасвим уопштено речено, време пропадања византијског бирократског етатизма, и то се испољава

[37] Skylitzes—Kedrenos II, 645 (ed. Bonn) и Zonaras III, 670 (ed. Bonn).

[38] Attaleiates 200 (ed. Bonn).

[39] Уп. *G. Ostrogorsky*, Die ländliche Steuergemeinde des byzantinischen Reiches 66 и д. (в. СД, књ. II, стр. 315 и д.).

[40] Уп. *A. Stöckle*, Spätrömische und byzantinische Zünfte. Klio, додатак 9 (1911). *G. Mickwitz*, Die Kartellfunktionen der Zünfte und ihre Bedeutung bei der Entstehung des Zunftwesens, Helsingfors 1936. *A. Christophilopoulos*, Τὸ ἐπαρχικὸν βιβλίον, Атина 1935. Даљу литературу о Епарховој књизи в. у мојој Geschichte des byzant. Staates, 149 нап. 12, и 177, нап. 3. (в. Историја Византије 217, нап. 2 и 246, нап. 2).

[41] *G. Bratianu*, Une expérience d'économie dirigée, le monopole de blé à Byzance au XI s., Byzantion 9 (1934), 643 и д. (= Études byzantines 141 и д.)

[42] *G. Bratianu*, Études byzantines 10.

на свим подручјима византијског живота нарочито на привредном. Од грандиозног бирократског управног система средњовизантијске државе преостаје само спољни изглед, па чак ни тај спољни изглед није више онај стари, јер у далекосежној мери мењају се чак и називи звања и установа. Уместо једноставних чиновничких титула које знамо из Филотејевог Клиторологија, Тактика и осталих извора средњовизантијског периода, сад наилазимо на вештачке, компликоване, прекомерно звучне титуле, као севаст, протосеваст, панхиперсеваст, севастохипертат, пансевастохипертат, протопансевастохипертат, ентимохипертат, панентимохипертат, протопанентимохипертат и сл. Истина, нова хијерархија титула, како Штајн наглашава, изградила се тек под Комнинима[43], али и Штајн тачно увиђа да је преображај византијског система титула започео већ у претходном времену[44]. Тај преображај, који је византијски бирократски систем напослетку и споља деформисао до те мере да се више није могао познати, своди се на чињеницу да су за време владавине чиновничког племства под македонским епигонима и Дукама почасни називи дељени тако издашно да су старе титуле мало-помало губиле своју вредност и стога морала да буду стварана све нова и нова и све звучнија звања. Слично се догодило у своје време и са титулама рановизантијског доба.

Жртва те чудновате инфлације титула постаје и звање стратега теме, које је у средњовизантијско доба уживало велик углед. Јер мало-помало сви гувернери темâ добијају назив дукс, који је од друге половине X века придеван намесницима најважнијих провинција. Напоредо са овим привидним титуларним уздизањем, међутим, увелико назадује
[249] стварни значај гувернера темâ, не само услед све јачег распарчавања темâ него и стога што под антимилитаристичким режимом цивилног племства, уз војне наместнике, све већу власт стичу претори, тематске судије, па настоје да се уздигну на положај стварног поглавара тематске управе.[45] Будући да поврх тога и стратиотска добра, како смо видели, постају жртве процеса феудализације, па слободно сељаштво које подлеже војној обавези све више ишчезава, теме потпуно губе свој војнички карактер а тиме и своју праву

[43] Уп. Anna Comnena, I, 102 и д. (ed. Reifferscheid).
[44] *E. Stein,* Untersuchungen 29 и д.
[45] Уп. *G. Stadtmüller,* Landesverteidigung und Siedlungspolitik im oströmischen Reich, Bull. de l'Inst. Archéol. Bulgare 9 (1935), 396 и д., али који иде предалеко кад претпоставља да је и *звање* стратега у XI веку потпуно ишчезло.

суштину. Од тематског уређења средњовизантијског доба остаје само назив.

Природна последица пропадања стратиотских добара било је јаконазадовање византијске одбрамбене снаге, које је услед антимилитаристичких мера владајуће цивилне странке под македонским епигонима и Дукама узело готово катастрофалне размере. Поврх тога, пропаст домаће сељачке милиције проузроковала је поновно варваризовање војске. И овде се показује упадљива аналогија са рановизантијском а јасна супротност према приликама средњовизантијске епохе. Као у време пре Ираклија, византијска војска почевши од XI. века опет се састоји претежно од страних најамника. Бројно слаба византијска војска сад представља шарену мешавину народа. Од туђинских најамника регрутује се и царска гарда, док најотменији стари византијски гардијски пукови сасвим ишчезавају већ у другој половини XI века.[46]

Исто онако као сувоземна војска пропада после смрти Василија II и византијска морнарица. Влада цивилне странке напушта превласт на мору извојевану у другој половини X века у херојској борби са Арабљанима. Празнина која тиме настаје у владавини Средоземним морем ствара затим услове за поморску хегемонију талијанских република које у позновизантијско доба доминирају трговином и пловидбом у Медитерану. Истина, колонијална моћ Венеције настаје тек од знаменитог уговора из 1082.[47] закљученог под Алексијем I Комнином, али је тај уговор непосредна последица пропадања [250] византијске поморске силе под епигонима македонске династије и Дука.

Видимо, дакле, како се у Византијском Царству после 1025. збивају најдубље промене на свим пољима: брзо пропадање сељачких и стратиотских добара, исто тако брзо растење властелинстава, даривање имунитетских права, настајање система пронија, појава закупа пореза, престанак државне контроле над трговином и занатством, лабављење и деформација бирократског апарата, распадање тематског уређења, слабљење и варваризовање војске, потпуно напуштање морнарице. Све то заједнички делује у смислу уништења чврстог средњовизантијског државног система. Последице су они страшни спољнополитички ударци које Византија трпи од средине XI века. Византијска држава, која је под Нићифором Фоком (963—969), Јованом Цимискијем (969—976) и

[46] Уп. *E. Stein,* Untersuchungen 47 и д.
[47] *Dölger,* Regesten 1081.

Василијем II (976—1025) ређала победу за победом и потом, захваљујући тим великим победама, уживала дужи период готово непомућеног мира, доживљује у другој половини XI века пораз за поразом. Губитак Мале Азије, матичне земље средњовизантијске државе, после судбоносне битке код Манцикерта године 1071. и истовремени губитак поседа у јужној Италији коју је преотео Роберт Гвискард, били су крајњи исход тог развоја и одмазда за велике пропусте у претходном раздобљу. Тако се убрзо после смрти Василија II потпуно изменио и спољнополитички положај Царства. Та промена утолико је упадљивија што на место сила са којима је царство морало да се бори у средњовизантијском раздобљу сада свуда иступају нови противници: на Истоку искрсавају Селџуци, у јужној Италији Нормани, на Балкану започињу упади Печенега, затим Уза и Кумана. Свака од трију великих епоха које разликујемо у византијској историји има на Истоку да се хвата у коштац са другим противником: рановизантијска са Персијанцима, средњовизантијска са Арабљанима, позновизантијска са Турцима. С друге стране, од почетка средњовизантијског доба настаје велики значај словенских народа у византијској историји, док у позно-
[251] византијској епохи, поред Словена и Турака, и западне силе играју пресудну улогу у византијском развоју.

У области културе, Византијско Царство у доцнијим временима више никад није доживело онако темељан преокрет код под Константином Великим а потом под Ираклијем. Па ипак се и у културноисторијском развоју јасно уочава цезура која дели средњовизантијску од позновизантијске епохе. Упркос унутарњеполитичког и спољнополитичког пропадања, Царство у позновизантијско доба доживљује нов културни полет, а тај полет настаје већ у време македонских епигона. Треба се само сетити оснивања новог цариградског универзитета 1045. године[48] и делања великог Псела који се, рођен под Василијем II, истакао у доба македонских епигона. Ма колико било извесно да традиције античке културе у Византији никад нису изумрле, ипак су Псел и његови савременици према хеленској философији, науци и књижевности имали много дубљи и непосреднији однос него Византинци претходних столећа. Новина не само у византијском него и у општем европском развоју јесте посебно интересовање за човека и за сва осећања људске душе која Псел у свом историјском делу, или боље, у својим мемоарима, са див-

[48] Уп. *F. Fuchs*, Die höheren Schulen von Konstantinopel 24 и д.

љења достојним психолошким уживљавањем предочава својим читаоцима. Псел стоји на почетку византијског хуманизма. Очигледно духовно сродство повезује га са најзначајнијим научницима и писцима из доба Комнина па чак и Палеолога, али читав јаз зјапи између њега и представника византијске културе X века. Напредује и погрчивање Царства. Није случајно што у позновизантијско доба Царством владају грчке племићке династије Дука, Комнина, Анђела, Ласкариса и Палеолога, док су владари и родоначелници династија средњовизантијског доба већином били незнатног и негрчког порекла. У познивизантијско доба још се више заоштрава супротност према Западу. Ако од времена крсташ-
ких ратова западни утицаји преплављују Византију, с друге [252]
стране су управо крсташки ратови допринели заоштравању византијско-западњачког антагонизма и продубљењу антилатинског расположења у Византији. Пресудну прекретницу у византијско-западњачким односима доноси један догађај који опет пада већ у доба македонских епигона: црквена схизма 1054. године.

IV

И тако из разматрања како спољнополитичког тако и унутарњеполитичког, како државног тако и културног развоја отпрве произлази следећа деоба византијске историје на три дела: 1. рановизантијски период, од 324. до 610; 2. средњовизантијски период, од 610. до 1025; 3. позновизантијски период, од 1025. до пропасти Царства године 1453. Ово рашчлањење на три велика раздобља, од којих свако представља извесну целину, настоји да обухвати најважније етапе византијске историје и чини нам се оправдано стога што, као што смо видели, води рачуна о најзначајнијим чиниоцима развоја на свим пољима. Оно, свакако, не удовољава свим потребама, и историчар који се подухвата ширег приказивања византијске историје мораће у оквиру предложене тројне деобе да изврши још и даља дељења.

У оквиру рановизантијског периода, који као прелазна епоха чини једну јединствену целину, може се најпре појава германских народа на тлу Царства и знаменита битка код Једрена 378. године сматрати важним преломом. Тај догађај представља у римско-византијском развоју значајнију прекретницу него што је била Теодосијева подела Царства године 395. или пропаст Западноримског Царства године 476.

Ту је царство први пут имало да осети силину олује коју је изазвала сеоба народа и нашло се суочено са етничким проблемима који прате ту сеобу. Нов одсек отвара затим Јустинијанова ера, која почиње већ доласком на власт Јустина I (518—527). Пошто је савладана етничка криза на Истоку, Јустинијан покушава да Германима отме римски посед на Западу и да Римску Империју успостави у њеном старом сјају. Слом Јустинијановог обновитељског дела повлачи црту испод римског раздобља византијске историје.

У оквиру средњовизантијског периода, који почиње ства-
[253] рањем новог државног система под Ираклијем а завршава расулом тог система после смрти Василија II, дакле у раздобљу изградње и испољавања највеће моћи средњовековног Византијског Царства, биће целисходно повући најпре границу између Ираклијеве и сирске династије. Борба за опстанак обновљене државе завршава се разбијањем друге арабљанске опсаде Цариграда године 718. под Лавом III (717—741), а под истим царем почиње велика духовна криза иконоборства. Најважнију прекретницу у оквиру средњовизантијског развоја представља, међутим, коначно успостављање култа икона године 843, којим се окончава раздобље криза а почиње раздобље великог политичког и културног полета. Једино по традиционалној схематској периодизацији према појединим династијама обично се долазак на престо Василија I Македонца (867—886) сматра каменом међашем. Оно што Византију испуњава новим духом, што јој улива снагу за политичку и културну експанзију, свакако није оснивање нове династије него преброђење иконокластичке кризе које ствара услове за културни и политички полет што га је започео цезар Варда, за велику борбу Фотијеву против Рима и за мисију у словенском свету која византијски хоризонт проширује на неслућен начин. Ту почиње цветно доба Византијског Царства које се завршава смрћу Василија II.

У оквиру позновизантијског периода, епохе феудалне државе, може се најпре повући граница између раздобља владавине цивилног чиновничког племства под епигонима македонске династије и Дука, и владавине војничког племства која настаје доласком на престо Алексија I Комнина (1081—1118) и доноси додуше знатно јачање моћи, али у исти мах и продубљење процеса феудализације. Најзначајнију цезуру у оквиру позновизантијског периода, међутим, без сумње чини освојење Цариграда године 1204, од стране крсташа, које води стварању нових држава на византијском тлу,

а стваралачке снаге Византије за више од пола столећа потискује из средишта на периферију. После поновног освојења Цариграда, Византија под Михаилом VIII Палеологом (1261—1282) још једном васкрсава као велика сила која поново усмерава светска збивања од Египта до Шпаније. Одржавање положаја велике силе, међутим, исцрпљује снаге Царства, и под наследницима Михаила VIII, чија смрт године 1282. дакле, како је већ Е. Штајн тачно нагласио,[49] означава очевидну прекретницу у византијском развоју, почиње последњи одељак византијске историје: доба коначног пропадања без изгледа да ће икад доћи до побољшања. Већ под Андроником II (1282—1328) пада Византија на положај мале државе. Од средине XIV века Византијско Царство само је још објект политичке игре својих суседа, у унутрашњости потпуно растројено грађанским ратовима између Андроника II и Андроника III и особито између Јована V Палеолога и Јована VI Кантакузина, споља угрожено у свом опстанку полетом српске државе и надирањем Османлија из Мале Азије, а са мора истиснуто надмоћношћу талијанских поморских република. Напослетку Царство, сведено на Цариград и његову околину, постаје вазална држава моћног Турског Царства: одатле до коначне пропасти само је још један корак.

Наслов оригинала: Die Perioden der byzantinischen Geschichte, Historische Zeitschrift, 163 (1941) 229—254.

Превела *Вера Стојић*

[49] *E. Stein,* Untersuchungen 3 и д.

О ТОБОЖЊОЈ РЕФОРМАТОРСКОЈ ДЕЛАТНОСТИ ИСАВРИЈАЦА

[394] Једна од најчуднијих страница у историји византинологије јесте прекомерно дивљење које су представници те научне гране указивали иконокластичким царевима Лаву III и Константину V. И изван граница византинологије, за дух наше најближе прошлости карактеристична је чињеница да су историјске личности уживале посебан углед само зато што су се супротставиле постојећем веровању цркве. Будући да су цареви из такозване исавријске династије то заиста чинили, сматрани су слободоумним, просвећеним духовима и следствено томе оцењени позитивно. Данас је научницима који су се поближе позабавили том епохом свакако јасно да „Исавријцима“ ништа није било толико страно као слободоуман рационализам, да су са подједнаким фанатизмом били привржени своме веровању као и њихови противници својој вери, а што се тиче сујеверја, могли су се такмичити са сваким својим савремеником.

При извитоперавању историјских чињеница деловао је, осим ове чудновате симпатије за јеретика као таквог, још и други моменат. Прави проблеми иконоборства, које Исавријци додуше нису разбуктали али су свакако омогућили да се испоље, показали су се у очима савременог посматрача тако мало прозирни, а сама чињеница да се око питања религиозног култа у току целог једног столећа водила борба на живот и смрт тако мало схватљива, да је обарање икона —
[395] упркос свим сведочењима извора — протумачено као покрет друштвене реформе. Где је изворна грађа противречила таквом тумачењу, одгурнули би је у страну са сувереним презиром, где су недостајале карике за такву конструкцију, просто би их измислили. Као покрет друштвене реформе

требало је иконоборство сместити у оквир једне грандиозно смишљене реформаторске делатности за коју је Византијско Царство наводно имало да захвали царевима Лаву III и Константину V. Та тобожња реформаторска делатност Исавријаца чак је подстакла научнике да доба тих царева упореде час са епохом француске револуције, час са епохом немачких ослободилачких ратова, већ према народности и симпатијама појединих аутора.

Тврди се да је Лав III својим поданицима подарио читав низ законика, да је реорганизовао целокупну управу Царства, војску, финансије и саобраћај, световни и црквени велепосед сатерао у постављене му границе, сељаке ослободио кметства и тако створио класу слободних малих земљопоседника.[1] Међутим, ни једно једино од ових тврђења не може се правдати изворним подацима. Иконоборство јесте борба два погледа на свет, разрачунавање између два супротна религиозно-филозофска схватања, између двеју врста културе. Цареви Лав и Константин изјаснили су се за један од тих погледа на свет и ревносно сузбијали други; црквенополитички моменти такође су дошли до изражаја, али било какви социјални или политички циљеви нису имали никаквог удела у тој игри. Пре свега, ови цареви нису предузели ниједну од оних основних државнополитичких мера које се обично стављају у време њихове владавине и, поређане у један низ, изазивају представу о неком јединственом реформаторском раду крупних размера. Са те вештачки конструисане грађевине већ су се многи делови издробили и отпали захваљујући прецизним појединачним истраживањима; време је да се сад увиди и трошност целе конструкције. То сазнање утолико је важније што представља предуслов за добијање тачне историјске перспективе, јер једино би увиђање да су се сви основни преображаји византијске државе остварили већ у доба велике династије Ираклијеве могло тачно да обелодани главне линије развоја средњовизантијске државе.

Од свих законодавних дела која се приписују Лаву III
стварно имамо њему да захвалимо само за *Еклогу*. Још и сад [396]
уобичајено приписивање том цару и Земљорадничког, Војничког и Поморског закона (νόμος γεωργικός, νόμος στρατιωτικός и νόμος ναυτικός) произвољно је и лишено сваке позитивне

[1] На жалост и ја сам се у једном ранијем раду (Vierteljahrschr. f. Sozial- u. Wirtschaftsgesch. 20 (1927) 10 и д., в. СД, књ. II стр. 268 и д.) сложио са по неком од ових заблуда.

основе. Једино на погрешном приписивању Земљорадничког закона почива представа да је Лав укинуо кметство и омогућио појаву широког слоја слободних сељака. Та представа погрешна је у двоструком погледу: прво, Земљораднички закон уопште се не бави правним положајем сељаштва, него служи конкретнијим сврхама — у првом реду утврђивању казне за евентуалне злочине почињене у селу. Тај закон без сумње има у виду слободне сељаке и тиме посведочује чињеницу да је у доба његовог доношења постојао широк слој слободних сељака; историјски значај тог правног споменика састоји се у томе што се у њему огледа стање сељачке независности, али то стање нипошто није створено тек тим законом. Уосталом, претпоставка да је Земљораднички закон настао по налогу Лава III озбиљно је уздрмана истраживањима Панченка[2] и Ешбернера[3]; после излагања Вернадског[4], према којима је сасвим вероватно да је тај закон кодификован под Јустинијаном II, свакако се може сматрати коначно обореном. Према томе, већ из времена Јустинијана II имали бисмо потврду за једну од најважнијих последица Ираклијеве тематске организације; јер, по мом мишљењу не подлеже ни најмањој сумњи да јачање слободног сељачког сталежа треба довести у везу са Ираклијевим делом.

Што се тиче Поморског закона, Ешбернер[5] је показао да тај споменик представља приватну компилацију насталу између 600. и 800. године. Према томе, не постоји никакав разлог да се то дело припише Лаву III. А на то приписивање ослања се тврђење да је Лав обезбедио саобраћај у Царству... и унапредио трговину[6], исто онако као што се на приписивању Лавове Тактике Лаву III темељи претпоставка о реорганизацији војске у доба овог цара. Данас, међутим, нико разложно не може посумњати у то да Tactica Leonis потичу од Лава VI, а не од Лава III.[7]

[397] У вези са тобожњим преуређењем војске под Лавом III треба поставити питање о учешћу тог цара у изградњи тематске организације. Тврђење Х. Гелцера[8] да спајање највише

[2] Б. *Панченко,* Изв. Русск. Археол. Инст. в Константинополе 9 (1904) 24 и д.
[3] *W. Ashburner,* Journ. of Hell. Stud. 32 (1912) 87 и д.
[4] *G. Vernadsky,* Byzantion 2 (1925) 172 и д.
[5] *Ashburner,* The Rhodian See Law (1909) стр. CXII и д.
[6] *K. Schenk,* B. Z. V 290.
[7] Уп. *Кулаковский,* Виз. Вр. 5 (1898) 398 и д. и *Mitard.* B. Z. XII 585 и д.
[8] *H. Gelzer,* Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung (1899), стр. 72 и д.

војне и цивилне власти у руци стратега теме треба сматрати делом Лава III, сасвим је неоправдано и нема никакве основе осим веровања у генијалност тог цара. Уз то, аргументи Гелцерови (на нав. месту 64 и д.), као и Дилови[9], да је најстарије тематско уређење било искључиво војничке природе, а да је стара провинцијска управа постојала до краја VII века, потпуно су оповргнути истраживањима Е. Штајна.[10] У савршеном складу са саопштењем цара Константина VII (De them. 41), оштроумна излагања Штајнова показују да је тематска организација творевина цара Ираклија.[11] Потврду ове чињенице можемо, уосталом, наћи и оним путем којим је Ш. Дил кренуо у својој зачетничкој студији о тематском уређењу. Ради утврђивања тренутка у којем су теме поврх свог војничког карактера стекле и значај административних јединица, Дил (loc. cit. 287) из Нићифоровог историјског списа наводи она места где је у односу на теме појам στράτος замењен речју χώρα; тако прикупљена сведочанства упућују на крај VII века (прво Нићифорово сведочанство, p. 36, у годину 685, ипак још знатно пре ступања на престо Лава III). "C'est alors que se créent véritablement les thèmes au sens administratif du mot." Али, Дил превиђа једно веома важно место код Теофана које се односи још на годину 622. Напустивши престоницу, Ираклије долази у област тема (ἐντεῦθεν δὲ ἐπὶ τὰς τῶν θεμάτων χώρας ἀφικόμενος) сакупља војску и увежбава са војницима нови начин ратовања (Theoph. 303, 10). Ни овај пут доказивања не оставља, дакле, места претпоставци да су теме у почетку имале искључиво војнички значај и тек се постепено развиле у административне јединице.

О уделу Исавријаца у изграђивању тематског система може бити говора само утолико што су очигледно како Лав тако и Константин велике теме из Ираклијевог доба поделили на мање јединице. Да такав чин не значи темељну реформу управе, сасвим је јасно; да су многи цареви чинили исто, опште је познато.

Као доказ за новчане реформе Лава III наводи се чиње- [398]
ница да је повисио порезе у Сицилији и Калабрији. Финансијску корист за државу значила је без сумње и конфиска-

[9] *Ch. Diehl,* Études byzantines (1905), стр. 285 и д.
[10] *E. Stein,* Byz.-Neugr. Jahrb. 1 (1920) 70 и д.
[11] Loc. cit. и Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches (1919) 117 и д.

ција прихода јужноталијанских црквених патримонија.[12] Без предубеђења, међутим, ове мере се не могу оценити као темељна новчанополитичка реформа, баш као ни често помињано увођење посебног пореза од два кератија у сврху обнове цариградских зидина порушених земљотресом год. 740. Што је дикератон, пошто је стекао сасвим други значај, убиран још много столећа доцније, за то се Лав III не може ни славити ни чинити одговорним.[13] Остаје још чувена теорија о удвостручењу индикта године 726, мере која је Лаву III тобоже пружила могућност да у једној години двапут убере порез.[14] Та мера у ствари никад није донесена: хронолошка неслагања у Теофановој хроници која је та теорија требало да објасни, могу се констатовати већ од почетка VII века и објашњавају се искључиво омашкама самог Теофана.[15]

Тиме су исцрпени аргументи који се наводе у прилог реформаторског рада Исавријаца. Разуме се, могла су да буду дотакнута само она питања за која су истицани било какви, макар и сасвим слаби аргументи. Просто измишљена тврђења не могу се ни претресати, јер ту недостаје свака основа за дискусију. Ту спада, на пример, тврђење К. Шенка (B. Z. V,
[399] 259), да је Лав укинуо куријални порески систем, или да је врховну управу над финансијама придржао себи и стога великог логотета (sic!) свео на положај секретара кабинета (loc. cit. 258); уместо потврде из извора аутор нам саопштава да је... у Пруској то исто урадио Фридрих Вилхелм I.

Особита занимљивост времена Лава III и Константина V почива у области црквене историје. Да је у Византији иконоборство било у средишту свих збивања оног доба није

[12] Разматрање спољнополитичке делатности Лава III имало би да припише велик значај чињеници да је Лав Сицилију и Калабрију одвојио од Рима и, заједно са провинцијама Балканског полуострва потчинио цариградској патријаршији, па да тај акт, као позитивну спољнополитичку последицу иконоборства, супротстави негативним спољнополитичким пропратним појавама иконоклазма, пре свега општем слабљењу византијске позиције у Италији.

[13] Темељна новчана реформа средњовизантијског доба јесте, напротив, замена Диоклецијановог јединственог пореског система земљарином и главарином, које стоје одвојено једна крај друге. Тренутак у којем је извршена та промена пореског система мора се сматрати временом велике новчане реформе средњовизантијског раздобља. Чини се да се то догодило пред крај VII века.

[14] *Cf. Bury*, History of the Later Roman Empire II 1 (1889) стр. 425 и д. и *Hubert*, B. Z. VI 491 и д.

[15] Уп. моја излагања о Теофановој хронологији у Byz.-Neugr. Jahrb. 7 (1930) 1 и д. (в. у овој књизи, стр. 225 и д).

измишљотина хроничара-монаха, већ историјска чињеница[16]. Али је измишљотина савремених историчара да обарање икона није било „икономахија" него „монахомахија".[17] Представа да је борба против култа икона била средство за слабљење монаштва или чак монашког земљопоседа, вештачка је конструкција која је већ сама по себи мало вероватна, а уз то још почива на оном ниподаштавању изворних сведочанстава о којем је било речи на почетку. Сва чињенична грађа у потпуној је противречности са том теоријом; из извора би се могло навести много против ње, али је довољно указати на то да је борба против монашке опозиције започела тек шездесетих година VIII века. Ако је прави циљ иконокластичке политике било сузбијање монаштва, онда Лав III у правцу свог циља није учинио ни један једини корак; тек више од тридесет година после избијања иконоклазма, а двадесет година после свог доласка на власт, Константин V се најзад сетио сврхе целог тог подухвата. Али већ његов син [400]
Лав IV, који га је у следећој деценији заменио на престолу, био је — мада иконокласт — пријатељ монаха (Theoph. 449). У овом контексту не бих прећутао примедбу да мишљење — које од Гибонових дана важи као аксиом — како је проширење манастирског земљишног поседа у VII веку било апсолутно зло за државу, нимало није по себи разумљиво. Докле год не буде доказано да се у оно доба већ осетио недостатак земљишта, а да није напротив — што изгледа вероватно — један део земље остајао необрађен, о томе се може дискутовати.

Величању Исавријаца припомогла је околност што су се достигнућа претходног столећа неправедно ниско оцењивала

[16] По себи се разуме, међутим, да се саопштења хроничара у појединостима морају посматрати са свим потребним критичким опрезом. Али са још већом скепсом треба примати исказе чланова VII васељенског сабора (уп. места која *Ch. Diehl*, Cambr. Med. Hist. IV 1, наводи као потврду реформаторске делатности Исавријаца) који су чинили управо херојске напоре да би претке Константина VI приказали у што повољнијој светлости, и у својој ревности отишли тако далеко да у извештајима о иконоборству уопште нису помињали Лава III и Константина V. Уп. моје Studien zur Geschichte des byzantinischen Bilderstreites (1929), 58, нап. 1, (в. књ. V, бр. 1).

[17] *И. Андрејев*, који је први избацио ту паролу (уп. Герман и Тарасий, 1907), дошао је после дубљег проучавања извора до тачнијег сазнања и увидео да се иконоборство заснивало на верским и пре свега христолошким проблемима. Теорију „монахомахије" заступао је доцније *К. Н. Успенский*, Очерки византийской истории (1917) са још већом ревношћу и сасвим неумереним претеривањима, а недавно *N. Jorga*, Bulletin de l'Académie Roumaine 1924.

а обим растројства државе за време смутњи после смрти Јустинијана II знатно преувеличавао. Тематско уређење које је створио Ираклије, а изградили га његови наследници, улило је царству отпорну снагу која се није могла тако лако сломити. Темељни преображај византијског државног уређења, који је приписиван Исавријцима, у ствари је пропратна појава те велике Ираклијеве творевине.

„Управљање Лава III у унутрашњости земље“ ("Das Walten Leons III. im Innern“, тако је назван хвалоспев који је К. Шенк посветио том цару, у B. Z. V) мораће критичка анализа да сведе на једно једино дело од значаја: Лав III је издао Еклогу. Тиме се уврстио у ред оних византијских владара под чијом су управом кодификовани закони. Једино та чињеница припада области историјске истине, све остало царству маште.

Лав III и Константин V били су истакнути војсковође и способни владари, али било какве темељне преображаје византијско државно уређење није претрпело у доба њихове владавине.

Наслов оригинала: Über die vermeintliche Reformtätigkeit der Isaurier, Byzantinische Zeitschrift 30 (1929/30) 394—400.

Превела *Вера Стојић*

ВИЗАНТИЈСКО ЦАРСТВО И ОКОЛНИ СВЕТ У VII ВЕКУ

Расправљајући о неким главним карактеристикама Византијског Царства у VII веку, немам намеру, наравно, да дам детаљан преглед историје овог периода. Његове главне одлике добро су нам познате. Нема потребе да разматрамо све етапе арабљанских освајања у предњој Азији и Африци, словенског насељавања на Балкану или лангобардске инвазије у Италији. Нас овде не интересује толико стварни развој ових значајних догађаја колико њихове последице. Питање које је за нас важно јесте: како су се ови тешки потреси одразили на Византијско Царство. Стога ћу покушати да одредим положај Византије према околним земљама после слома Јустинијанова царства и да прикажем како је тај положај изгледао самим Византинцима у то време. [3]

После слома Јустинијанове рестаурације Римског Царства на Западу, после масовних упада Словена на Балканско полуострво и брзих арабљанских освајања на Истоку, византијска је власт била ограничена на релативно скромну територију. Штавише, овако смањено са свих страна, Царство никако није представљало јединствену целину. Оно се састојало од неколико јасно издвојених делова а прилике у сваком од њих разликовале су се у тој мери, да, ако хоћемо да дамо слику општег положаја Царства, морамо најпре да размотримо прилике у сваком његовом делу појединачно.

Да почнемо са најважнијим од свих — Малом Азијом. И поред тога што је њен значај за опстанак византијске државе сасвим јединствен, потребно је да овде кажем само неколико речи о овој области. Месопотамија, Сирија, Палестина и Египат били су изгубљени у првим годинама арабљанског надирања. Непосредна опасност надвијала се над Малом Азијом па и самом престоницом Царства. Али после

историјске победе пред Цариградом 70-тих година VII века наступила је одлучујућа промена. Царство је сачувало свој животни центар а и Мала Азија је, исто тако, остала у његову поседу. Ова чињеница обезбедила је даљи опстанак Царства. То треба нарочито нагласити, јер је Мала Азија била основа и темељ средњовековне Византије. Мада излагана многобројним упадима и пустошењима, Мала Азија никада није била трајно покорена и остала је најзначајнији и најпостојанији бедем византијске моћи. Од ње су зависили моћ и сам опстанак средњовековне византијске државе.

У Малој Азији је, исто тако, започео препород државе. Ту је најпре настало тематско уређење — нова војна и административна организација која је средњовековној Византији дала њену нарочиту снагу. Унутар граница своје веома смањене територије Царство је постало јединственије него пре и стекло је већу унутарњу стабилност. Поновно консолидовање државе обезбедило јој је, с једне стране, такву политичку моћ какву огромно, али изнутра труло, Позноримско Царство никада није имало, и, с друге стране, донело јој је много снажније духовно јединство, јер је хетерогена при-
[4] рода ранијег Царства проузроковала непрекидне унутрашње немире. Довољно је да се сетимо вековних разлика које су раздвајале централне области Царства од његових источних провинција и бесконачних верских расприи у којима су се те разлике највидљивије изражавале. Те распре било је стварно немогуће смирити како су то показали сви јалови покушаји кривудаве царске политике да дође до помирења. Решење је коначно постигнуто губитком источних провинција, губитком који је, у ствари, био у великој мери проузрокован нерешеним сукобима између Византије и источних народа, Сиријаца и Копта. Према томе, Византија је на Истоку почивала на темељима који су, додуше, били веома смањени, али су зато били чврсти и ојачани унутарњом реорганизацијом. Иако је и овде, као уосталом и другде, често претила непријатељска инвазија, моћ Царства у Малој Азији остала је непољуљана.

Стање на Балканском полуострву било је знатно компликованије а положај Царства неупоредиво слабији. Талас словенске колонизације, која је на неким местима започела крајем VI века, прелио се као незадржива бујица преко целог Балканског полуострва првих година VII века, после неуспешних Маврикијевих похода на Дунаву и потпуног слома старог уређења у Фокино доба. Покрети Словена проширили су се на територију од Дунава до јужне Грчке и од Јадранског до Црног мора. Старо становништво било је делом уништено а делом се повукло у планине, приморске области и на околна острва. Стари градови у унутрашњости земље били су опустошени. Одржало се само неколико градова у приморју као острвца усред словенске бујице. Све чињенице упућују на то, да изван малог броја ових упоришта, у првој половини VII века на Балканском полуострву није било организоване византијске власти. Балканско полуострво се распало на многобројне словенске области, „Склавиније“, како их називају византијски извори.

Тежина катастрофе која је снашла Византију на Балкану не увиђа се довољно. Забуну уноси то што византијска власт у овом подручју није била замењена организованом влашћу друге државе, већ влашћу низом појединих словенских племена или племенских савеза. Пошто Склавиније нису представљале суверену власт која би била у стању да замени власт Царства, Византија је могла, чак и после словенске окупације, да сачува фиктивно свој суверенитет на Балканском полуострву. Али, ова фиктивна власт нимало није одражавала право стање ствари, а са појавом Бугара на Балкану, дошло је, око 680. године, и до стварања суверене државе, коју је Византија морала да призна као такву. Царство се нашло лицем у лице са снажним противником са којим је имало да води очајничку борбу за превласт на Балкану и за утицај у Склавинијама.

Описујући сеобу Хрвата и Срба из крајева иза Карпата на Балкан Константин Порфирогенит (главе 29—36 списа De administrando imperio) истиче, са досадном упорношћу, да су ова два моћна словенска племена увек била подложна римском цару и „да никада нису била подложна бугарском владару“.[1] Сеоба Хрвата и Срба представља други велики [5]
талас словенске колонизације Балкана који је проузрокован слабљењем аварске моћи после њиховог страховитог пораза око Цариграда 626. год. Док се први талас словенске колонизације кретао напред у савезу са Аварима и под њиховим вођством, Хрвати су заузели своје нове земље на Балкану после борбе са Аварима, пошто су их претходно потиснули. Посматрано у овој светлости, тврђење Константина Порфирогенита, да је сеоба Хрвата и Срба уследила у споразуму са царем Ираклијем и да су Словени истовремено признали византијска врховна права, не изгледа невероватно. Ипак

[1] De adm. imp., ed *Moravcsik—Jenkins*, нарочито с. 31, 58 и с. 32, 146.

не треба да губимо из вида чињеницу да царевом упорном понављању ове верзије догађаја у главама 29. и 31—36. противречи то што се у глави 30. уопште не помиње чак ни учешће византијске владе у овим догађајима.

У сваком случају, односи између Византије и „Склавинија" били су нестални и променљиви а и веома различити у различитим временским периодима и на различитим подручјима. Захваљујући спису Miracula sancti Demetrii (Чуда св. Димитрија) ми смо прилично добро обавештени о групи племена у Македонији, која су се, не касније од почетка VII века, стално настанила у близини Солуна. Ови македонски Словени често су жестоко нападали Солун и чак пљачкали поједине делове Грчке и грчка острва.[2] Каткада је, међутим, односио превагу мир и стваран је некакав modus vivendi између становника града и суседних племена.[3] Али чак и у оним малобројним упориштима, која су остала у њиховим рукама, Византинци су морали да продуже са непрекидном и мучном одбраном.

Тек је године 658., више од пола века после почетка ове катастрофалне фазе, цар Констанс II предузео противнапад против „Склавинија", вероватно у области Тракије и Македоније, где је, како кратко бележи Теофанова хроника „заробио и покорио многе".[4] То, изгледа, значи да је цар успео да принуди словенска племена у овој области да признају суверенитет Византије, али исто тако указује на то да га, све до тог времена, нису признавала. Изгледа, штавише, да је и ово признање било кратка века.

Године 688/9. Јустинијан II је још једном кренуо у поход против „Склавинија" и Бугарске. Сломивши отпор Бугара он је морао да силом прокрчи себи пут кроз земље које су Словени били окупирали и свечано је ушао у град св. Димитрија. Још једном нам Теофан прича да је цар, као и његов деда Констанс II тридесет година раније, „покорио велико мноштво Словена" и населио их у малоазијској теми Опсикија.[5] Али ратови са немирним становницима „Склавинија" наставиће се још дуго после тога. Чак и када је Византија успевала да њен суверенитет буде признат, показало би се да је то признање краткотрајно и непоуздано. Средином VIII
[6] века иконоборац Константин V ратовао је поново против

[2] Miracula S. Demetrii, II. 1, II. 2.
[3] Ibid., II. 4.
[4] Theophanes, ed. *De Boor*, p. 347, 6.
[5] Ibid., p. 364, 11—15.

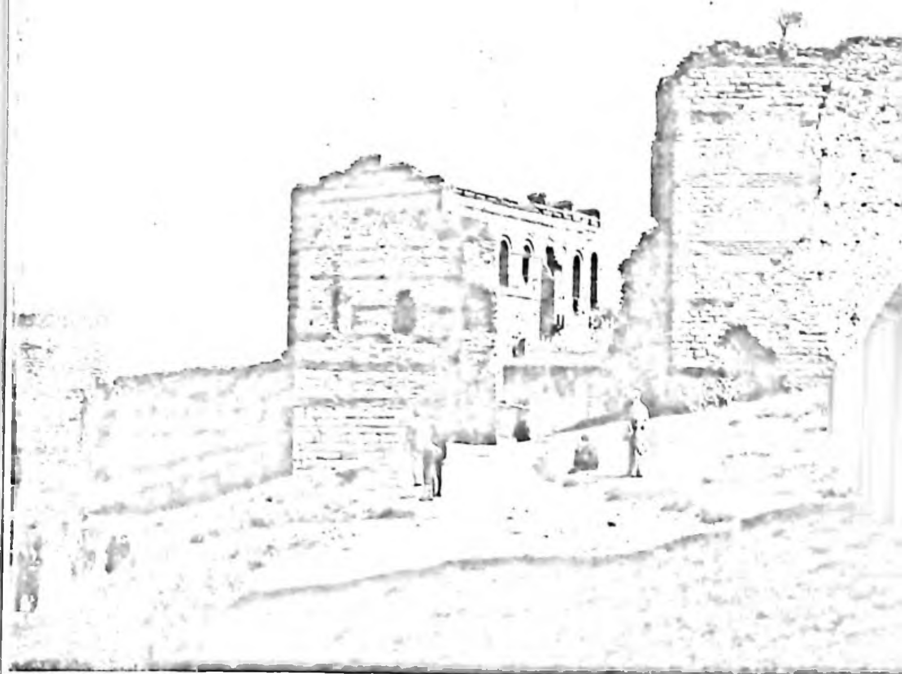

2. Бедеми Цариграда.

3. Свечани улазак цара Јустинијана II (685—695 и 705—711) у град. Фреска из цркве Св. Димитрија у Солуну.

Склавинија у Македонији и поново их потчинио;[6] а осамдесетих година истога столећа кренуо је Ставракије, логотет правоверне царице Ирине, поново против Словена „са великим војним снагама", упао у подручје Солуна и продро у централну Грчку, где је, по речима хроничара, „покорио цели народ (тј. Словене) и наметнуо им данак", који они, очигледно раније нису плаћали. Он је продужио даље и стигао на Пелопонез одакле је повео много заробљеника.[7] Како Монемвасијска хроника нарочито истиче, Словени на Пелопонезу — подручју које су, према овом извору, држали од краја VI до почетка IX века — нису били подложни „ни римском цару нити било ком другом".[8]

Питање, да ли су јужнословенска племена признавала суверена права Византије, занимљиво је, у првом реду, са тачке гледишта византијске теорије о држави и праву, али је признавање односно непризнавање овог суверенитета несумњиво показивало, до извесне мере, и стваран однос снага. Како смо видели, Византија није напуштала своје традиционалне претензије на врховну власт, али је била у стању да их оствари само на неким подручјима и за ограничени временски период. Међутим, да бисмо добили јасну слику стварних прилика на Балкану у току VII столећа, за нас је важније да одредимо докле се простирала стварна власт Царства него ли у којим подручјима су номинално признавана његова врховна права. Суштина питања није у томе да ли се, мање или више теоријска, врховна власт цара простирала на Словене, већ да ли су се они налазили под стварном влашћу византијске владе. Другим речима, да ли су Склавиније непосредно потпадале под византијски управни апарат. На ово питање морамо дати негативан одговор. Склавиније, тај најбитнији појам у историји Балкана од VII до IX века, можемо да дефинишемо као територије окупиране од стране Словена, у којима није створена никаква организована држава, али које су биле издвојене из Царства и налазиле се ван сфере његове непосредне управне власти.

Не смемо заборавити да византијска моћ у провинцијама почива, у овом периоду, на тематском уређењу. Где год је византијска провинцијска управа постојала и функционисала тамо налазимо и тематско уређење. Тамо где није било

[6] Ibid., p. 430, 21.
[7] Ibid., p. 456, 25—457, 2.
[8] N. Βέης, Τὸ „Περὶ κτίσεως τῆς Μονεμβασίας" χρονικόν, Βυζαντίς, I (1909), pp. 67—68. *P. Charanis*, The Chronicle of Monemvasia, Dumbarton Oaks Papers, 5 (1950), p. 147.

тема није било ни византијске управе. То је непогрешиво мерило стварног стања ствари. Где год је Византија успевала да очува своју моћ током овог критичног периода или је била у стању да преброди кризу и поврати свој положај, тамо је било успостављено тематско уређење. Тако је тематско уређење било уведено унутар граница Мале Азије већ у првој половини VII века.

Какво стање ствари налазимо на Балкану? Пре свега треба приметити да се тематско уређење овде јавља знатно касније него у Малој Азији, да се у почетку развијало веома
[7] споро и да је било ограничено на мали број области. Према Константину Порфирогениту, прва тема на Балканском полуострву, Тракија, у близини престонице, била је основана у време када су Бугари прешли Дунав, а то значи око 680. године.[9] У познатом писму које је Јустинијан II писао папи 17. фебруара 687. године помиње се, међу члановима царског савета, командант трачке војске — једини стратег теме у подручју Балкана — заједно са стратезима четири тада постојеће малоазијске теме и егзарсима Италије и Африке.[10] Ускоро после тога, између 687. и 695. год., основана је тема Хелада. Леонтије, који је збацио са престола Јустинијана II крајем 695. године, био је стратег ове теме.[11] Тако су, крајем столећа, на Балканском полуострву постојале две теме: тема Тракија која је, вероватно, обухватала оне области бивше трачке дијецезе које су остале недирнуте после словенске колонизације и оснивања бугарске државе, и тема Хелада, која је, изгледа, обухватала централну Грчку. У току читавог једног века ово је стање остало непромењено: на Балкану нису осниване нове теме. Процес организовања тема у овој области започео је поново тек крајем VIII века, али се од тада брзо развијао. У овоме се процесу огледа поновно успостављање византијске моћи после слома који је претрпела у време сеобе Словена. Он нам пружа јасну слику о томе како је напредовало поновно византијско освајање, какве је успехе постизало, али, исто тако, и о томе колико је било ограничено. Овде не можемо да пратимо све етапе овог процеса који је у почетку био веома спор и тежак да би

[9] De thematibus, ed. *Pertusi*, c. I, 7. Могуће је, ипак, да су први кораци у организовању ове централне теме учињени знатно раније. Већ 30-тих година VII века помињу се трачке војне јединице и њихов командант, кога, међутим, патријарх Нићифор (ed. *De Boor*, p. 24, 19), са својом уобичајеном извештаченошћу при употреби титула, не назива стратегом већ ὁ τῶν θρᾳκικῶν ἐκστρατευμάτων ἡγεμών.

[10] *Mansi*, XI, 737 B.

[11] Theoph., p. 368, 21.

касније постао снажан и делотворан. Његов коначни резултат био је тај, што су, средином IX века, грчке области и приморски крајеви и на истоку и на западу Полуострва били претворени у низ византијских тема под византијском јурисдикцијом. Готово цели обалски појас био је опасан темама, и тако је Византија могла да поново успостави своју „таласократију“. Међутим, унутрашњост Полуострва остала је ван утицаја овога развоја и ту су почеле да се формирају словенске државе.

Тиме се завршава период „Склавинија“. Оне су ишчезле у тематском уређењу тамо где је Византија поново успоставила своју управну власт. У областима које су остале ван граница царске моћи Склавиније су се претопиле у словенске државе које су се управо рађале. На тај је начин била успостављена извесна равнотежа. Образоване су културне зоне које постоје још и данас. Границе између византијске и словенске сфере средином IX столећа прилично тачно одговарају културним зонама које је истакнути југословенски географ Ј. Цвијић одредио у модерно доба. Област коју Цвијић зове „грчко-медитеранском зоном“, по свом типу сеоских насеља и начину становања, одговара, мање или више, области на коју се средином IX века проширило тематско уређење као последица поновних византијских освајања.[12]

Међутим, у раним столећима византијског средњег века [8]
још увек стојимо на почетку овог развоја. Како смо видели, у VII и VIII веку на Балканском полуострву налазимо конгломерацију словенских насеља која су, без обзира да ли су признавала византијски суверенитет или нису, била ван управне власти Царства. Видели смо да је Јустинијан II помоћу своје војске пробио себи пут од Цариграда до Солуна. Да би то постигао морао је да пребаци коњицу из малоазијских тема у Тракију.[13] Његов улазак у Солун био је прослављен као велики тријумф над Словенима. Даровао је раскошне дарове цркви Св. Димитрија, заштитника града, у знак захвалности за своју победу „над заједничким непријатељем“[14] и могуће је да једна од фресака у цркви

[12] *J. Cvijić*, La péninsule balkanique, Paris 1918.

[13] Theoph., p. 364, 8.

[14] *A. A. Vasiliev*, An Edict of the Emperor Justinian II, September 688, Speculum 18 (1943) p. 1 ss.; *H. Grégoire*, Un édit de l'empereur Justinien II daté de Septembre 688, Byzantion 17 (1944—5) p. 119. ss.

представља његов улазак у град (в. слику 3).[15]

Византијска моћ на Балкану готово је потпуно скрхана у VII веку; али, временом, почела је поново да расте, мада је то био спор процес. Крајеви Балкана који су били отргнути од Царства, остали су отворени према утицају византијске културе која је из упоришта што их је Византија задржала, продирала све више у те крајеве. Напротив, византијска моћ на Западу, још увек значајна у VII веку, била је осуђена на лагану пропаст. Равенски и Картагински егзархат били су неоспорно важне византијске предстраже на Западу, али ови остаци Јустинијановог скрханог Римског Царства неумитно су се приближавали своме крају. На прелазу из VII у VIII век дошло је до коначног губитка афричких поседа; средином VIII столећа Лангобарди су заузели поседе Равенског егзархата а затим је и сам Рим, духовни центар Запада, коначно отпао од Византије. Само је јужна Италија — коју је иконокластичка царска влада, заједно са балканском облашћу Илириком, средином VIII века припојила Цариградском партијархату, и која је сачувала своју грчку културу — остала доста дуго после тога у сфери византијског утицаја.[16]

Нас ни овде не занима спољни ток ових догађаја који
[9] су свима познати, већ питање односа Византије и њених западних поседа, односно Запада уопште. Покушаћемо да утврдимо какав је значај византијска влада придавала својим западним земљама, колико се трудила да их сачува, и, с друге стране, у којој су се мери Византинци осећали по-

[15] На то је указао *E. Kantorowitz*, The King's Advent, The Art Bulletin 26 (1944) p. 216, n. 63, и то мишљење подржао је *A. A. Vasiliev*, L'entrée triomphale de l'empereur Justinien II à Thessalonique en 688, Orientalia Christiana Periodica 13 (1947) p. 355 ss. *J. D. Breckenridge*, The Long Siege of Thessalonika, Its Date and Iconography, BZ 48 (1955), p. 116 ss. указује на неке тешкоће при овакву тумачењу. По мом мишљењу, једину стварну тешкоћу представља чињеница што је градски бедем приказан као да гори: Breckenridge, међутим, не даје никакво прихватљивије објашњење фреске о којој је реч.

[16] *V. Grumel*, L'annexion de l'Illyricum oriental, de la Sicile et de la Calabre au patriarcat de Constantinople, Recherches de science religieuse 40 (1952), p. 191 ss. сугерирао је да ово присаједињење није извршено, како се мислило, почетком тридесетих година VIII века, већ тек неких двадесет година касније, после слома византијске моћи у средњој Италији, за време понтификата папе Стефана II. *M. V. Anastos*, The Transfer of Illyricum, Calabria and Sicily to the Jurisdiction of the Patriarchate of Constantinople in 732—33, Silloge Bizantina in onore di S. G. Marcati (Rome 1957), p. 14 ss., одбацује ово схватање и држи се ранијег датирања.

везаним са западним делом Царства, колико су се интересовали за Запад и шта су знали о њему, ако су уопште нешто знали. То су два аспекта проблема који се, како ћемо видети, не подударају.

Слом Јустинијанова Царства, који је започео упадом Лангобарда у Италију 568. године, принудио је његове наследнике да тежиште своје политике пребаце на Исток. Да би се обезбедио опстанак Царства од битне је важности било учврстити пре свега несигуран положај на том фронту. Пада у очи, при свем том, како је царска влада показивала живо интересовање за своје западне поседе још неколико генерација после Јустинијанове владавине. Губитак највећег дела територија које је он освојио на Западу и принудна заузетост Истоком нису значили одрицање од идеје о универзалном Царству нити напуштање онога што је на Западу преостало. Оснивање Равенског и Картагинског егзархата за владе најистакнутијег Јустинијановог наследника Маврикија доказује управо супротно. Из познатог Маврикијевог тестамента види се како је управо покушавао да сачува стару традицију о јединственом Царству и како је мало био склон да напусти Запад. По овом тестаменту који је, према Теофилакту Симокати, Маврикије написао за време озбиљне болести 597. год. и који је објављен после Ираклијева ступања на престо, Маврикијев најстарији син Теодосије имао је да влада делом Царства источно од Цариграда а други син, Тиберије, као цар „Старог Рима“, да преузме власт над Италијом и острвима у Тиренском мору. Својим млађим синовима Маврикије је завештао „остале делове римске државе“.[17] Тако је Рим, као друга престоница, требало још једном да постане царски град. Још није био напуштен сан о универзалној превласти нити је била заборављена традиција о подели јединственог Римског Царства међу члановима владајуће династије.

Добро је познато, исто тако, да се син афричког егзарха, Ираклије, кога је на престо довела моћна афричка флота, носио мишљу да престоницу пренесе у Картагину.[18] Опкољен Персијанцима и Аварима источни део Царства је на почетку Ираклијеве владавине изгледао сувише слаб да би одатле могао да се предузме успешан противнапад. Овај

[17] Theophylactus Simocatta, ed. *De Boor*, pp. 305, 25—306, 13. Како Bury, Later Roman Empire, II (1889), p. 94, n. 2, сугерира, ово је вероватно значило да је један од њих имао да влада Илириком а други Африком.

[18] Niceph., p. 12, 10.

план није спроведен у дело, али и сама та замисао јасно показује не само да је положај Истока у то време био крајње тежак већ и колико је област старог Западног римског царства била привлачна за царску владу.

Још нам више казује о овоме историја Константа II. Док се Ираклије само привремено носио мишљу да центар управе пренесе на Запад, његов унук је то доиста и остварио. Према Теофану, он је намеравао да своје седиште пре-
[10] несе у Рим.[19] У ствари, задовољио се кратком посетом Вечном Граду и онда се сместио у Сиракузи, заузимајући тако кључни положај између Италије, коју су делимично били освојили Лангобарди, и северне Африке, којој су претили арабљански освајачи.

У стварности, међутим, историјски развој је византијску делатност све више ограничавао на Исток, а Констансова насилна смрт, после пет јалових година у Сиракузи, само подвлачи ову чињеницу. Мада Византија никад није одустала од својих претензија на универзално царство и никада није престала да инсистира на својој врховној власти, ипак се расплинуо њен сан о јединственом царству. Изгледа да је тај сан за наследнике Константа II имао мање дражи и да је чак постао туђ царевима VIII столећа. Обичан грађанин, међутим, одавно није узимао учешћа у владином живом интересовању за послове на Западу. Познато је да су Ираклијеви афрички планови изазвали у Цариграду велику зебњу и да је одлазак Константа II у Италију изазвао отворено незадовољство. И поред царских тежњи за светским царством, везе између Истока и Запада су, у ствари, стално бивале све слабије. Седми век представља важну етапу у овом процесу узајамног отуђивања и означава, у извесној мери, прекретницу у том развоју.

Ово тврђење, само по себи, није ново. Анри Пирен је указао на то, истичући нарочито како су везе између Истока и Запада слабиле у VII и VIII столећу, и, као што је добро познато, главним узроком овог слабљења сматрао је надирање Арабљана у централни медитерански басен.[20] Нема потребе да овде испитујемо ову чувену теорију. Познати су и веома умесни приговори овој теорији који пока-

[19] Theophanes, p. 348, 5.

[20] Уп. нарочито његов рад Mahomet et Charlemagne, Paris—Bruxelles 1937.

зују да њени главни аргументи нису довољно чврсти.[21] Нико, наравно, не жели да оспорава да је арабљанска инвазија подстакла подвајање између Истока и Запада, нити би ико пропустио да призна оштроумност Пиреновим веома сугестивним идејама. Али, данас више нико не би могао да се сложи са тим да је арабљанска инвазија била једини, па чак ни главни узрок раздвајања двеју половина некадашњег Римског Царства.

У вези са овим Дворник је недавно указао на то како је важну улогу одиграло словенско освајање Балканског полуострва.[2] Његова запажања су веома умесна, мада главна ствар овде, како ми се чини, није толико уништење хришћанства у Илирику, које он истиче у први план, колико словенска окупација Балкана која је створила нову преграду између Истока и Запада. То је у већој мери него ли арабљански напади на мору омело нормалне везе.

Један пример, узет из нешто познијег извора, може јасно да илуструје ово стање ствари. Мислим на живот св. Григорија Декаполите, написан у првој половини IX века, који је издао исти Дворник. Тај спис прича о многобројним [11]
свечевим путовањима морем. Иако и многи други извори, нарочито хагиографска дела, садрже обавештења о путовањима морем по Средоземљу у раном средњем веку, ми ћемо се овде задржати само на овом веома јасном примеру. Око године 820. Григорије Декаполита, пошто је одлучио да путује из Ефеса у Цариград, сазнао је да су многе трговачке лађе у ефеској луци спремне да исплове, мада њихови заповедници нису били расположени да дигну сидра због арабљанских гусара који су их чекали у заседи.[28] Ипак су, штићени свечевим молитвама, здрави и читави стигли у Проконес. Григорије није продужио своје путовање из Проконеса у Цариград, већ је узео други брод за Енос и одатле је, опет морем, отишао у Христопољ[24] где се искрцао и продужио пут копном. Међутим, у близини реке Стримона (Струме) заробе га „словенски разбојни-

[21] Уп. на пр. *R. S. Lopez,* Mohammed and Charlemagne: A Revision, Speculum 18 (1943) pp. 14—38; *Anne Riising,* The Fate of Henri Pirenne's Theses on the Consequences of the Islamic Expansion, Classica et Mediaevalia 13 (1952) pp. 87—130 (са потпуном библиографијом).

[22] *F. Dvornik,* The Slavs, their Early History and Civilization, Boston 1956, p. 44 ss.

[23] *F. Dvornik,* La vie de saint Grégoire le Décapolite, Paris 1926, c. 9.

[24] Ibid., c. 10.

ци“.[25] Импресионирани свечевом личношћу и држањем, Словени су га пустили на слободу и тако је дошао у Солун. Ту се сретне са калуђером са којим одлучи да путује у Рим, али, уместо да крене путем Via Egnatia, као што би свако учинио у римско доба, јер је то кудикамо краћи пут, он је опет изабрао поморски пут не придајући важности опоменама морнарâ о арабљанским гусарима.[26] Тако је заобилазним путем стигао преко Коринта у Региј и ту се укрцао на лађу која је управо била стигла из Напуља.[27] Пошто је провео три месеца у Риму, отпловио је опет, овога пута у Сиракузу, одатле у Отранто,[28] и најзад се, није речено како, вратио у Солун где се задржао неко време. Касније, међутим, желећи одмор и мир, одлучио је да са једним својим учеником отпутује у „планине словенске области“. Али тек што су пошли, светац је, мучен страшним предосећањима, похитао кући, и доиста је, неколико дана касније, букнуо крвави усланак „архонта те Склавиније“; после тога Григорије је испричао свом ученику да никада није путовао из места у место без царског пасоша са прописним печатом.[29] Касније је Григорије још два пута путовао у Цариград, бесумње морем.

Позабавили смо се мало опширније обавештењима, која нам даје ово хагиографско дело, стога што нам оно омогућава да дођемо до више важних закључака. Оно нам, пре свега, сведочи о живом поморском саобраћају по читавој источној половини Средоземља, мада никако не пропушта да спомене опасности од арабљанских гусара. Ф. Делгер је указао на важност овог податка и исправно га искористио против Пиренових аргумената.[30] Истовремено Живот св. Григорија Декаполите показује — а то није било запажено у довољној мери да је копнени саобраћај на Балканском
[12] полуострву, чак још у првој половини IX века, био готово сасвим парализан. На својим многобројним и дугим путовањима Григорије плови тамо-амо по Средоземљу, али, чим крене да копном превали кратко растојање између Христопоља и Солуна, пада у руке Словенима. Посебно пада у

[25] Ibid., c. 10, p. 54, 24. Уп. Византиски извори за историју народа Југославије, I (Београд 1955), стр. 254.

[26] Ibid., c. 11.

[27] Ibid., c. 12.

[28] Ibid., c. 13.

[29] Ibid., c. 17, p. 61, 20—62, 4.

[30] *F. Dölger*, Byzanz und die europäische Staatenwelt (1953), p. 365 ss.

очи, као што сам већ поменуо, то што он избегава да путује чувеним путем Via Egnatia и од Солуна до Рима путује дугим и заобилазним поморским путем. Словенско надирање ослабило је спону између Истока и Запада, додуше на малом подручју, али много озбиљније но што су то учинили арабљански продори на мору. Укратко, Живот Григорија Декаполите показује нам да се пловидба по Средоземном мору наставила, док су копнене комуникације на Балканском полуострву почетком IX века биле практично још увек прекинуте.

Многобројни су и разнолики узроци раздвајања Запада и Истока и не могу се никако приписати искључиво тешкоћама у комуникацији. Процес узајамног отуђивања између ова два света започео је много пре но што су се ове тешкоће уопште појавиле. Видимо га у многим областима већ у рановизантијском периоду. У VII веку овај се процес веома појачао. Није ми намера да пратим све последице овога процеса у политичкој, црквеној и културној историји. Али, ако хоћемо да утврдимо какву су представу о свету који их окружује имали становници Царства у VII веку, онда морамо да приметимо да се просечни Византинац изненађујуће мало занимао за Запад и да је о њему знао веома мало. И поред свих покушаја царске владе да очува велике традиције идеје Римског Царства и да остане привржена ономе што је преостало од некадашње његове моћи на Западу, ова се област налази ван видика културних Византинаца овог доба.

Да бисмо се уверили у то, довољно је да се позовемо на наша два главна извора за овај период. Читајући било хронику Теофанову било партијарха Нићифора, примећујемо да упадљиво ретко говоре о догађајима на Западу у VII веку. То показује да су њихови извори, а то су оне хронике из VII века које су за нас изгубљене, али које су они употребљавали, имали да кажу о Западу врло мало или нимало, јер ни Теофан ни Нићифор нису били много самостални у свом писању: и један и други само је пренео оно што је нашао у својим изворима.

Подаци што их Теофан даје у својим таблицама, које чине неку врсту хронолошког костура његове хронике, врло су информативни у овом погледу. Као што је познато, Теофаново се дело одликује детаљним и компликованим хронолошким системом. Приказ је подељен по годинама, и на почетку сваке године, поред година од стварања света и од Христова рођења, означене су године владавине византиј-

ског цара и персијског краља, односно, касније, арабљанског калифа, и, исто тако, године папиног понтификата и патријархата четворице источних патријарха. Ова петорица највиших представника хришћанске цркве навођена су, за рани византијски период, сасвим редовно по утврђеном распореду: најпре се наводи папа, после њега цариградски патријарх, а затим остала три источна патријарха. Али већ седамдесетих година VI века нагло се прекида списак римских епископа: од године 574/5. (од стварања света год. 6067) не-
[13] стају представници римске цркве (у неким рукописима не наводе се њихове године после 569/70). У Теофановим таблицама они се не наводе кроз цели VII век и прву четвртину VIII — и јављају се поново тек када Теофан стигне до иконокластичког периода.

На сличан начин су, после губитка Сирије, Палестине и Египта, нестали са византијског видика источни партијарси. Већ од 610/11. године (6102. год. од стварања света) више се не спомињу антиохијски патријарси, од 636/7. године (6128) не помињу се јерусалимски, а од 654/5 (6146) не помињу се више александријски патријарси. После тог времена таблице садрже само имена царева, калифа и цариградских патријараха. У ствари, цариградски патријарх постао је, у очима Византинаца, једини врховни ауторитет у цркви и једини од петорице патријараха који је за њих био од непосредне важности.[31]

Папе се више не јављају у Теофановим таблицама не због неког сукоба између њих и Цариграда, већ једноставно стога што више нису имали значаја за Византинце, као што су и источни патријарси престали да интересују Византинце, пошто су били одсечени арабљанским освајањима. Изгледа да Теофан у својим изворима није нашао више обавештења ни о једнима ни о другима. Како сам већ нагласио, имена римских папа јављају се поново у Теофановим таблицама са почетком иконоборачког периода. Опозиција римске цркве према иконоборцима навела је Теофана да после прекида од 150 година поново обрати пажњу на њене представнике. Интересовање за Рим пробудило се у ортодоксним иконофилским круговима, али је познавање догађаја у Риму заостајало за тим интересовањем.

Изнад одељка за годину 6217. од стварања света (=725/6), у коме говори о првим мерама Лава III против култа икона, Теофан бележи: римски епископ Григорије — 9 година. У ствари, Григорије II попео се на столицу св. Петра пуних десет година раније. Штавише, Теофан није знао да су двојица папа са овим именом један за другим заузимали римску столицу. За њега су Григорије II и Григорије III једна те иста особа, чији понтификат он ставља у време од 726. до 735. год., док је, у ствари, Григорије II био папа од 715. до 731. године, а Григорије III од 731. до 741. Наследник Григорија III, папа Захарије, вршио је, према Теофану, ту дужност од 735. до 756. год., тј. двадесет и једну годину, а у ствари је он био папа од 741. до 752. год., тј. једанаест година. Папа Стефан II уопште се не појављује на његовим хронолошким таблицама, итд.[32] Ниједан од његових пода-
така, који се односе на представнике римске цркве у VIII [14]
веку, није тачан. Његова обавештења о римској цркви у VII веку још су оскуднија.[33] То нарочито пада у очи стога што су његова обавештења о арабљанским калифима за исто то време изванредно тачна. Године њихове владавине он зна исто тако добро као и године владавине самих византијских царева, и његови подаци о томе тако су непогрешиво тачни да су послужили за решавање познатог хро-

[31] Од године 707/8 (6199) до године 735/6 (6227) Теофан изузетно уноси у своје таблице име Јована, јерусалимског патријарха, који је, како каже, „заједно са источним епископима" бацио анатему на иконоборца Лава III (p. 403, 29, год. 6221); изгледа да су му имена осталих „источних епископа" била непозната. На сличан начин појављују се у год. 742/3. имена антиохијских патријараха Стефана, Теофилакта и Теодора, али се поново губе већ 755/6 (6247), у петој години Теодорова патријархата, мада је он, како бележи и сам Теофан, био патријарх шест година. Интересантно је приметити да источни патријарси нису унети у Теофанове таблице чак ни у годинама Шестог и Седмога Васељенског Сабора, мада су њихови представници учествовали у овим саборима. Ни Теофан ни патријарх Нићифор не помињу њихово учешће у својим приказима. Исто тако ниједан од њих не указује на учешће папиног представника на овим саборима.

[32] Међутим, Теофан се у свом приказу нешто поближе бави „бекством" папе Стефана на Пипинов двор и датира га већ у год. 724/5. (6216 год. од стварања света, где име римског папе још није унесено у таблице), а то значи неких тридесет година раније.

[33] Како смо видели, имена и године римских епископа потпуно су испуштени у његовим таблицама током VII столећа, а када у тексту упућује на њих, његова обавештења су крајње непрецизна. Насупрот Нићифору, чија хроника не каже ни једну једину реч о римској цркви у VII столећу, Теофан помиње нпр. Латерански сабор папе Мартина и датира га тачно у год. 6141. од стварања света (окт. 649). Међутим, он антедатира сукоб између Мартина и царске владе у год. 6121 (629—30) и говори о Агатону као Мартинову наследнику (p. 332, 4). У ствари између Агатона (678—81) и Мартина стоји временски размак од двадесет три године и четири папе.

нолошког проблема ове хронике: неслагања између година и индиката.[34]

У вези са овим исто је тако поучно испитивање података, које нам даје наш други главни извор за византијски рани средњи век, хроника патријарха Нићифора. Ако изузмемо кратко обавештење о убиству Констанса II на Сицилији[35] (у његовом делу историја Констансове владавине није обрађена), Нићифор, обрађујући VII век, само двапута помиње западне византијске поседе, оба пута сасвим укратко и узгред, док о западним крајевима што леже с ону страну граница Царства нема ништа да каже. У првом случају саопштава нам да је Ираклона прогнао сакеларија Филагрија „у тврђаву по имену Септем, која се налази на западу, иза Херaклових стубова, у Либији"[36]; у другом случају говори о заузимању Картагинског егзархата од стране Арабљана, али то чини само узгред, у намери да прикаже збацивање са престола Леонтија и долазак на престо Тиберија Апсимара.[37] И то је све. Ни речи о Равени и њеном Егзархату, ни помена о Риму, римској цркви или Италији уопште.

Теофанова и Нићифорова хроника углавном се баве Истоком, азијским и европским, приказујући велике догађаје у спољној политици током тог периода. Источни извори, нарочито јерменски и сиријски, а понекад арапски или чак етиопски, дају, са своје стране, многа драгоцена обавештења о Византији у овом периоду, неупоредиво више него западни извори, који, ипак, посвећују више пажње Византији него ли византијски извори догађајима на Западу.

У Теофановој и Нићифоровој хроници најважнији су, наравно, описи ратова са Персијанцима, а касније, од тридесетих година VII века па надаље, са Арабљанима. Ове две источне силе биле су једине државе, које су се једна за другом као равноправне Византији њој противстављале, често се надмећући о превласт, и које су Византинци прећутно прихватили као такве. Сетимо се да у својим хронолошким
[15] таблицама Теофан по правилу спомиње, заједно са имени-

[34] Уп. G. *Ostrogorsky*, Die Chronologie des Theophanes im 7. und 8. Jahrhundert, Byz. Neugr. Jahrb. 7 (1930) p. 1 ss. (в. стр. 225 сл. у овој књизи).

[35] Niceph., p. 31, 28; на стр. 38. он понавља да је Констанс умро на Западу.

[36] Niceph., p. 29, 15.

[37] Ibid., p. 39, 12 ss.

ма и годинама владавине византијских царева, имена и године владавине персијских краљева и арабљанских калифа што му не пада на памет да чини када је у питању било који други страни владар.

Супарници Царства на Балканском полуострву представљали су други, веома важан фактор у византијској спољној политици током VII века. За Византинце Балкан је био део „Запада", „Европе" и они доиста често употребљавају ове термине за Балканско полуострво. То је био европски Запад који их се непосредно тицао и који их је непосредно занимао. Међутим, подаци које нам о Словенима дају Теофан и Нићифор такође су оскудни и штури. Сукоби са Словенима били су, у то време, махом локалног карактера и измичу пажњи византијских хроничара чија је пажња била усмерена на престоницу и који помињу само неколико најзначајнијих похода организованих из Цариграда против „Склавинија".

Хроничари имају много штошта да кажу о односима са Аварима крајем VI и почетком VII века. Овде централно место заузима импозантна личност хагана Бајана, чије име, међутим, не помињу ни Теофан ни Нићифор. После неуспеле опсаде Цариграда од стране Авара и Словена 626. године и опадања аварске моћи до којег је после тога дошло, хроничари их остављају по страни. Од 680. године па надаље у први план долазе односи са Бугарима. Захваљујући Нићифору и, још у већој мери, Теофану, сачуван нам је извештај о појави Аспарухових саплеменика на Дунаву и о оснивању бугарске државе у североисточном делу Балканског полуострва. Тај су извештај они преузели из заједничког извора што потиче из времена када су се ови догађаји збили.[38] Оба хроничара, исто тако, пишу нешто опширније о односима са ханом Тервелом, који је помогао Јустинијану II да поврати престо, добио од цара титулу цезара и седео поред њега на престолу да прими поздраве византијског народа. После тога односи са младом бугарском државом заузимају све више места у приказу хроничара. Сасвим је јасно да Бугарска постаје главни супарник Византије у „Европи" и постаје исто онако у бити значајна за њену спољну политику на Западу као што је то калифат на Истоку.

[38] Cf. J. *Moravcsik*, Zur Geschichte der Onoguren, Ungarische Jahrbücher 10 (1930) p. 70 ss.

Али, упоредо са овим народима са којима је Византија имала посла непрекидно током VII века, и против којих се готово непрекидно борила, хроничари нас обавештавају и о неким другим земљама и народима источне Европе и предње Азије. Ови источни народи представљали су важан чинилац у сплету политичких односа који је окружавао Византију и подаци о њеним везама са тим народима употпуњују слику о њеној спољној политици у то време.

Већ у другој половини VI века Царство је успоставило односе са турским номадима у западној Азији и измењало дипломатска посланства са њима за владе Јустина II, Тиберија и Маврикија. Нарочито су значајни били односи са бугарско-оногурским племенским савезом који се појавио
[16] у области Кубана у првој половини VII века. Био је то, бесумње, владар овог такозваног „великог бугарског царства" који је 619. год. посетио Цариград и ту примио хришћанство. Тај владар је, чини се, био Орхан. Ираклије га је веома срдачно примио и био му је кум на крштењу. Кумови при крштењу његових великаша били су угледни Византинци, а њихове жене постале су куме женама покрштеника. Сви гости добили су дарове и почасне титуле, а сам бугарски владар почаствован је високим чином патриција.[39] Нићифор га назива ὁ τῶν Οὔννων τοῦ ἔθνους κύριος, али не помиње његово име, изоставши га, очигледно, омашком. Имамо јаке разлоге да верујемо да је у Нићифорову извору име било назначено, јер је, даље у тексту, владар Хуногундура (ὁ τῶν Οὐνογουνδούρων κύριος) Кубрат представљен као синовац Орханов чије се име помиње као да је већ познато читаоцу.[40]

Тај синовац је славни Кубрат за кога знају и византијски и источњачки историчари и који је поменут у списку старих бугарских владара. У новије време он је постао предметом многих историјских истраживања. Према индицијама код Нићифора, Кубрат се побунио против власти аварског хагана и избацио Аваре из своје земље. Очигледно је да је у томе успео због слома аварске моћи после хагановог пораза код Цариграда, као што су, у исто време, Хрвати успели да потисну Аваре из западног дела Балканског полуострва, на другом крају Царства. Пошто је устао против Авара, Кубрат пошаље Ираклију посланство и закључи с њиме споразум „кога су се придржавали до краја живота", како пише Ни-

[39] Niceph., p. 12, 20—28.

[40] Ibid., p. 24, 9. Да је Кубрат био син Орханова брата каже, исто тако, и Јован из Никиу, ed. Zotenberg, p. 460.

ћифор. Цар му је, штавише, послао поклоне и дао му је титулу патриција.[41] Јован из Никиу каже да је Кубрат још као дете покрштен у Цариграду и да је одгајен на царском двору. Очигледно је да је он отишао у Цариград са својим стрицем Орханом и да је остављен тамо као талац.[42]

Из тога произлази да Орхана а не Кубрата треба сматрати утемељивачем бугарске моћи у северном Кавказу. Он [17]
је, исто тако, био иницијатор савеза са Византијом. Кубрат је, када је постао владар, са своје стране ојачао тај савез помоћу новог уговора који је био управљен против заједничког непријатеља — Авара. Његови лични односи са Ирак-

[41] Niceph., p. 24, 12—15.

[42] Пошто је то тако, нема разлога да одбацимо Нићифорово упућивање на два споразума закључена са два различита бугарска владара (један око 619., други око 635) и да елеминишемо овај каснији, као што је то учинио *Златарски*, Историја на българската държава през средните векове, I. 1, 33 сл. Аргумент којим је правдао своје схватање, тј. да после 626. год. цар више не би имао потребе да закључи споразум против Авара, веома је слаб. С друге стране нема разлога ни да претпоставимо да су оба споразума које Нићифор помиње закључена са Кубратом, као што то чини *H. Grégoire*, L'origine et le nom des Croates et des Serbes, Byzantion 17 (1944/5) p. 100 ss., јер је очигледно да Кубрат није могао два пута да прими титулу патриција; што је још важније, из приказа Јована из Никиу, коме сам Grégoire придаје толико важности, потпуно је јасно да је Кубрат обраћен у хришћанство пре но што је постао бугарски владар. *J. Marquart*, Die altbulgarischen Ausdrücke in der Inschrift von Čatalar und der altbulgarischen Fürstenliste, Известия Русск. Археол. Инст. в Конст., 15 (1911), p. 7, и, нарочито, p. 21, био је склон томе да идентификује Орхана са безименим владаром „Хуна" који је посетио Цариград 619. године; његову схватању придружио се *Кулаковский*, История Византии, 3 (1915), стр. 91. Сам Маркварт, међутим, одмах одбацује ову веома вероватну идентификацију, јер му изгледа несхватљиво да Нићифор под 619. годином не би поменуо Орханово име, очигледно добро познато Византинцима. То питање можемо сасвим једноставно решити, ако се, као што смо претпоставили, име које је Нићифор испустио јављало у његову извору под 619. годином и да је то био разлог због кога Нићифор под 635. годином помиње Кубрата као Орханова братанца. Како се Нићифор мало бринуо да своје различите податке међусобно усклади, можемо да видимо, нпр., из његова причања о петорици Кубратових синова, када пише о Кубрату: Κοβρᾶτός τις ὄνομα κύριος γινόμενος τῶν φύλων τούτων (p. 33, 16). Одбацивши тачну идентификацију коју је сам изнео, Маркварт се радије одлучује за произвољну претпоставку да је владар који је 619. год. посетио Цариград, био поглавар кавкаских Хуна или Хефталита из Варахана у северном Дагестану, у чију је земљу Ираклије морао да се повуче 625. год.; да би подупро то мишљење он упућује на Теофана, 310, 19, који, међутим, једноставно помиње τὴν τῶν Οὔννων χώραν не дајући никакву ближу ознаку.

лијем били су, ако је веровати Јовану из Никиу, тако присни, да се он умешао у унутрашњу борбу, која се, после цареве смрти, распламсала у Византији, штитећи права Ираклијеве удовице Мартине и њеног сина Ираклоне.[43]

За овај период врло су карактеристични узајамни интереси Византије и Бугарско-оногурске државе на северном Кавказу, као и чврсти и пријатељски односи између тих двеју сила. Исто тако карактеристичне и значајне су присне личне везе које су везивале царски двор и владаре ове варварске државе, који су дошли у везу са културом и религијом Царства и били потпуно увучени у сферу византијске политике.

Упркос Грегоарову мишљењу[44] Куврата, владара севернокавкаске бугарске државе (Κούβρατος или Κοβρᾶτος код Нићифора, Κροβᾶτος код Теофана, Kurt у списку старих бугарских владара, Qetrades код Јована из Никиу, Kuvrat код Мојсија из Хорене), не треба мешати са Кувером (Κοῦβερ) који се јавља у Чудима св. Димитрија (Miracula sancti Demetrii). Делатност овог последњег одвија се на другом подручју, на Балкану и у Панонији,[45] и пада у каснији период.[46] Али и Кувер, мада је био вазал аварског хагана, представља такође пример варварског главара који је имао присне везе са Царством. Пошто га је хаган поставио за вођу Византи-

[43] Јован из Никиу, ed. *Zotenberg*, p. 460.

[44] *Grégoire*, op. cit., p. 104 ss.

[45] Ово је сасвим јасно показао *A. Maricq*, Notes sur les Slaves dans le Péloponnèse et en Bithynie, Byzantion 22 (1952) p. 345 ss., чији су закључци очигледно тачни.

[46] Куврат је умро за владавине Константа II (641—68): cf. Theoph., p. 357, 11; Niceph., p. 33. 17. Куверова делатност у Македонији мора се, међутим, датирати у време Константина IV (668—85). Уп. Ф. *Баришић*, Чуда Димитрија Солунског као историски извори, Београд 1953, стр. 126 сл. По мом мишљењу један је разлог одлучујући: у књизи у којој пише о Куверу (II. 5) аутор Чудâ II, говори о тадашњем цару: „нашег цара" (τὸν βασιλέα ἡμῶν, Migne, PG, 116, 1376), „коме је бог наложио да влада нама" (τὸν ἀπὸ θεοῦ βασιλεύειν ἡμῖν λαχόντα, ibid., 1365), тј. он говори о цару који је још био на престолу када је писана друга књига Чудâ. Међутим, данас је опште усвојено да та књига потиче из времена владавине Константина IV. Што се тиче сличности између имена Бугарина Куврата и Аварина Кувера, таква подударност нимало нас не изненађује, ако се узме у обзир чињеница да је цело подручје централне и источне Европе било насељено истим варварским племенима. Не морамо далеко да тражимо други пример; довољно је да наведемо име најстаријег Кувратовог сина који се звао Бајан или Батбајан (Βαϊανός: Niceph., p. 33. 26; Βατβαιᾶν: Theoph., p. 357, 19) — носио је, дакле, исто име као велики аварски хаган.

наца, који су, сакупљени из свих крајева Балканског полуострва, били насељени у области Сирмија, у Панонији, Кувер је отказао своју вазалску послушност аварском поглавару и, на челу византијског становништва које му је било подложно, кренуо у Македонију. Он је чак покушао да заузме Солун помоћу лукавства. У томе му је много помагао његов војвода Мавр, који је, како стоји у Чудима „био свему вичан и знао је грчки, латински, словенски и бугарски језик", и кога је цар, заведен његовом привидном покорношћу, од- [18]
ликовао титулом конзула (ὕπατος).[47]

Словени и њихови поглавари, слично томе, нису увек само ратовали са Византијом, већ су, покаткад, живели у миру са византијским становништвом. Њихови су односи са Византијом могли да буду и веома пријатељски. Чуда св. Димитрија причају нам причу о Првуду, поглавици племена Ринхињана, који је неко време живео у Солуну.[48] Он је, разуме се, како је потом и објашњено, говорио грчки. На основу једне клеветничке доставе солунски префект га ухапси и пошаље у Цариград; на то пође у престоницу изасланство састављено од Словена и Солуњана да моли да се неправедно ухапшени поглавар пусти на слободу — то је значајан израз ових пријатељских односа.

Да се вратимо сада варварском свету иза Црног мора. Као што је пријатељски савез ујединио византијско и старо бугарско-оногурско царство у борби против Авара, тако је пријатељство сједињило византијско и хазарско царство, чија је моћ расла, најпре у борби против Персијанаца а касније против Арабљана. У VII и VIII веку нарочито су пријатељски били византијски односи са хазарским царством које је ускоро заменило моћ „Велике Бугарске" у северном Кавказу и у области око доњег тока Дона и Волге.

Већ у време својих великих похода против Персије Ираклије је, стигавши до Кавказа, послао дарове πρὸς τὸν τούρκων κύριον (како Нићифор зове хазарског хагана) позивајући овог владара да склопе савез против Персијанаца.[49] Савез је био утврђен после сусрета између два владара. Хаган је изашао са великом свитом да дочека Ираклија и, пошто су сјахали са коњâ, и он и његова свита поздравили

[47] Miracula, II. 5.

[48] Ibid., II. 4.

[49] Теофан, исто тако, сматра Хазаре Турцима. Пишући о истом овом уговору он их зове τοὺς τούρκους ἐκ τῆς ἑῴας οὓς χάζαρεις ὀνομάζουσι (p. 315, 15; cf. pp. 407, 6, 11, 14; 433, 26).

су цара проскинезом. Цар је назвао хагана својим сином, ставио му своју круну на главу и обећао му за жену своју кћи Евдокију „Августу Ромеја". Занимљиво је напоменути да је цар показао њену слику хагану који се, пошто је видео слику, заљубио у њен „оригинал".[50] До планираног брака није дошло због хаганове смрти.[51] Али касније се Јустинијан II, који је, за време свог изгнанства, провео неколико година на хазарском двору, оженио хагановом сестром и, после свог повратка на престо, крунисао и њу и сина кога му је она родила, учинивши га тако својим савладаром.[52] Константин V био је, исто тако, ожењен хазарском принцезом и његов син, Лав IV, био је познат под надимком „Хазар". Ове хазарске принцезе биле су прве странкиње које су постале византијске царице. Ова је чињеница вредна пажње, ако се сетимо надменог става византијског двора према браковима између чланова царске породице и чланова страних династија. Савез са Хазарским Царством постао је веома значајан чинилац византијске политике за време раног средњег века.

Царство је, исто тако, одржавало везе са кавкаским
[19] племенима. Већ у време својих похода против Персијанаца Ираклије је придобио за себе известан број кавкаских поглавара, како се јасно види и из византијских и из јерменских извора.[53] Кавкаске области биле су, као и Јерменија, предмет сукоба између Византије и Персије и, касније, још жешћих сукоба између Византије и Арабљана. Нарочито је Лазика, античка Колхида, била област од пресудне важности у византијским односима са Персијом и Калифатом, као и са северним номадским племенима. Поседи на јужној обали Кримског полуострва, сконцентрисани око Херсона, били су још значајније предстраже. Мада је крајем VII века већи део Таврике доспео под власт Хазара, чија је моћ стално расла, Херсон је остао у рукама Византије и омогућавао је Царству непосредан контакт са племенима која су лутала

[50] Niceph., pp. 15, 20—16, 20.

[51] Ibid., pp. 21, 28—22, 2.

[52] Ibid., p. 43, 8; Theoph., p. 375, 28.

[53] Према Мојсију Каганкатвацију, Ираклије је имао веза са владарима Албаније, Иберије и Јерменије и захтевао „да они добровољно дођу њему и да му са својим војскама служе у време зиме" (руски превод од *К. Патканиана* [Петроград, 1861], p. 102; уп. немачки превод код *А. Мананднана,* Beiträge zur albanischen Geschichte [дисертација, Leipzig, 1897], p. 38). Теофан, p. 309, 14, помиње међу Ираклијевим савезницима племена из Лазике, Абазгије и Иберије.

источно-европском равницом, и над којима је стално вођен строг надзор.[54]

Такав је био свет који је окруживао Византијско Царство у VII веку; такви су били партнери, противници и савезници, византијских царева Ираклијеве династије. Њихови најмоћнији противници на Истоку били су најпре персијски краљеви а затим арабљански калифи, почев од Омара Освајача и великог оснивача Омајадског калифата, Муавије; на Балкану то су аварски хагани, на челу са великим Бајаном, затим поглавари многобројних „Склавинија" који су, мада су често ратовали против Царства, били каткада и у пријатељским односима са њиме, а од краја века па надаље, и бугарски ханови — Аспарух, оснивач бугарске државе на Балкану, и Тервел, савезник и помагач Јустинијана II, коме је цар одао признање давши му титулу цезара. Иза Црног мора, савезници византијских царева против Авара, с једне стране, против Персијанаца и Арабљана с друге, били су владари старог Бугарско-оногурског Царства, Орхан и Куврат, који су примили хришћанство у Цариграду и добили титуле византијских патриција; касније су византијски савезници били хазарски хагани, повезани са византијским двором уговорима и брачним везама; и, најзад, полунезависни поглавари кавкаских племена и јерменски куропалати.

Тако је Византија имала у VII веку много чврстих веза са Истоком, и то не само са исламским светом већ и са варварским народима источне Европе. Овај варварски полуномадски свет био је подложан културном утицају Царства и нашао се у сфери његових политичких циљева; њихови поглавари пришли су византијској цивилизацији, а неки од њих су чак прихватили и њену религију и успоставили сродничке везе са царском династијом. Почаствовани [20]
византијским титулама, они су уведени у хијерархију Царства и на тај начин доведени у ситуацију да признају идеалну врховну власт оличену у цару. Византија је, у извесном

[54] *А. Л. Якобсон,* „Византия в истории раннесредневековой Таврики," Сов. Археология 21 (1954). стр. 152 сл. прилично претерује када говори о потпуној пропасти византијске моћи у Таврики од VII до IX века (тј. до стварања теме Херсон). Међутим, на стр. 154. свог занимљивог и корисног рада он сам запажа „равнотежу снага која је више ишла у прилог Византији и која је била успостављена на северној обали Црног мора после доласка Хазара, а они су, као што је познато, касније постали византијски савезници." Уп. исто тако његово запажање да је делатност хришћанске цркве у Таврики достигла у VIII веку „размере какве никада раније није имала".

смислу, неоспорно била глава свег тог разноликог мноштва народа, а Цариград је био њихов центар. Али у процесу подвргавања овог варварског света свом политичком и културном утицају, Византија је и сама постала среднија том свету, била је, са своје стране, подложна његову утицају, прихватала његове обичаје, и његов начин у облачењу и украсима. На то је указао Н. П. Кондаков, који је с правом истакао да је свет источних номада одиграо историјску улогу која заслужује више пажње но што јој се обично посвећује.[55]

После слома Јустинијанова Царства Византија никада више није могла поново да постане светска монархија. Али је продужила да врши веома снажан утицај, и политички и културни, на свет око себе, и тај се утицај ширио према Истоку уколико се смањивао према Западу. Како смо на почетку приметили, Византија у VII веку није била једно јединствено тело. Она се састојала од неколико јасно издвојених области са различитим видицима и сопственим судбинама. У Малој Азији Царство је било чврсто и непољуљано; ту се налазио извор његове спољне и унутарње снаге и браник његове моћи која је поново оживљавала. Његова моћ на Балканском полуострву, пољуљана аварским освајањима и словенском колонизацијом, била је ограничена на неколико градова у приморској области, али је из ових малобројних центара започела постепено и делимична рестаурација те моћи. Из њих је зрачио њен културни утицај на суседне словенске земље. На Западу се споро, али стално смањивала и губила и политичка моћ Византије и њен културни утицај. Најзад, на северној обали Црног мора Царство је сачувало своје позиције. Одатле је могло да шири свој утицај на варварске народе источне Европе са којима је, у овом периоду, имало неупоредиво тешње везе но што их је имало са туђим и далеким Западом.

У VII веку Византија је окренута Истоку. То, међутим, не значи да је постала „оријентална" држава, како се често тврди. Не смемо заборавити да се катастрофа сручила на старо Римско Царство и на Западу и на Истоку, и да је Царство изгубило не само своје западне поседе него, исто тако, и источне, који су сада ушли у сферу исламског света. Византија је заузимала посебно место између романско-германског Запада и исламског Истока, као грчка држава, каквом је коначно постала баш у ово доба, у VII столећу. Разуме се, Византија није постала грчка ни у етничком смислу, јер је остала многонационална држава, ни по својој политичкој идеологији, јер је љубоморно полагала своје право на наслеђе Рима. Она је постала грчком државом по култури и језику, јер није могла да се дуже опире природној хеленизацији, чија је победа била обезбеђена много раније преношењем центра Царства на Исток, али која је коначно тријумфовала тек после пропасти Јустинијановог рестаурираног римског Царства.

[55] *N. P. Kondakov*, Les costumes orientaux à la cour byzantine, Byzantion I (1924), p. 7 ss., и Очерки и заметки по истории средневекового искусства и культуры, Праг 1929, стр. 61 сл. Уп. и *Ю. Моравчик*, Происхождение слова τζιτζάκιον, Sem. Kond., 4 (1931), стр. 69. сл.

Истовремено и грчка и средњовековна, Византија се у [21]
VII веку, по својим основним одликама упадљиво разликује од напола античког напола римског царства из претходне епохе, и, истовремено, све се више удаљава од савременог романско-германског Запада. Пресудну улогу у постепеном отуђивању између латинског Запада и грчког Истока нису одиграли упади споља већ унутарњи процес културног и језичког одвајања. То се отуђивање, после Јустинијановог неуспешног покушаја да поново сједини два света, показало сасвим јасно у VII веку.

Наслов оригинала: The Byzantine Empire in the World of the Seventh Century, Dumbarton Oaks Papers 13 (1959) 3—21.

Превела др *Љиљана Црепајац*

ВИЗАНТИЈСКИ ГРАДОВИ У РАНОМ СРЕДЊЕМ ВЕКУ

[47] Међу основним проблемима византијске историје тешко би било навести један који је мање изучаван него што је то проблем градова. То нас не изненађује када имамо на уму да се у изворима могу наћи сасвим оскудна обавештења о томе. Византијски писци, чија је пажња стално била усмерена према престоници и царском двору, релативно мало се осврћу на друге градове, и, када то чине, у већини случајева помињу их само узгред. Подаци које нам пружају сачувана званична документа такође су врло шкрти и имамо их само за касније периоде. А управо разумевање развоја и промена у градском животу Византије пружа нам, у многом погледу, кључ за правилније схватање и разумевање судбине самог Царства; то нарочито важи за бурно доба раног средњег века.

За Византију је прелаз из античке у средњевековну епоху био обележен тешким потресима и унутрашњим и спољашњим. Њена агонија на прелазу у VII век одговара, у извесној мери, оној која је претходила паду Западног Царства у другој половини V века. Истина, у Византији су се одржали стари облици царске власти, античке политичке и културне традиције живеле су и даље; али, византијска држава је прошла кроз исту дубоку кризу кроз коју је прошло цело Римско Царство и пребродила је тек по цену напуштања великог дела свог античког наследства. Тако је током VII в. Византија претрпела далекосежне промене и изашла из њих битно измењена. У провинцијама су се стварали нови аграрни услови и, са њима, нови друштвени односи. Стару велепоседничку аристократију заменила је, у знатној мери, растућа класа малих поседника. Било је то доба у којем је дошло до образовања новог економског и

друштвеног поретка, новог административног система и нове војне организације. Једном речи, то је било доба у коме је, после пропасти старог система, извршена обнова византијске државе.

Сасвим је природно поставити питање: како то да је Византија, упркос свим променама кроз које је прошла и свим потресима које је доживела, била у стању да сачува своју политичку структуру и да за хиљаду година преживи Римско Царство на Западу. Обично се каже да је њено економско богатство било веће а њена политичка власт јача и трајнија. Али овај одговор у суштини не објашњава ништа и само подстиче даља питања. Зашто је византијска држава била снажнија? Који су то били елементи њене веће чврстине? Где леже извори њеног већег богатства?

Свако истраживање елемената континуитета у византијској историји нужно води до испитивања развоја византијских градова и њихова положаја у прелазном периоду раног средњег века. Неће бити могуће, наравно, дати овде коначно решење овог сложеног и мало проучаваног проблема, нити је моја намера да предузмем детаљно и опсежно истраживање прилика у византијским градовима у току ове епохе. Ја сам свој циљ ограничио: желим само да покажем [48]
на који начин и помоћу којих метода може да се обави такво једно истраживање.

Скрећући пажњу на оскудну литературу из историје византијских градова нисам мислио на прилично бројне и често врло вредне студије које се баве такозваном Књигом епарха, јер су такви радови посвећени само Цариграду и то, штавише, Цариграду у X веку. Дело већег домашаја је веома инструктивна мала књига од Брађана, први озбиљан покушај да се прикаже развој византијских градова кроз столећа.[1] У новије време појавио се у Совјетском Савезу известан број вредних истраживачких радова у области историје византијских градова и неки од њих су посвећени управо раном средњем веку.[2] Ипак, и поред истинских заслуга ових истраживача, најважнија питања о развитку

[1] *G. I. Bratianu*, Privilèges et franchises municipales dans l'Empire byzantin, Paris, 1936.

[2] Да забележимо два значајна рада о византијским градовима, који су се појавили тек пошто је овај рад већ ушао у штампу: *E. Kirsten*, Die byzantinische Stadt, Berichte zum XI. Internationalen Byzantinisten-Kongress, München, 1958; *F. Dölger*, Die frühbyzantinische und byzantinisch beeinflusste Stadt, Atti del 3° Congresso internazionale di studi sull' alto medioevo, Spoleto, 1958, p. 1 sq.

византијских градова остају и даље отворена. Такав је и проблем који нас овде нарочито интересује: у којој су мери стари градови преживели бурно време раног средњег века?

Мишљења стручњака о овом питању оштро се разликују. Неки научници сматрају да су позноантички градови, без прекида, продужили да живе у средњем веку. Ово гледиште подржавају Е. Е. Липшиц и М. Ј. Сјузјумов,[3] а раније га је емфатично бранио А. П. Рудаков, према коме је Византијско Царство у VII в., као и у старије доба, било „скуп градова" (πόλεις).[4] Други су, напротив, закључивали да је градски живот у Византији у раном средњем веку био у потпуном опадању. А. П. Каждан,[5] који заступа ово гледиште, истиче да се претпоставка о непрекинутом развоју византијских градова заснива на подацима о интензивном градском животу узетим из извора који с једне стране потичу из VI в. а, с друге стране, из X и потоњих векова, па се закључивало да је слично стање постојало и у раном средњем веку о коме су наша обавештења тако сиромашна.

Како нема изворних података о приликама у византијским градовима у раном средњем веку, научници су се обратили нумизматичком материјалу. И Каждан углавном помоћу тога подупире своје закључке о опадању византијских градова у периоду од VII до IX столећа. На основу каталога великих нумизматичких збирки, у првом реду оног који је Рот начинио за збирку Британског Музеја и још опсежнијег каталога И. И. Толстоја,[6] Каждан најпре покушава да утврди извесне чињенице које се односе на релативан обим емисија кованог новца у различитим периодима византијске
[49] историје. Он уочава какву улогу игра случајност при састављању сваке нумизматичке збирке и сасвим оправдано истиче тај моменат. Ипак, мора се признати, са свим неопходним резервама, да су подаци колекција које броје неколико хиљада комада и поред тога карактеристични.

[3] *Е. Е. Липшиц*, К вопросу о городе в Византии VIII—IX вв., Виз. Врем. 6 (1953), стр. 113—31; *М. Я. Сюзюмов*, Роль городов-эмпориев в истории Византии, ibid., 8 (1956), стр. 26—41; Проблемы иконоборческого движения в Византии, Ученые записки Свердловского Государственного Пед. Инст. 4 (1948), стр. 58 сл.

[4] *А. П. Рудаков*, Очерки византийской культуры по данным греческой агиографии, Москва 1917, стр. 71 сл.

[5] *А. П. Каждан*, Византийские города в VII—IX веках, Советская Археология 21 (1954) 164—183.

[6] *W. Wroth*, Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum, I и II (Лондон, 1908): *И. И. Толстой*, Византийские монеты, I—IX, С. Петербург 1912—1914.

На основу Ротова каталога Каждан[7] даје следећу статистику: од времена Анастасија I до Маврикијева доба (491—602) каталог има 1349 комада кованог новца тј. у просеку 12,3 годишње; од Фоке до Константина IV (602—685) има 1134 или 13,7 за годину; од Јустинијана II до Михаила II (685—829), међутим, има само 423, тј. 2,9 годишње; од Теофила до Нићифора II (829—969) има 226 новчића или 1,6 годишње; од Јована Цимискија до Нићифора III (969—1081) 283 или 2,5 годишње, и, од Алексија I Комнина до Алексија III Анђела (1081—1195) 349 комада а то значи годишњи просек од 3,0.

Тако, од краја VII века (а у ствари већ од средине тог века), изгледа да се ковање новца драстично смањује. Углавном исту слику пружа Толстојев каталог који је потпунији али обухвата краћи период.

Каждан, затим, испитује новац нађен током ископавања. Тај је нумизматички материјал, уколико се односи на грчке градове, нарочито Атину и Коринт, адекватно публикован и испитан.[8] Уопште узев, он показује да се нумизматички налази који потичу од средине VII века надаље драстично смањују (то нарочито важи за Атину).[9] Нумизматичких налаза има више тек у каснијем периоду, среди-

[7] Каждан, н. д., стр. 166.

[8] *Margaret Thompson*, The Athenian Agora, Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens, II: Coins from the Roman through the Venetian Period (Princeton, 1954); *A. R. Bellinger*, Catalogue of the Coins Found at Corinth, 1925 (New Haven, 1930); *J. K. Finlay*, Corinth in the Middle Ages, Speculum, 7 (1932), p. 494; *Katharine M. Edwards*, Report on the Coins in the Excavations at Corinth During the Years 1930—35, Hesperia 6 (1937), p. 241 sq.; *J. M. Harris*, Coins Found at Corinth. Report on the Coins Found in the Excavations at Corinth during the Years 1936—39, Hesperia, 10 (1941), p. 143 sq.; уп. такође A. Bon, Le Péloponnèse byzantin jusqu' en 1204 (Paris, 1951), p. 53; *P. Charanis*, The Significance of Coins as Evidence for the History of Athens and Corinth in the Seventh and Eighth Centuries, Historia, 4 (1955), pp. 165—6.

[9] Ово се смањивање не види јасно из таблице коју је дала *M. Thompson*, Some Unpublished Bronze Money of the Early Eighth Century, Hesperia, 9 (1940), p. 73, n. 33, коју је искористио Каждан, н. д., стр. 170, јер су ту новци распоређени по вековима и дат је само укупан износ свих новаца из VII века. У каснијој изврсној публикацији истог научника (в. претходну белешку) може се међутим јасно видети да је велика количина (232 комада) Ираклијева новца нађена на атинској агори, и још већи број (817) из емисије Константа II, али је нађено врло мало новца Константина IV (30) и готово занемарљиво мало новца његових наследника (op. cit., pp. 70—1).

ном IX века у Коринту, а тек у другој половини X века у Атини. Ове су чињенице постале већ предмет специјалних испитивања и подстакле су неке полемике.[10]

С друге стране врло мали број публикација и истраживања бави се изучавањем новца нађеног у Малој Азији. Та је околност неповољна, јер би такав материјал, уколико се прими вредност нумизматичких података за нашу сврху, имао много већи значај за историју византијских градова. Чак и када бисмо опадање грчких градова сматрали чиње-
[50] ницом утврђеном горњом статистиком, то не значи да је неизоставно све градове Царства задесила слична судбина. Међутим, на основу малобројних налаза из Мале Азије, где нам на располагању стоје неопходни подаци, као нпр. у Пергаму, Сарду и Пријени, добијамо, уопште узев, исту слику: велика количина новца из VI и прве половине VII века (закључно до Константа II), и врло мало или нимало новца из друге половине VII века и касније. Једино за Пергам постоје подаци о знатном порасту у време Комнина.[11]

К. Реглинг, који је испитивао новац нађен у Пергаму, пожурио је да на основу тога оцрта историјски развој тога

[10] Cf. *Bon*, op. cit. и „Le problème slave dans le Péloponnèse à la lumière de l'archéologie, Byzantion, 20 (1950), p. 13 sq.; *Charanis*, op. cit., p. 163 sq.

[11] Cf. *K. Regling*, Münzfunde aus Pergamon, прештампано iz Blätter für Münzfreunde, 1914 = Pergamon, I (1913), pp. 355—63, 329—36; *H. W. Bell*, Sardis, Publications of the American Society for the Excavation of Sardis. XI, Coins, I, 1910—14, (Leiden, 1916), p. 76 sq.; *K. Regling*, Die Münzen von Priene (Berlin, 1927). В. такође *S. McA. Mosser*, A Bibliography of Byzantine Coin Hoards (New York, 1953), где су укратко забележени различити случајни налази у извесном броју других малоазијских градова. Налази византијског новца у Антиохији такође су у вези са овим предметом. Природно би било претпоставити да је арабљанско освајање снажно утицало на хронолошку расподелу тог новца, па ипак смо суочени са чињеницом која изненађује — да су и овде новци Константа II нађени у прилично великом броју, док уопште нема новаца потоњих царева све до X века. Види *Dorothy M. Waage*, Antioch on the Orontes, IV, pt. 2: Greek, Roman, Byzantine and Crusaders' Coins (Princeton, 1952).

А. П. Каждан, н. д., стр. 167 сл., укључује у своја истраживања и новац нађен ван граница Царства, ослањајући се за ту сврху на податке које даје Мосер у свом каталогу. Из тих података види се јасно да и у западним и у источним европским земљама, и у Скандинавији, као и у подунавским областима, количина нађеног византијског новца из VII века свуда нагло опада, још се више смањује у VIII и IX веку а поново расте у X. Али ако у томе видимо један знак за опадање византијске трговине са другим земљама или усвајање система натуралне размене, узроке таквој промени не би требало да тражимо само у Византији; у приликама које су владале у тим земљама могу се открити још одсуднији узроци ове појаве.

града, па је тврдио да материјал који је публиковао тачно одражава променљиву судбину града.[12] Исто то је у суштини учинио и Каждан, истина на основу много обимнијег материјала, али је, исто тако, извукао и много шире закључке. Чини се, међутим, да закључци његовог интересантног рада, који на први поглед изгледају тако убедљиви, почивају на озбиљној заблуди.

Тежиште је у овоме: сви налази на које смо напред упутили, и они у Грчкој и они у Малој Азији, састоје се великим делом, ако не готово искључиво, од бронзаног новца. Стога чињеница да тај новац после смрти Константа II свуда упадљиво опада значи само то да се, почев од средине VII века, количина бронзаног новца смањује, али то никако не значи да се смањује ковање новца уопште.[13] То бива јасно ако збирке византијског новца испитујемо уз ову ограду. Састављајући своје статистике на основу Ротова и Толстојева каталога Каждан није правио разлике између различитих врсти новца и стога није запазио да је опадање у VII и VIII веку ограничено само на бронзани новац а да не обухвата најважнији део кованог новца који је, разуме се, био златан. Ако израчунамо колико је комада златног новца објављено у истим тим каталозима, остављајући по [51]
страни бронзани и сребрни новац, добићемо сасвим другачије резултате.

Ротов ће нам каталог онда дати следеће бројеве за златни новац: Од Анастасија I до Фоке (491—610): 197, просечно 1,66 годишње; од Ираклија до Јустинијана II (610—711): 380, просечно 3,76 годишње; од Филипика до Ирине (711—802): 149, просечно 1,64 годишње; од Нићифора I до Лава VI (802—912): 95, просечно 0,86 годишње; од Александра до Василија II (912—1025): 45, просечно 0,39 годишње; од Константина VIII до Нићифора III (1025—1081): 85, просечно 1,52 годишње.

[12] *Regling*, Münzfunde aus Pergamon, p. 329.

[13] *Каждан*, н. д., стр. 172, истиче да једини изузетак у погледу те наводне опште несташице новца из VIII и IX века представљају налази из Лагбе у Памфилији, где су откривени новци управо из тог периода. Али, ова привидна аномалија лако се може објаснити: благо које је ту нађено састоји се од златног новца, што доиста представља необичну појаву. Тај се налаз састоји од 102 комада из времена свих царева од Лава III до Теофила, дакле оних царева, чији је новац тако редак међу уобичајеним налазима бронзаног новца. Cf. *E. T. Newell*, The Byzantine Hoard of Lagbe (New York, 1945).

Упоредимо сада ове бројеве са Толстојевим каталогом који обухвата Сабатијеове и Ротове податке а даје, исто тако, и материјал из саме његове збирке и из Ермитажа. Онда имамо:

Од 395 до 491: 250 комада златног новца, просечно 2,60 годишње;
од 491 до 610: 241 комад златног новца, просечно 1,87 годишње;
од 610 до 711: 595 комада златног новца, просечно 5,89 годишње;
од 711 до 802: 213 комада златног новца, просечно 2,34 годишње;
од 802 до 867: 91 комад златног новца, просечно 1,40 годишње.

Према томе, у горњој статистици запажамо да се ковање златног новца у VII веку не смањује већ, напротив, знатно расте.[14] Ја не бих нарочито инсистирао на овој чињеници и приписао бих је случају, који, разуме се, много утиче на састављање сваке нумизматичке збирке,[15] да нисам имао прилике да упознам богату збирку новца у Дамбартон Оуксу, чији је главни део (Hayford Pierce Collection) само отприлике у пола мањи од збирке византијског новца у Британском Музеју.[16] Врло је поучно да и ова збирка, у поређењу са подацима из Ротова и Толстојева каталога, даје у целини сличну слику ковања новца у различитим епохама.

[14] У погледу количине златног новца не може се приметити разлика између прве и друге половине VII века, која би, мада издалека, наводила на паралелу са напред поменутим веома упадљивим опадањем количине бакарног новца после Константа II. Ротов каталог набраја 136 комада Ираклијева златног новца (просечно 4,4 годишње), 103 златника Константа II (= 3,81 годишње), 47 златника Константина IV (= 2,76 годишње), 71 златник из две владавине Јустинијана II (= 4,44 годишње) и 33 златника Тиберија Апсимара (= 4,7 годишње). У Толстојеву каталогу бројеви овако изгледају: Ираклије — 180 (= 5,8 годишње), Констанс II — 199 (= 7,37 годишње), Константин IV — 84 (= 4,94 годишње), Јустинијан II — 82 (= 5,125 годишње) и Тиберије — 50 (= 7,14 годишње).

[15] Несумњиво случају треба приписати то што се у збирци Британског музеја налази сасвим мало златног новца из IX, а нарочито из X века.

[16] У табели коју дајем у даљем тексту анализирао сам само овај главни део збирке из Дамбартон Оукса. Табелом није обухваћен материјал, који је касније добијен, као ни мање појединачне збирке у Дамбартон Оуксу. То, у ствари, не би могло да измени општу слику, јер састав мањих збирки обично има случајан карактер и одражава личне склоности и занимање сакупљача.

Још једном, она показује јако опадање бронзаног новца после владавине Константа II, и, истовремено не показује смањивање, него, штавише, пораст златног новца у VII веку, [52]
ако га упоредимо са претходном епохом.

Ово су бројчани подаци:

од 491 до 610: 109 комада златног новца, просечно 0,99 годишње;
од 610 до 711: 212 комада златног новца, просечно 2,1 годишње;
од 711 до 802: 65 комада златног новца, просечно 0,71 годишње;
од 802 до 912: 96 комада златног новца, просечно 0,87 годишње;
од 912 до 1025: 70 комада златног новца, просечно 0,62 годишње;
од 1025 до 1081: 152 комада златног новца, просечно 2,71 годишње.

Збирка из Дамбартон Оукса не показује упадљиво смањивање златног новца у IX и, нарочито у X веку, које налазимо у Ротову каталогу. То потврђује напред изнесено гледиште да је привидно смањивање на које указују бројеви из збирке Британског музеја, ствар случајности. Ту исто тако налазимо већи пораст златног новца за XI век но што то показује Ротов материјал. Али бројчани подаци збирке из Дамбартон Оукса још једном показују значајан пораст златног новца у VII веку, а то је оно што нас сада највише интересује. То је појава која заслужује пажњу нумизматичара.

Ми не знамо зашто је у времену од средине VI до средине VII века пуштано у оптицај тако много бронзаног новца, док га је тако мало сачувано из друге половине VII и следећих векова, ни зашто је ковање сребрног новца било тако ограничено у Византији. Даља нумизматичка истраживања могу једнога дана дати одговор на ова питања која засада остају отворена.[17] Можда ће се, између осталог, показати какав је утицај имало прековавање новца на количину новца у оптицају за дати период. У сваком случају нумизматички материјал може имати само секундарну вред-

[17] Како је истакао А. Р. Белинџер, један од најистакнутијих данашњих нумизматичара, на питање, да ли је ковано много или мало новца, основно питање царске политике и ковања новца, досада још нема одговора. *A. R. Bellinger*, The Coins and Byzantine Imperial Policy, Speculum, 31 (1956), p. 81.

ност при проучавању проблема са којим се сада суочавамо, проблема развитка градског живота и градске привреде. Такви подаци, међутим, не само да не подупиру теорију о опадању византијских градова и градске привреде у VII веку, већ само потврђују да је новчана привреда и даље постојала без прекида. Ту чињеницу довољно документују и други извори.

Ми имамо, међутим, још података, истина исто тако посредних, али много поузданијих који могу да баце више светлости на живот градова у византијском раном средњем веку. Пре свега ту су спискови епископија које постоје у то време. Добро је познато да је црквена организација почивала на административној организацији Царства, која се, са своје стране, заснивала на граду, полису (πόλις). Епископска седишта била су, природно, успостављана по градовима, и то по правилу у сваком важнијем граду. Један закон који потиче из Зенонова времена, у Јустинијанову Кодексу, проглашава, Πᾶσαν πόλιν... ἔχειν ἐκ παντὸς τρόπου ἀχώριστον καὶ ἴδιον... ἐπίσκοπον θεσπίζομεν.[18] Епископска листа која се приписује св. Епифанију започиње увек набрајање епископија у појединим крајевима наводом да је то и то митрополитско седиште имало под собом толико градова *или* епископских
[53] седишта (ἔχει ὑπ' αὐτὴν πόλεις ἤτοι ἐπισκοπάς).[19] Тако се појам епископског седишта поклапа са појмом града.

Ова такозвана Ектеза св. Епифанија, најстарија од сачуваних Notitiae episcopatuum, потиче, према Гелцеру из Ираклијева времена.[20] Било да је стварно написана за време тог цара или нешто касније,[21] она нам, на жалост, не пружа податке који би нам могли помоћи да одредимо која су епископска седишта стварно постојала унутар граница Царства у VII веку. Као што је сам Гелцер указао, ова Ектеза не уводи никакву значајнију промену у поредак који је био

[18] Cod. Just., I. 3.35.

[19] *H. Gelzer*, Ungedruckte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae episcopatuum, Abh. der Bayer. Akad. der Wiss., 21 (1901), p. 534 sq.

[20] *Gelzer*, op. cit., p. 545.

[21] Ако је тачно да је град Γορδοσέρβα у Битинији, који се помиње у овом документу (*Gelzer*, p. 538), добио своје име од насеља Срба у тој провинцији, онда је јасно да овај спис није могао бити састављен у Ираклијево време већ се мора датирати у време владавине једног од његових наследника. Први временски сигуран податак о овом граду може се наћи у актима трулског сабора из 692. год. чији је један потписник био Ἰσίδωρος ἀνάξιος ἐπίσκοπος Γορδοσέρβων τῆς Βιθυνῶν ἐπαρχίας (Mansi, XI, 996 B).

успостављен под Јустинијаном.[22] Још мање је поуздан извор Notitia episcopatuum која је по старости следећа и која се обично зове нотицијом Лава III.[23] То је компилација састављена на основу старијих спискова, која обухвата — као да се ништа није догодило — и провинције које су већ одавно биле изгубљене, и уз то показује упадљиве примере немарности.[24] Једном речи, ова нотиција, као и многи други документи исте врсте, не даје верну слику правог стања ствари, и погрешно би било извлачити из ње било какве закључке о броју градова који су стварно постојали на територији Царства у то време.[25]

[22] *Gelzer*, op. cit., p. 545.

[23] Ed. *C. de Boor*, Nachträge zu den Notitiae episcopatuum, Zeitschr. für Kirchengeschichte, 12 (1891), pp. 519—34. Cf. *E. Gerland*, Corpus Notitiarum Episcopatuum Ecclesiae Orientalis Graecae, I, 1 (Kadiköy, 1931); *G. Konidares*, Αἱ μητροπόλεις καὶ ἀρχιεπισκοπαὶ τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου καὶ ἡ "τάξις" αὐτῶν I, 1, Texte und Forschungen zur byz.-neugr. Philol., 13 (Athen, 1934). За разлику од Псеудо-Епифанијеве нотиције, овај документ обухвата епископска седишта Илирика и, према томе, мора да је написан после припајања тих седишта Цариградској патријаршији. Али то нимало не доказује да тај документ потиче из времена владавине Лава III: то само показује да он не може бити ранији од времена владавине Лава III, ако се, као што се обично мисли, одвајање Илирика од Рима десило 733. године. Међутим, према *V. Grumel-у*, L' annexion de l'Illyricum oriental, de la Sicile et de la Calabre au patriarcat de Constantinople, Recherches de science religieuse, 40 (1952), p. 191 sq., до овог одвајања је дошло под Константином V. То, наравно, опет не искључује могућност да ова нотиција потиче и из још каснијег времена. Гледиште N. Bees-a, Beiträge zur kirchlichen Geographie Griechenlands, Oriens Christ., N. S. 4 (1915), p. 238, да је ова нотиција састављена „sicher vor dem Slaveneinbruche in Griechenland und zwar vor dem J. 723," заснива се на очигледно погрешном схватању чињеница. Занимљиво је да Софроније (Евстратијадис), који је, очигледно не знајући за Де Борово издање из 1891, по други пут издао текст ове нотиције (Νέα Σιών 26, 1921, pp. 556 sq., 577 sq.), сматра да је она старија од Псеудо-Епифанијеве, и ставља је у време пре арабљанских освајања.

[24] Пре више од шездесет година *L. Duchesne*, Les anciens évêchés de la Grèce, Mélanges d' archéol. et d'hist., 15 (1895), p. 379 sq, направио је неколико проницљивих запажања о овој нотицији. Уп. исто тако *V. Laurent*, Byzantion 7 (1932), p. 521.

[25] Као што је нпр. учинио *А. П. Рудаков* у својој веома корисној књизи (н. д., стр. 73), где је проценио број градова у Царству током VII века на основу Псеудо-Епифанијеве нотиције. В. оправдану критику *А. П. Каждана*, н. д., стр. 165. Треба, међутим, додати да су и они научници, који су тако много допринели разумевању докумената те врсте, у многом преценили значај т. зв. Notitae episcopatuum као историјског извора, а нарочито значај такозване иконокластичке нотиције; cf. *H. Gelzer*, Die kirchliche Geographie

Сасвим друкчијег карактера су листе епископâ које се
[54] налазе у актима саборâ. То нису компилације из старијих извора већ званични спискови лица која су представљала своје градове као епископска седишта на саборима чије нам је време одржавања сасвим тачно познато. Често располажемо и званичним списком епископâ учесника на сабору и листом њихових потписа којима потврђују одлуке сабора. Наравно да никада нису могли сви епископи који су живели у дато доба учествовати у сабору тако да нам ти спискови не могу дати потпуну слику. Осим тога, ти спискови, онако како су дошли до нас, нису увек сачувани у стању које задовољава а за велики број саборских аката, укључујући ту и оне из VII века, још увек нема критичких издања. Упркос свим овим недостацима, спискови епископа који се налазе у саборским актима, представљају извор изванредно значајан и, уопште узев, веома поуздан. Ако и не пружају потпун списак свих епископских седишта, они ипак набрајају велики број, често велику већину, дијецеза и градова који су постојали унутар граница Царства у дато време. Поређење спискова епископâ, који су учествовали на сабору, са њиховим стварним потписима, код којих је могућност испуштања омашком врло мала и који су, због тога, веома важни, омогућује узајамну проверу и помаже при исправљању случајних грешака. Историчари су често искоришћавали ове саборске спискове,[26] али досада ти спискови нису били искоришћени као подаци за историју византијских градова.

За проучавање византијских градова у VII веку нарочито су важни спискови епископа са шестог васељенског сабора из 680. године и пето-шестог или трулског сабора из 692. Судећи по нашим издањима, која не задовољавају сасвим, 174 епископа је потписало акта првог а 211 акта другог сабора и при том је сваки од њих представљао свој сопствени град као епископско седиште.[27] То су врло крупни бројеви који се никако не могу ускладити са наводним изу-

Griechenlands vor dem Slaveneinbruche, Zeitschr. für wiss. Theol., 35 (1892), p. 419 sq.; *E. Gerland*, op. cit.; *G. Konidares*, op. cit., нарочито p. 3, да не помињем Софронија Евстратијадиса, *op. cit.*

[26] Уп., на пр., *F. Dvornik*, Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle (Paris 1926), где је аутор обимно искористио саборске спискове епископâ и разне Notitiae episcopatuum као изворе за историју црквене организације у словенским областима Балкана.

[27] *Mansi*, XI, 640—53 и 988—1005. Cf. *Hefele-Leclercq*, Histoire des conciles, III 1 (1901), p. 508, 575.

мирањем византијских градова у VII веку. Уз то, ти спискови никако не дају потпун број свих епископских градова у то време. То се нарочито јасно види из различитог броја потписника који су учествовали на два сабора временски тако блиска један другом. Штавише, с једне стране, у актима сабора из 692. налазимо многе потписе којих нема у актима сабора из 680, док су, с друге стране, на ранијем сабору заступљена многа епископска седишта којих нема на каснијем сабору. Теофан, чији бројеви свакако нису сасвим тачни, тврди да је шестом васељенском сабору присуствовало 289 епископа,[28] тј. преко сто више него што их има на сачуваним списковима.

У сваком случају спискови епископа из 680. и 692. године дају нам, упркос њиховој непотпуности, драгоцен и у пуној мери на чињеницама заснован попис епископских седишта која су постојала на византијској територији крајем VII века. Да су ти спискови доиста поуздани видеће се када будемо поближе испитали имена градова који се тамо спомињу и када будемо видели у којој се мери разликују од оних који се помињу у ранијим документима те врсте.

На жалост, акта претходног, петог васељенског сабора [55]
одржаног у Цариграду 553. године, дошла су до нас тако оштећена да их можемо искористити за нашу сврху само у ограниченој мери.[29] Поузданије мерило за поређење пружају акта четвртог васељенског сабора одржаног у Халкедону 451. године; та акта набрајају 340 епископа.[30] Ова се акта могу, у неким случајевима, допунити списковима са сабора у Ефесу одржаног 431. године, који, мада је на том сабору учествовало много мање епископâ, ипак дају податке о извесном броју епископских седишта којих нема у актима сабора у Халкедону.[31] Акта четвртог васељенског сабора могу се, исто тако, допунити потписима са писама појединих епископâ, која су писали као одговор на енциклику цара Лава I из године 458.[32] Поред тога, ради поре-

[28] Theophanes, p. 360, 2.

[29] *Mansi* IX, 173 sq. Потписи епископâ, pp. 389—96.

[30] *E. Schwartz*, Acta conciliorum oecumenicorum, II, vol. 1—6. Шварц је у свом делу Ueber die Bischofslisten der Synoden von Chalkedon, Nicaea und Konstantinopel, Abh. der Bayer. Akad. der Wiss., Philos.-hist. Abt., N. F. Heft 13 (1937), p. 15 sq., сакупио све спискове епископа који се налазе у актима овог сабора.

[31] *E. Schwartz*, op. cit., I, 1, 2, pp. 55—64 и I, 1, 7, pp. 111—17 (списак потписâ). Уп. исто тако I, 1, 2, pp. 3—7 и I, 1, 7, pp. 84—8 (списак учесника).

[32] *Mansi*, VII, 523—622.

ђења, можемо да искористимо и попис градова у Царству у познатом Хијероклову Синекдему који је, вероватно, састављен првих година владавине Јустинијана I,[33] мада треба имати на уму да нису сви градови које Хијерокле наводи били епископска седишта, тако да разлике између његова пописа и спискова епископâ из акта сабора нису увек од значаја.[34]

Поређење спискова епископâ из 680. и 692. са ранијим списковима јасно показује промене које су се догодиле у међувремену. Ове се промене не могу приписати само случајним околностима, тј. томе што поједини епископи нису учествовали на датом сабору или што су случајно испуштени из аката. Основна и доиста значајна разлика састоји се у чињеници што се епископи из оних крајева које је Царство изгубило у првој половини VII столећа, или у којима је византијска власт била у ствари елиминисана, било уопште не појављују на саборима из 680. и 692. године или се појављују у сасвим безначајном броју. Са територијâ које су потпале под власт Арабљана, биле су заступљене само три источне патријаршије јер се, према традицији, васељенски сабор тешко могао одржати без њихова учешћа. Са Балкана присуствовала је само шачица митрополита и епископа, највећим делом из градова који су, као Солун и мали број приморских трачких и грчких градова, били у стању да преживе словенску инвазију. Једини град из унутрашњости Балкана, заступљен на оба сабора, био је Стоби.[35] Интересантно је да представници

[33] *E. Honigmann*, Le Synekdèmos d'Hieroklès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre, Bruxelles, 1939. О времену састављања в. Хонигманов увод, стр. 1 сл. Списак Георгија Кипранина, састављен око 600. није, на жалост, ни од какве помоћи, пошто је до нас дошао сасвим непотпун а делови који су најважнији за ово истраживање изгубљени су.

[34] *Honigmann*, op. cit., p. 2 sq., је на питање о коме се веома много расправљало, да ли се Хијероклов Синекдем заснива на црквеним документима или на световним и административним изворима, одлучно одговорио у прилог другој алтернативи.

[35] Mansi, XI, 673C и 993B. St. P. Kyriakides, The Northern Ethnological Boundaries of Hellenism (Солун, 1955), pp. 22, 26, тврди да су, поред града Стоби, Сердика и Скупи остали непрекидно у грчким рукама током VII и VIII века. За Сердику он не даје никакве податке којима би подупро ово своје тврђење. За Скупи упућује на потпис Јована, епископа града Nova Justinianopolis у актима из 692. год., али не наводи разлоге за идентификацију града Скупи, данашњег Скопља, са тим градом. Уз ова два града он додаје исто тако и Касторију „за коју знамо да је била грчка и која је, за време Иринине владавине, служила као место у које су прогањани заве-

најзначајнијих балканских епископија, који се помињу у актима из 692. године, наиме митрополити Солуна, Хераклеје [56]
и Коринта, нису стварно присуствовали сабору, и да је за њихове потписе остављено празно место, као и за потписе представника Рима, Сардиније и Равене.[36] То би се можда могло објаснити као намерно неучествовање од стране солунског и коринтског митрополита, који су у то време потпадали под римску цркву,[37] али ово објашњење не може да се примени на митрополита Хераклеје. Уосталом, митрополита Гортине на Криту није спречило то што је потпадао под Рим да учествује на сабору из 692. и да потпише одлуке тог сабора као представник „свеколиког синода Свете Римске Цркве".[38]

Уколико се може утврдити, само дванаест епископа са целог Балканског полуострва било је заступљено на Сабору из 680. године: Солун, Хераклеја, Коринт, Селимврија, Месемврија, Стоби, Виза, Созопољ, Панион, Аргос, Атина, Лакедемон. 692. године опет има дванаест потписа, укључујући три митрополитска седишта чији представници, као што сам већ рекао, нису били стварно присутни, али списак није исти као онај из 680: Солун, Хераклеја, Коринт, Селим-

реници" (op. cit., p. 26). У томе се ослања на тврђење Кедриново, II, 24, 10, да је Ирина, подстакнута саветима логотета Ставракија, прогнала патриција Теодора Камулијана заједно са неколико других великодостојника, ἐν Καϊστορίῳ (тј. in quaestorio) што Кириакидес једноставно мења у ἐν Καστορίᾳ. Теофан говори о истом том Камулијану јасније и са много више појединости (док Кедрин доста невешто скраћује њихов заједнички извор) и из његова причања јасно произлази да Камулијан није био послан у Касторију већ је држан у затвору у својој сопственој кући (Theoph. 465, 6; уп. исто тако 464, 23), па га ускоро после тога налазимо на положају стратега теме Арменијака (ibid., 468, 24). Проблем града Nova Justinianopolis заслужује озбиљније проучавање. Значајно је што се епископ овога града потписује на актима из 692. године непосредно после патријараха а испред представника свих најстаријих и најугледнијих митрополија (в. *Mansi*, XI, 989 A). Ово неуобичајено одликовање, које се није поновило више ни на једном сабору, упућује на то да је овај град уживао нарочиту наклоност Јустинијана II. У сваком случају, то није био битински град Nova Justinianopolis нити Nova Justiniana коју је основа Јустинијан I (в. даље стр. 75, бел. 43). Епископ овог града, такође је потписао акта из 692. године, заједно са осталим епископима из Битиније и назван је, веома одређено, ἐπίσκοπος πόλεως νέας Ἰουστινιανῆς δευτέρας τῶν Βιθυνῶν ἐπαρχίας (*Mansi* XI, p. 996 D).

[36] *Mansi*, XI, 928 BC и 989 AB.

[37] На Сабору из 680. год. (*Mansi*, XI 640 B и 641 A) обојица се појављују као викари римске столице.

[38] *Mansi*, XI, 928 C и 989 AB.

врија, Месемврија, Стоби, Узуса, Енос, Филипи, Амфипољ, Едеса, Драч.[39] Од осамнаест балканских провинција које набраја Хијерокле само шест њих (Европа, Родопа, Македонија I, Македонија II, Хелада, Нови Епир) послали су мали број појединачних представника, док градови осталих дванаест провинција (Тракија, Хемимонт, Мезија II, Скитија, Тесалија, Стари Епир, Средоземна Дакија, Обалска Дакија, Дарданија, Превалис, Мезија I, Панонија) нису били заступљени ни на једном ни на другом сабору. Мора
[57] да су сви ти градови као и већина градова из оних шест провинција, које су биле оскудно заступљене, изумрли или били одсечени од Цариграда.

Ако, међутим, упоредимо малоазијске градове, који се помињу у актима из 680. и 692. године, са онима који се помињу у актима претходних векова или чак у веома исцрпном Хијерокловом попису, добијамо потпуно другачију слику. Овде је већина епископских градова постојала и даље и слала своје представнике на црквене саборе. То је управо разлог што су сабори из 680. и 692, упркос готово потпуном одсуству епископа са Балкана, били ипак добро посећени. Далеко највећи део тих учесника дошао је из Мале Азије.

Наравно, када су спискови из VII века упореде са оним старијим, онда се, чак и у случају Мале Азије, види да се ти спискови не подударају потпуно, ако не са другог разлога а оно зато што епископи свих епископија које су постојале у дато време нису могли да присуствују сваком сабору. Међутим, разлике које овде запажамо потпуно су безначајне. У ствари, када упоредимо спискове са саборâ из VII века или чак из каснијег времена са саборским списковима из претходних векова или са Хијерокловим пописом, нас не изненађују разлике већ међусобне сличности.

Колика је та сличност види се јасно на табелама које је дао Рамзеј у свом фундаменталном делу о историјској

[39] Овде нису побројани епископи са острвâ. Али интересантно је да су сабору из 680. присуствовала три представника са Крита а сабору из 692. четири. Црква на Криту припадала је илирској дијецези; њен старешина, митрополит Гортине, присуствовао је и једном и другом сабору. То је веома упадљиво с обзиром на сасвим мали број представника из самог Илирика и указује на то да поморски саобраћај у то време није био нарочито тежак. Вероватно је и епископ из Драча дошао 692. у Цариград морем а не преко Via Egnatia. Он није учествовао у сабору из 680. год.

географији Мале Азије.[40] Навешћу само неколико упечатљивих примера. Од седам епископских седишта провинције Галатија II (Salutaris) заступљених у Халкедону 451. године, шест се појављује на саборима од 680. и 692, тј. сва осим безначајног града Петениса;[41] с друге стране, епископ Келаниона учествовао је на оба сабора у VII веку, док тај град није био заступљен у Халкедону, али га помиње Хијерокле.[42] У Битинији Хијерокле набраја шеснаест градова (попис у актима халкедонског сабора је ту сасвим непотпун) од којих се четрнаест јавља на саборима из 680. и 692, тако да недостају само два, док се, с друге стране, јављају четири нова епископска седишта,[43] која су вероватно — нека од њих свакако — основана у времену између Хијерокла и саборâ у VII веку.[44] Најзад, има један готово запањујући пример који показује континуитет у животу градова: у провинцији Пафлагонији и Хијерокле и акта саборâ из IV, V и VI века помињу четрнаест градова, а истих тих четрнаест градова налазимо у списковима епископије из 680, 692. и 787. године и чак у неким Notitiae episcopatuum.[45]

Према томе, док у списковима епископија из 680. и 692. нема највећег дела балканских епископија, које су нам
познате из ранијих извора, већина малоазијских еписко- [58]
пија и даље је заступана на саборима. Ова је чињеница нарочито занимљива стога што је, чак и у рано византијско доба, малоазијских градова било много више него градова на Балкану и што су увек били заступљени у много већем броју на првим саборима него ли балкански градови.

[40] *W. M. Ramsay*, The Historical Geography of Asia Minor, London, 1890. Уп. мање исцрпне табеле код A. H. M. Jones, Cities of the Eastern Roman Provinces, Oxford, 1937, pp. 510 sq.

[41] О овом граду в. *Ruge* у Pauly-Wissowa, Realencyclopädie, XIX (1938), p. 1127 sq.

[42] *Ramsay*, op. cit., p. 223.

[43] *Ramsay*, op. cit., табела насупрот страни 197.

[44] Од тих градова само се Nova Justiniana — Nova Justinianopolis, Justinianopolis Mela, Nova Justinianopolis Gordi — јавља 553. године. За остала три — Кадосију, Линоју и Гордосервон — не зна се пре 680. год.

[45] *Ramsay*, op. cit., ad p. 197. У неким својим табелама Рамзеј не даје податке из спискова из година 680. и 692, већ пореди спискове ранијих саборâ са списковима никејског сабора из 787. год. То свакако не умањује доказну моћ коју његови подаци имају за нашу сврху у овом раду. Нарочито је значајна велика сличност између спискова из V и VIII века за провинцију Азију и Хелеспонт: уп. *Ramsay*, op. cit., ad p. 104, и p. 152.

У VII веку, после слома византијске моћи на Балкану, ова одавно настала разлика постала је нарочито уочљива. Наше испитивање судбине византијских градова у раном средњем веку потврдило је тако у потпуности наша општа гледишта о Византијском Царству у VII веку, и то како у погледу Мале Азије тако и у погледу Балканског полуострва.[46] Мала Азија је и даље, као и у раније доба, била покривана читавом мрежом градова.

Може се, наравно, поставити питање: нису ли неки од епископа, који су присуствовали саборима, били само титуларни великодостојници, чије епископије нису више стварно постојале и који су живели од пензије, било у престоници, било у другим дијецезама. То је питање већ постављено, сасвим оправдано, за епископије на Балканском полуострву.[47] Можемо да подозревамо да су такви титуларни епископи били нпр. епископ Амфипоља, Андреј, који је присуствовао сабору из 692,[48] и, можда, митрополити Стобија, Јован и Маргарит, који су учествовали на саборима 680. и 692. године,[49] јер ни за то време нити за каснији период немамо поузданих података да су њихова епископска седишта заиста постојала.[50] Међутим, таквој сумњи нема места када су у питању малоазијски градови који су, већином, посведочени и другде и чији се представници поново појављују на саборима у VIII и IX веку.

Ако пођемо даље и упоредимо епископске спискове саборâ из 680. и 692. са списковима каснијих сабора видећемо да је у време седмог васељенског сабора који је одржан у Никеји 787. године број градова — епископских се-

[46] Cf. G. *Ostrogorsky*, The Byzantine Empire in the World of the Seventh Century, Dumbarton Oaks Papers 13 (1959) p. 3 sq. (в. у овој књизи стр. 37 и д.).

[47] Уп. *Фанула Папазоглу*, Еион—Амфипољ—Хрисопољ, Зборник радова Виз. инст. Српске академије наука, 2 (1953), стр. 14.

[48] *Mansi*, XI, 993 B.

[49] Ibid., pp. 645 A и 993 B.

[50] Такве су сумње основане нарочито у погледу Амфипоља, на чијем месту је касније подигнут град Хрисопољ. Уп. Ф. *Папазоглу*, loc. cit. У случају Стобија који су на саборима из 680. и 692. год. представљала два различита лица (из чега произлази да је други од њих, Маргарит, био наименован после сабора из 680) не може се заузети тако категоричан став. Археолошка истраживања су показала да је овај град био у највећем процвату у времену од IV до VI века; после овог периода нема знакова изградње, мада су истраживачи овог локалитета покушали да неке сликарске и вајарске споменике ставе у касније време. Уп. *E. Kitzinger*, A Survey of the Early Christian Town of Stobi, Dumbarton Oaks Papers, 3 (1946) pp. 81—161.

дишта у Византији знатно порастао. Забележено је да је овом скупу присуствовало 319 епископâ.[51] Овај импозантни број подвлачи, с једне стране, чињеницу да саборима из 680. и 692. никако нису присуствовали сви епископи, али сведочи исто тако и о оснивању нових епископских седишта. Иконокластичком сабору из 754. године присуствовало је, према Теофану, 338 епископâ.[52] Ми, наравно, немамо списак учесника на овом сабору, али ако узмемо у обзир сличан број епископâ у Никеји 787. године, онда бројеви које нам даје Теофан не изгледају нереални, а он свакако није имао разлога да повећава број учесника на иконокластичком скупу. У иконофилским круговима тврдило се да [59]
је цар Константин V оснивао нове епископије да би, именујући у њима своје присталице, појачао иконокластичку странку на сабору. Вероватно има неке истине у овој оптужби, али то свакако није био једини повод за оснивање нових епископија. У сваком случају, оне нису могле бити осниване по селима и њихово оснивање претпоставља постојање одговарајућег броја градова, ма колико да су ти градови могли бити мали.

Проучавање аката никејског сабора из 787. и аката саборâ који су се одржавали у Цариграду током IX века — оног против Фотија 869. и, нарочито, Фотијевог из 879.[53] — показује да је знатан број нових епископија основан и на Балканском полуострву. Учвршћујући постепено свој веома несигуран положај у овој области, византијска влада је градила нове градове и обнављала старе где год је успевала да појача своје позиције, и према томе оснивала је и нове епископије. Већ на сабору 680. појављују се епископи из градова Паниона,[54] Месемврије,[55] и Созопоља,[56] а

[51] Види њихове потписе код *Mansi*, XIII, pp. 380—97.

[52] Theoph., 427, 30.

[53] *Mansi*, XVI, 189—95, и XVII, 373—7.

[54] *Mansi*, XI, 643 B. Хијерокле (ed. Honigmann, 632, 5) помиње Πάνιον међу градовима провинције Европе, али на саборима из V и VI века нема епископâ из тог седишта. Узимајући у обзир да се овај град налазио близу престонице чини се да нису могли случајно изостајати. Истина, Панион није имао свог представника на сабору из 692, али на сабору из 787. његов епископ је поново присутан. (*Mansi*, XIII, 388 C).

[55] *Mansi*, XI, 653 C. Ни Хијерокле ни акта ранијих саборâ не помињу овај град; он се, међутим, јавља, не само у списковима епископâ из 680. већ и из 692., 787. и 879.

[56] *Mansi*, XI, 645 C и 653 C. Петар, епископ Созопоља, потписао је одлуке овога сабора и, због неког разлога, учинио је то два пута. Касније, епископи Созопоља учествују на саборима из 787. и 879.

у сабору 692. учествују епископи из Едесе,[57] Узусе[58] и Еноса[59] — места у којима, колико се може видети, пре тога није било епископија. У актима из 787. јавља се цели низ нових балканских епископија које се већином налазе
[60] у Тракији и, у знатно мањој мери, у Грчкој.[60] Међу њима

Созопољ се не јавља ни код Хијерокла нити у списковима епископа са халкедонског сабора. Али, акта ефеског сабора из 431. потписао је Ἀθανάσιος ἐπίσκοπος τῆς κατὰ Δουέλτον καὶ Σωζόπολιν ἁγίας . . . . . ἐκκλησίας (*E. Schwartz*, Acta conc. oecum,, I, 1, 2, p. 62, n. 160), који је вероватно био истовремено епископ Девелта и Созопоља; изгледа да су се права епископа Девелта, кога исто тако налазимо у актима из 451 (и касније у актима из 787. и 879), простирала у то време и на Созопољ који још није био независна епископија.

[57] *Mansi*, XI, 993 B: Ἰσίδωρος ἐλάχιστος ἐπίσκοπος Ἐδεσσηνῶν πόλεως. Очигледно је да је овде реч о македонској Едеси (Водену), јер потпису њеног епископа непосредно претходе потписи епископа Филипа, острва Лемна и Амфипоља, а за њим долази потпис епископа Стобија. Едесу уноси у свој попис Хијерокле (*Honigmann*, 638, 8) али се не јавља у саборским списковима епископија из раног византијског периода.

[58] *Mansi*, XI, 992 B: Γεώργιος ἐλάχιστος ἐπίσκοπος Οὐζούσης τῆς Θρᾳκῶν χώρας. Име овог града овде можда није тачно дато. Његова идентификација представља тежак проблем, уколико не претпоставимо да је то био град Ostudizus, који је идентичан са трачком Никејом или Ником. (Cf. C. *Jireček*, Die Heerstrasse von Belgrad nach Konstantinopel und die Balkanpässe, Праг, 1877, pp. 49 и 100). Никеја — Нике налази се и код Хијерокла и у саборским списковима из VIII и IX века: види белешку 59.

[59] Георгија, епископа τῆς Αἰνιτῶν πόλεως Θρᾳκῶν χώρας (*Mansi*, XI, 992 E) вероватно треба идентификовати као епископа Еноса. Хијерокле зна за тај град (*Honigmann*, p. 634, 5) али се он не јавља у старим списковима епископијâ. Његов епископ учествовао је на сабору 879.

[60] Навешћемо ове градове овде, али не можемо да јамчимо да је списак потпун, јер у списковима епископијâ са тих саборâ нема готово ниједног податка који би могао да олакша посао око идентификације. Градови су, ради прегледности, груписани по митрополитским седиштима под која су потпадали, према Notitia episcopatuum из времена Лава VI. (*H. Gelzer*, Ungedruckte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae episcopatuum, p. 549 sq.). Цариградској патријаршији били су непосредно подложни градови: Неапољ (Христопољ, Кавала), Деркос (Делкос, cf. *Oberhummer*, Pauly-Wissowa, IV, 2447), Никеја; под митрополију Хераклеје у провинцији Европа потпадали су: Теодоропољ, Редест, Херсонес, Хариопољ, Халкида, Памфил, Лизика, Метра, Цурулон, Калипољ, Апрос, Којла (ова два последња града не налазе се у Лавовој нотицији); под Коринтску митрополију потпадали су: Монемвасија, Трезен, острво Егина; под Атинску митрополију: Орej (Хистиеја на Евбеји), Портмос (такође на Евбеји); под митрополијом Трајанопоља у провинцији Родопи налазио се: Анастасиопољ; под митрополијом Адријанопоља у провинцији Хемимонт налазили су се: Скопелос, Бугарофигон. Ниједног од ових градова нема у списковима епископија из претходних

има градова који се помињу само у списковима са саборâ и у Notitiae episcopatuum, али ту су и градови чија су имена добро позната у византијској историји, као што су Редест, Цурулон, Апрос, Бугарофигон, Калипољ, Монемвасија.[61]

Поред ових градова, од којих се неки и даље јављају у актима саборâ из IX века, док са другим то није случај, знатан број нових балканских дијецеза био је заступљен на Фотијеву синоду из 879, а неке од њих јављају се раније, у актима анти-Фотијева синода из 869. године. И ови градови налазили су се углавном у источном делу полуострва. Неки од њих једва су нам познати из других извора;
други носе историјска имена.[62] Известан број других важ- [61]

векова (исто то важи за острва Кефаленију, Закинт и Керкиру). Хијерокле помиње Калипољ, Апрос, Којлу, Никеју, Портмос и Трезен (*Honigmann*, 633, 2; 634, 2, 3; 639, 3; 645, 7; 647, 1). Хонигман је претпоставио читање Νίκαια, док су је ранији издавачи давали као Νικέδης а ту верзију имена даје и Константин Порфирогенит по угледу на Хијерокла (De Thematibus, 2, 35, ed. Pertusi). Акта из 787. год. потврђују Хонигманово читање и тиме потврђују чињеницу да је у Тракији постојао град који се звао Никеја. Да би се овај град разликовао од боље познатог града истог имена, који је био седиште сабора што се у то време одржавао, потпис гласи: Ἰωάννης ἀνάξιος ἐπίσκοπος Νικαίας τῆς Θρᾴκης (Mansi, XIII, 338 C). Уп. и *Jireček*, Die Heerstrasse, p. 100. То је очевидно исти град који се јавља као ἡ Νίκη у актима сабора из 879 (*Mansi*, XVII, 373 C), у Notitia episc. cod. Paris. gr. 1555 A (ed. C. *De Boor*, Zeitschr. für Kirchengeschichte, 12 [1891], p. 525) и у Notitia episc. Leonis VI (ed. *Gelzer*, p. 551, № 71). Cf. Oberhummer, Pauly-Wissowa, XVII, 282 sq. s. v. Nike (Νίκη) и горе белешку 58.

[61] Неке веома значајне епископије за које је знао Хијерокле и које се налазе у актима саборâ из V и VI века, али се не јављају у актима из VII века, као Једрене и Аркадиопољ, или их нема у актима из VI и VII века, као Девелт и Никопољ у Епиру, такође се поново јављају у ово доба. *Oberhummer*, Pauly-Wissowa, X, 1659 s. v. Kallipolis, тврди да се Калипољ, мада није био заступљен на првом васељенском сабору из 325, јавља на свим потоњим саборима. Но, да би подупро ово тврђење он се не позива ни на каква саборска акта, већ само на разне Notitiae episcopatuum, и, омашком, на Георгија Кипранина. У ствари, Калипољ, за који зна Хијерокле (*Honigmann*, 633, 2) и који је Јустинијан претворио у снажно утврђење (Procop., De aed. ed. Haury,III, 2, p. 142, 22) не јавља се у актима сабора пре 787, ма колико то било чудно. Не помиње га ни Теофан у току периода којим се овај чланак бави. Једини помен код Теофана односи се на годину 450 (*Theoph.* 102, 26). Нићифор га такође не помиње.

[62] На сабору из 869. учествовало је укупно око сто епископа (уп. *Mansi*, XVI, pp. 189—95), док је сабору из 879. присуствовало 380 (Манси, XVIII, pp. 373—9). Према томе, много је важнији списак епископа који су присуствовали овом последњем сабору. Из тог

них градова, који се појављују у саборским актима из V и VI века, а којих нема у актима из VII и VIII века, јављају се поново, као Лариса (заступљена 869), Димитријада, Навпакт, Трајанопољ и Анхијал.[63]

Пада у очи како је блиска подударност спискова са сабора из 879. и, у нешто мањој мери, спискова из 787, са пописом митрополија, архиепископија и епископија у нотицији Лава VI. Природно, само је један део седишта, која се набрајају у нотицији, био заступљен на сабору. Али при свем том та је подударност значајна. Балканске провинције, које су се налазиле најдаље од Цариграда, шкрто су заступљене у актима, како се и могло очекивати. Провинције, које су се налазиле близу престонице, као што су Европа и Хемимонт, много су боље заступљене на саборима из

списка навешћемо оне градове на Балканском полуострву који се не јављају у ранијим саборским актима, али ни овог пута не можемо да јамчимо да ће тај списак бити сасвим тачан и потпун. У актима овог сабора није нам сачувана листа потписа већ имамо само списак оних који су присуствовали почетку прве седнице. Није лако користити овај документ, јер он нам не даје никакве податке који би могли да помогну при идентификацији датих имена, тако да је каткада прилично тешко локализовати те разне градове. И овде ћемо се држати поделе градова према митрополитским седиштима како су дата у Notitia episcopatuum Лава VI (градови који су били заступљени на сабору из 869. дати су курсивом). Архиепископије под Цариградским патријархом: *Русион*, *Кипсела*, Хидрос, *Месена*, Ганела, Врис, Левкада, Рион; епископска седишта потчињена митрополији у Хераклеји: Мадитос, Медеја; Солуну: Драгувитија, Касандрија; Атини: Еврип (Халкида на Евбеји), острво Андрос; митрополија Патрас и њој подложена Метона; под Ларису потпадали су: Фарсал, *Зетунион*, Езерон; под Навпакт: Јоанина; под Филипопољ: Левке, Јоаница, *Букува;* под Трајанопољ (главни град провинције Родопе): Димотика, Макра, Мосинопољ, Пора, Ксантија, Перитеорион; под Филипе: Кесаропољ; под Једрене: Траповицје, Вукелада, Проватон; под Драч: Стефанијака; митрополија Неа Патрас и, најзад, Охрид, који се налазио ван граница Царства и који не помиње Notitia episcopatuum Лава VI). Ниједно од ових седишта не помиње се у саборским списковима епископија из претходних векова, укључујући ту и акта никејског сабора 787. Ипак треба забележити да су епископи из Патраса, Месене и Халкиде (Еврипа) потписали писма написана у одговор на енциклику цара Лава I 485. године (cf. *Mansi*, VII, 612 BC). Од ових градова Хијерокле је знао само за Фарсал, Мотону (= Метону) и Патрас (*Honigmann*, 642, 13; 647, 17; 648, 3).

[63] То што се ти градови не јављају извесно време може, наравно, да буде сасвим случајна појава. Тако нас, на пример, изненађује чињеница да се после халкедонског сабора 451. год. представници Филипопоља нису појавили ни на једном сабору, укључујући ту и онај из 879. када су, како смо видели, била присутна три епископа подређена тој митрополији.

787. и 879, док је провинција Родопа била потпуно заступљена на овом другом сабору, јер је тада било присутно свих осам епископа који се помињу у нотицији, на челу са својим митрополитом. То ствара утисак да спискови у овој нотицији готово потпуно одговарају стварном стању. Тај се утисак појачава ако се направе слична поређења са малоазијским провинцијама. На тај начин — уз највећу опрезност коју захтева рад на документима ове врсте — можемо да претпоставимо да спискови из Нотиције Лава VI дају, у знатној мери, верну слику правог стања ствари. Стога ће бити интересантно забележити да ти спискови набрајају 51 митрополитско седиште, 49 архиепископија подређених Цариграду, 388 епископија у Малој Азији и 83 на Балканском полуострву, као и 29 у Калабрији и на Сицилији, 10 на Роду и 5 на Лезбосу.[64]

Наши наративни извори, ма како шкрти били, потврђују у пуној мери закључке до којих смо дошли на основу саборских аката. Размотримо најглавнији такав извор — Теофанову хронику. При описивању догађаја из VII и VIII века Теофан помиње знатан број градова у Малој Азији, мада су то само они градови који су од важности за његово причање.[65] С друге стране, прилично је ограничен број градова на Балкану које Теофан помиње у овом периоду.[66] [62]

[64] *Gelzer*, Ungedruckte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae episcopatuum, pp. 550—559.

[65] Дајемо списак важнијих малоазијских градова које помиње Теофан у својој хроници после почетка VII века. Уп. изврстан Де Боров индекс и исто тако веома користан индекс уз немачки превод једног дела Теофанове хронике од *L. Breyer*-а, Bilderstreit und Arabersturm in Byzanz. Das 8. Jahrhundert (717—813) aus der Weltchronik des Theophanes. Byz. Geschichtsschreiber, hrsg. E. von Ivanka, Bd. VI s. a. (1957). Абидос, Адрамитион, Акроинон, Амасија, Амастрида, Амида, Аморион, Анкира, Антиохија (у Писидији), Аталија, Цезареја, Халкедон, Харсианон, Хрисопољ, Кизик, Дорилеон, Едеса, Ефес, Германикеја, Иконij, Мартиропољ, Мелитена, Мопсуестија, Мира, Наколеја, Никеја, Никомедија, Пергам, Перга, Пруса, Пила, Самосата, Сард, Севастија, Севастопољ, Синопа, Смирна, Силаион, Синада, Тарс, Теодосијана, Теодосиопољ, Трапезунт, Тијана. Овим градовима можемо додати списак мањих места и утврђења: Амнија, Андрас, Аполонијада, Артака, Атроја, Врijада, Даренон, Хераклеокастрон, Камахон, Келбианон, Копиднадон, Красос, Либос, Малагина, Малокопеја, Масалеон, Мелон, Модрина, Феникс, Сидерокастрон, Сисион, Софон, Сикекастрон, Тарантон.

[66] Осим самог Цариграда ово су важнији балкански градови о којима говори Теофан после почетка VII века: Адријанопољ; Анхијал, Аркадиопољ, Атина, Варна, Бероја (у Тракији), Девелт, Хераклеја (у Тракији), Маркијанопољ, Месемврија, Моновасија (= Мо-

Многи знаменити градови Балканског полуострва, као што су Салона, Сирмиум, Сингидунум, Наисус, о којима он прича у претходном периоду, не јављају се после краја VI века. С друге стране, малоазијски градови које Теофан наводи за рани период помињу се и надаље, осим неколико случајних изузетака, које ћемо касније поменути.

Каждан покушава да подупре своје гледиште о потпуном опадању византијских градова у раном средњем веку, позивајући се на Ибн-Хордадбеха који, како он тврди, зна само за пет градова у Малој Азији: Ефес, Никеју, Аморион, Анкиру и Самалу (уз то и Никомедију која је лежала у рушевинама).[67] У ствари, Ибн-Хордадбех назива те градове називом који његов учени издавач де Гоје преводи као „ville“, али поред тога, он даје за сваку тему коју помиње и број утврђених места („places fortifiées“, „forteresses“ према Гојеву преводу) која само у неколико случајева назива именом. У време када је он посетио Царство, тј. четрдесетих година IX века, било је, према његовим подацима, десет утврђених градова у теми Тракији према три у теми Македонији (Ибн-Хордадбех не описује остале теме на Балканском полуострву), које он не наводи по имену, док је у малоазијским темама било укупно 128 градова и утврђених места.[68] И овде видимо исту супротност између броја балканских и анадолских градова. Из онога што је напред речено произлази да морамо, не само да одбацимо схватање да је у Малој Азији у време Ибн-Хордадбеха било само пет градова, већ морамо претпоставити да их је стварно било више но што износи целокупан број утврђених места која помиње овај арабљански географ.

Треба исто тако забележити да стари градови нису и даље само постојали већ су касније били утврђивани и обнављани и, што је још важније, били су оснивани и нови градови. У хроници патријарха Нићифора тврди се да је цар Константин V, око године 755, „почео да подиже градове (πολίσματα) у Тракији“ за Сирийце и Јермене, које је довео из Мелитене и Теодосиопоља, и које је „снабдео свим што им је било потребно и богато их обдарио“.[69] Можемо да претпоставимо да је такве сеобе, које су биле честе у Византији између VII и IX века, пратило и у другим случајевима оснивање градова и утврђења. Таква је била сеоба словенског живља у Малу Азију, као и сеоба становништва из Мале Азије у разорене и опустошене крајеве Балканског полуострва. Привлачна је претпоставка [63] да су емигранти из анадолског Хрисопоља саградили на ушћу Струме град Хрисопољ који је заменио разорени Амфипољ.[70] С друге стране, сеоба једне групе Срба у Малу Азију довела је до оснивања града Гордосервона у Битинији, који се, како смо већ видели, помиње први пут у саборским актима с краја VII века.[71] У Теофановој хроници изричито се помиње да је царица Ирина обнављала старе трачке градове. Ту стоји да је Ирина после посете Тракији 784. године наредила да се обнови (οἰκοδομηθῆναι κελεύσασα) Бероја и, касније, Анхијал.[72] Исти хроничар нам саопштава да је цар Нићифор I поново подигао (ἔκτισε) Анкиру, Тебасу и Андрас.[73] Познати натписи које је издао и проучио Грегоар, говоре о утврђењима која је у Анкири и Никеји подигао Михаило III.[74] Чак и ако је та градитељска делатност, за коју знамо на основу непотпуних и повремених података, била у првом реду условљена стратегијским разлозима, она ипак сведочи не о опадању већ о порасту градова. Уколико је у питању Балканско полуострво, та градња нарочито одражава процес постепеног поновног успостављања византијске власти у извесним областима, а то се потврђује, како смо видели, појавом нових епископија у саборским актима.

немвасија), Одис, Филипи, Филипопољ, Селимврија, Сердика, Солун, Томи, Цурулон, и следећа мања насеља и утврђења: Авролевада, Литосорија, Маркела, Медеја, Мелеона, Проватон, Версиникија.

[67] Каждан, н. д., стр. 165.

[68] Ibn-Khordâdbeh, Bibl. geographorum arabicorum, ed. M. J. de Goeje, VI, pp. 77—80.

[69] Niceph. 66, 11. Cf. Theoph. 429, 26.

[70] Уп. Ф. *Папазоглу*, н. д., стр. 22.

[71] Уп. *С. Станојевић*, Византија и Срби (1906), стр. 41; Историја народа Југославије, I (1953), стр. 229.

[72] Theoph. 417, 6—11. Трачка Бероја (Стара Загора), коју помиње Хијерокле и чији је епископ присуствовао сабору у Халкедону 451. год., не помиње се у каснијим саборским актима и поново се јавља тек на анти-Фотијеву сабору 869. год. (*Mansi*, XVII, 1948). Овде се свакако мисли на трачки град, јер после потписа његова епископа долазе потписи епископа Цурулона и Хераклеје. Анхијал, за који зна Хијерокле и који се јавља у актима петог васељенског сабора из 553. год. налазимо поново тек у актима Фотијева сабора из 879. год. (*Mansi*, XVI, 376—77). На сабору из 787. не налазе се епископи ниједног од ових градова.

[73] Theoph. 481, 9.

[74] *H. Grégoire*, Inscriptions historiques byzantines, Byzantion, 4 (1927—8), p. 437 sq.

На жалост, немамо готово никаквих обавештења о карактеру и животу византијских градова у нашем периоду. Оно мало што имамо односи се само на градове као што су Цариград, Солун и најистакнутији центри Мале Азије чији значај уопште не долази у питање. Тако нам, на пример, једна случајна опаска у Теофановој хроници казује да је сајам у Ефесу доносио приход од 100 фунти од царинских такси.[75] То је огромна сума и вероватно је преувеличана. Или, још један пример, почетком IX века Григорије Декаполита видео је у ефеској луци мноштво лађа (πλῆθος πλοίμων) намењених трговини.[76] Никеја је, према Теофанову настављачу, била од давнина богат и многољудни град (πόλις ἀρχαιόπλουτος καὶ πολύανδρος).[77] Немамо разлога да сумњамо да су и многи други градови, како приморски тако и важнији центри у залеђу, сачували свој значај не само као административна и војна седишта већ и као центри трговине и заната. Друкчије се не би могао замислити непрекидни развој новчане привреде у Византији.

Да је привреда била доиста новчана то потврђују, како
[64] смо видели, нумизматички докази с једне, и многобројни подаци како наративног тако и правног карактера из византијских и невизантијских извора, с друге стране. Из тих извора сазнајемо да су порезе, плате службеника̂ па чак и наднице радника у граду и на селу биле исплаћиване у новцу. Земљораднички законик често говори о надницама сеоских радника, пастира и чувара,[78] а на једном месту изричито наводи да је ова надница износила 12 фола.[79] Иста надница помиње се и у папирусима и хагиографским документима.[80] Новчане казне помињу се и у Земљорадничком законику и у Еклоги.[81] Арабљански географ из IX века, Ибн-Хордадбех, казује да су византијски војници и официри различитог ранга били исплаћивани у готовом

[75] Theoph. 469, 31: τὸ κωμέρκιον τοῦ πανηγυρίου ρ' λίτρων χρυσίου ὄν.

[76] Vie de Saint Grégoire le Décapolite, ed. Dvornik, p. 53, 19.

[77] Theoph. Cont. 464, 8. Cf. *Каждан*, op. cit., p. 184 sq., где је сакупио и друге податке из наративних извора.

[78] Ed. *W. Ashburner*, The Farmer's Law, Journal of Hellenic Studies, 30 (1910), §§ 22, 25, 33, 34.

[79] Ibid., § 22.

[80] Cf. *G. Ostrogorsky*, Löhne und Preise in Byzanz, BZ, 32 (1932), p. 295 sq. (в. СД, књ. II, стр. 218 и д.).

[81] Farmer's Law, § 22, 62. Ecloga, XVII, 29. Cf. *Ostrogorsky*, op. cit., 305 (СД II, 230) за новчане казне у законским документима претходног и следећег периода.

новцу.[82] Највиши међу њима добијали су огромну суму од 40 фунти годишње, а та се сума јавља и у нешто каснијем званичном платном списку стратега̂ тема̂ из времена владавине Лава VI.[83] Тај исти арабљански писац нам саопштава да је димнина (καπνικόν) од 6 дирхема убирана у Византији од сваког домаћинства.[84] То се опет потврђује наводом византијског хроничара да је двадесетих година IX века сваки порески обвезник у унутрашњости давао два милиаресија на име димнине.[85]

Да је византијска новчана привреда била развијена већ у раном средњем веку види се сасвим јасно из добро познатог Теофанова извештаја о финансијским мерама Нићифора I (802—811).[86] Ту се говори о различитим порезима и обавезама, између осталог, о такси од два кератија за увођење у пореске спискове.

Теофанов извештај о зајмовима које је цар Нићифор давао трговцима који су се бавили прекоморском трговином, може се упоредити са тзв. Родским поморским закоником (νόμος ναυτικός) који је, по свој прилици, настао у VII или VIII веку.[87] Ова правничка компилација из раног средњег века показује да је поморска трговина била прилично развијена. Ту се набрајају различите врсте робе, између осталог, злато и сребро. Вредност робе као и приходи капетана — бродовласника (ναύκληρος), његових помоћника и морнара изражени су у новчаним јединицама. Често се [65]
каже да су трговачки послови извођени на кредит и говори се о зајмовима и интересу. И овде су, исто тако, за извесне преступе предвиђене новчане казне.[88]

Све ове чињенице, којих има и много више, сведоче о пресудној улози новчане привреде у Византији у раном средњем веку. Развијена новчана привреда претпоставља, опет, развијен градски живот и знатан број градова.

Међутим, ако смо доказали да су многи градови непрекидно постојали, то не значи да се византијски град у много чему није разликовао од античког полиса. Рурали-

[82] Ibn-Khordâdbeh, p. 84.

[83] De Caerim., 696, 13—14.

[84] Ibn-Khordâdbeh, loc. cit.

[85] Theoph. Cont. 54, 4—7.

[86] Theoph. 486—7.

[87] *W. Ashburner*, The Rhodian Sea Law, Oxford, 1909.

[88] Потпунију обраду овог питања в. код *Е. Е. Липшиц*, К вопросу о городе в Византии VIII—IX вв., Виз. Врем. 6 (1953), стр. 117 сл., где је с правом истакнут значај Поморског законика у вези са овим проблемом.

зација градова била је општа појава у средњем веку и то није мимоишло ни Византију. Чак и у највећим градовима један део становништва бавио се обрађивањем земље и виноградарством. Чуда св. Димитрија (Miracula S. Demetrii) казују нам да су се за време једног аварско-словенског напада на Солун многи становници налазили ван градских зидина, јер су били отишли на своја поља да раде.[89]

Није тачно да су византијски градови у раном средњем веку били у потпуном опадању и да су готово престали да постоје. Али, није тачно ни то да су сачували непромењену организацију античког полиса, јер је градски живот почео у извесном степену да опада већ у познориимско доба. Најистакнутији историчари старога века виде у том опадању најважнију манифестацију општег опадања Царства.[90] Можда и у томе има извесног претеривања, јер градови нису престали да постоје као такви, па ипак, нема сумње да је већ у позноримско доба муниципална организација почела да опада. Овај се процес не само продужио већ и појачао у рановизантијско доба док муниципални систем није сасвим престао да постоји после увођења тематског уређења.[91] Најзначајнији градови византијских провинција постали су седишта стратегâ и центри војне и цивилне управе тих провинција. Нови војнички и бирократски механизам, поставши срж Царства, угушио је последње остатке градске аутономије.

Последице овог процеса можемо посматрати у периферним областима Царства: с једне стране у Херсонесу, с друге у Далмацији, где царска власт замењује локалну градску власт са увођењем тематског уређења.[92] У централним деловима Царства ова се промена одвијала чак

[89] Miracula Sancti Demetrii, II, 2, № 170.

[90] Cf. *M. Rostoftseff*, The Social and Economic History of the Roman Empire, Oxford, 1926, p. 478 sq. *W. M. Ramsay*, The Cities and Bishoprics of Phrygia, 2 vols., Oxford, 1895—1897, је сасвим јасно показао како је дошло до опадања неких старих градова, пошто су стари римски путеви изгубили свој доминантни значај. У вези са овим нарочито је инструктиван случај Апамеје. Али, и та појава коју је проузроковало преношење саобраћајног центра у Цариград, спада још у рановизантијски период. Штавише, као што је значај старих центара у ово време опадао, тако су, с друге стране, градови који су се налазили на путевима што су водили новој престоници постајали све значајнији.

[91] Cf. *Bratianu*, op. cit., p. 83 sq.

[92] Уп. *J. Ферлуга*, Византијска управа у Далмацији, Београд, 1957 (са француским резимеом: L'administration byzantine en Dalmatie, p. 154—62).

брже и радикалније. Муниципална организација била је већ увелико мртва када је Лав VI донео одлуку о њеном [66]
коначном укидању. Његова добро позната новела објављује да убудуће сва власт припада цару и његовој администрацији.[93] Тријумф свеобухватног централизма објашњава боље но ишта друго зашто је потоњи развој византијског градског живота био обележен извесном слабошћу; зашто није створио ону класу трговаца и занатлија који су на Западу били претече новог доба и, најзад, зашто су византијски градови толико заостајали за сталним успоном италијанских градова. Али то је други, исто тако обиман проблем.

Да се вратимо раном средњем веку: савладавши кризу која је сколила царске земље у време када је антички свет уступао место средњовековном, византијски су градови, нарочито они у Малој Азији, обезбедили континуитет новчане привреде и, на тај начин, сачували пословично богатство Царства. Изгледа да је то био главни елеменат стабилности који је сачувао традиционалну државну структуру. Међутим, у исто време, провинције су претрпеле снажне промене, а аграрни односи су се из основа изменили и тиме се мењала и обнављала цела социјална структура Византије. У овом обнављању лежи извор нове снаге која је одредила потоњи развој Византије.

Наслов оригинала: Byzantine Cities in the Early Middle Ages, Dumbarton Oaks Papers 13 (1959), 4—66.

Превела др *Љиљана Црепајац*

[93] Nov. Leonis XLVI, ed. Noailles-Dain, Paris, 1944, pp. 183—5.

О ДАТУМУ САСТАВЉАЊА СПИСА О ТЕМАМА И О ВРЕМЕНУ СТВАРАЊА ПРВИХ ТЕМА У МАЛОЈ АЗИЈИ

Поводом новог издања *А. Пертузија* списа „De thematibus"

[31] После изврсног издања списа *О народима* (De administrando imperio), које дугујемо Ђ. Моравчику и Р. Х. Џ. Џенкинсу, А. Пертузи је дао ново издање списа *О темама* (De thematibus)[1]. Захвални смо му што је предузео овај важан посао који представља нови значајан напредак у критичком издавању дела приписиваних Константину Порфирогениту. У ствари, брижљиво издање текста које нам А. Пертузи пружа показује све одлике једног модерног критичког издања. Уосталом, по свом методу ова публикација (говоримо тренутно само о утврђивању и издавању текста) личи много на публикацију Моравчика и Џенкинса, што несумњиво представља заслугу, јер сигурно нико не може замерити аутору што је узео за пример једно издање текста које је одиста узорно.

За разлику од својих претходника, А. Пертузи је одустао од превода текста на један модеран језик. Али с друге стране, поред увода са обавештењима о делу, рукописној
[32] традицији и ранијим издањима овог текста, он такође даје историјски коментар, док су Моравчик и Џенкинс опрезно оставили овај посао — много тежи и сложенији у случају списа О народима — за једну посебну публикацију. Тако се рад А. Пертузија јасно дели на три дела: Увод (стр. 1—55), Текст (стр. 57—100) и Коментар (стр. 101—193); на крају су обимни регистри који осетно олакшавају употребу публикације.

[1] Constantino Porfirogenito, De Thematibus. Introduzione, testo critico, commento a cura di *A. Pertusi* (Studi e Testi, 160), Città del Vaticano, 1952.

Увод под насловом Дело и аутор списа О темама (L'opera e l'autore del De thematibus) пружа много важних обавештења. Нарочиту вредност представљају многобројни подаци о рукописима који су нам сачували спис О темама и које је А. Пертузи заиста исцрпно проучио. Али одмах треба рећи да је цео његов рад руковођен једном идејом која штети у извесној мери чак и његовом корисном излагању о рукописној традицији и утиче озбиљно на све његове закључке о „делу и аутору списа О темама". То је идеја да је само прва књига списа О темама, која даје опис тема у Азији, оригинално дело Константина VII, док би други део, који описује теме у Европи, представљао каснији додатак с краја X века.

Два основна и једина доиста важна рукописа су codex Vat. gr. 1065 из XII века (R), који садржи само I књигу, и cod. Paris gr. 854 из XIII века (C), који обухвата I и II књигу, тј. целокупно дело. Осим тога, А. Пертузи наводи више рукописа између XIV или XV и XVIII века (најстарији од њих, cod. Leid. B. Vulcanii gr. 56, датиран је на стр. 3 и 58 у XV век а на стр. 9 у XIV век) — они садрже исто тако само I књигу. Али како сви ти каснији преписи — А. Пертузи сам то врло добро показује у свом веома прецизном излагању — потичу од кодекса R и немају никакве самосталне вредности, треба ли се чудити што они не дају више од онога што садржи њихов узор? Свакако занимљиво је што у рукопису R аутор на више места назива Лава VI својим оцем, а Василија I својим дедом, док су у рукопису C ови изрази сродства замењени уобичајеним царским титулама. Али, није јасно зашто Пертузи верује да из овог може [33]
извући аргумент за своју тезу о доцнијем пореклу II књиге. Званичне царске титуле дате су Лаву VI и Василију I у рукопису C без разлике у обема књигама (у II књизи Лав VI и Василије I поменути су само једанпут). Ради се према томе о разлици између два преписа R и C, а не између I и II књиге списа О темама. Једино би ова разлика могла да потврди тезу А. Пертузија. Уосталом у спису О народима и у књизи О церемонијама (De caeremoniis), Лав VI и Василије I наведени су тачно на исти начин као у препису списа О темама. Да ли би то, по Пертузију, доказивало да су и ова дела каснија од доба Порфирогенита и да су дело особе која „није имала храбрости да се прикаже као унук и син тако великих царева" (стр. 21)?

А. Пертузи чини велике напоре да открије суштинску разлику између два дела списа О темама, не занемарујући

ништа што би, по његовом схватању, могло да иде у прилог његовој тези. Међутим, резултати ових напора су оскудни. Искрено говорећи они су равни нули. Тако он инсистира на чињеници да су Хијерокле и Стефан Византијски, главни извори за спис О темама, некад изричито поменути у другом делу (први четири пута, други само једанпут) док први део, иако их обилато користи, не наводи поименце. У овој чињеници А. Пертузи жели да види „дубоку разлику" у коришћењу извора за први и за други део (стр. 34) и „вероватну индицију на различите ауторе" (стр. 37). Међутим, да није био толико занесен својом идејом увидео би, без сумње, да ова разлика, далеко од тога да је дубока, у ствари нема никаквог битног значаја, и да напротив постоји велика сличност у употреби извора у две књиге овог трактата. Не би био изгубио из вида значај саме чињенице, добро познате уосталом, да су Хијерокле и Стефан Византијски, нарочито први, извори најчешће коришћени и у једном и у другом делу, који их наводе било изричито или не (Хијерокле четири пута наведен по имену у II књизи, коришћен је на још 14 места без непосредног помена, а Стефан Византијски на још седам
[34] места као што се може видети из таблице Извори и сведочанства (Fontes et testimonia) коју је А. Пертузи брижљиво израдио на стр. 203—205). Исто тако обратио би пажњу на то што поред два наведена писца има доста других заједничких извора и у првом и у другом делу, као Страбон, Денис Пенегетски, Никола из Дамаска (сва тројица изричито поменути и у првој и у другој књизи!) или Агатије чији су епиграми на веома сличан начин наведени у првом и у другом делу, без посебног позивања на њиховог писца.

Друга тачка која треба, по А. Пертузију, да докаже да је II књига каснијег порекла и да не припада Константину VII, то су географске грешке које се могу установити у опису извесних тема. Међутим, таквих грешака има у I колико и у II књизи, те је и у овоме тешко видети битну разлику између два дела списа О темама. Тако на пример I књига набраја у опису теме Пафлагоније више градова који припадају темама Арменијака и Букеларија и који су чак наведени у опису ових двеју тема. С друге стране, II књига приписује, на пример, Македонији Солун и области Халкидике и Тесалије. Као што се види, то су врло сличне „грешке", тако да се не може сасвим разумети зашто је А. Пертузи толико попустљив према забунама I књиге, изјављујући за њих да су „оправдане и да одговарају знању које се у Константиново време могло имати о источној области" (стр. 37), а

тако строг према сличним забунама и противречностима II књиге, које су по њему „сувише грубе да би могле бити приписане Константину" (стр. 38). Питамо се исто тако, ако се не може претпоставити да је Константин направио „тако грубе грешке", зашто би то онда могао учинити Генесије, који је по чудноватој Пертузијевој теорији био вероватно аутор II књиге? Међутим, све ове „грешке" нису изненађујуће и једноставно се објашњавају чињеницом што Константин доста често преписује старе изворе, а нарочито Хијероклов Синекдемос. У § 2 посвећеном Македонији, он говори о античкој Македонији, и уосталом он је сасвим свестан тога и наравно врло добро зна да је Солун у његово [35]
доба центар једне посебне теме. О томе сам говори у § 4 који почиње овим карактеристичним речима: Τὸ δὲ νῦν εἰς θέματος τάξιν χρηματίζον Θεσσαλονίκη καὶ αὐτὸ Μακεδονίας μέρος τυγχάνει.

Међутим, у уверењу да је доказао да две књиге списа О темама не припадају истом добу, А. Пертузи покушава да одреди њихово време. За I књигу, он једноставно прихвата мишљење Рамбоа, по коме је спис О темама сачињен 934. или мало доцније. За другу књигу он даје своје сопствено датовање.

Познато је да се међу темама набројаним у спису О темама не помиње тема Далмације. Пертузи скреће пажњу на један пасус II књиге (погл. 9), у коме се каже да је Далмација покрајина Италије. Одсуство Далмације у спису О темама објашњавало би се према томе чињеницом да у доба састављања II књиге Далмација није припадала Византијском Царству, јер је била део Италије. Међутим, у доба Константина VII Далмација је несумњиво била византијска провинција и по Пертузију је тек 998. „почела да сачињава саставни део Италије, тј. Венеције" (стр. 43). Дакле, по Пертузију, II књига списа О темама мора да је настала после 998; ипак он се устеже да још више помери њен датум и ставља је у крај X века (стр. 48: „на крај X века, тј. после 998" — другим речима: 999?).

Ово би одиста било необично: Византија је коначно изгубила Сицилију 902, што не спречава аутора списа О темама да је још увек наводи међу византијским темама (више од 30 година после њеног губитка по нама, а више од 95 година, по Пертузију); а што се тиче Далмације која је тек 998 „почела да сачињава саставни део Италије", он је брише већ следеће године. Каква необична журба, какво нестрпљење, тако мало византијско, у одрицању једне византијске територије! Али, у ствари нема од тога ништа и цела тео-

рија коју је саградио Пертузи само је један неспоразум. Ко год буде прочитао 9. поглавље II књиге списа О темама, увериће се одмах да се оно што ту аутор говори о Далмацији[2]
[36] везује за његову приповест о подели Царства коју је спровео Константин Велики.[3] Према томе, то није његово доба, већ прва половина IV века коју писац списа О темама има у виду када приписује Далмацију Италији ... Уосталом тема Далмација нија једина управна јединица која недостаје у спису О темама, иако је свакако постојала у време његовог састављања. Тако је I књига „прескочила" теме Кападокију и Харсијанон, наведене већ, уосталом као и Далмација, у Филотејевим списковима.

Запажања на која Пертузија наводи одсуство Италије из списа О темама, запажања чију смо вредност видели, представљају, међутим, главну основу за његово датирање II књиге, до кога он изгледа веома много држи. Осим тога, у прилог својој хронологији он наводи само још један пасус § 6 о теми Пелопонез. Аутор ту наводи један стих песника Евтимија у коме се исмева неки Пелопонежанин, поносан због свог племенитог порекла, „да не кажемо неплеменитог", и додаје да је овај охоли провинцијалац био онај Никита који је своју ћерку удао за Христофора Лакапина: Ἦν δὲ οὗτος Νικήτας, ὁ κηδεύσας ἐπὶ θυγατρὶ Σοφίᾳ Χριστοφόρον, τὸν υἱὸν τοῦ καλοῦ Ῥωμανοῦ καὶ ἀγαθοῦ βασιλέως.[4] А. Пертузи тврди да аутор списа О темама говори о поменутом венчању као о једном давнопрошлом догађају, док је ово венчање било „20. фебруара 922—923" (у прилог чему он наводи Теофановог настављача, стр. 402, 11; 733, 19; 894, 14). Није потребно упуштати се у дискусију о свим нетачностима које садржи ова кратка белешка. Свакако, није сасвим јасно шта треба да значи тај чудноват датум 20. фебруар 922—923, и сем тога може се установити да три верзије хронике Симеона Логотета (Теофанов настављач, Псеудо-Симеон и Настављач Георгија Монаха), које Пертузи наводи, не говоре на наведеним местима о венчању Христофора Лакапина са Софијом, већ о смрти царице Теодоре, жене Романа I, која је уследила 20. фебруара X индикта (=922) и о крунисању
[37] Софије, Христофорове жене, које се одиграло истог месеца. (Ту се каже στέφεται ἡ Σοφία, што наравно значи крунисање

[2] De them., c. 9, 35: ἡ δὲ Δαλματία τῆς Ἰταλίας ἐστὶ χώρα.

[3] Ib., 9, 23: οὕτω γὰρ ἐμέρισεν ὁ μέγας βασιλεὺς Κωνσταντῖνος τοῖς τρισὶν υἱέσιν αὐτοῦ κ. τ. λ.

[4] Ib., 6, 41.

а не венчање). Али ово нема значаја за питање датирања списа О темама. Оно што је, напротив, од прворазредног значаја за овај проблем, јесте управо онај пасус списа О темама II, погл. 6, 41, који смо мало пре навели. Али он доказује баш супротно од онога што А. Пертузи жели из њега да извуче. Нећемо инсистирати на чињеници да за разлику од песника Евтимија, наведеног мало пре тога као покојни (ἐκεῖνος), ни Христофор Лакапин, који је умро 931, ни његов таст Никита нису означени овим епитетом, што може, али не мора, да наведе на претпоставку да су још били живи када је Константин VII писао ове редове. Али, оно што је неоспорно и што је А. Пертузи требало да примети, то је да је Роман I Лакапин, овај „красни и добри цар" (καλὸς καὶ ἀγαθὸς βασιλεύς), ту поменут сасвим очигледно не само као жив већ и као владалац. Порфирогенит допушта себи подсмевање на рачун таста Христофора Лакапина и ругајући се његовом „неплеменитом" пореклу, он исто тако на посредан и прикривен начин напада и самог Христофора, срећног супарника који је био предмет његове немоћне зависти. Али, према цару Роману I, он је пун страхопоштовања. Каква супротност према увредама које ће му, без устезања, упућивати после његове смрти у спису О народима (cap. 13, 149 sq., ed. Moravcsik—Jenkins)! Већ је Рамбо скренуо пажњу на ову супротност која много казује и из ње извукао закључке за датирање настанка списа О темама. Утолико је чудноватије што Пертузи као да ништа од тога не примећује и не увиђа одлучујући значај наведеног спомена Романа Лакапина за хронологију списа О темама. Али он губи из вида и другу ствар: епитети καλὸς καὶ ἀγαθὸς βασιλεύς дати Роману Лакапину на наведеном месту II књиге су потпуно исти као и они који су му дати у I књизи, погл. 13, 12, где можемо прочитати: ὁ δὲ κύριος Ῥωμανός, ὁ καλός τε καὶ ἀγαθὸς βασιλεύς ... Може ли се замислити нешто што би изразитије потврђивало сличност која сједињује два дела списа О темама, па и чињеницу да оба дела припадају истом аутору или, бар, истом редактору?

После свега што смо рекли, изгледа да није више по- [38]
требно да расправљамо о Пертузијевој теорији, по којој би II књига списа О темама, састављена 999, била дело историчара Генесија, и да доказујемо колико је ова погрешна замисао невероватна. Изгледа заиста да се дискусија о пореклу списа О темама може сматрати завршеном и прихватити као чињеницу да оба дела овог трактата припадају Константину VII и да су били састављени за живота Романа I, и то још за време његове владавине.

Оно што би се могло и што би требало још расправљати јесте питање тачног датума састављања списа О темама. Ово значајно и занимљиво питање Пертузи није чак ни дотакао, јер је усредсредио сву своју пажњу и све своје напоре на један измишљен и бескористан проблем. Као што смо већ рекли, он је једноставно усвојио Рамбоово мишљење, ограничивши га само на I књигу (в. неколико редака посвећених овом питању на стр. 39), али није покушао да провери и да поткрепи Рамбоове аргументе, које чак и наводи доста нетачно и врло непотпуно.

Рамбо је био први и досад једини научник који се озбиљно позабавио проблемом датирања списа О темама.[5] После њега, у ствари, само су понављани његови закључци.[6] Уосталом, видећемо да је датирање које је предложио Рамбо у основи врло тачно. Но, оно има пре вредност оштроумне хипотезе. Аргументи које даје Рамбо нису довољни да је сигурно докажу и треба да буду допуњени новим испитивањима и исправљени у неким тачкама. То желимо да учинимо овде у најкраћим цртама.

[39] Рамбо је већ истакао, као што смо то видели, да је Роман I наведен у два дела списа О темама као жив (и додајмо: као владајући цар). Према томе спис О темама је сачињен најдоцније 944 (и упамтимо добро: I део исто као и II, јер спомени о којима је реч налазе се и у једној и у другој књизи). То је дакле једна чврсто утврђена чињеница. С друге стране Рамбо је приметио да спис О темама набраја, међу темама Азије, Селевкију, коју је створио, по сведочанству Константина VII, Роман Лакапин, и изнео је претпоставку да је она створена после 934, „доба када је Малатија била заузета и уништена од стране Јована Куркуаса и земља била претворена у кураторију". Још је важније да је Рамбо скренуо пажњу на чињеницу да спис О темама помиње Мелијаса, првог стратега Ликандоса, као „недавно умрлог", док је „тај Мелијас 934. у време заузећа Мелитине био још на челу јерменских одреда у Куркуасовој војсци".

Ова запажања су неједнаке вредности. У ствари, претпоставка да је тема Селевкија основана после 934. само је

[5] *A. Rambaud*, L'empire grec au Xe siècle. Constantin Porphyrogénète, Paris, 1870, p. 164 sq.

[6] То ради и *A. Vogt*, Basile I, p. VIII и Cambr. Med. Hist., IV, 67, кога наводи Пертузи. Али Фогт бар тачно износи Рамбоове закључке датирајући спис О темама у 934. или 935, док Пертузи ставља I књигу списа О темама час „око 934" (стр. 39), час у „933/934" (стр. 48), мада је Рамбо показао да спис О темама није могао бити састављен пре лета 934.

нагађање. Насупрот томе, примедбе које се односе на Мелијаса изгледа да указују на сигуран terminus post quem за постанак списа О темама.

Ако је Мелијас, први стратег Ликандоса, наведен у спису О темама као мртав, иста личност са Мелијасом који је учествовао 934. у походу на Мелитину, а изгледа да је ова идентификација сигурна,[7] тада је очигледно да спис О темама није могао бити састављен пре 934. Како област Мелитине после анексије није постала тема већ кураторија, [40]

[7] Колико знам, није никад било постављено питање, у којој је мери ова идентификација оправдана. Прихваћена је, као што је то учинио сам Рамбо, једино на основу истоветности имена. Међутим, с обзиром на одлучујући значај који она има за хронологију списа О темама, ово питање заслужује и изискује чак да буде расветљено. Зато ми се чини да је корисно сакупити главне податке извора о Мелијасу — стратегу Ликандоса и Мелијасу — заповеднику јерменских трупа у 934, утолико пре што сведочанства која, по мом мишљењу, збиља доказује да се ради о једној истој личности, нису била истакнута или су чак остала незапажена.

Јерменин Млех или Мелих, назван Мелијас код Византинаца, појавио се у Царству у доба Лава VI, са својим господарем Ашотом, „тим великим и горостасним Јерменином", и узео учешћа у „несрећном рату" против Симеона, тј. очевидно у поразној бици код Бугарофигона, у којој је Ашот изгубио живот (De them., c. XII, 5 и сл., чију приповест треба претпоставити приповести јерменског историчара Чамчијана, која се разликује у извесним тачкама и према којој су Ашот и Мелијас дошли у Византију већ 888). Мелијас је избегао несрећу, и Константин VII наставља, у спису О темама и спису О народима, причу о његовим доживљајима све до тренутка када је постао стратег теме Ликандос, створене захваљујући његовим сјајним подвизима (детаљна приповест његових подвига може се наћи код: *G. Schlumberger*, Sigillographie de l'Empire byzantin 272 sq.; Στ. Π. Κυριακίδου, Βυζαντιναὶ Μελέται, Ι: Τὸ μολυβδόβουλλον τοῦ στρατηγοῦ Μελίου, Ἐπετηρὶς τῆς φιλοσ. Σχολῆς τοῦ Πανεπιστ. Θεσσαλονίκης 2 (1933), 16 sq.; *H. Grégoire*, Notes épigraphiques, Byzantion, VIII, 1933, 79 и сл. а нарочито 83 и сл.). По спису О темама оснивање ове теме требало би ставити већ у доба Лава VI, али свакако треба пре прихватити обавештење списа О народима (cap. 50, 153—163), по коме је Ликандос под Лавом VI постао само клисура, а претворен је у тему тек у време Константиновог малолетства и намесништва његове мајке Зоје, дакле између 913. и 919 (Константин VII не каже да се ова промена одиграла прве године његове владавине, како је често рђаво превођено и како Пертузи још претпоставља). Константин ту додаје да је Мелијас, који је већ био патриције кад је постао стратег Ликандоса, почаствован најзад титулом магистра (De adm. imp., c. 50, 166).

Тек двадесетак година после свог подизања на степен стратега и четрдесетак година после доласка у Византију, Мелијас учествује у победоносном походу против Мелитине и, што нарочито изненађује, византијске хронике из X века, различите верзије Симеона Логотета и Теофанов настављач (који уосталом за ову епоху само преписује Логотета) — помињу га, том приликом, поред Јована Кур-

[41] није чудо што је Константин не наводи међу темама које
описује. Уосталом његово тврђење да је Роман I знатно про-
ширио територију царства (De them., cap. XIII, 12) изгледа
[42] да исто тако указује на то да он пише после заузимања Ме-

куаса, али без почасне титуле и без икаквог високог звања. У ствари ове хронике нам просто кажу да су се на челу византијске војске, која је пошла против Мелитине, налазили: „доместик схола Јован Куркуас са темама и тагмама и Мелијас са Јерменима“: ὅ τε δομέστικος τῶν σχολῶν ὁ Κουρκουᾶς Ἰωάννης μετὰ τῶν θεμάτων καὶ ταγμάτων, ὁ Μελίας μὲν μετὰ τῶν Ἀρμενίων. (Theoph. Cont. 416, 15; Sym. Mag. 742, 4; Georg. Mon. Cont. 907, 19; Leo Gramm. 318, 8; Theod. Melit., 227). Због овог би се могло посумњати да *ли* је још увек реч о истој личности, утолико пре што се зна да оснивач Ликандоса није био једини Мелијас, који је играо значајну улогу у византијском царству X века (о једном другом Мелијасу који је направио сјајну каријеру у доба Нићифора Фоке в. *H. Grégoire*, нав. дело, 79 и сл.). Међутим, доста пре овог, често навођеног, места Теофановог настављача или боље рећи Симеона Логотета, у тој истој хроници Мелијас је наведен, на потпуно исто начин, приликом похода против Бугара, који се завршио поразом на Ахелоју 20. августа 917. Хроничар даје имена најугледнијих византијских генерала који су командовали византијском војском за време ове кобне битке и додаје: „с њима беше и Мелијас са Јерменима и сви остали тематски стратези“: οἷς συνῆν μὲν καὶ ὁ Μελίας μετὰ τῶν Ἀρμενίων καὶ οἱ ἄλλοι πάντες στρατηγοὶ τῶν θεμάτων (Theoph. Cont. 389, 7; Georg. Mon. Cont. 881, 12; Sym. Mag. 724, 5; Theod. Melit. 207). Према томе, хронолошки, Мелијас из хроника не изгледа више тако удаљен од Мелијаса из Константинових трактата. Али, има још јачих аргумената. Ако се упореди скоро истоветна приповест Теофановог настављача и разних верзија Симеона Логотета са приповести Јована Скилице, изненађује нас да каснији хроничар, који се за ту епоху служи Теофановим настављачем, али га допуњује према једном другом, нама непознатом извору (Уп. *F. Hirsch*, Byz. Studien, 371 и сл), даје Мелијасу управо титулу магистра, коју је он имао по Порфирогениту. Пошто је набројао, са неким допунама и прецизирањима, заповеднике похода из 917, наведене код Теофановог настављача, Скилица (II, 285, 20) каже: „беше с овима и Мелијас магистар са Јерменима и многи други тематски стратези“ (συνῆν δὲ τούτοις καὶ ὁ Μελίας ὁ μάγιστρος μετὰ τῶν Ἀρμενίων καὶ ἄλλοι πλεῖστοι στρατηγοὶ τῶν θεμάτων). Исто и у приповести о заузећу Мелитине 934, где читамо у Скилициној хроници (II, 311, 11): „Кренуше у поход против њих речени доместик, а с њима беше и магистар Мелијас са Јерменима“ (ἐκστρατεύουσιν οὖν κατ' αὐτῶν ὁ εἰρημένος δομέστικος, ᾧ συνῆν μετὰ τῶν Ἀρμενίων καὶ ὁ μάγιστρος ὁ Μελίας.) Дакле, очигледно је да се увек ради о Мелијасу, стратегу Ликандоса, чије нам је прве доживљаје испричао Константин Порфирогенит. Уосталом, хронике исто тако допуштају да се доста јасно назре да је Мелијас био стратег теме, наводећи као учеснике у походу из 917. Мелијаса и „све друге стратеге тема“, као што кажу хронике X века, или Мелијаса и „многе друге стратеге тема“, као што то боље каже Скилица. Према томе, већ пре лета 917. године Мелијас је добио титулу магистра, а како ју је примио после свог постављења за стратега, излази да претварање Ликандоса у тему

литине, јер се не зна за неко раније освајање у то доба које
би могло да оправда те речи.

Што се тиче Рамбоовог мишљења по коме је спис О темама састављен те исте 934. године или мало касније, оно изискује детаљније разматрање. Константиново тврђење да је Мелијас умро χθὲς καὶ πρὸ μικροῦ (De them., XII, 9) не доказује много. На почетку овог истог поглавља (De them., XII, 1), он употребљава овај исти израз говорећи о подизању Ликандоса на степен теме, и међутим, ову меру приписује овде добу Лава VI а у спису О народима — тачније, као што смо видели — добу свога малолетства и намесништва царице Зоје. Уз то не знамо колико је времена Мелијас живео после заузећа Мелитине. Другим речима, знамо да је Мелијас био жив у време похода на Мелитину 934, а
да то није био више у тренутку када је Константин VII писао [43]
свој трактат о темама, али не знамо колико је времена протекло између заузећа Мелитине, која је капитулирала 19. маја 934, и Мелијасове смрти, нити између његове смрти и састављања списа О темама. Свакако, могуће је, и чак доста

пада око почетка номиналне владавине Константина VII и намесништва царице Зоје.

Дакле, Мелијас је учествовао у поразној бици на Ахелоју, као што је учествовао, двадесет година пре тога, у једној другој несрећној бици византијско-бугарског рата. У међувремену, између слома на Ахелоју и освајања Мелитине, када се он појављује, у 917. као и у 934, као велики византијски војсковођа на челу својих Јермена, византијски извори га не помињу. Али наилазимо у више махова на њега у арапској хроници Ибн ал-Атира, увек у походу против Мелитине, уз византијског доместика. Тако у лето 926. „Ромеји са Доместиком кога је пратио Малих ал-Армани, заповедник крајине, упутили су се на Мелитину“ (*A. A. Vasiliev*, Byzance et les Arabes, изд. приpремили H. Grégoire и M. Canard, св. II, 2, стр. 149; о великом значају Ибн ал-Атирове хронике за то доба, види примедбе *M. Canard*, стр. 129 и сл.). Исто тако Ибн ал-Атир наводи Мелијаса у 928. и 931, увек као присталицу Византинаца, у рату против Мелитине (ibid., стр. 151 и 153; у приповести о заузећу Мелитине, стр. 154, Мелих није поменут). Од значаја је без сумње исто тако карактеристична појединост да му арапски хроничар приписује заповедништво „Дуруба“, што Канар преводи са „заповедник крајине“ (commandant des confins) или „господар крајине“ (seigneur des confins) а *A. A. Васильев*, Византия и Арабы, II, 107, са „начальник горных проходов“, и што најбоље одговара Мелијасу, стратегу Ликандоса.

Печат који је *Schlumberger*, нав. дело, 272 сл., приписао нашем Мелијасу, не припада му. H. Grégoire, нав. дело, 79 сл. и 726, приписује га једном Мелијасу Магистру из друге половине X века; *St. Kyriakides*, нав. дело, 3 сл., једном Мелијасу из XI или XII века; *A. Konstantinopoulos*, Τὸ λεγόμενον, μολυβδόβουλλον τοῦ στρατηγοῦ Μελίου, Ἐπετηρὶς τῆς Ἑταιρ. τῶν Βυζ. Σπουδῶν 15 (1939), 96 сл. једном Мелисину.

вероватно, да је Мелијас, кога не срећемо више у византијским ни у другим изворима после похода на Мелитину, и који је већ био у годинама у то време, умро ускоро после, ако не чак и за време похода.[8] Наравно, није немогуће да је Константин написао овај трактат одмах после смрти јерменског хероја. Али, да би то могли тврдити са извесним убеђењем, требало би се ослонити и на друге елементе, а не само на оне на које је Рамбо указао. Његова оштроумна запажања непосредно показују да је спис О темама био састављен између 934. и 944, али она не показују да је он неминовно настао у првој години тога периода.[9] Што је Рамбо био склон овоме гледишту, било је изгледа мање због аргумената које смо претресли, колико услед његовог убеђења да спис О темама представља младалачко дело Константина VII. Ово убеђење, на коме он много инсистира, учинило је по свој прилици да се он определи за најранији могући датум настанка списа О темама. Међутим, чак и 934, Порфирогенит није био више младић: рођен 905, он је тада имао двадесет и девет година. Само једном обичном грешком у рачуну Рамбо му даје 19 година. Пертузи понавља ово тврђење (стр. 39), не опазивши да се ради о обичном лапсусу великог француског историчара.

[44] Међутим, може се покушати да се прецизније одреди датум списа О темама, ближим испитивањем пописа тема који се ту налази и његовим упоређењем са темама набројаним у другим изворима. Значајно је да се у спису О темама налазе само четири теме које нису наведене и у Филотејевим списковима. То су Месапотамија, Ликандос, Севастеја и Селевкија, а само за ову последњу се сигурно зна да је била претворена у тему тек под владавином Романа I.[10] Тема Месопотамија настала је већ за време Лава VI; Ликандос, као што смо видели, под намесништвом царице Зоје, мало после 913.[11] О добу организовања теме Севастеје недостају тачнији подаци. У једном списку израђеном за време Лава VI, између 899. и 912, у циљу утврђивања плата

[8] У ствари, као што смо већ показали, Ибн ал-Атир га не помиње приликом заузећа Мелитине, мада га наводи у вези са другим походима мањег значаја. Византијски извори га изричито наводе у почетку похода из 934, што не искључује могућност да је он погинуо у току ове експедиције.

[9] Са правом се *G. Moravcsik*, Byzantinoturcica I, 225, избегавајући да прихвати без ограде Рамбоову хронологију, опрезно задовољио да стави спис О темама између 934. и 944.

[10] De them., c. XIII, 12.

[11] De them., c. IX, 3. De adm. imp., c. 50, 126. De caerim., p. 697, 3.

византијских стратега, Севастеја, као уосталом, и Селевкија, појављују се још као клисуре.[12]

Ако с друге стране, имајући у виду ове податке, прегледамо *Тактикон Бенешевића*, са изненађењем ћемо констатовати да и овај документ додаје Филотејевим списковима тематских стратега само стратеге оне четири теме које су додате и у спису О темама, и још стратега Леонтокомиса.[13] Да ли то значи да је тема Леонтокомис створена у време између настанка списа О темама и састављања Такт. Бен., и да је према томе овај тактикон каснији од списа О темама? Не усуђујемо се да извучемо овакав закључак, пошто знамо да неколико тема недостаје у спису О темама, а несумњиво је да су постојале у доба његовог састављања. Оне се налазе већ у Филотејевом Клиторологију, — као, уосталом, и у Такт. Бен. Према томе није немогуће да је спис
О темама изоставио „ефимерну“ тему Леонтокомис,[14] као [45]
што је прескочио много важније теме: Далмацију, Кападокију и Харсијанон. Истичемо само ову, без сумње врло значајну, чињеницу да постоји између тема описаних у Константиновом трактату и оних које набраја Такт. Бен. сличност која се граничи са истоветношћу. Има само два изузетка: прво, Леонтокомис и три горе наведене теме, случајно изостављене у спису О темама; друго, Кипар, који Порфирогенит наводи у свом трактату из пијетета према свом деди Василију I, али који Такт. Бен. с правом не помиње. Осим овога, подударност потпуна је између тема набројаних у спису О темама и у Такт. Бен. То доказује да ова два извора одражавају исту фазу у развоју тематског уређења и да припадају скоро истом времену. Ово је утолико јасније што се у каснијим делима Константина Порфирогенита наилази на неколико тема које нису наведене ни у спису О темама ни у Такт. Бен,[15] а то су: Харпецикион,[16]

[12] De caerim., p. 697, 6.

[13] *V. N. Beneševič*, Die byzantinischen Ranglisten, Byz. Neugr. Jahrb. 5 (1926), p. 120.

[14] Израз E. Хонигмана, Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches, Bruxelles, p. 52. Доиста, Леонтокомис се налази само у De caerim. 697, 7, као клисура и у Такт. Бен. као тема.

[15] Што између осталог доказује да St. Kyriakides, Βυζαντιναὶ Μελέται, II—V, Солун 1937, 242 сл., није био у праву кад је датирао Такт. Бен. у 963—965. Питање датовања Тактикона Бенешевића расправљам у чланку: Тактикон Успенског и Тактикон Бенешевића, Зборн. радова Визант. инст. II, 1953, 39—59. (в. у овој књизи, стр. 157 и д.).

[16] De caerim., p. 662, 18 и 669, 6.

Асмосатон и Хозанон,[17] Теодосиопољ,[18] Калабрија.[19] Већ је Е. Штајн узгред, у приказу књиге Ст. Рансимена о Роману Лакапину, скренуо пажњу на чињеницу да се тема Харпецикион, поменута у књизи О церемонијама под годином 935, не налази у Такт. Бен. и из овога је тачно закључио да је Такт. Бен. састављен пре овог датума.[20] И овде се нећемо
[46] усудити да извучемо исти закључак за спис О темама у коме смо утврдили случајне омашке а које се не могу, бар што се тиче стратега тема, установити у списковима Тактика. Али при свем том изгледа да можемо, без опасности да се преваримо, рећи да доба састављања списа О темама није много далеко од тог датума.[21] Ако су оштроумна Рамбоова запажања ограничила настанак списа О темама на време између 934. и 944, мислимо да су наше примедбе показале, да се он може са сигурношћу ставити на почетак тога десетогодишњег периода. Ово се, уосталом, савршено поклапа са Рамбоом, иако он, не познавајући Такт. Бен., није могао да потврди свој утисак убедљивим доказима.

[17] De adm. imp., c. 50, 111.

[18] Ibid., 45, 134.

[19] Ibid., 50, 88.

[20] *E. Stein*, Gött. Gel. Anz., 1931, Nr 3, p. 118 sq. *E. Honigmann*, op. cit., p. 52, с правом прихвата ово Штајново мишљење, али није у праву што ставља Такт. Бен. између 913. и 935. Пошто овај документ зна за тему Селевкију, створену под владавином Романа I, и пошто наводи, поред владајућег цара, више савладара, датум пре 921. не може бити узет у обзир.

[21] О добу стварања горе поменутих тема, наведених у спису О народима (De adm. imp.), али непознатих спису О темама и Такт. Бен., немамо довољно података. У спису О народима, погл. 45, налази се детаљна приповест о заузећу Теодосиопоља од стране Теофила, брата Јована Куркуаса, који је био и први стратег нове теме, али на жалост ова приповест не даје никакав датум. *E. Honigmann*, нав. дело, 79, нап. 2, у једној ученој белешци подвлачи да је тачан датум освајања Теодосиопоља непознат, али и указује на то да га Михаило Сиријски спомиње одмах после заузећа Мелитине. У спису О народима (De adm. imp., cap. 50, 113 и 131) Константин VII такође говори о градовима-клисурама Романопољу и Ханзиту, које је Роман I присаједининио теми Месопотамији, али ни ту он не даје прецизан датум. *St. Runciman*, The Emperor Romanus Lacapenus and his Reign, 147, претпоставља да се оснивање тврђаве Романопоља и присаједињење ове области догодило непосредно после заузећа Мелитине. Међутим, ни Теодосипољ, коме он у спису О народима поклања велику пажњу, ни Романопољ ни Ханзит нису нигде поменути у спису О темама, да и не говоримо о градовима освојеним крајем владавине Романа Лакапина, као што су Дара, Рас Аин, Едеса, итд.

*

У свом коментару А. Пертузи је сакупио за сваку тему
описану у спису О темама податке из извора о њеном по- [47]
станку, развоју, њеним заповедницима као и њеном територијалном пространству и приближним границама.[22] Испред овог корисног излагања налази се једно поглавље посвећено питању постанка тематског уређења (стр. 103—111). А. Пертузи се ту жестоко противи мишљењу да стварање тематског уређења пада у доба цара Ираклија. Ово мишљење, које је први веома проницљиво бранио Е. Штајн и које је сада прихватила већина стручњака, требало би по А. Пертузију да буде напуштено једном за свагда „уколико не желимо да правимо мит око цара Ираклија", јер ово мишљење нема „никакве историјске основе" (стр. 110). А. Пертузи истиче да велике политичке и управне промене нису никад дело једне личности и резултат једног јединог историјског момента, већ да су увек одређене стицањем многобројних елемената и да се само поступно развијају. Све ово је, разуме се, врло тачно и уосталом нико то не оспорава. Да тематско уређење проистиче из многобројних и различитих узрока, да је у свом развоју прошло кроз дугу и сложену еволуцију, сви то знамо и никад нико то није оспоравао, колико ми је познато. Али остаје питање: када је тај развој почео? У ком добу су биле створене прве теме, најстарије теме Мале Азије? Ово је питање које историчар Византије не може да заобиђе и на које треба да одговори што јасније.

Проблем се према томе своди на питање да ли А. Пертузи има право кад тврди да је стварање првобитних тема
било касније од Ираклијевог доба и да је потицало тек од [48]
друге половине VII века. Занимљиво је да је недавно и независно од А. Пертузија исту претпоставку бранио и Н. Х. Бејнз.[23] Већ се В. Енслин у врло благонаклоном приказу Пертузијевог дела изјаснио против мишљења ова два аутора и наговестио објављивање чланка о овом питању у ча-

[22] Пертузи је добро учинио да темама набројаним у спису О темама дода теме Кападокију и Харсијанон. Исто је могао урадити и за тему Далмацију, која је такође, већ смо видели, случајно изостављена из списа О темама. Што се тиче тобожње теме Тафла, њен спомен у арапским изворима изгледа да је резултат неспоразума, како је скоро показао *H. Grégoire*, Le thème byzantin de Tafla-Tablan, Nouvelle Clio, 4 (1952), 388 sq.

[23] *N. H. Baynes*, The Emperor Heraclius and the Military Theme System, Engl. Hist. Review, 67 (1952), 380—381.

сопису Byzantinische Zeitschrift.[24] Чекајући са нестрпљењем да истакнути немачки историчар испуни своје обећање, испитаћемо, са своје стране, главне Пертузијеве и Бејнзове аргументе и прегледаћемо најзначајнија изворна сведочанства за решавање овога проблема. Разуме се, строго ћемо се ограничити на хронолошки проблем стварања првих тема, не улазећи у целину широког проблема тематског уређења.

А. Пертузи тврди да се не може са сигурношћу говорити о постојању тема пре 667—680 (стр. 110). Он свакако мисли на податак да је стратег Арменијака први пут поменут у Теофановој хроници под годином 667,[25] да се тема Анатолика појављује у истој хроници тек 669[26] и да је комес Опсикија посведочен тек 680, када је узео учешћа на скуповима VI васељенског сабора.[27] Међутим, јасно је да ови датуми имају вредност само као termini ante quos. У ствари била би озбиљна методска грешка кад бисмо из овог хтели да закључимо, чак и приближно, стварне датуме постанка ових трију првобитних тема, нарочито када се ради о добу тако сиромашном у изворима. Тако Теофан, на основу кога Пертузи решава питање тема Арменијака и Анатолика, наводи комеса Опсикија први пут под 711.[28]

[49] Међутим, упркос Пертузију, у изворима се срећом налазе позитивни подаци који показују да су ове три управне јединице постојале пре но што су њихови управници поменути у Теофановој хроници. То су на првом месту обавештења из самог списа О темама која се, као што је то врло тачно већ казао В. Енслин, не смеју тако лако одбацити. Константин VII пише, између осталог, да мисли да може рећи (δοκῶ δὲ εἰπεῖν) да се назив теме Арменијака појављује први пут под Ираклијевом владавином.[29] А. Пертузи одбацује ово сведочанство јер израз δοκῶ δὲ εἰπεῖν по њему показује Константинову „апсолутну несигурност" која лишава овај податак сваког значаја. Међутим, Константиново сведочанство налази неочекивану потврду управо у Теофановој хроници, јер се у њој већ под 627. помиње турмарх Арменијака који учествује у Ираклијевом рату против Персијана-

[24] *W. Ensslin*, Deutsche Literaturzeitung, 74 (1953), 287 sq. Уп. такође *F. Dölger*, Byzant. Zeitschr., 45 (1952), 391. Види додатак на крају овог чланка, стр. 116 сл.

[25] Theoph. 348, 29, ed. De Boor.

[26] Ibid., 352, 14. Што се тиче првог познатог стратега ове теме, он се помиње код Theoph. 368, 18, тек под 695. год.

[27] *Mansi*, XI, 209.

[28] Theoph. 380, 30.

[29] De them., c. II, 3.

ца.[30] Иако је ово Теофаново обавештење сасвим позитивно и не показује никакву несигурност, Пертузи ни њега не прихвата као доказ постојања теме Арменијака у доба Ираклија, јер се ту не ради о стратегу већ само о турмарху. Признајем да не разумем овај ток мисли, пошто не схватам како је могао постојати достојанственик једне теме пре постојања те теме, био тај достојанственик стратег, турмарх или било који други.

Говорећи о теми Анатолика, првој теми Истока, Константин даје неке напомене о пореклу тема уопште. Теме су биле створене, каже он, када су безбожни Агарени почели да угрожавају и да распарчавају Царство.[31] Како је инвазија Арабљана почела за време Ираклијеве владавине, изгледа сасвим јасно да се на ово доба односе наведене Порфирогенитове речи. И, као да је хтео да ово учини још очигледнијим, додаје да подела Царства на теме није постојала [50]
под Јустинијаном ни чак под Маврикијем. А. Пертузи тврди да су ова обавештења нејасна и несигурна (стр. 109). Налазим, напротив, да су она савршено јасна, јер нам у ствари Константин каже ово: теме нису постојале још под Маврикијем, али су се појавиле у доба најезде Арабљана.[32] Може ли се још озбиљно порицати да он приписује почетак тематског уређења Ираклијевом добу. Напоменимо и ово — изгледа да је то Пертузи изгубио из вида или није знао — да је Гелцер навео један одељак из Liber Pontificalis који говори о пореклу папе Конона (686—687) а из кога је он врло оштроумно закључио да је турма Тракесијанаца, која је у почетку представљала један округ теме Анатолика, подигнута затим на степен теме, морала постојати већ од друге четвртине VII века.[33]

Најзад што се тиче теме Опсикија, у Ускршњој хроници помиње се под годином 626. неки Леонтије κόμης τοῦ ὀψαρίου καὶ σπαθάριος.[34] Заслуга је Шарла Дила што је скренуо пажњу на овај текст. Уместо ὀψαρίου што нема никаква смисла, Дил предлаже да се чита Ὀψικίου (Опсикија).[35] А. Пертузи се

[30] Theoph., 325, 3.

[31] De them., c. I, 48.

[32] Ibid., I, 50.

[33] *H. Gelzer*, Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung, Leipzig, 1899, 78.

[34] Chron, Pasch., 715, 20, ed. Bonn.

[35] *Ch. Diehl*, Byz. Zeitschr. 9 (1900), 677 (приказ о нав. делу Гелцера, који се и данас може са интересовањем прочитати).

задовољава да каже да ова претпоставка није сигурна, али не предлаже неко друго читање. Међутим, дотле док неко друго и боље читање не буде нађено, треба се држати оштроумне претпоставке Ш. Дила. Што се мене тиче, не видим неку другу прихватљиву замену и изгледа ми да је читање које је предложио Ш. Дил веома вероватно, утолико пре што се ради о једном високом војном чиновнику, означеном титулом комеса, која је увек била придавана управницима Опсикија. Али, тада би стварање ове управне јединице, као што је сам Дил изнео, падало „у исто доба у коме је била организована и управна јединица Арменијака". Разуме се, Дил овде мисли на онај одељак Теофанове хронике који наводи, као што смо већ видели, под годином 627. турмарха Арменијака.

[51] Подвлачећи чињеницу да је тема Опсикија била створена под Ираклијевом владом, Е. Штајн примећује да је појава латинског назива за новосновану институцију непојмљива после Ираклијевог доба.[36] Овај аргуменат, који Пертузи дискутује у коментару о тој теми, наводи и Бејнз, не покушавајући да га оповргне. Насупрот томе, Бејнз мени замера што сам тврдио да Константин Порфирогенит приписује стварање тематског уређења Ираклију и његовим наследницима.[37] По њему Константин га приписује само овим последњима, јер у спису О темама (погл. 20) каже: „Пошто је Римско Царство било притешњено и окрњено на Истоку и на Западу још од владавине Ираклија Либијца, они који су владали после њега (οἱ ἀπ' ἐκείνου κρατήσαντες) распарчали су на мале делове своје царство и војне јединице, прихвативши сем тога грчки језик и одбацивши римски језик својих очева". Свакако Бејнз има право у једној ствари: οἱ ἀπ' ἐκείνου κρατήσαντες, значи Ираклијеви наследници и строго узевши на њих се само односи оно што после долази: „распарчавање" царства исто као и замењивање грчког латинским, иако се зна да се ова промена догодила у ствари већ под Ираклијем. При свем том карактеристично је да је Ираклије изричито поменут у том тексту,[38] који треба упо-

[36] *E. Stein*, Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches, Stuttgart, 1919, 130 sq.

[37] *N. H. Baynes*, op. cit., 380.

[38] Ослањајући се управо на овај текст *Gelzer*, нав. дело, 9, каже: „Нова војна организација почиње под царем Ираклијем. Стога, свакако с правом, Константин ставља у његово време настанак тематског уређења." После тога он без даљег коментара наводи текст о коме је реч.

редити са оним местом I поглавља на коме Константин поново говори, врло сличним изразима, о добу и приликама у којима се одиграло стварање тема. Већ смо горе додирнули то место и закључили да оно несумњиво има у виду Ираклијево доба, иако мало даље у том истом тексту Константин такође говори о „тадашњим царевима" (De them., cap. I, 54: [52]
οἱ κατὰ καιρὸν βασιλεῖς). Видели смо, штавише, да стварање теме Арменијака Константин везује за Ираклијево доба. Према томе, мислим да није било нетачно моје тврђење када сам казао да Порфирогенит приписује формирање теме Ираклију и његовим наследницима. Н. Х. Бејнз би могао с правом да ми замери што сам се у краткој белешци моје Историје само позвао на предговор списа О темама уместо да назначим не мање важне текстове у I и II поглављу.[39] Што се тиче суштине питања, понављам, чини ми се да нисам казао ништа што се не слаже са Константиновим сведочанствима.

Међутим, има једно друго питање, још много значајније, у коме се Бејнзово схватање сасвим разликује од мога. Теофан нам каже, да се Ираклије објавивши рат Персији 622. упутио најпре „у област тема" (ἐπὶ τὰς τῶν θεμάτων χώρας).[40] Навео сам овај врло значајан текст као доказ да су прве теме у Малој Азији биле створене пре велике Ираклијеве офанзиве против Персије. По Бејнзу, овај текст не би имао апсолутно никаквог значаја. Он тврди да Теофан ту једноставно употребљава „природан географски назив свога времена, тј. IX века" („surely Theophanes was using only the natural geographical term of his own day, the ninth century"). И закључује: „Овај текст не може се наводити за одређивање хронологије првих година седмог века" („This text cannot be cited to determine the chronology of the early years of the seventh century").

Да је ово тврђење тачно, то би свакако вредело исто тако и за сва друга Теофанова и Нићифорова обавештења о темама из VII и VIII века, а, међутим, баш на овим обавештењима заснива се великим делом наше знање о почетку развоја тематског уређења. Почев од Ш. Дила и Х. Гелцера, па до Пертузија, сви истраживачи су се служили овим подацима, користећи их за времена која су знатно претходила добу састављања Теофанове хронике, тј. везујући сваки [53]
податак за годину под којом га Теофан бележи. Ван сваке сумње је да су они били у праву да тако поступају. Славни

[39] Geschichte des byzantinischen Staates, p. 78, n. 3.

[40] Theoph., 303, 10.

енглески византинолог се вара када тврди да се Теофан, говорећи о догађајима претходних векова, служи терминологијом свога сопственог времена. Теофан само преписује своје изворе. Зато он нигде не говори о темама, ни о њиховим стратезима, турмарсима или другим достојанственицима пре VII века. Зато се, почев од VII века, ови називи у његовој хроници појављују, и што се систем више развија, сусрећу се све чешће и чешће. Кад би Бејнз имао право, како би објаснили све ове појаве и још толике друге.[41] С друге стране, не видим добро какав би био смисао израза αἱ τῶν θεμάτων χῶραι у IX веку, у доба када је практично цело Царство било подељено на теме и свака византијска провинција била „област тема". Далеко од тога да је то један „природан географски назив" IX века, овај израз, напротив, представља карактеристичан појам за почетну фазу развоја тематског уређења, када је овај систем обухватао само извесне области Мале Азије. Зато се овај израз у Теофановој хроници налази једино на овом месту, први пут кад се теме појављују као територијални окрузи.

Као што се види, ми немамо никаквог разлога да будемо неповерљиви према сведочанству које нам је сачувала Теофанова хроника за 622. годину. Посебан значај овог драгоценог податка састоји се у томе што, од свих текстова који помињу теме, овај се односи на најстарији
[54] датум.[42] Он потврђује, на веома јасан начин, не само да стварање тема потиче из Ираклијевог доба, већ и да је оно претходило великој офанзиви овог цара против Персијанаца. И што је исто тако значајно, говорећи о областима тема, он даје на знање да су трупе већ смештене у неким окрузима и да су већ од тога доба теме представљале територијалне јединице. Подвлачим територијалне јединице, а не само војне команде, као што су то тврдили Гелцер и Дил, и као што су то често, по њима, понављали и доцнији истраживачи, признавајући реорганизацији у VII веку само војни карактер и приписујући коначни преображај, војни и административни у исто време, следећем веку.

[41] Природно, иста ствар важи и за логотете τοῦ δρόμου, τοῦ γενικοῦ, τοῦ στρατιωτικοῦ као и за сакеларија, који се код Теофана не помињу пре VII века. Исто је, у основи, и са установама и са чиновницима из рановизантијске епохе, који се, са своје стране, не појављују после VI века. Довољно је прегледати регистар код de Boor-a да се у то уверимо.

[42] Код Theoph. 300, 6 (године 611/2) теме (θέματα) значи још увек само војни одред.

После расправљања о изворима, у малом Бејнзовом чланку, долазе размишљања општег карактера. Он поред осталог тврди да организација тема није могла бити предузета у епохи, што је претходила Ираклијевој офанзиви против Персијанаца, с обзиром на војне тешкоће Царства и упаде Персијанаца, који су, још 626, прешли целу Малу Азију и избили на обалу Босфора. Међутим, иако су Персијанци нападали и пустошили Малу Азију, непријатељ њу није никада стварно и трајно заузео. Не видимо, према томе, довољно разлога за тврђење да је ситуација у Царству онемогућавала оснивање нове организације на тлу Мале Азије и чини нам се да се прецизним подацима извора не смеју супротстављати размишљања која се не могу проверити. Извори, који су наш једини и сигурни ослонац, доказују, као што смо видели, супротно од онога у шта та размишљања желе да нас увере.[43]

[43] По Бејнзу, стварање тема после победе над Персијом није више било могуће, јер „цар је после победе био олупина" (a wreck). У ствари, не после победе над Персијанцима (628), већ после несрећа у рату против Арабљана у Сирији (636), Ираклије је претрпео слом, на који Бејнз прави алузију. Али нећу о томе расправљати, јер ни ја не верујем, истина због других разлога, да је стварање тема било предузето после победе од 628. Ово мишљење, које је нарочито подржавао Е. Штајн и које Бејнз сасвим неоправдано приписује Е. Корнеману (Корнеман, напротив, држи се хронологије коју сам ја предложио, в. *E. Kornemann*, Römische Geschichte, II, 1939, 503 sq., Weltgeschichte des Mittelmeerraumes II, 1949, 459), противречи подацима извора које смо претресли (истина, Штајн није знао тада за одлучујући текст Теофана, 303, на који сам скренуо први пут пажњу у Byz. Zeitschr., 30, 1929—30, 397). Ово мишљење, не слаже се исто тако ни са гледиштем које је заступао сам Штајн — да само унутарњи препород Царства, стварање тема и смештање војника у новим провинцијама, може да објасни велики преокрет који се догодио у рату против Персијанаца од 622. и који је довео до коначне победе Византије. Није ли сам он видео у тим мерама „кључ за преокрет који се граничио са чудесним?" И на то је додао: „Ако то не прихватимо остаје нам само да претпоставимо да је сам свети дух интервенисао у корист својих верника, који су сами били беспомоћни." (Studien, 133). Свакако Штајн је био довољно проницљив да увиди да хронологија Ираклијевих реформи, коју је он прихватио, може да доведе у питање овај начин посматрања. Зато је прибегавао претпоставци да је само обећање (!) дато војницима да ће им се доделити плодна земљишта у Малој Азији, било довољно да их подстакне да направе то чудо (ibid., 132).

Има још једно питање у коме се не слажем са великим историчаром византијских институција какав је био Штајн, и мило ми је што сам овог пута потпуно сагласан са Пертузијем. Не верујем да је потребно претпостављати деловање спољних утицаја да би се објаснило порекло тематског уређења које се очигледно везује за извесне установе Римског и рановизантијског Царства. Чини ми

[55] Можемо да сажмемо резултате нашег испитивања на следећи начин. Једно сведочанство сачувано у Теофановој хроници потврђује постојање тема већ у 622. говорећи нам у тој години о „области тема“ у Малој Азији. С друге стране, скоро истовремено наилазимо у изворима на прве три велике теме у Малој Азији; подаци који се односе на тему Арменијака и тему Опсикија потичу из 626/7. Ова сведочанства својом подударношћу показују да је стварање првих тема почело у Ираклијево доба и да је претходило његовом победоносном походу на Персију. Заиста изгледа да се у то више не може сумњати.

*

[56] Додајмо још неколико речи о историјском и географском коментару А. Пертузија. По истом реду по коме су теме описане у спису О темама, свака од њих је ту посебно обрађена, њена историја и географски положај су изложени на основу расположивих извора. А. Пертузи је обилато користио изворе као и савремену литературу, што значи да је његов коментар користан и да ће добро послужити као утврђивање онога што се сада зна о оних преко тридесетак тема које је Византијско Царство имало на Истоку и на Западу у време писања списа О темама. Међутим, коментар би био још много кориснији, а захвалност читалаца много живља, да је аутор пажљивије проверио обавештења која износи и избегао нетачности и противречности којих има доста. Непажња, да не кажемо немарност, коју он показује, расправљајући хронолошка питања и наводећи датуме, за жаљење је у једном оваквом раду. Већ смо имали прилике да се на то пожалимо. Наведимо још неколико примера.

У врло кратком историјском коментару посвећеном Солунској теми (стр. 168), Пертузи најпре тврди да је према спису О темама, погл. 4, 1, ова тема била створена „у тренутку у коме аутор пише“. Истина, ту се каже (већ смо то видели): Τὸ δὲ νῦν εἰς θέματος τάξιν χρηματίζον Θεσσαλονίκη, али ово νῦν („сада“), нема онај смисао који му Пертузи приписује. Оно само супротставља тадање доба старој епохи када је Солун био део Македоније и њена престоница (погл. 4, 6).

се, према томе, да Пертузи има потпуно право кад се изјашњава против Штајнове тезе, који је у византијском систему видео подражавање персијског узора, као и против тезе Е. Даркоа који је инсистирао на спасоносном дејству туранских утицаја.

Било како било, Пертузи одбацује тобожње обавештење списа О темама и сматра да је Солунска тема била створена „у доба Михаила III или нешто касније“. У прилог ове претпоставке он наводи три извора која помињу солунског стратега: 1) Тактикон Успенског, 2) Житије св. Григорија Декаполита из око 836. и 3) Житије св. Илариона из 876—886. И ево његовог коначног, одиста необичног, закључка: „Стога (Солунска тема) морала је бити основана средином или најдаље крајем IX века“. Да и не говоримо о Житију Григорија Декаполита, Тактикон Успенског, састављен свакако пре 856, познаје „патриција и стратега Солуна“ (сам Пертузи га [57]
наводи). Како је онда Солунска тема могла бити основана после владавине Михаила III (842—867) или крајем IX века?[44]

Спискови византијских чиновника из Тактикона Успенског, Филотејевог Клиторологија и Тактикона Бенешевића, као и мали списак који утврђује плате стратега (De caerim., 696-7), извори су које је Петрузи морао најчешће да користи да би установио доба постанка и главне фазе еволуције ове или оне теме. Али, да би се служило овим изворима као полазним тачкама за хронологију, треба, разуме се, имати сигурне и мање-више прецизне представе о датирању сваког од њих. Међутим, судећи према краткој белешци у којој Пертузи расправља о хронологији извора (стр. XIV—XV), његове представе о овом питању нису ни врло сигурне, па чак ни врло јасне.

Бјури је приписао Тактикон Успенског времену између 842. и 856, и ово датовање је прихватила већина научника. Међутим, Киријакидис је сматрао да је овај документ састављен већ између 809. и 828 (не 834, као што каже Пертузи), и инсистирао нарочито на чињеници да се у њему налази стратег острва Крита, које је Византија изгубила око 828. А како је Бјури био између осталог указао на то да Такт. Усп. спомиње стратега Климата, тј. стратега теме Херсона, основане око 834, Киријакидис је покушао да докаже, без разлога чини ми се, да су стратегија Климата и стратегија Херсона две различите ствари. А. Пертузи каже

[44] Пошто је изнео овакву изненађујућу констатацију, Пертузи наводи имена више аутора (Bury, Diehl, Dvornik, Ostrogorsky, Lemerle, Kyriakides). Можда је овим хтео да каже да су се ови аутори бавили историјом Солунске теме. Међутим, читалац лако може закључити да су ови писци такође усвојили хронологију коју Пертузи предлаже. У ствари, сви они сматрају да је Солунска тема створена у првој половини, можда чак и почетком IX века.

да од Киријакидисових аргумената прихвата само онај који се односи на стратега Климата, док му се други аргументи грчког научника чине мање убедљиви. Према томе, наставља он, можемо ставити Тактикон између 834. и 856 (стр. [58] XV). Дакле, тема Климата, наведена у Такт. Усп., разликовала би се од теме Херсона; „према томе" година постанка ове последње теме одређивала би време Такт. Усп. и представљала би terminus post quem његовог састављања. Благо оном ко ово буде разумео! Међутим, пошто је на овај начин решио питање датирања Такт. Усп., питање бескрајно важно за његов рад, Пертузи као да заборавља да је у уводној белешци предложио ново датовање овог документа и ставља га затим, као и Бјури, између 842. и 856. године (стр. 27 и 136), или — богзна зашто, можда је то чисто штампарска грешка — између 840. и 856 (стр. 42). Исто тако у коментару посвећеном теми Херсона (стр. 182-3), он изгледа заборавља да се сложио са Киријакидисовом теоријом о овом питању; у сваком случају о томе не казује више ни једне речи. Међутим, у „Таблици о формирању тема", коју даје на крају књиге, он разликује тему Климата коју датира у 833. од теме Херсона коју ставља у 892. Ово је опет само једна збрка која показује да Пертузи није добро разумео идеје Киријакидиса (који никад није посумњао да је тема створена на Кримском полуострву под Теофановом владавином, око 834, у ствари тема Херсона, али који жели да је разликује од теме Климата наведене у Такт. Усп., да би могао да овај документ стави у време пре Теофилове владавине.).

За Тактикон Бенешевића Пертузи у својој уводној напомени наводи једноставно сва датовања која су досад предлагана (921—927, по Бенешевићу; 913—935, по Штајну и Хонигману; 963—965, ко Киријакидису), не изјашњавајући се ни за једно од њих. Последица је да хронолошка вредност података које он наводи из овог документа, а он их наводи скоро у сваком параграфу, бива неодређена; а тамо где је приморан да одреди његово време, он датује овај документ час између 921. и 927 (стр. 27), час између 913—935 (стр. 139), некад чак између 913—963 (стр. 42), комбинујући тако почетну годину Хонигмановог датовања, са почетном годином Киријакидисовог датовања. Свакако, проблем времена настанка Такт. Бен. представља велике тешкоће и не преба- [59] цујемо Пертузију што није покушао да нађе коначно решење, али пожелели бисмо ипак мало више прецизности и тачности. Већ смо горе поменули да врло јасни и веома

једноставни разлози искључују сваку могућност датовања Такт. Бен. пре 921. Прихватајући годину 913. као могућ terminus a quo састављања овог документа, Пертузи га сувише приближава Платном списку стратега, утолико више што тај списак једноставно датује око 912. Међутим, све што се може казати о времену настанка овог списка јесте да је он каснији од Филотејевог Клеторологија и да је, као и он, састављен у време владавине Лава VI, дакле између 899. и 912. Изгледа да је између овог списка и Такт. Бен. протекао размак од неколико деценија.

Последице ове непрецизности у погледу времена настанка Такт. Бен. и Платног списка стратега испољавају се на пример у коментару посвећеном теми Месопотамији (стр. 1339—40). Ту стоји да је стратег Месопотамије наведен први пут у Платном списку *и* у Такт. Бен. Међутим, каже Пертузи, овај списак је из око 912, а Такт. Бен. изгледа да је састављен између 913. и 935. (за ово датовање осим Хонигмана он наводи, такође, сасвим неоправдано, Бенешевића и мене), па „према томе тек почев од те године може се сматрати да је Месопотамија имала степен теме". Остављајући на страну да ли је такав закључак оправдан, свако ће се упитати: почев од које године? Од године Платног списка или Такт. Бен? И која би била у том случају његова година? Ма како да је то необично, Пертузи не узима као полазну тачку податак из Платног списка, већ из Такт. Бен. који је каснији од Платног списка, и прихвата при томе као датум његовог састављања годину 913! У параграфу који се односи на тему Себастеју, која се као тема појављује тек у Такт. Бен., он пише: „Као и за тему Месопотамију, може се закључити да ова тема није била створена пре 913" (стр. 142). Међутим, Месопотамија је наведена као тема — сам Пертузи то каже — већ у Платном списку, и с друге стране — ни ово Пертузи није пропустио да напомене — изричито је речено у спису О темама (погл. IX, 3) као и у спису О народима, да [60] је она била подигнута на степен теме под Лавом VI. Очигледно је, према томе, да је тема Месопотамија образована пре 912; а како Филотеј не зна још за ову тему, њено оснивање пада између 899. и 912, доба састављања Платног списка. Што се тиче спомена стратега Месопотамије у Такт. Бен., он је за питање постанка ове теме без значаја, јер потврђује само оно што ми већ знамо према једном ранијем извору. Супротно овоме, управник Себастеје био је у време састављања Платног списка само клисурарх и појављује се као стратег тек у Такт. Бен. Према томе, сасвим је очигледно да

је стварање теме Себастеје касније од формирања теме Месопотамије и да пада у време између настанка Платног списка и Такт. Бен.

Ако после овог, читалац баци поглед на „Таблицу о формирању тема“, коју Пертузи даје на крају своје књиге и коју смо већ горе поменули, очекује га једно ново изненађење: упркос свему ономе што је о томе речено у тексту, овде је стварање и теме Месопотамије и теме Себастеје стављено у годину 912. Ова таблица је добро замишљена и могла би бити од велике користи — да су у њој датовања тачна. На жалост, великим делом, она то нису. Зашто је, на пример (ограничићемо се опет на примере), стварање теме Ликандос стављено у 935? У свом коментару (стр. 145) сам Пертузи га приписује намесништву царице Зоје, коју при томе назива Теодором и ставља у 913—914. Зашто уз тему Селевкија стоји „912“, упркос чињеници да је она основана за време владавине Романа Лакапина, и да у Пертузијевом коментару (стр. 147) стоји да је ова област имала степен теме „тек почев од 913—944 (sic!), тј. у време Романа Лакапина“? Зашто су теме Харсијанон и Халдија, на истој тој таблици, датоване у 863? Ово датовање је дато и за теме Колонеју и Кападокију, али су стратези ових двеју тема стварно први
[61] пут наведени у једном византијском извору 863,[45] (иако за Кападокију Пертузи не помиње стратега у свом коментару, стр. 120—1), тако да је ово датовање оправдано, бар као terminus ante quem постанка ових двеју тема. Насупрот овоме, у истој приповести Теофановог настављача трупама Харсијанона заповеда клисурарх,[46] и тек 873. се појављује први пут стратег Харсијанона,[47] на шта је већ указао Бјури а и сам Пертузи то напомиње у коментару (стр. 123). Што се тиче теме Халдије, упркос ономе што о њој говори Пертузи на стр. 138, њен стратег уопште није поменут у приповести Теофановог настављача о походу из 863. Међутим, он је наведен већ у Такт. Усп., што уосталом Пертузи није пропустио да назначи у свом коментару (стр. 137 сл.). Он ту каже чак да је Халдија претворена у тему у исто време кад и Пафлагонија, и међутим, упркос овоме, у Таблици о формирању тема, он уз тему Халдију, коју наводи Такт. Усп. и коју је Бјури са много вероватноће датовао у 837,[48] ставља

[45] Theoph. Cont., 181, 12 и 14, ed. Bonn.
[46] Ibid., 181, 15.
[47] Genes., 122, 20—22, ed. Bonn.
[48] *J. B. Bury*, History of the Eastern Roman Empire, 261. Уп. такође The Imperial Administrative System, 12 sq.

863. годину а уз тему Пафлагоније 842—856. Додајемо да у коментару (стр. 136) он приписује оснивање ове последње теме Теофиловом добу (829—842). Ово нису једине грешке и једине противречности које се налазе у овој књизи. Али, мислим да смо их већ доста навели.

Треба казати још неколико речи о „Таблици изворних података“ (табл. I) која се налази испред „Таблице о формирању тема“. Желео бих најпре да истакнем корисност таблице I захваљујући којој на први поглед можемо да видимо које су управне јединице (теме, клисуре, архонтије, друнгаријати) набројане у главним изворима. Осим списа О темама, она обухвата спискове арапских географа, Такт. Усп., Филотејев Клеторологион, Платни списак и Такт. Бен. Разуме се да се број тема постепено повећава, па се лако [62]
могу утврдити сличности као и разлике у списковима који следе један за другим. Честитамо А. Пертузију што је израдио овакву поучну таблицу. Али и овде се запажају неке врло жалосне нетачности. Имали смо више пута прилику да укажемо да су окрузи Ликандоса, Себастеје, Леонтокомиса и Селевкије биле клисуре у доба састављања Платног списка и да су претворени у теме тек у временском размаку између састављања овог списка и Такт. Бен. Разуме се, ова значајна промена је исто тако више пута назначена и у Пертузијевом коментару. Утолико више изненађује да на таблици I налазимо да су сви окрузи наведени у Платном списку, подразумевајући ту и Ликандос, Себастеју, Леонтокомис и Селевкију, регистровани без разлике као теме. Последица овог је да између спискова тема које он ту даје за Платни списак и за Тактикон Бенешевића нема никакве разлике.

Новим издањем списа О темама, које представља очигледан и врло значајан напредак, А. Пертузи је дао једно врло корисно дело, за које ћемо му сви бити захвални. Увод испред текста садржи важна обавештења, нарочито о рукописној традицији списа О темама. Коментар пружа много корисних података о историји, а нарочито о географији тема описаних у Константиновом трактату. Ово су неоспорне заслуге које смо већ истакли и које на крају са задовољством подвлачимо још једанпут. Али, исто тако, морали смо указати на извесне недостатке, доста озбиљне, који много шкоде Пертузијевом делу. Ново истраживање списа О темама мораће да се поново врати на извесна питања која се ту расправљају и да унесе исправке у многе ставове. Оно ће сва-

како напустити неодржива Пертузијева гледишта о основним питањима датовања списа О темама и времена постанка првих тема у Малој Азији.

ДОДАТАК

[63] Пошто сам прочитао најављени чланак проф. В. Енслина о цару Ираклију и тематском уређењу (W. Ensslin, Der Kaiser Herakleios und die Themenverfassung), који је изашао у часопису Byzantinische Zeitschrift, 46 (1953), 362—368, мислим да треба да се са неколико речи вратим на проблем почетка тематског уређења. Најпре констатујем са задовољством да смо Енслин и ја потпуно сагласни што се тиче података који се о овом питању налазе у спису О темама. Полазећи од истих сведочанстава Константиновог трактата и тумачећи их углавном на исти начин, долазимо до истог закључка, да почетак организације тема по Константину Порфирогениту пада у време цара Ираклија.

Али, свакако, Порфирогенитово мишљење, ма како значајно било, не може само по себи да реши питање. Што се бар мене тиче, не бих смео ништа сигурно да тврдим, да ово мишљење није већ потврђено сведочанствима старијих извора, које сам навео и претресао у претходном чланку. Ова сведочанства нису промакла ни широкој ерудицији проф. Енслина. Међутим, он је врло неповерљив у односу на њихову вредност. Он, истина, признаје да се у Ускршњој хроници под 626. годином стварно помиње комес Опсикија, али ова чињеница, по њему, не доказује постојање теме Опсикија у то доба. Неодређен је и неодлучан у погледу правог значаја чињенице да се код Теофана помиње турмарх Арменијака под истом годином (односно, с обзиром на хронолошке неправилности у Теофановој хроници, у јануару 627). Најзад, у погледу главног Теофановог сведочанства које говори о области тема у 622, он прихвата Бејнзову претпоставку да је Теофан на овом месту употребио географски појам свог сопственог времена, тј. IX века.

Мислим да сам доказао да је ова претпоставка лишена сваке основе. В. Енслин наводи, у прилог свом мишљењу, једно место из Теофана у коме се налази израз тема (θέματα) већ под 611/2: Ираклије је наредио да се траже они који су

се под Фоком борили против Маврикија и нашао је само двојицу у „свим темама“, ἐν πᾶσι τοῖς θέμασιν, (Theoph., 300, 6, ed. de Boor). Међутим, овај податак, на који сам и ја указао, нимало не говори у прилог Бејнзовој и Енслиновој тези. Чак [64] и напротив. Као што је познато и као што сам В. Енслин подсећа (о овом питању врло детаљно расправља Кулаковский, История Византии, III, 387 сл.), реч „тема“ првобитно је означавала војни одред. Сасвим је јасно да је ова реч у том смислу употребљена у Теофановом тексту за 611/12, исто као већ и у Псеудо-Маврикијевом Стратегикону. Другим речима, у Теофановом одељку из 611/12 реч „тема“ има значење које је имала пре Ираклијеве реформе; а у оном из 622, ова реч има — по први пут — смисао територијалног округа, тј. смисао који је примила после реформе. Ни у једном ни у другом случају Теофан ништа не измишља и не употребљава појмове свог сопственог времена, већ се очигледно држи израза које налази у својим изворима.

Питам још једанпут: да је Теофан уводио у своју приповест географске термине сопственог доба, зашто нигде не говори о темама пре VII века? С друге стране, Теофанове податке о темама друге половине VII и VIII века сматрали су сви научници, без икаквог колебања, као аутентична сведочанства преузета из савремених извора које је Теофан користио. Зашто да правимо изузетак управо за његове податке који се односе на Ираклијево доба, доба почетка организације тема према Константину VII? Може ли нас неко уверити да је и пре и после тога доба Теофан само преписивао своје изворе, а да је једино у приповести о првим деценијама VII века, одједном — богзна зашто, ако не да причини мени задовољство а да наљути моје учене противнике — увео „географске термине свог сопственог времена“.

Кад Теофан или Нићифор наводе чиновника једне теме из друге половине VII или VIII века, из тога се извлаче закључци који се и намећу. Али када тај исти Теофан наводи турмарха Арменијака под 627, и када се у Ускршњој хроници под 626. помиње комес Опсикија, онда су историчари збуњени и пуни сумње. У врло детаљној приповести о походу из 626/7 — приповести сасвим очигледно узетој из савременог извора — Теофан нам каже да је 7. јануара 627. Ираклије послао у извиђање Γεώργιον τὸν τουρμάρχην τῶν Ἀρμενιάκων (Theoph., 325, 3). В. Енслин налази да употреба члана τὸν τουρμάρχην смета, јер, каже он, у развијеној организацији [65] тема, било је у једној теми бар два турмарха. Али ево једног сасвим сличног места из 715/16 у коме гово-

рећи о Лаву стратегу Анатолика, будућем Лаву III, Теофан нам каже: ὁ δὲ στρατηγὸς Νικαίαν τὸν τουρμάρχην μετὰ ω' στρατιωτῶν εἰσήνεγκεν εἰς τὸ 'Αμώριον (Theoph., 388, 28). Осим тога В. Енслин указује на чињеницу да у истој детаљној приповести за 626/7, Теофан говори такође о турмарсима код Персијанаца (Theoph., 319/1), као и о једном βάνδον τῶν Περσῶν, једном персијском комесу и једном спатарију (Theoph., 318, 5, 6, 8), из чега по њему произилази да се Теофан овде служи терминима свог сопственог времена („mit Fachausdrücken der eigenen Zeit arbeitet"). Овде се ради о доста честом поступку код византијских писаца: о примени византијских појмова на сличне појаве код других народа. Није ми сасвим јасно зашто Енслин тако одлучно приписује ову примену термина Теофану, јер је очигледно да ниједан од ових извора не представља „стручни термин" („Fachausdruck") својствен IX веку, и који не би могао бити употребљен у његовом извору из почетка VII века. Докле год се не докаже, макар и малобројним, али сигурним и убедљивим примерима да у Теофановој хроници има термина који не одговарају добу за које су употребљени, немамо никакво право да одбацујемо ово или оно његово обавештење, изјављујући да их је Теофан могао дати полазећи од прилика свог сопственог времена.

В. Енслин не прихвата обавештења Теофана и Ускршње хронике о темама и тематским чиновницима из двадесетих година VII века, јер исто као и Бејнз сматра да се не може примити да је организација тема била предузета пре велике Ираклијеве офанзиве против Персијанаца. За разлику од Бејнза, он верује да је ову организацију предузео Ираклије, али тек после своје победе над Персијанцима, саглашавајући се тако са мишљењем пок. Е. Штајна и прихватајући његову теорију о обећању које је Ираклије дао својим трупама пре похода: обећање да ће им доделити плодна земљишта у Малој Азији изазвало је наводно код византијских војника промену расположења која би и објаснила велику победу. Немогућност организације новог уређења пре похода доказује, по Енслину као и по Бејнзу, чињеница да је Мала Ази-
[66] ја била, у то доба, угрожена од стране Персијанаца и да су ови још 626. могли да прођу кроз целу Малу Азију до обала Босфора. Али да ли је то заиста доказ да у то време није још постојало ново уређење у Малој Азији? Зар нису у следећим епохама, све до средине IX века, Арабљани прелазили преко целе Мале Азије, у више махова, с једног краја на други,

иако је тематско уређење ту већ одавно било чврсто засновано.

Жао ми је што сам морао да се супротставим мишљењу тако славних научника као што су Бејнз и Енслин, које веома ценим, али, чини ми се да једанпут треба окончати то питање тематског уређења. Решење овог проблема, замршено дугим низом научних теорија, у основи је врло једноставно. Треба се само ослонити на изворе и клонити се теорија. Извори нам пружају више сведочанстава која јасно и подударно говоре о темама и тематским чиновницима у годинама 622—627. Насупрот томе, не постоји ниједан податак у изворима који би противуречио овим сведочанствима. Такве су чињенице и из њих треба извући закључак који се намеће.

Наслов оригинала: Sur la date de la composition du Livre des Thèmes et sur l'époque de la constitution des premiers thèmes d'Asie Mineure, Byzantion 23 (1953), 31—66.

Превела *Нада Мандић*

ВРЕМЕ ПОСТАНКА ТЕМАТСКОГ УРЕЂЕЊА

(Кореферат уз: *A. Pertusi,* La Formation des Thèmes Byzantins)

[1] У вези са већ често обрађиваним, у последње време особито живо дискутованим питањем о постанку тематског уређења поднео нам је г. Пертузи занимљив, садржајан и брижљиво рађен реферат. Дугујемо му захвалност што је саставио преглед целокупне литературе о том проблему и настојао да искористи све вести што се налазе у изворима. Стога могу поћи од претпоставке да су старија и новија научна мишљења позната и задовољити се преиспитањем најважнијих, за решење спорног питања пресудних изворних података. С обзиром на постављене ми просторне границе, морам се ограничити на главно спорно питање — време постанка првих тема — и његово разматрање у најкраћем облику свести на најбитније моменте. Али, при том није довољно истаћи само спорне тачке него треба обележити и сагласна мишљења. Јер, Пертузијево предавање срећом показује како не само у извесним општијим питањима него и у тумачењу појединих места у изворима супротности више нису онако велике какве су некад биле.

Изграђивање тематског уређења — у томе се сви слажу — јесте постепен и дуготрајан процес. Ако постављамо питање времена у којем су теме настале, ми дакле покушавамо само да одредимо почетак тог процеса. Настојимо да утврдимо тренутак када се ново уређење у својим најбитнијим елементима први пут јасно види, пре свега: када почиње оно срашћење војничке и административне организације које обележава управни систем средњовековног Византијског Царства, а објашњава и чињеницу да је ознака за војни одред — јер то неоспорно значи израз „тема“ — пренесена на област његовог стационирања, одн. насељавања.

Данас не постоји озбиљна сумња у то да тај процес почиње у VII веку. Али, мишљења се знатно разликују о томе да ли почеци тематског уређења падају у прву или, пак у другу половину VII века. За ово друго мишљење изјашњава се Пертузи, како у својим ранијим радовима, тако и у свом реферату, и оно у последње време изгледа ужива све већу популарност. Значај тематског уређења за византијску државу свакако оправдава жељу да се време његових почетака што тачније утврди.

Стога морамо поново да испитамо изворе који нам могу дати обавештења о томе, па ћемо најпре још једном да [2] скренемо пажњу на извештај Теофанове хронике о почетку контраофанзиве против Персијанаца 622. год.: Ираклије у пролеће 622. напушта Цариград и одлази у „област тема“ (ἐπὶ τὰς τῶν θεμάτων χώρας). То место, пресудно за решење спорног питања, није имало среће. Ранији истраживачи су га превидели, а моја поновљена указивања на његов значај настојали су да отклоне тврђењем да је Теофан можда ту убацио један појам из свог сопственог доба. У последње време том се месту ипак посвећује већа пажња. Подробније га је испитао *H. W. Haussig* (у F. Altheim- R. Stiehl, Finanzgeschichte der Spätantike, стр. 85 и д.) и — а то није најмања заслуга његове садржајне расправе — упоредио са паралелним местима код Георгија Писиде и Зонаре. Пажње вредна паралела налази се, међутим, и код Кедрина.

Извештаји Теофана и Писиде очигледно узети су из неког заједничког извора, а тај извор следствено, како Хаусиг правилно наводи, потиче из времена самог Ираклија. Мање је јасно питање односа доцнијих хроничара према Теофану. Повезано је са замршеним питањем традиције њихових хроника, које је за ту епоху скоро сасвим неразјашњено и у оквиру ових кратких разлагања, разуме се, не може бити ни начето. Опширни Кедринов извештај (Cedr. I, 717, 18 и д.) ослања се на Теофана, који је за целу ту епоху — свакако посредовањем Paris. 1712 — његов главни извор, а уз њега на још један извор.[1] У пасусу, који нас првенствено занима, Кедрин се држи Теофана, али даје друго тумачење првобитне верзије: уместо ἐντεῦθεν δὲ ἐπὶ τὰς τῶν θεμάτων χώρας ἀφικόμενος συνέλεγε τὰ στρατόπεδα читамо код Кедрина: καὶ διὰ τῶν Ῥωμαϊκῶν θεμάτων διερχόμενος συνέλεγε στρατόπεδα (Cedr. I,

[1] Тим извором, у сасвим скраћеном облику, користи се и група Логотета: Leo Gramm. 149—151; Theod. Melit. 103—104; Georg. Mon., ed. Muralt, 567.

719, 10).[2] Зонара је испретурио ред којим тече казивање — о темама говори раније него што је Ираклије напустио Цариград и зато помиње регрутовање у темама: λαὸν δ'ἐκ τῶν θεμάτων συνέλεγε (*Zonaras* III, 208, 10). Зонарин веома оскудни извештај о Ираклијевим ратним припремама и поласку (Zon. III, 208, 7—13) не садржи, додуше, ништа што се не би такође налазило или код Теофана или код Кедрина, али његов опис Ираклијеве владавине иначе одступа од Теофановог не само у формулацији и редоследу догађаја него и по томе што садржи и ствари за које не знају ни Теофан ни Кедрин.

Хаусиг претпоставља да Зонара полази непосредно од извештаја из Ираклијева доба којим су се користили Тео-
[3] фан и Писида. Али, моћ укорењених представа толико је велика да он чак и под том претпоставком не би хтео да помињање тема припише првобитном извештају, већ хоће да нас увери да је у оба случаја реч о умецима, тј. да су како Теофан тако и Зонара на своју руку унели теме у своје причање. Али, како год ми замислили однос између Теофана, Кедрина и Зонаре, свакако стоји да ниједан од њих није на своју руку уткао теме у причање. Византијски писци, као што је познато, нерадо употребљавају техничке изразе, било да те простачке новоизабране речи сасвим избегавају (као у овом случају Писида), или их своде на најмању меру и готово се извињавају што их уопште употребљавају. Тако, учени патријарх Нићифор само ретко наводи називе нове војне управе и увек са неким стидљивим λεγόμενος одн. καλούμενος, док саму вулгарну реч θέμα сасвим избегава и, на пример, не каже στρατηγὸς τοῦ τῶν 'Αρμενιάκων θέματος него στρατηγὸς τοῦ καλουμένου τῶν 'Αρμενιάκων στρατοῦ (Nikeph. 37, 25). Теофан је, срећом, био мање претенциозан и једноставно је преносио изразе својих предложака. Али, да је он техничке термине нарочито тражио и уводио и тамо где их његов предложак није садржавао, у то ја заиста не могу да поверујем. Уз то израз αἱ τῶν θεμάτων χῶραι, који он бележи под годином 622, има смисла само ако се схвати као појам из почетног стадијума тематске организације. У доба када је цело Царство већ било подељено на теме и сваки тематски округ има свој назив, такав израз сигурно не би ником пао на памет. Стога и видимо како га

[2] Донекле слично преиначење свакако је показивао већ и рукопис Теофана који је Анастасију послужио као предложак. Његов превод гласи: illinc vero per ceteras regiones sibi subiectas profectus elegit exercitus (Theoph. II, 187, 1).

доцнији писци и преписивачи нису честито ни разумели и сматрали су да га морају протумачити.

Пертузи, који се испрва (Nuova ipotesi, 136) придружио мишљењу да је Теофан ту убацио један појам свог сопственог времена, сада (стр. 19 његовог предавања) напушта тај метод једноставног уклањања неугодног изворног податка. То је напредак који треба поздравити, јер омогућује озбиљну дискусију, па према томе и споразумевање. Али пре свега морамо отклонити један неспоразум. Неоспорно је и не треба да буде тек наглашено да у реченици τὰς τῶν θεμάτων χώρας реч „теме" значи војне одреде а не провинције, и посреди је жалостан неспоразум кад ми П. приписује ово друго тумачење. Оно што мислим и што сам и рекао на месту које П. наводи јесте, напротив, ово: „Област темâ (= трупа)" у коју Ираклије креће очигледно је већ регионалан појам и већ претпоставља — с овим се и П. слаже — насељеност тих војних трупа у тој области, тј. почетак стварног образовања тема.[3] Ни више али и ни мање од тога.

Па, где треба да тражимо ту најстарију област темâ? [4]
Према Теофановом извештају, Ираклије је из Цариграда морским путем кренуо у Пиле — а отуд пошао у област темâ. Без сумње није реч, како је зачудо чешће претпостављано, о Пилама у Киликији, већ, како и П. (стр. 22 и д.) сада тачно види и опширно излаже, о Пилама у Битинији.[4] Овај, у изворима често поменути лучки град (на заливу Астакос, југозападно од Никомедије),[5] био је — то Књига о церемонијама особито јасно показује — уобичајено место искрцавања византијских царева на њиховим походима на Исток.[6]

[3] Ја нигде нисам тврдио, како П. (19 и д., нап. 97) наводи, да теме овде значе „des circonscriptions militaires et administratives", мада нипошто нећу да кажем да су моје формулације овде или, пак другде, увек биле срећно нађене, и радо признајем, на пример, да у овом случају није било срећно помињати не само „unités territoriales" него и „circonscriptions territoriales". Исто тако нисам нигде, како Хаусиг (стр. 82) наводи, изразио мишљење да је тематско уређење проглашено неким законодавним актом, мада опет радо наглашавам да бих данас многе ствари еластичније формулисао и поступност образовања темâ јаче истакао него што сам то у својим ранијим излагањима, на која Х. указује, на жалост чинио.

[4] Ово правилно схватање заступа и *Я. А. Манандян*, Маршруты персидских походов имп. Ираклия, Виз. Врем. 3 (1950) 134.

[5] Осим документације код Пертузија уп. изворе које наводи *Ramsay*, The Historical Geography of Asia Minor, стр. 187.

[6] De caerim, I, 474, и д., 492 и д., на шта је већ *Ramsay*, loc. cit., указао. В. и Рамзејову карту уз стр. 178.

Најстарија област темâ налазила се дакле на подручју доцније теме Опсикија. У оно време још не носи то име, него се неодређено означава као αἱ τῶν θεμάτων χῶραι.[7] Али, убрзо после тога појављују се поједини тематски окрузи под доцније уобичајеним називима. Већ 626. наводи савремени Chronicon Paschale (стр. 715, 20) неког комеса τοῦ ὀψαρίου у којем је већ Дил познао комеса τοῦ Ὀψικίου, а 7. јануара 627. јавља се код Теофана (стр. 325, 3), који се и овде без сумње служио савременим извештајем, неки турмарх τῶν Ἀρμενιάκων. Првобитно као αἱ τῶν θεμάτων χῶραι означена област назива се доцније, у упадљивој паралелности са старијим изразом, ἡ τοῦ Ὀψικίου χώρα одн. τὰ τοῦ Ὀψικίου μέρη.[8] И, најзад, преносећи име војног одреда на територију где је насељен, каже се: „војска из области такозваног Опсикија" (στρατόν τε ... ἐκ τῶν τῆς χώρας τοῦ καλουμένου Ὀψικίου).[9]

[5] Ова важна места узимана су слабо, или чак никако, у обзир при разматрању генезе тематског уређења. Насупрот томе, већ су у више наврата претресани извештаји о комесу Опсикија и турмарху Арменијака из године 626. одн. 627. Са задовољством констатујем да П. више не оспорава њихову важност. Али он сад тврди (стр. 33 и 38) да су комес Опсикија из 626. године и турмарх Арменијака из 627. имали искључиво војна овлашћења и да њихова појава према томе није никакав доказ за истодобно постојање тематских округа Опсикија и Арменијака.[10] То је прилично смело тврђење, јер

[7] Разуме се да су војни одреди већ и раније морали да буду означавани као теме, тј. још пре него што је дошло до њиховог трајног насељавања у провинцијама Царства, па се могао појавити и појам о подручју тема. Стога не треба да нас изненађује што се војни одреди у Теофановој хроници већ 611. год. означавају као теме, па ни у овом случају не налазимо повода да, као *F. Dölger*, Zur Ableitung des byzant. Verwaltungsterminus Θέμα, Historia 4 (1955) 190, нап. 1, претпоставимо „анахронистичку употребу речи", иако је утврђено да наслућивано паралелно место у Стратегикону Псеудо-Маврикија почива на грешци (уп. *Pertusi*, Nuova ipotesi 131 и д.). Зонара је, како *Haussig*, loc. cit. 84, истиче на одговарајућем месту навео στρατιωτικοὶ κατάλογοι. Колико су појмови θέμα и κατάλογος у блиском сродству, лепо је приказао Пертузи у свом предавању (стр. 16 и д.).

[8] Nikeph. 36, 21. Theoph. 364, 15 (за год. 689). Исто тако Theoph. 414, 19 и 417, 26, год. 741. и 742.

[9] Nikeph. 50, 16 (за год. 715).

[10] Уз то је тих команданата наводно било већ пре Ираклија (*Pertusi* 32 и д., 37 и д. Слично и *Haussig* 88 и д.). У ствари, међутим, извори на које се он позива ништа не казују о неком комесу Опсикија, турмарху или стратегу Арменијака него показују једино да

оскудни изворни подаци не обавештавају нас о обиму овлашћења датих тим заповедницима. Као што нам је мало познато о функцијама које су имали Леонтије κόμης τοῦ Ὀψικίου καὶ σπαθάριος 626. (Chron. Pasch. 715, 20) и Георгије τουρμάρχης τῶν Ἀρμενιάκων 627. год. (Theoph. 325, 3), тако нам је мало познат и о функцијама које су вршили Саборије, τῶν Ἀρμενιάκων στρατηγός 667. год. (Theoph. 348, 29) и Теодор ἐνδοξότατος ἀπὸ ὑπάτων πατρίκιος κόμης τοῦ βασιλικοῦ Ὀψικίου καὶ ὑποστράτηγος Θρᾴκης 680. год. (Mansi XI, 200) односно Барисбакурије, πρωτοπατρίκιος καὶ κόμης τοῦ Ὀψικίου 711. год. (Theoph. 380, 30). Ако помињање стратега Арменијака 667. год. и комеса Опсикија 680. представља доказ истовременог постојања тематских округа[11], како П. поуздано верује, онда није сасвим разумљиво зашто он тако енергично оспорава истоветну доказну снагу сасвим сличног помињања комеса Опсикија из год. 626. и турмарха Арменијака из 627. Јер, очигледно сва та помињања потпуно су аналогна и свако од њих казује исто онолико много или исто онолико мало.

Као доказ постојања теме Анатолика П. узима познату Теофанову причу да су се војници те теме — οἱ τοῦ θέματος τῶν Ἀνατολικῶν — год. 669. дигли против Константина IV и у име св. Тројства захтевали крунисање његова два брата.[12] Велико је питање да ли „тема" овде значи провинцију а не војску Анатолика. Супротно томе, у овом контексту треба подсетити на то да Константин Порфирогенит у првом поглављу списа О темама, које посвећује теми Анатолика, постанак темâ ставља на почетак арабљанске инвазије, дакле, [6]

су comites постојали и у оквиру militia praesentalis, да су турме као војни одреди постојали и раније, или да су јерменски војници — што такође никог неће изненадити — и раније служили у византијској војсци. Уосталом, нико и не мисли да је тематско уређење настало ни из чега. Оно се свакако заснива на извесним елементима војне и управне организације из раније епохе. Али, ти елементи у оквиру старог уређења у најбољем случају само наговештавају ново уређење. *Comes* старе *militiae praesentalis* очигледно припада старом уређењу, док κόμης Ὀψικίου, први пут посведочен 626. год., исто тако очигледно припада новом уређењу.

[11] Стр. 35 каже буквално: „En 667 le thème des Arméniaques paraît déjà formé, car dans cette année est mentionné par Théophane le stratège Saborios, d'origine perse..." Уп. и стр. 37 о постанку теме Опсикион „не много времена пре 680".

[12] Уз то напомиње Пертузи, стр. 36: „A cette époque probablement le thème est déjà constitué". И мало даље: „En 695, lorsque Léonce, exstratège des Arméniaques, devient stratège de l'Hellade et l'année succesive (?) empereur (696—698) *le thème administratif semble entièrement constitué*" (курзив мој).

свакако у Ираклијево доба.[13] П. ми пребацује што се позивам на тај податак, мада он, изгледа, упућује на последње године Ираклијеве владавине, а да у исти мах — с обзиром на горе наведене вести код Теофана и у Chronikon Paschale — заступам мишљење да почеци тематског уређења имају корене у двадесетим годинама VII века. Међутим, у томе нема никакве противречности: ја, додуше, сматрам Константинове податке у основи тачнима, али нипошто не верујем да их треба увек узимати буквално, док их П. у основи посматра са великом скепсом, али у исти мах сваку реч садржану у њима тако рећи ставља на кантар. Тако кад (стр. 33) инсистира на мишљењу да Константин није знао ништа поуздано о времену настанка теме Арменијака, јер свој податак започиње речима δοκῶ δὲ εἰπεῖν; или кад (на истом месту) сматра да треба посебно да нагласи како Константин не каже да је та тема настала, него само да се назив те теме појавио у Ираклијево доба; или кад Константину пребацује аргументе ex silentio, итд. Ја, ето, не верујем да је Константин VII вршио тачна хронолошка испитивања. Он је знао, па то и наглашава на више места, да је оснивање темâ, које он — nota bene — не схвата као пуку војничку него пре као административну реформу, почело под Ираклијем одн. под Ираклијем и његовим наследницима, а управо ту околност изражава и његова горња напомена о почетку арабљанских упада. Ми Константинова саопштења не морамо у свему дословце примити, али немамо ни разлога да будемо неповерљиви према њима, јер она не противрече вестима старијих извора, него се напротив са њима слажу у суштини.

Ми данас све јасније видимо како је била заблуда што се развој тематског уређења делио на две одвојене етапе: на привремену, искључиво војничку реформу у VII веку и на коначну управну реформу под Лавом III. Ова теза Х. Гелцера, толико заслужног за проучавање тематског система, наишла је најпре на велик одзив, али у оба своја дела противречи подацима извора. С једне стране, Теофанове и Нићифорове вести недвосмислено доказују регионално зна-
[7] чење темâ у VII веку: истина, не она навођења појединих тематских стратега која П. истиче, него вести о „области темâ" и о „области Опсикија". С друге стране, Теофанова хроника и у VIII веку стално употребљава израз „тема" као ознаку за војне јединице. На „коњаничке теме (καβαλλαρικὰ θέματα) наилазимо под Јустинијаном II (Theoph. 364,8 366,5), Леонтијем (371,11) и Анастасијем II (383,30), па и под Константином V (445,25 из 771; 446,30 из 773). С тим у вези треба напоменути да се *реч* тема у Теофановој хроници само ретко јавља све до средине VIII века, и у том раздобљу служи једино као ознака за војне јединице. Од четрдесетих година VIII века наилазимо на њу чешће, али још и у доба владавине Константина V већином означава војску (тако и 414,29; 415,8,19; 440,26; 442,28; 447,9,20), а само ретко провинцију (вероватно 417,24; 437,21; свакако 445,4). Од последње четвртине VIII века она све више означава провинцију (поуздани примери: 453,21; 463,16; 466,28; 486,12; 494,10 из 780,788,791, 810,812), али поред тога, као и раније, често провинцијске трупе такође (449,17,18,28; 455,2; 466,8,19; 467,21; 473,30; 485,2; 491,13). То опет показује како се Теофан потпуно држао употребе речи у својим предлошцима.

Постојање тематских округа у VII веку посведочују и сачувани печати комеркиарија Арменијака из времена Констанса II и Константина IV.[14] Печате комеркиарија је већ Ш. Дил искористио у својој изврсној студији о постанку темâ, а П. се у више махова с правом враћа на њих. Али није у праву кад сматра да поменуте печате може употребити у прилог своје тезе да су теме тек под Констансом II стекле административно значење. Очевидно је да ти печати имају само вредност термина ante quem за постанак тематског округа τῶν Ἀρμενιάκων. Случај је хтео да су поред већег броја комеркијарских печата из VII века и са почетка VIII века, који помињу старе провинције,[15] сачувани и по један печат комеркијарија Арменијака из времена Констанса II и Константина IV; али то наравно, не значи да таквих и сличних печата није било и пре и после тог времена.[16]

[13] *De them.* I, 48, ed. Pertusi. И корпус Тракесијанаца, који је првобитно био турма теме Антолика, свакако је постојао већ у то доба, јер је папа Конон (686—7), који је 687. умро у дубокој старости, како је Гелцер показао, према *Liber pontificalis* био син неког тракесијанског војника. Свакако је омашка кад П. (стр. 38) из тог податка изводи закључак да су Тракесијанци постојали „већ 687".

[14] *Schlumberger*, Sigillographie, стр. 296 (по Mordtmann-у).

[15] Уп. *Б. Панченко*, Каталог моливдовуллов, Изв. Русск. Археол. Инст. 8 (1903) 199 и д. *Н. П. Лихачев*, Датированные византийские печати, Изв. Росс. Акад. Ист. Матер. Культуры 3 (1924) 153 и д. *V. Laurent*, Bull. de sigill. byz., Byzantion 5 (1929/30) 603 и д. *G. Millet*, Sur les sceaux des commerciaires byzantins, *Mélanges Schlumberger* (1924) 303 и д.

[16] Из Пертузијевих излагања не види се, на жалост, да је комеркијарских печата са старим ознакама провинција било не само пре Константина II него и за његове владавине (уп. *Лихачев*, loc. cit. 174 и д.) и после њега (ib. 192 и д.) у већем броју. Признајем, уоста-

[8] Што се старе провинције и доцније појављују на печатима, као што се и у другим изворима и доцније помињу, потврђује даље постојање старе провинцијске поделе у оквиру тематског уређења. Већ је Е. Штајн — чије су велике заслуге за историју тематског система исувише често превиђене у полемици најновијег времена — упозорио на тај феномен. Као што је он показао, старе провинције су се тек у другој половини IX века потпуно утопиле у теме.[17] Али, тематска организација као јединствен војно-административни систем, чак ни тиме још не достиже свој коначни облик. Извесну завршну тачку достиже развој тек у првој половини X века, када отпадају сви прелазни облици, који су још и у Тактикону Успенског веома многобројни, а појединачно се јављају и у списку стратега насталом око 910, и када шаренило организације у настајању уступа место строго уједначеном систему.[18]

Да резимирамо: тематско уређење какво познајемо из X века јесте резултат вековног развоја. Његови почеци потичу из времена око 620: тада је положен камен темељац новог војног и управног система. Јер — упркос крајње оскудних извора — имамо већ из двадесетих година VII века доказе о насељавању војника у одређеним крајевима Мале Азије,

лом, да ми није сасвим јасно шта у ствари треба да казују следећи наводи (стр. 35, нап. 156): „Les sceaux des commerclaires des Arméniaques commencent aux temps de Constant II, vers 668/9 ... Avant Constant II, entre 646/7 et 669/70, on trouve des sceaux des commerclaires sur lesquels apparaissent encore les éparchies justiniennes ..." Као што је познато, Констанс II је владао од 641. до 668. У год. 668/9 датовао је Шлумберже (надовезујући се на Мортмана) печат из доба *Константина IV* — погрешно, како је Лихачев показао на нав. месту 193 и д.: печат свакако спада у годину 679/80. Печат из времена Констанса II, напротив, пада у год. 649/50 *или* 664/5 (8. индикта).

[17] *E. Stein*, Ein Kapitel vom persischen und vom byzantinischen Staat, Byz.-Neugr. Jahrb. 1 1920) 70 и д.

[18] Уп. *J. Ферлуга*, Ниже војно-административне јединице тематског уређења, Зборник Виз. института 2 (1953) 61 и д. и Прилог датирању платног списка стратега, ib. 4 (1956) 63 и д. Тврђење *J. Karajannopulos*-a, B. Z. 50 (1957) 478, да су теме резултат развоја „који почиње одмах на почетку рановизантијског периода а завршава се око краја VIII века", нетачно је, дакле, у свом другом делу такође, а о првом да и не говоримо. — *Допуна у коректури:* накнадно ми је, љубазношћу аутора, приспела на нав. месту наговештена, али очигледно тек недавно објављена расправа *J. Karajannopulos*-a Contribution au problème des „thèmes" byzantines, L'Hellénisme Contemporain, deuxième série, 10 (1956) (sic), стр. 455—502. Она садржи и умесне примедбе, али превиђа да се историјска појава не може приказати на задовољавајући начин тиме што ће се раставити на низ састојака а затим сваки састојак одвојено посматрати.

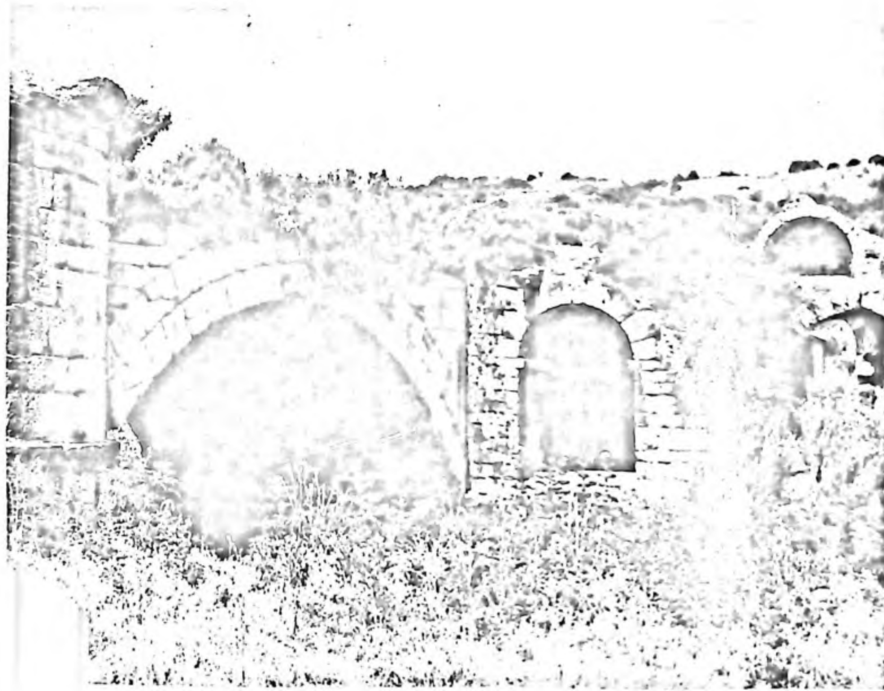

5. Мост Јустинијана I преко реке Сангариос, око 560. г. (Фото Courtauld Institute of Art).

← 4. База обелиска Теодосија I на Хиподрому у Цариграду. Крај IV века (Фото Тасић).

као и о појави најважнијих малоазијских тема под њиховим, доцније уобичајеним, добро познатим називима.

На другом месту показао сам да унутарње промене из времена пре Ираклијевих персијских похода пружају објашњење за победу Византинаца над Персијом. Ја се овде нећу враћати у појединостима на то. Али нека ми је допуштено да подсетим на једну Бјуријеву реченицу. Велики историчар је уочио како су године, које су претходиле Ираклијевој противофанзиви, биле од пресудног значаја, мада у оно доба — пре 70 година — то своје сазнање није могао поближе да образложи. Рекао је: „Можда нам ни за једно петолеће једног века тачни подаци не недостају толико као за ове године (617—622), када је Римско Царство живахнуло и један нов дух ушао у његове пресахнуле кости.“[19]

Наслов оригинала: Berichte zum XI. Internationalen Byzantinisten-Kongress, München 1958, Korreferate, 1—8.

Превела *Вера Стојић*

[19] *J. B. Bury*, A History of the Later Roman Empire II (1889) 221.

РАВЕНСКИ ЕГЗАРХАТ И ПОСТАНАК ВИЗАНТИЈСКИХ ТЕМА

[99] Стварање егзархата у Равени и Картагини дало је византијским провинцијама на Западу један нови лик. Оснивање тема на Истоку, које је уследило неколико десетина година касније, изменило је цело Византијско Царство. Ове промене имале су у основи исти карактер и тежиле истом циљу. На Истоку, као и на Западу, војна власт заменила је цивилну управу; стратези тема, као и егзарси, истовремено су војни заповедници и управници области које су им поверене. Сами извори из тога доба стављају у исти ред егзархе са стратезима византијских тема. Позната повеља цара Јустинијана II папи Конону, од 17. фебруара 687, набраја веледостојнике, које је цар сазвао да би потписали акта VI васељенског сабора и наводи, не правећи разлику и чак не држећи се неког утврђеног реда, команданте Опсикија, Анатолика, Тракије, Арменијака, Италије, Каравасијанаца и Африке.[1] У егзархатима, као и у темама, војници образују посебну класу, и војна служба је везана за поседовање земље.

Очевидна сродност између тематског уређења на византијском истоку и организације егзархата у Италији и Африци, већ одавно је привукла пажњу истраживача. На њу је нарочито указивао Л. М. Хартман.[2] Ш. Дил, у својој изврсној књизи о равенском егзархату, објављеној пре више од седамдесет година, али непревазиђеној, посебно је подвукао сличност промена које су се одиграле у Италији с једне стране, и на византијском истоку, с друге.[3] Новија

[1] *Mansi*, XI, 7373, *Dölger*, Regesten d. Kaiserurkunden, 254.
[2] *L. M. Hartmann*, Untersuchungen zur Geschichte der byzantinischen Verwaltung in Italien, Leipzig, 1889, нарочито стр. 72 и сл.
[3] *Ch. Diehl*, Études sur l'administration byzantine dans l'exarchat de Ravenne, Paris, 1888.

проучавања само су потврдила ово гледиште. Доиста, стварање егзархата је једна значајна етапа у развоју кроз који је затим, од VII века, прошло цело Византијско Царство. Организација егзархата под Маврикијем, као што сам рекао, „почиње епоху милитаризације византијске управе и послужиће као узор за доцније уређење тема".[4] У овом малом чланку желим да ближе проучим везе између тематског уређења и организације егзархата и да неке појединости прецизније одредим.

Сличност ових двеју институција утолико је значајнија што се она нарочито испољава у ономе што их заједно супротставља свим традицијама претходне епохе. Битна и најкарактеристичнија црта административног поретка који су установили Диоклецијан и Константин била је, као што је познато, строго одвајање цивилне управе од војне власти у провинцијама. Управник провинције није имао никакве везе са војском; заповедништво над војском налазило се у рукама дукса, који са своје стране није имао никаквог утицаја на цивилну управу. Свакако да су се током векова све многобројнија одступања увукла у овај систем. У доба Јустинијана I налазимо да је, у више провинција, цивилна и војна управа сједињена у рукама истог функционера. Да би се ојачала локална власт и обезбедила послушност централној власти, даје се управницима појединих провинција, поред цивилне надлежности, управа над трупама смештеним на њиховој територији. Међутим, не треба прецењивати значај ових пригодних мера, које су остале ограничене само на извесне покрајине. Оне нису значиле начелну промену и нису представљале укидање система што су установили Диоклецијан и Константин. То врло јасно доказује чињеница да је, после поновног освајања Италије, цар похитао [101]
да у њој заведе традиционални поредак. Верна свом задатку да у поново освојеној Италији васкрсне некадање Римско Царство, Јустинијанова Прагматична санкција ту уводи старо административно уређење, одржавајући бар у принципу јасно одвајање цивилне управе од војне власти.

Дакле, после поновног освајања, у Италији је владао традиционални поредак и стара административна управа сачувала је ту своје карактеристичне црте. Криза изазвана наглим опадањем Јустинијановог царства и упадима Лангобарда све је изменила. Лангобардска најезда која се сручила на Италију већ 568. и која је у следећим годинама препла-

[4] *Г. Острогорски*, Историја Византије, 98.

вила највећи део полуострва, уништила је старе провинције и довела до прегруписавања њихових остатака око градова, који су постали природни центри и прибежишта царске управе. И пошто је све било подређено највишим потребама одбране, војна власт, у тој ситуацији, све је више добијала водећи положај на штету цивилне управе.

Тако је лангобардска опасност створила промену односа између цивилне и војне управе у Италији, као што је то учинила опасност од Мавра у Северној Африци и касније опасност од Персијанаца на Истоку. Организација византијске власти свуда је пошла ка новом уређењу, супротном ономе у касном римском царству. Овај нови поредак био је коначно заведен у Италији, као и у Северној Африци, почетком владавине цара Маврикија (582—602).[5] Да би обезбедио Царству оно што му је још преостало од Јустинијанове силе, Маврикије је створио егзархате у Равени и Картагини и озваничио на тај начин, једном формалном реорганизацијом, промену коју су створили догађаји. Налазећи се на челу целокупне цивилне и војне управе, равенски егзарх је постао врховни поглавар у византијској Италији. Провинцијама претвореним у војводства управљали су војни официри, дукси, који су зависили непосредно од егзарха. Цивилна управа,
[102] истина, није била сасвим укинута. Цивилне власти још постоје у провинцијама, али оне, у ствари, прелазе у други план, и сам префект Италије, иако задржава своју титулу, све више пада у засенак пред свеобухватном влашћу егзарха. Тиме је завршено доба које је у историји византијске управе започето Диоклецијановим и Константиновим реформама. Супротно свим традицијама касног римског царства, егзарх и дукси реорганизованих провинција сједињују у својим рукама цивилну и војну управу.

У исто време када је војно уређење егзархата заменило стару цивилну управу, криза кроз коју је прошла Италија донела је једну другу значајну новину. Ова је била, као што је веома тачно приметио Ш. Дил, допуна и последица административне реорганизације: „као и управа и становништво је било организовано за одбрану територије".[6] Пошто

[5] Равенски егзарх поменут је први пут 584. год., а картагински 591. *Ch. Diehl*, op. cit., 17 sq., датирао је стварање италијанског егзархата у доба Јустинијана II и бранио ово своје мишљење врло оштроумно. Међутим, у својим каснијим радовима напушта ову хипотезу и приписује с правом оба егзархата Маврикијевом добу. В. L'Afrique byzantine, Paris 1896, 478 sq.; Le monde oriental de 395 à 1081, Histoire générale, Moyen Age, III (1944), 128.

[6] *Ch. Diehl*, Exarchat de Ravenne, p. 316.

регуларне трупе, послате из Цариграда, нису биле довољне за неодложну одбрану земље коју је нападао непријатељ, морало се прибећи помоћи локалног становништва.

Вековима је одбрана граница Царства била везана за поседовање земље. Војници са границе, limitanei (граничари), образовали су милицију која је држала земљишне поседе са обавезом вршења војне службе. Смештени дуж лимеса, у кастелима, ови мали поседници осигуравали су са више или мање успеха одбрану пространих граница огромног Царства. Варварски упади сломили су овај систем, али сломивши га, они су га само преместили и проширили у унутрашњост Царства. На тај начин, у тренутку када цела Италија постаје погранична провинција, у свим градовима и областима појављују се милиције. Тада се ствара једна нова класа војника (milites) коју текстови означавају именом militia или exercitus. То није војска у правом смислу речи, већ једна класа становништва. Њен утицај превазилази оквире војних задатака и осећа се све више у целокупном јавном животу земље. Велика је заслуга Ш. Дила што је доказао да се ова класа регрутовала међу локалним малим поседницима и да је заузимала место које је раније припадало старом реду поседника (possesores). Једном, колико вештом толико и проницљивом, анализом извора он долази до закључка: „Изнад народа који не поседује земљу, испод великих поседника који образују племство, exercitus пред- [103]
ставља средњи сталеж малих поседника (possessores) коме поседовање земље намеће обавезу вршења војне службе".[7] Другим речима, у Италији у доба егзархата, војна служба је била везана за поседовање земље.

Прелазећи на проучавање битних црта тематског уређења, треба да добро упамтимо ову чињеницу.

Није потребно да се вратимо на све појединости питања времена настанка првих тема, питања које је много претресано у последње време. Зна се да је реч θέμα (тема) првобитно значила војни одред и, као што сам већ нагласио више пута, први текст који везује овај термин за једну територију односи се на 622. г.[8] Започевши своју велику офанзиву против Персијанаца, Ираклије је прешао, почетком априла 622, из Цариграда у Малу Азију и упутио се, као што каже

[7] *Ch. Diehl*, op. cit., 312.

[8] В. као најновије *G. Ostrogorsky*, Korreferat zu A. Pertusi, Berichte zum XI. Intern. Byzantinisten-Kongress, München 1958 (в. у свој књизи, стр. 120 сл.).

Теофан, у област тема (ἐπὶ τὰς τῶν θεμάτων χώρας),[9] дакле, у област где су биле скупљене војне јединице. Као што се види, Теофанова хроника, која помиње војне јединице употребљавајући термин θέματα већ под 611/12, али не доводи их у везу ни са каквом области, везује овде овај термин за извесну територију и њу изричито означава као „област тема". Сматрало се, истина, да је Теофан у овом одељку једноставно употребио „географски термин из свога времена", тј. IX века.[10] Међутим, досад нико није могао да у Теофановој хроници укаже на један једини пример који би потврђивао да је овај хроничар икад увео у своју историју терминологију свога времена. Насупрот томе, све показује да се он веома верно придржавао терминологије извора које је преписивао. То он без сумње чини такође у случају који нас интересује. Далеко од тога да је то географски термин IX века, када је цело Царство било подељено на теме и свака тема имала своје одређено и чврсто утврђено име, прилично неодређен израз αἱ τῶν θεμάτων χῶραι јасно указује да се у
[104] то време изграђивање тематског уређења налазило у почетној фази. Овај израз среће се у Теофановој хроници само на овом месту, први пут када се помињу теме везане за извесну територију. Очигледно, ради се о области која је доцније добила име тема Опсикија, јер тамо се био упутио Ираклије, пошто се искрцао у Пилама, недалеко од Никомедије. Изгледа да 622. будућа тема Опсикија није још носила овај назив, па се употребљавао уопштен назив „област тема", који је унет и у Теофанову хронику.

Међутим, већ 626. један извор из тога времена, Ускршња хроника, помиње комеса Опсикија,[11] а Теофан, који се овде опет служи једним извештајем тога доба, наводи турмарха Арменијака под 7. јануарем 627.[12] Уосталом, стварање теме Арменијака у доба Ираклија изричито потврђује Константин Порфирогенит.[13] Имена разних војних јединица почињу да се везују за области у којима су ове јединице смештене. И тако, територија означена најпре општим изразом „област тема" (αἱ τῶν θεμάτων χῶραι) зове се касније „област Опсикија" (ἡ τοῦ Ὀψικίου χώρα).[14] Пада у очи разлика, а истовремено и

[9] Theophanes, ed. De Boor, p. 303, 10.
[10] *N. H. Baynes*, The Emperor Heraclius and the Military Theme System, Engl. Hist. Rev., 67 (1952), 380.
[11] Chronicon Paschale, ed. Bonn., p. 715, 20.
[12] Theophanes, 325, 3.
[13] De Thematibus, ed. A. Pertusi, cap. II.
[14] Nicephorus, ed. De Boor, p. 36, 21 (A. D. 688); Cf. Theoph., 364, 15: τὰ τοῦ Ὀψικίου μέρη.

сличност ова два израза. Још касније говори се о „војсци из области назване Опсикиј",[15] што показује да се име војне јединице дефинитивно пренело и чврсто везало за област у којој је била смештена дотична јединица, и то до те мере да се изгледа заборавило да име Опсикија (obsequium) није првобитно означавало област већ војну јединицу.

Као упади Лангобарда у Италију — само на један још одлучнији начин — најезда Персијанаца сломила је систем одбране на источном лимесу. Пошто се стари систем срушио под ударима непријатеља, групе које су се налазиле дуж [105]
источне границе повучене су у унутрашњост земље. Тако су велике војне јединице биле смештене у провинцијама Мале Азије која је сама постала гранична област.[16]

Прегруписавање и утврђивање војних снага у унутрашњости земље створило је једну нову организацију и нову административну поделу. Пошто су прегруписане трупе биле смештене на територији Мале Азије, области на којима су се оне налазиле претворене су у војне кругове. Ови окрузи, названи темама, све више су преузимали место старих провинција. Као у Италији, и овде су потребе одбране довеле до строге милитаризације провинцијске управе. Стратези, војни заповедници тема, постали су намесници својих округа. Овде, исто тако, цивилна управа није била укинута и стара провинцијска подела ишчезла је тек после дуге еволуције.[17] Али, већ на почетку нови војни окрузи поставили су се изнад старих провинција: свака тема обухватала је више провинција и стратези тема сједињавали су у својим рукама највишу војну и цивилну управу.

Као у Италији после слома Јустинијанова царства, на византијском истоку, који је био озбиљно угрожен упадима Персијанаца и још више инвазијом Арабљана, реорганизација војске и милитаризација провинцијске управе биле су пропраћене оснивањем нове војничке класе. То је била класа малих поседника обавезних да врше војну службу.

Познато је да су стратиоти византијских тема поседовали имања, која су обрађивали са својим породицама, и да су ова војничка добра, στρατιωτικὰ κτήματα, која су стратиотима осигуравала средства за издржавање и војничку опре-

[15] Niceph., 50, 16 (A. D. 714): στρατόν τε... ἐκ τῶν τῆς χώρας τοῦ καλουμένου Ὀψικίου.
[16] Cf. *A. Pertusi*, La formation des thèmes byzantins, Berichte zum XI. Intern. Byzantinisten-Kongress, München 1958.
[17] Cf. *E. Stein*, Ein Kapitel vom persischen und vom byzantinischen Staat, Byz.-Neugr. Jahrb. 1 (1920), 70 sq.

му, наметала обавезну службу у царској војсци. Истина, тек извори X века, познате новеле царева македонске династије, дају јаснију слику о томе шта су то била војничка имања и изричито употребљавају термин: στρατιωτικὰ κτήματα. Извори из раније епохе, који су уосталом врло оскудни, као што је
[106] познато, нису осетили потребу да говоре о овој појави (средњовековни извори се само ретко задржавају на питањима која се тичу државних институција). Насупрот овоме, за царске новеле X века, питање стратиотских имања било је од животног интереса. Доиста, у то време само постојање ове институције било је озбиљно угрожено. Моћ велепоседничке аристократије стално се повећавала и ширење великих имања нагло је напредовало. Велепоседници, „моћни" (οἱ δυνατοί), како их називају царске новеле, користили су своју моћ да би увећали своје поседе на рачун малих поседника — сељака и војника-власника војничких имања. Мали поседници, сељаци и војници, губили су своја имања, која су преузимали великаши, и постајали њихови парици. Овај процес, који је држави одузимао њене пореске обвезнике и њене најбоље војнике, створио је за царску власт велику опасност, тако да су цареви X века уложили огромне напоре да стану на пут присвајањима која су вршили велепоседници. У томе циљу издали су читав низ новела, којима су покушали да спрече великаше да униште класу слободних сељака и поседника војничких имања.

Као што се види, у време када су цареви X века објављивали своје чувене новеле, мали поседи уопште, а посебно војна добра, налазили су се у пуној кризи. Познато је да је крајњи исход ове кризе био готово потпуно ишчезавање малих поседа. Према томе, мада су новеле X века први документи који нам говоре о стратиотским имањима и употребљавају овај израз, оне не одражавају процват ове институције, а још мање њен почетак. Напротив, оне означавају период њеног распадања. Очигледно је, према томе, да стварање војничких имања пада у доба које осетно претходи X веку.

Ф. И. Успенски је први уочио везу између образовања војничких имања и тематског уређења.[18] Е. Штајн, који изгледа није знао за расправу руског научника, дошао је до
[107] истог закључка и бранио га је на врло оштроуман начин.[19]

[18] *Ф. И. Успенский*, Военное устройство византийской империи, Изв. Русск. Археол. Инст., 6 (1900), 154 сл.
[19] *E. Stein*, Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches, Stuttgart 1919, 117 sq.

Овај закључак, до кога су дошла два истакнута представника византинолошких студија, независно један од другога, био је затим прихваћен, мислим с правом, скоро од свих историчара. Међутим, последњих година, оправданост оваквог гледања доведена је у питање. Не само да је ово схватање напао, са младалачким жаром, Ј. Карајанопулос, у дугачкој расправи о пореклу тематског уређења,[20] већ га је критиковао и један изврстан историчар Византије какав је П. Лемерл.[21] Полазна тачка његове критике је чињеница да извори пре X века не помињу војничка имања. Овај argumentum ex silentio нема, међутим, стварне вредности, пошто је доба стварања војничких имања, видели смо, на сваки начин знатно претходило царским новелама X века. С друге стране, изгледа ми да много шта, макар и посредно, али ипак врло убедљиво, указује да је управо смештање војних јединица у царским провинцијама — што значи уступање имања војницима ових јединица — било зачетак тематског уређења.

Ово доказују на првом месту називи самих тема. Све теме, које су настале у првом периоду изграђивања новог поретка, добиле су своје називе према војним јединицама. Име теме Опсикија долази од латинског obsequium, што значи гарда, пратња. Окрузи ове теме, издвојени касније као посебне теме, носе имена Букеларија (Buccellarii) и Оптимата (Optimates). И име теме Анатолика доста нам казује. Ова тема не налази се, наиме, на источној граници византијске територије, већ обухвата југозападни део Мале Азије. Према томе, њено име означава територију на којој су биле смештене трупе повучене из источне области. Округ теме Анатолика, турма Тракесијанаца, била је такође касније подигнута на степен теме и као таква обухватала је један део западне Мале Азије. И у овом случају очигледно се ради о територији на којој су биле смештене трупе из друге области, овом приликом из Тракије. Тема Арменијака [108]
налазила се даље према истоку, али при свем том она је била врло удаљена од саме Јерменије (Арменије). Треба запазити и облике: „тема Арменијака", „тема Анатолика", „тема Тракесијанаца" очигледно се не односе на област већ на оне који је настањују. Као што се види, називи првобитних тема нису везани за територије, које оне обухватају, већ потичу сасвим очевидно од оних војних јединица које су на

[20] *J. Karayannopoulos*, Die Entstehung der byzantinischen Themenordnung, München 1959.
[21] *P. Lemerle*, Esquisse pour une histoire agraire de Byzance, Revue hist., 219, 1 (1958), 32 sq., 254 sq.; 219, 2 (1958), 43 sq.

њима биле смештене у време стварања новог војно-управног уређења. Касније теме, насупрот, носе већином чисто географске називе као: Пафлагонија, Кападокија, Себастеја и многе друге у Малој Азији, као и све теме на Балкану, почевши од Тракије, створене већ крајем VII века (између 680. и 687).

После насељавања старих византијских јединица у провинцијама Мале Азије, које је ударило темељ тематском уређењу, дошло је у истим овим областима до колонизације варварских племена и њиховог уврставања у византијску војску. Тако је, изгледа, већ Констанс II преселио словенска племена у Малу Азију. Неколико година после његовог похода од 658. против „Склавинија" у току кога је, како каже Теофан, „многе заробио и покорио", налазимо словенске војнике у служби Царства. Године 665. један словенски одред од 5000 људи пришао је Арабљанима, због чега је Византија изгубила једну битку.[22] Колонизацију Словена наставио је Јустинијан II још у већем размеру. Његов поход од 688/9. против Склавинија у области Солуна, о чему имамо прецизнији обавештења, довео је до пресељавања великих маса Словена и њиховог насељавања у области Опсикија.[23] Теофан и Нићифор тврде да је од ових пресељених словенских племена цар формирао војску од 30.000 људи.[24] Није важно да ли је овај број тачан. Значајно је да су Словени насељени у теми Опсикија постали византијски стратиоти. Ово свакако значи да су добили имања која су им обезбеђивала живот и представљала основу за њихово регрутовање. Другим речима, они су постајали поседници војничких имања, без обзира да ли су их већ тада називали или не стратиотским имањима (στρατιωτικὰ κτήματα).

[109] Пресељавање Словена представља само један карактеристичан пример политике колонизације какву је спроводила византијска власт да би оснажила своју војску и учврстила класу домаћих стратиота приливом нових снага. Исти Јустинијан II преселио је Мардаите са источне границе и населио их у околини Аталеје, на Пелопонезу, на острву Кефаленији, као и у области Никопоља у Епиру. Још у X веку срећу се, у Књизи о церемонијама Константина Порфирогенита, мардаитски стратиоти у теми Хеладе, где у то време имају војску од преко 5.000 људи,[25] као и у теми Кивиреота

[22] Theophanes, p. 347 sq.
[23] Theoph., 364, 11, Niceph. 17.
[24] Theoph., 365, 30. Niceph., 36, 22.
[25] De caerim., 654, 1.

и другим приморским темама, где исто тако сачињавају знатне одреде, и где капетан аталијских Мардаита заузима важно место поред стратега Кивиреота.[26] С друге стране, продужило се са пресељавањем маса Словена у Малу Азију током VIII века, и 762/3. огроман број Словена, према Нићифору 208.000, прешао је у тему Опсикија.[27] У Књизи о церемонијама још наилазимо на њихове потомке: словенски војници насељени у теми Опсикија учествују у походу против Крита 949.[28]

Непотпуна обавештења византијских хроничара често бивају срећно допуњена популарним приповестима у животима светаца. Тако у хагиографским списима VIII и IX века понекад налазимо стратиоте. На пример, чувено Житије св. Филарета, прича како је светац дао свог последњег коња једном војнику, који је био изгубио свога и нашао се у великој невољи, пошто је био позват да се јави у војску на коњу и опреми.[29] Једна сасвим слична анегдота испричана је у Житију св. Евстратија из VIII века. Овде опет, светац даје свога коња једном стратиоту који је изгубио свога.[30] Најзад, по Теофановом настављачу, један зао стратег одузео је некон војнику његовог коња и поклонио га цару Теофилу (829—842).[31] Према томе, коњ стратиота његова је лична својина. Како ово друкчије објаснити до чињеницом да је стратиот поседовао имање које му је доносило потребна средства за његову војничку опрему.[32] Приче које смо навели односе се, међутим, на VIII и IX век.

Све ово потврђује да је теметска војска представљала у ствари сељачку војску. Византијски стратиоти били су мали земљишни поседници обавезни да служе војску. Организација војне снаге у византијским темама показује, дакле, извесну сличност са оном из италијанског егзархата. Свакако, веза између војне службе и земљишног поседа не успоставља се на исти начин у Италији и у Византији. У Италији, [137]

[26] De caerim, 655, 5; 657, 1.
[27] Niceph., 69, 1.
[28] De caerim., 622, 23; 666, 15; 669, 10. Cf. Theoph. cont., 474; 481: словенски ратници учествују у походу на Крит 961.
[29] Ed. Fourmy et Leroy, Byzantion, 9 (1934).
[30] Papadopoulos-Kerameus, 'Αναλ. ἱεροσολ., IV (1897), 377.
[31] Theoph. cont., 92.
[32] Ово признаје и П. Лемерл, анализирајући обавештења из Житија св. Евстратија и из Теофановог настављача, на која је скренуо први пажњу у трећем делу своје расправе (стр. 59, прим. 2). У првом делу (стр. 71) у коме даје анализу познате приповести из Житија св. Филарета био је још неповерљив у овом погледу.

поседници су постајали војници, а у Византији војници постају земљишни поседници. Не могу се, према томе, изједначити италијански војници са византијским стратиотима, као што се, уосталом, не могу изједначити ни егзарси са стратезима тема. Али, остаје једна чињеница и она је од битног значаја: као што у византијским провинцијама у Италији, од краја VI века, тако и у Малој Азији, почев од VII века, настају промене које царској управи дају изразито војни карактер. И у Византији и у Италији настаје нова класа војника-власника земљишних поседа, пошто је и на једној и на другој страни војна служба везана за поседовање земље.

Наслов оригинала: L'exarchat de Ravenne et l'origine des thèmes byzantins, VII Corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina, Ravenna, 1960, Fasc. I, 99—110.

Превела *Нада Мандић*

ПОСТАНАК ТЕМА ХЕЛАДА И ПЕЛОПОНЕЗ

Дељењем византијске територије у војно-администра- [64] тивне округе — теме — ствара се у VII веку, у доба унутрашњег преображаја Царства, нови управни систем, који ће вековима чинити срж византијске државе. Темељ овом систему ударен је још у време цара Ираклија (610—641).[1] Међутим, у првој етапи свог изграђивања, тематско уређење обухватило је само Малу Азију, која је тада подељена у теме Арменијака, Анатолика, Опсикија и Карависијанаца. На Балканском полуострву ниједна тема још није била створена у првој половини VII века, очигледно зато што је овде византијска власт била потпуно дезорганизована надирањем Словена и, сем у неколико приморских градова, византијска управа није више ни постојала. Тек доцније, и само постепено, организоване су теме и у извесним областима Балканског полуострва, пошто се у њима византијска власт поново учврстила. Историја постепеног увођења тематске организације на балканском подручју заслужује нарочиту пажњу, јер се у њој одражава процес постепеног успостављања византијске власти после њеног слома у доба словенске сеобе. Утврђујући када, у којим областима и под којим околностима Византија успева да приступи организацији тема на Балканском полуострву, можемо да пратимо како је текао процес успостављања византијске власти на територији Балкана, колико је тај процес трајао и на које је области остао ограничен.

Досада се значај овог проблема није довољно увиђао, док се, напротив, исувише велики значај приписивао томе

[1] *E. Stein*, Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches, Stuttgart 1919, 130 sq. *G. Ostrogorsky*, Geschichte des byzantinischen Staates, München 1940, 57 sq., 60, n. 4. (в. Историја Византије 113 и д., 116, н. 1).

да ли је нека област или земља признавала суверенитет Византијског Царства. Додуше, ни ово питање није без интереса, али његов значај лежи у сфери формалноправних и идејних односа. Признавање суверенитета Царства често је било само идеалне и формалне природе, није одражавало реалне политичке односе и није нимало значило стварно потчињавање византијској власти. Стварно потчињавање огледа се у увођењу тематске управе. Где год постоји у средњем веку византијска власт, постоји и тематска организација. Где нема тема, нема ни стварне византијске власти.

[65] Ако ово узмемо у обзир, постаће нам јасан значај чињенице да се организацији тема на Балканском полуострву приступило тек последњих деценија VII века, да су до краја VII века овде створене само две теме и да су ове две теме — Тракија и Хелада — скоро сто година биле једине теме Византијског Царства на Балкану. Тек крајем VIII века отпочело се с даљим изграђивањем тематског уређења на балканском подручју, и то првенствено у областима дуж обала. У светлости ових чињеница осврнућемо се овде на постанак тематског уређења у средњој и јужној Грчкој.

Прва тема на Балканском полуострву, тема Тракија, створена је, према Константину Порфирогениту, под Константином IV (668—685), и то у доба кад су Бугари прешли Дунав,[2] дакле, око 680 г. Заиста, у писму Јустинијана II папи Конону од 17. фебруара 687. међу члановима царског савета, поред равенског и картагинског егзарха и стратега четири тадашње малоазијске теме, спомиње се — као једини војни командант на Балкану — стратег теме Тракије.[3] Према томе, организација ове теме може се ставити у време између 680. и 687. г.[4]

Стратег теме Хеладе, који нас овде првенствено интересује, спомиње се први пут 695 г.: крајем те године стратег

[2] De them. 44, 16; 45, 18.

[3] *Mansi* 11; 737 sq. Овај важни извор искористили су за историју тематске организације већ *Ch. Diehl*, L'origine du régime des thèmes dans l'Empire byzantin, Études byzantines, Paris 1905. 276 sq. и *H. Gelzer*, Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung, Leipzig 1899. Најбоља новија истраживања о развитку тематског уређења на Балканском полуострву дају: *F. Dvornik*, Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance, Prague 1933, 3 sq.: Σ. Π. Κυριακίδης, Βυζαντιναὶ Μελέται, Солун, 1939, 29 sq; *P. Lemerle*, Philippes et la Macédoine Orientale à l'époque chrétienne et byzantine, Paris 1945, 118 sq.

[4] Уп. *Кириакидис*, op. cit. 117 sq. *Lemerle*, op. cit. 121 и n. 2.

Хеладе Леонтије збацио је с престола цара Јустинијана II да би заузео његово место.[5] Према томе, тема Хелада основана је између 687. и 695. г.[6]

Поставља се питање, коју је територију обухватала ова новостворена тема. Бјури је изнео мишљење да је, поред средње Грчке, која се у ово доба означава називом Хелада, у склоп теме Хеладе сигурно улазио и Пелопонез, а вероватно и Епир, јер су ове области, по његовом мишљењу, чиниле турме теме Хеладе, подређене њеном стратегу.[7] Прихватајући ово гледиште, Дил је сматрао да се може рећи да је тема Хелада по свој прилици обухватала „не само Пелопонез, средњу Грчку и Тесалију, него и остатке старог Илирика на обали Јонског Мора".[8] Ово схватање, иако га ни Дил није поткрепио никаквим аргументима, већ се само [66]
позвао на Бјуријеву претпоставку као на једну привлачну хипотезу (une séduisante hypothèse), примљено је и од доцнијих испраживача, па се углавном понављало у свим даљим излагањима о тематском уређењу у Грчкој.[9] При томе су великој територији, коју су Бјури и Дил приписивали првобитној теми Хелади, придодата и Јонска Острва (доцнија тема Кефаленија).[10] Постоји мишљење да је у тему Хеладу улазио чак и Крит.[11] Доцније би првобитна ве-

[5] Theophanes I, 368, 20 (ed. de Boor). Nikeph. 38, 1 (ed. de Boor).

[6] *Diehl*, op. cit. 284: „avant 695". Напротив, *Gelzer*, op. cit. није посветио скоро никакву пажњу генези тематског уређења на грчком подручју и ставио је оснивање теме Хеладе, као и теме Пелопонеза, у доба Михаила III (842—867). У приказу Гелцеровог рада *Diehl*, Byz. Z. 9 (1900) 678, тачно каже: „Il y a, sur l'origine de ce gouvernement, une surprenante lacune dans le travail de *Gelzer*".

[7] *J. B. Bury*, A History of the Later Roman Empire II (1889) 35 sq. Изражавам и овом приликом најлепшу захвалност проф. *А. Грегоару*, који је љубазно дао да се за мене препишу одговарајући делови ове књиге, која нам у Југославији није приступачна.

[8] *Diehl*, op. cit. 284.

[9] В. нпр. леп преглед о развитку тематске управе на Балканском полуострву, који даје *F. Dvornik*, op. cit. 3, sq. Исто у најновијем делу о византијским установама: *L. Bréhier*, Les institutions de l'Empire byzantin, Paris 1949, 358. Ја сам такође делио ово мишљење у Geschichte des byzantinischen Staates (1940) 133, али га исправљам у новом издању те књиге.

[10] Cf. *Dvornik*, op. cit. 12.

[11] Cf. *K. M.* Κωνσταντόπουλος, Στρατηγὸς Κρήτης, Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν 6 (1929) 316, према коме је тема Хелада обухватила и Пелопонез и Крит. С њим се слаже и Σ. Ν. Μαρινᾶτος, Εὐμάθιος ὁ Φιλοκάλης, τελευταῖος στρατηγὸς τοῦ Βυζαντινοῦ θέματος τῆς Κρήτης, ib. 7 (1930) 388. Κυριακίδης, op. cit. 241, са пуно права одбацује ово гледиште, али се слаже, како изгледа, са тезом да је Пелопонез

лика територија теме Хеладе била подељена, као што су дељене и првобитне велике малоазијске теме, па би поједине области које су јој дотада тобоже биле подређене биле из ње издвојене као посебне теме Пелопонез, Никопољ, Кефаленија.

Међутим, износећи хипотезу о великом делокругу стратега теме Хеладе, Бјури је уједно истакао да се појам Хеладе у то доба није поклапао ни са античким ни са модерним појмом Грчке, већ је имао много ужи значај.[12] На овом питању он се затим специјално зауставио у једној исто толико краткој колико и садржајној белешци о значају назива Ἑλλαδικοί.[13] Насупрот Финлеју, који је био мишљења да је овај назив у средњем веку служио за ознаку аутохтоног становништва Грчке, како би се ови разликовали и од старих Хелена и од Ромејаца осталог Византијског Царства и како би се обележили са извесним презрењем као провинцијалци,[14] Бјури је сјајно показао да тај назив не само да није значио ништа презриво него се није ни односио на домаће становништво целе Грчке, већ је означавао искључиво становнике теме Хеладе, која је, како Бјури изричито истиче, чинила „само један мали део Грчке, било модерне или античке“. Ἑλλαδικοί није национални, него војно-административни појам. Као што су се војници, а затим и становници Јерменске и Анатолске теме у Малој Азији називали Ἀρμενιακοί односно Ἀνατολικοί, тако су се војници, а за-
[67] тим и становници војног округа-теме Хелада називали Ἑλλαδικοί. Све је то несумњиво врло тачно, а нарочито треба забележити да у овом свом излагању Бјури под темом Хеладом подразумева искључиво источни део средње Грчке и не само да изрично подвлачи да тема Хелада није обухватала ни Пелопонез ни северозападну Грчку него ниједном речју не спомиње своју ранију хипотезу о зависности ових области од стратега теме Хеладе. Међутим, расправљајући двадесет година доцније о развитку тематског уређења у својој познатој историји Византијског Царства у IX веку, Бјури се поново враћа на ову хипотезу, па тврди да је уста-

био саставни део теме Хеладе. На потпуну погрешност Маринатосове тезе о „последњем стратегу“ теме Крит указује и *V. Laurent*, Bulletin de sigillographie byzantine, Byzantion 6 (1931) 801 sq.

[12] *J. B. Bury*, A History of the Later Roman Empire II (1889) 437 sq.

[13] *J. B. Bury*, The Helladikoi, Engl. Hist. Rev. 25 (1892) 80—81.

[14] *G. Finlay*, A History of Greece from its Conquest by the Romans to the Present Time I (1877) 405.

нак Словена за време Нићифора I изазвао реорганизацију провинције Хеладе и издвајање Пелопонеза као посебне теме, „тако да отада Хелада означава северну Грчку“.[15] Може се само зажалити што је неоснована хипотеза истакнутог енглеског византинолога о првобитном великом територијалном ширењу теме Хеладе и њеној поступној деоби наишла у науци на широко признање, док је његово врло тачно схватање о ограниченом значењу појма Хеладе остало потпуно незапажено.

Расправљајући о значењу речи Ἑλλαδικοί, и Финлеј и Бјури имали су у виду првенствено њену употребу у Теофановој хроници. Истичући да Теофанови подаци не дају ни најмањег повода за претпоставку да се овај назив примењивао и на области ван средње Грчке, Бјури се позива на два места из Теофанове хронике. Међутим, тачност његове констатације постаје сасвим очигледна тек ако се узму у обзир још неки Теофанови подаци, па ћемо морати мало да проширимо истраживање о употреби речи Ἑλλάς и Ἑλλαδικοί у Теофановој хроници. На једном познатом и често цитираном месту Теофан прича како су Хеладици и становници Кикладских Острва 727. г. устали против иконоборца Лава III и, прогласивши свога цара, кренули против Цариграда са војском, чији је један командант био Агалијан, турмарх τῶν Ἑλλαδικῶν.[16] Добро је позната и Теофанова вест о томе да је Акамир, архонт Словена Велегезитије, подстакнут од Хеладика, устао против царице Ирине и као претенденте на царски престо истакао прогнане синове Константина V.[17] Бјури је свакако у праву да се у овим подацима под Хеладицима подразумевају становници средње Грчке. Но, да би се то непобитно доказало, треба да обратимо пажњу и на оно што нам је Теофан мало раније казао о месту прогонства Константинових синова, које је Акамир у заједници са Хеладицима покушавао да уздигне на царски престо. Они су се налазили, наиме, у самој Атини.[18] Најзад, да би нестала и последња сумња у то да под Хеладом Теофан подразумева средњу Грчку и да у њу не убраја Полепонез, довољно је навести приказ о походу логотета Ставрикија у Грчку 783. г. „Дошавши у Солун и Хеладу, он је све покорио и натерао [68]

[15] *J. B. Bury*, A History of the Eastern Roman Empire, London 1912, 224.

[16] Theophanes, I, 405, 16.

[17] Ib. 474, 1.

[18] Ib. 473, 18.

на послушност Царству; а онда је ушао и у Пелопонез", па се вратио са многим заробљеницима и великим пленом.[19]

Не би било тешко доказати да и други извори, и пре и после Теофана, под Хеладом подразумевају пре свега средњу Грчку и не убрајају у њу остале грчке области, већ праве разлику између Хеладе, Тесалије и Тракије, као Сиријац Јован Ефески са краја VI века,[20] или између Тесалије, Хеладе, Кикладских Острва, Ахаје и Епира, као Чуда св. Димитрија из прве половине VII века,[21] или између Тесалије, Хеладе, Епира и Пелопонеза, као Монемвасијска хроника из IX—X века.[22] Међутим, за нашу тему то није потребно, јер нас овде интересује питање, коју је територију обухватала тема Хелада у VIII веку. Наведени подаци из Теофана, који је наш главни извор за тај период, показали су нам сасвим јасно да се под Хеладом подразумевала само средња Грчка, и нарочито да се на Пелопонез тај појам није односио. Но чим је тако, нема никаквог стварног разлога ни за веровање да су Пелопонез и остале грчке области улазиле у склоп теме Хеладе и да се власт стратега Хеладе простирала на области ван средње Грчке. Штавише, може се са сигурношћу доказати да је такво веровање не само безразложно него и погрешно.

Претпоставка да је тема Хелада првобитно обухватала и пелопонеску и епирску област и да су теме Пелопонез и Никопољ настале деобом те првобитне велике грчке теме изгледала је привлачна зато што су и малоазијске теме у почетку обухватале веће територије, па су затим дељене у мање јединице. Овакво дељење првобитних великих тематских округа издвајањем из њих извесних њихових делова и уздизањем тих подређених јединица на степен посебних тема детаљно је описано још у делима Дила и Гелцера, као основна црта у процесу изграђивања тематског система. Па и сам Константин Порфирогенит говори нам о овом процесу,

[19] Ib. 456, 28.
[20] *J. Schönfelder*, Die Kirchengeschichte des Johannnes von Ephesos (1862) 255.
[21] *Migne* P. G. 116, 1325. A. Tougard, De l'histoire profane dans les actes grecs des Bollandistes (1874) 118.
[22] N. A. Βέης, Τὸ „Περὶ τῆς κτίσεως τῆς Μονεμβασίας" χρονικόν, Βυζαντίς 1 (1909). 65 sq. Зачудо, у новије време неки грчки историчари (*Амандос, Киријакидис, Закитинос*) тврде да под Хеладом извори подразумевају чак и цело Балканско полуострво, како би на тај начин доказали да Словени, нападајући „Хеладу", нису нападали грчке, него само северне области Балкана. Такве тврдње су у директној опречности са изворним подацима.

називајући га μερισμὸς τῶν θεμάτων.[23] Претпоставка да се аналогни процес одигравао и на грчком подручју изгледала је природна.

Међутим, такве аналогије овде није било. Заиста, можемо поуздано да тврдимо да су, на пример, малоазијске теме Тракесион и Кападокија настале издвајањем из теме Анатолика, јер су већ Дил и Гелцер доказали да је тракесијска област првобитно сачињавала турму потчињену стратегу Анатолијске теме,[24] а за Кападокију то сазнајемо од [69]
самог Константина Порфирогенита, који каже: „Треба да се зна да је Кападокијска стратегија у старо доба била турма Анатолијске стратегије".[25] Исто тако знамо да је тема Пафлагонија првобитно била катепанат,[26] а да је тема Харсијанон била турма теме Арменијака од које је она доцније одвојена као посебна тема.[27] Исто вреди и за тему Опсикија, из које су касније издвојене теме Букеларија и Оптимата.[28] Напротив, нема никаквих података о томе да је доцнија тема Пелопонез или доцнија тема Никопољ икад била турма или макаква друга подређена јединица теме Хеладе. Све претпоставке које су се о томе износиле, само су нагађања без икаквих ослонаца у изворима. Ми знамо једино за турмархе саме теме Хеладе.[29] Такво ћутање извора сигурно није случајно, већ се објашњава тиме што је процес изграђивања тематског система овде текао друкчије. Нове тематске јединице стварале су се овде онда када би и уколико би византијска власт успевала да поново освоји своје позиције изгубљене услед словенске сеобе.

Но, ћутање извора јесте само негативан доказ. Међутим, може се и позитивно доказати да ни тема Пелопонез ни тема Никопољ нису никада биле подређене теми Хелади. Јасан доказ за то дају нам познати спискови византијских функционера, у којима се, према једном тачно утврђеном хијерархијском реду, наводе сви достојанственици Царства, а међу осталима и сви тематски стратези. Ранг појединих тематских стратега и њихов међусобни хијерархијски однос одређује се према значају тема којима се они налазе на

[23] De them. 41,9: ὅτε οὖν ἐγένετο ὁ μερισμὸς τῶν θεμάτων.
[24] *Diehl*, op. cit. 282 sq. *Gelzer*, op. cit. 77 sq.
[25] De adm. imp. 50, 83 (ed. *Moravcsik-Jenkins*).
[26] Ib. 42, 31.
[27] Ib. 50, 90 (паралела горе наведеном податку о Кападокији).
[28] Cf. *Diehl*, op. cit. 279 sq.
[29] В. горе наведени податак из Teoph. I, 405.

челу, јер свака тема има у тој хијерархији своје тачно одређено место које јој припада према њеном рангу.

Да видимо прво какав је хијерархијски однос између старих малоазијских тема и оних тематских јединица које су доцније из њих издвојене. Сасвим природно, теме матице увек имају виши ранг него оне теме које су се из њих издвојиле, а које су првобитно биле њихове турме. На челу свих тема налази се тема Анатолика, иза ње долази тема Арменијака, тек онда се јавља тема Тракесијанаца, најславнија и најважнија од некадашњих турма Анатолијске теме, затим долази тема Опсикија, а тек иза тога тема Букеларија, издвојена из теме Опсикија, па се онда ређају остале теме, настале дељењем матичних малоазијских тема, и то: Кападокија, Харсијанон, Колонија, Пафлагонија итд.[30]

Какав је, међутим, хијерархијски однос између тема на грчком подручју? Да су теме Пелопонез и Никопољ првобитно биле турме подређене теми Хелади, како се то обично сматра, јасно је да би тема Хелада заузимала виши ранг но
[70] ма која од њих. У ствари, видимо сасвим супротно. Највиши ранг међу свима „западним" темама има Пелопонез (Тракија и Македонија убрајају се у источне теме), одмах иза ње долази Никопољ, затим поморска малоазијска тема Кивириота, па тек онда се јавља Хелада.[31] Према томе, тема Хелада има нижи ранг и од теме Пелопонез и од теме Никопољ, а то је најјачи и апсолутно сигурни доказ да тема Хелада никада није била матична тема на грчком подручју, као што су то биле теме Анатолика, Арменијака и Опсикија у Малој Азији, и да области Пелопонеза и Никопоља никада нису потпадале под тему Хеладу, већ су се формирале као теме независно од ње, на једном подручју на које се она није никада простирала.

Према томе, територија на Балканском полуострву коју је у првом периоду свог изграђивања обухватило тематско уређење била је врло ограничена. Видели смо да су од краја VII века на Балканском полуострву постојале само две теме. Тема Тракија се вероватно теоретски поклапала са старом Тракијском дијецезом, али јасно је да је она стварно заузимала мањи део те области, јер се њен већи део, како је тачно рекао већ Гелцер, налазио in partibus infidelium.[32] Тема Хелада, која нас овде првенствено занима, била је, као што смо утврдили, ограничена на источни део средње Грчке. И ово је било све. Сва остала територија Балканског полуострва остала је све до краја VIII века ван домашаја византијске управе. Истина, формално је постојала и дуго се одржавала стара Илирска префектура у Солуну, која се спомиње на више места у Чудима св. Димитрија, а на једном месту чак и у кореспонденцији Теодора Студите.[33] Међутим, нико не сумња у то да је у ствари управа Илирске префектуре била ограничена на сам град Солун, док је њена некадашња област била сва преплављена Словенима. Као што каже Гелцер, у свом нешто драстичном стилу, Илирска префектура се сматрала као изгубљена позиција византијске управе, као „фирма у ликвидацији".[34] Сем у неколико приморских градова, где се византијска власт одржавала усред словенског мора, сем на малим територијама близу саме престонице с једне, и у средњој Грчкој с друге стране, византијска управа дуго нигде није могла да се учврсти.

[30] Cf. *Beneševič*, Die byzantinischen Ranglisten, Byz-Neugr. Jahrb. 5 (1927) 118 sq., где су дате паралелно све основне ранглисте IX и X века.

[31] Ib. 120—121.

[32] *Gelzer*, op. cit. 25.

Да је то било тако и зашто је било тако, најбоље показује баш пример Пелопонеза. Заиста, тзв. Моневасијска хроника каже јасно и одређено да су Авари, односно Словени, још крајем VI века населили Пелопонез и да су га држали, не потчињавајући се ни цару Ромејаца ни ма коме другом, у току 218 година, од шесте године владавине цара Маврикија, тј. од 587 г, па све до четврте године владавине цара Нићифора I, тј. до 805 године.[35] Разуме се, под таквим [71]
приликама тамо није могла да буде уведена тематска управа, јер би то управо и значило потчињавање цару Ромејаца, које према изричној изјави Монемвасијске хронике, није постојало. О веродостојности и великој вредности овог извора данас не може бити сумње, нарочито после опсежних и темељних радова П. Хараниса.[36] Веровање да се ради о извору доцнијег порекла показало се неоснованим, пошто је С. Кујеас објавио једну схолију ученог архиепископа Арете Цезаријског из 932. г, који се, сасвим очигледно, користи истим

[33] Miracula St. Demetrii, *Migne* P. G. 116, 1204 A, 1220 C, 1265, A, 1272 A, 1276 C, 1292 D. Theod. St., Ep. I, 3, *Migne* P. G. 99, 917. Cf. Gelzer, op. cit. 35 sq. *Bury*, A History of the Eastern Roman Empire 223 sq. Dvornik, op. cit. 6.

[34] *Gelzer*, op. cit. 41.

[35] ed. N. Βέης, op. cit. 67 sq.

[36] В. нарочито његову последњу велику студију: P. *Charanis*, The Chronicle of Monemvasia and the Question of the Slavonic Settlements in Greece, Dumbarton Oaks Papers 5 (1950) 141 sq.

извором као и Монемвасијска хроника.[37] Уосталом, подаци Монемвасијске хронике нису никако усамљени. Исто нам казује у основи и житије св. Вилибалда, епископа Ајхштетског (око 723—728), који се на путу за Свету Земљу зауставио у Монемвасији, па је констатовао да се тај град налази у „словенској земљи".[38] О истом сведочи и чувена изјава Константина Порфирогенита о Пелопонезу средином VIII века: ἐσθλαβώθη δὲ πᾶσα ἡ χώρα καὶ γέγονε βάρβαρος.[39] А сви ови подаци литерарних извора, различити по пореклу, али потпуно подударни по садржини, налазе потврду с једне стране, у топономастичком материјалу који, као што је познато, показује огроман број словенских назива на Пелопонезу,[40] а с друге стране, што је мање запажено, у археолошкој и нарочито у нумизматичкој грађи. Као што је недавно врло лепо истакао А. Бон, византијски новац нађен на Пелопонезу, доста бројан из времена пре краја VI века, веома је малобројан, напротив, од VII века до првих деценија IX века, чак и у самом Коринту, а затим поново пристиже у знатно већем броју. Тако, на пример, само из доба владавине Василија I (867—886) нађено је 265, а за време од 668. до 811. г. свега 13 комада новца, што свакако није случајно, већ показује да је веза између Византије и Пелопонеза у VII и VIII веку била скоро сасвим прекинута.[41]

Када је византијска власт почела да јача у јужној Грчкој и када се приступило изграђивању тематске управе на Пелопонезу? Опште је мишљење да је тема Пелопонез основана — односно, како се досада тврдило, издвојена из теме Хеладе — у доба цара Нићифора I (802—811), пошто су Византинци успели да савладају пелопонеске Словене и да
[72] осујете њихов напад на Патрас, о коме нам детаљно прича Константин Порфирогенит. Међутим, управо Порфирогенитов приказ, који је послужио као основа за ову тезу, сасвим јасно показује да је тема Пелопонез већ постојала за време

[37] Σ. Κουγέας, Ἐπὶ τοῦ καλουμένου χρονικοῦ „Περὶ τῆς κτίσεως τῆς Μονεμβασίας", Νέος Ἑλληνομνήμων 9 (1912) 473 sq. Cf. Charanis, op. cit., који наводи најважнији део из Монемвасијске хронике и Арстину белешку у оригиналу и енглеском преводу.
[38] Vita S. Willibaldi, MGH SS XV, 93.
[39] De them. 53, 18.
[40] Уп. нарочито *M. Vasmer*, Die Slaven in Griechenland, Berlin 1941.
[41] *A. Bon*, Le problème slave dans le Péloponnèse à la lumière de l'archéologie, Byzantion 20 (1950) 13 sq. В. сада и A. Bon, Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204, Paris 1951. Наш рад је био већ завршен када нам је стигла ова лепа и садржајна књига. Њени резултати се ни у чему битно не косе с нашим закључцима а у многоме их и потврђују.

опсаде Патраса и да, према томе, њено оснивање није било резултат победе над Словенима код Патраса. Овај приказ изричио говори о Пелопонеској теми, кад каже да су Словени, који су живели у теми Пелопонез, решили да се побуне.[42] Истина, Константин Порфирогенит често употребљава реч тема у општем смислу области или покрајине, али у наведеном приказу та реч свакако има технички смисао и значи управо тему. Штавише, мало даље Константин говори и о стратегу те теме. Становници опседнутог града очекивали су помоћ од стратега, а овај се налазио „на ивици теме, у граду Коринту".[43] Није сасвим схватљиво како се могло веровати да је стратег, који се налазио „на ивици теме", у Коринту, могао бити стратег Хеладе.[44] Потпуно је очигледно да се ради о стратегу теме Пелопонеза. Заиста, може се сасвим лепо рећи да се Коринт налази на крају теме ако се мисли на тему Пелопонез, али се то никако не може рећи ако се мисли на тему Хеладу, ма каква да је била њена територија. Дакле, тема Пелопонез је већ постојала за време словенског напада на Патрас, а није створена тек после победе над Словенима почетком IX века.

Са овим закључком потпуно се слажу и подаци Монемвасијске хронике. Пошто је испричао како су Словени, непотчињени ни цару Ромејаца ни ма коме другом, држали Пелопонез у току 218 година, аутор Монемвасијске хронике додаје: „Само источни део Пелопонеза, од Коринта до Малеје, остао је због своје стрменитости и непроходности слободан од Словена, те је у тај део цар Ромејаца слао стратега".[45] Један од тих стратега, који је водио порекло из породице Склира, сукобио се са Словенима, потукао их до ногу и омогућио старим становницима да поврате своје. Било је то у доба цара Нићифора, па је очигледно у питању она иста победа над Словенима о којој прича и Константин Порфи-

[42] De adm. imp. 49,5: καὶ οὗτοι ἐν τῷ θέματι ὄντες Πελοποννήσου.
[43] De adm. imp. 49, 13: πρὸς τὴν ἄκραν τοῦ θέματος ἐν κάστρῳ Κορίνθου.
[44] Уп. нпр. Dvornik, op. cit. 8, n. 3.
[45] N. Βέης, op. cit. 68 sq. Charanis, op. cit. 147 sq. Није сасвим тачан *Харанисов* превод: „And to that part a strategus of the Peloponnesus continued to be sent by the Emperor of the Romans". Ово би се могло схватити као да се наставило са слањем стратега још из времена пре доласка Словена крајем VI века, што је свакако немогуће, јер онда још није ни постојао појам тематског стратега. Међутим, текст каже само да је цар Ромејаца слао у овај део стратега Пелопонеза (στρατηγὸς Πελοποννήσου ἐν αὐτῷ τῷ μέρει ὑπὸ τοῦ Ῥωμαίων βασιλέως κατεπέμπετο).

рогенит. Према томе, и Монемвасијска хроника показује да
је тема на Пелопонезу постојала и пре победе над Словенима
код Патраса макар и ограничена само на источни део полу-
[73] острва.[46] Стратег који је ту победу однео није био први
стратег Пелопонеза, већ, како то истиче Монемвасијска хро-
ника, „један од тих стратега“ које је слао на Пелопонез
византијски цар.[47]

Није искључено да је тема Пелопонез створена већ после похода логотета Ставракија из 783. г, који смо горе укратко споменули. Према Теофану, Ставракије је онда однео велику победу над Словенима и у Хелади и на Пелопонезу. Његова победа била је тако значајна да му је по повратку у Цариград приређен тријумф.[48] Пошто смо утврдили да је тема Пелопонез настала пре победе из времена Нићи-

[46] У прилог мишљења да је тема Пелопонез основана под Нићифором I *V. Laurent*, Sceaux byzantins inédits, Byz. Z. 33 (1933) 339 позива се управо на Монемвасијску хронику и схолију Арете Цезаријског. Аретина схолија (Κουγέας, op. cit. 475) на први поглед могла би се у том смислу заиста протумачити, али само због тога што је Арета скратио текст како се види из упоређења његове белешке са дотичним местом Монемвасијске хронике (Βέης, op. cit. 68; наводи га и Κουγέας, loc. cit.), која, напротив, као што смо рекли, изрично каже да су се у источни део Пелопонеза стратези слали већ и раније.

[47] Изгледа да Монемвасијска хроника греши кад тврди да је овај стратег, који је ратовао на Пелопонезу 805. г., био из рода Склира. Анонимни писац историје Лава Јерменина (Scriptor Incertus de Leone Armenio, p. 336, 8) изрично каже да је Лава Склира поставио за стратега Пелопонеза Михаило I (811—813). Βέης, op. cit. 78 sq. поклања више вере Монемвасијској хроници и сматра да је Лав Склир био постављен за стратега раније него што то наводи анонимни писац историје Лава V. Међутим, податак анонимног писца толико је одређен да се тешко може посумњати у његову тачност. На основу спомена Склира као пелопонеског стратега и у анонимној историји Лава Јерменина и у Монемвасијској хроници, Charanis, op. cit. 153 sq. изнео је претпоставку да се Монемвасијска хроника користила као извором оним изгубљеним делом чији су се делови — као што је сјајно доказао H. Grégoire, Un nouveau fragment du „Scriptor Incertus de Leone Armenio“, Byzantion 11 (1936) 417 sq.; Du nouveau sur la chronographie byzantine: le „Scriptor Incertus de Leone Armenio“ est le dernier continuateur de Malalas, Bull. de la Classe des Lettres de l'Acad. Royale de Belgique 22 (1936) 420 sq — сачували у Историји Лава Јерменина и у Извештају о походу Нићифора I (в. у Зборнику радова Виз. инст. 1, 1952, расправу Л. Томић). Ако се аутор Монемвасијске хронике заиста служио овим делом, он је могао име Склира, које је у њему нашао као име једног узгред споменутог стратега Пелопонеза, пренети на оног пелопонеског стратега који у његовом приказу игра тако значају улогу, а чије име можда није нашао у свом извору.

[48] Theonhanes, I. 457, 4. Cf. Dvornik, op. cit. 41 sq.

фора I, највероватније је претпоставити да је њено формирање било резултат Ставракијевог похода из 783. г.[49] Истина, као што се види из Монемвасијске хронике, тема Пелопонез је у почетку остала ограничена на источни део полуострва, па изгледа да је тек нова победа над Словенима, после опсаде Патраса, коју и Монамвасијска хроника и Константин Порфирогенит сматрају као почетни датум ослобођења Пелопонеза после више од двестогодишње превласти Словена, проширила и учврстила византијску власт на Пелопонезу, иако није могла да је сасвим осигура од даљих сукоба са Словенима и озбиљних криза.

Тема Кефаленија, за коју се такође без разлога сма-
трало да је настала издвајањем из теме Хеладе, створена је
најкасније почетком IX века. Стратег ове теме, која је обу- [74]
хватала Јонска острва, поменут је први пут 809. г.[50] Тема

[49] *Mordtmann*, Rev. arch. 1877, I, 294, № 7 објавио је печат Исаје, царског протоспатарија и стратега Пелопонеза и ставио га је у крај VIII века. *Schlumberger*, Sigillographie de l' Empire byzantin, 179, n. 5 поново је донео тај печат, преузевши и Мортманово датовање. Ово датовање је можда несигурно, али се не може више рећи да је оно немогуће (cf. *Dvornik*, op. cit. 8, n. 4), пошто је тема Пелопонез настала тек у IX веку. *Панченко*, Каталог моливдовулов, Изв. Русск. Археол. Инст. в Константинополе 13 (1901) 101 објавио је печат Теофилакта, царског протоспатарија и турмарха Пелопонеза, који ставља такође у VIII век. Примедба Панченка да печат пелопонеског турмарха из VIII века потврђује мишљење да Пелопонез у VIII веку још није био самостална тема није основано: турмарх једне области може у извесним случајевима да буде потчињен стратегу једне друге, шире области, али може наравно да буде потчињен и стратегу исте области. *N. Bees*, Zur Sigillographie der byzantinischen Themen Peloponnes und Hellas, Виз. Врем. 21 (1914) 92 хтео би да доведе овај печат у везу са Теофилактом, високим функционером, „можда стратегом“ Пелопонеза, који се спомиње у житију св. Петра, епископа Аргоса, и ради тога га ставља у X век, али као доказ за ову идентификацију служи му само сличност имена. Исто тако печат Лава, царског протоспатарија и стратега Пелопонеза, који је издао *Schlumberger*, op. cit. 181, *Bees*, op. cit. 91 sq. приписује горе споменутом пелопонеском стратегу Лаву Склиру, иако га је *Schlumberger* ставио у X—XI век.

[50] Einh. Annal., MGH SS I, 196 sq. *Панченко*, нав. д. 117 објављује печат, који по његовом мишљењу припада једном стратегу Кефаленије, а потиче из VII—VIII века, али је његово читање сасвим несигурно. — Подаци Константина Порфирогенита о теми Кефаленија су погрешни: није тачно да је Кефаленија била турма теме Лангобардија а да је постала тема тек за време Лава VI (De adm. Imp. 50, 85), јер је тема Кефаленија забележена у Тактикону Успенског средином IX века, и то пре Лангобардије; с друге стране, чињеница да се Кефаленија наводи као тема у свим познатим ранглистама, и то чак испред Солунске и Драчке теме (Beneševič, op. cit. 120—121), доказује погрешност друге Константинове тврдње, која је у против-

Никопољ у епирском подручју формирала се знатно доцније, тек у другој половини IX века. Тактикон Успенског, састављен између 842. и 856. г., не спомиње још ту тему.[51] Међутим, она се јавља у списковима Филотејевог Клиторологија, састављеног 899. г., и то, као што смо већ нагласили, одмах иза теме Пелопонеза, а испред теме Хеладе.[52]

Упоредо са стварањем нових тема на грчком подручју одигравао се исти процес и у другим областима Балканског полуострва. Већ 802. г. спомиње се тема Македонија,[53] која, уосталом, нема у ствари много заједничког са Македонијом, већ обухвата северозападни део Тракије. Лемерл је убедљиво доказао да је тема Македонија настала између 789. и 802. г,[54] дакле отприлике у исто време као и тема Пелопонез на југу. У првој половини IX века организоване су као теме и области Солуна и Драча. Солун, главно упориште Византијског Царства на Јегејском мору, први пут се спомиње као тема око 836. г;[55] Драч, главно византијско упориште на Јадрану, неколико година доцније, у Тактикону Успенског.[56] Али, разуме се да се тиме одређује само горња граница њиховог оснивања. У нешто доцније време спада постанак, с једне стране теме Далмације, чије је оснивање било одраз јачања византијске власти на далматинској обали, а с друге стране теме Стримон, која се пружала дуж морске обале
[75] између Струме и Месте, са главним упориштем у Серу. Тема Далмација јавља се у Тактикону Успенског као архонтија, а тек у Филотејевим списковима као права тема.[57]

речности са оном првом, а према којој Кефаленија никад није ни била права тема, већ је била повезана са темом Пелопонезом (De them. 54, 7).

[51] За хронологију Тактикона Успенског в. *Bury*, The Imperial Administrative System in the Ninth Century (1911) 11 sq. Кириакидис, op. cit. 235 sq. покушава да докаже да Тактикон Успенског није настао, како то каже његов наслов, за време цара Михаила III и царице Теодоре (842—856), него већ почетком IX века, али његова аргументација не изгледа убедљива. Овим питањем мислим да се позабавим посебно, на другом месту. — В. сада у овој књизи, стр. 157 сл.

[52] *Bury*, Imp. Adm. System 136, 36; 146, 34. Benešević, op. cit. 120—121.

[53] Theophanes, I, 475, 22.

[54] *Lemerle*, op. cit. 122 sq.

[55] *Dvornik*, La vie de saint Grégoire le Décapolite, Paris 1926, 62, 23.

[56] *Ф. И. Успенский*, Византийская табель о рангах, Изв. Русск. Археол. Инст. в Константинополе 3 (1898) 115. Benešević, op. cit. 120—121.

[57] *Успенский*, op. cit. 124 и 126; Bury, op. cit. 137, 6 и 147,7. Benešević, op. cit. 122—123.

Тема Стримон уопште се не спомиње у Тактикону Успенског, него се јавља тек код Филотеја, али је, према Лемерлу, настала већ средином IX века.[58] Ми се нећемо упуштати у компликовани проблем постанка теме Стримона и у још компликованији проблем постанка теме Далмације, јер би нас то одвело и сувише далеко од нашег основног проблема, генезе тема Хеладе и Полонеза. Осврнули смо се са неколико речи на теме ван грчког подручја само да бисмо своје посматрање ставили у оквир општег развитка тематског уређења на Балканском полуострву, јер само у том општем оквиру добија свој прави значај и историја оних тема које смо овде посматрали.

Да закључимо. Словенска сеоба уништила је византијску власт на Балкану, ограничивши је на поједине приморске градове. Успостављање византијске власти на ширем подручју путем организације тема отпочело је овде доцкан, пола века доцније него у Малој Азији, и развијало се споро. Тек око 680. г. створена је прва тема на Балканском полуострву, тема Тракија. Десетак година доцније основана је тема Хелада у источном делу средње Грчке. Тиме се завршава прва фаза изграђивања тематског уређења на Балканском полуострву: у току читавог века после тога није створена на Балкану ниједна нова тема. Тек крајем VIII века, после оштрих борби, наступа преокрет, и изграђивање тематске управе на Балканском полуострву узима новог и јачег маха. Тада се формирају, с једне стране тема Македонија у северозападној Тракији, а с друге стране, тема Пелопонез, у јужној Грчкој и тема Кефаленија на Јонским острвима. После тога се сразмерно брзо јављају све нове и нове теме: тематску организацију добијају области Солуна и Драча; затим се тематска управа уводи у пределима изнад и испод Драча оснивањем теме Далмације и теме Никопоља у епирском подручју и, најзад, Солунска тема се повезује са трачким темама Тракијом и Македонијом, оснивањем теме Стримона.

Ово постепено изграђивање византијског тематског система на Балканском полуострву одражава, како смо рекли на почетку, процес постепеног успостављања византијске власти у извесним балканским областима, из којих је она била потиснута словенском сеобом, процес поновне политичке реокупације тих области, као и њихове културне рехеленизације. У току прва два века после словенске сеобе

[58] *Lemerle*, op. cit. 124 sq.

овај процес је имао веома ограничене резултате, али је затим добио већег замаха, па је до средине IX века Византија успела да оивичи својим темама скоро све обале Балканског полуострва. На томе су се, пак, успеси византијске реокупације зауставили. У обалским пределима, приступачним њеној поморској моћи, пуним старих лука и градова, у које је словенска сеоба била потиснула старо грчко, односно романско становништво, Византија је успоставила, вековним напорима, своју власт и свој управни систем, али је унутрашњост Балканског полуострва остала и даље ван њеног домашаја.

Зборник радова Византолошког института Српске академије наука 1 (1952) 64—75.

ТАКТИКОН УСПЕНСКОГ И ТАКТИКОН БЕНЕШЕВИЋА

О ВРЕМЕНУ ЊИХОВОГ ПОСТАНКА

Ми смо релативно добро обавештени о чиновничком апарату Византијског Царства у IX и X веку, пре свега захваљујући томе што су се из овог времена сачували специјални спискови у којима се према одређеном хијерархијском реду набрајају функције и почасне титуле тадашњих византијских достојанственика. Поред познатих списа Константина Порфирогенита, ови спискови, садржани у тзв. Тактикону Успенског, Филотејевом Клиторологиону и Тактикону Бенешевића, пружају најпотпунију и најпоузданију грађу за проучавање византијског управног система у доба Аморијске и Македонске династије. Они чине срж око које се групишу мање-више случајни подаци осталих извора. Јасно је, међутим, да се ови драгоцени документи могу стварно користити за проучавање развитка византијског управног система само онда ако се тачно зна време њиховог постанка.

Време постанка Филотејевог Клиторологиона не изазива никакве сумње, јер је тај спис прецизно датиран у самом наслову: он је састављен под Лавом VI, у септембру 899. г.[1]

Наслов Тактикона Успенског (даље ТУ) не даје одређеног датума, али ипак наводи имена владара: цара Михаила III и царице Теодоре, у чије је време тај списак састављен;[2] међутим, тачност овог навода недавно је доведена у сумњу, па се већ због тога јавља потреба за поновним испитивањем хронологије овог најстаријег списка византијских чиновника.

[1] *J. B. Bury*, The Imperial Administrative System in the Ninth Century, with a Revised Text of the Kletorologion of Philotheos, London 1911, p. 132.

[2] *Ф. И. Успенский*, Византийская табель о рангах, Изв. Русск. Археол. Инст. в Константинополе 3 (1898) 109.

Наслов Тактикона Бенешевића (даље ТБ) не садржи никакве хронолошке податке,[3] тако да се његово време може одредити само унутрашњом анализом његових података, те су у науци предлагана различита датовања која се разилазе скоро за пола века.

[40] Ми ћемо покушати прво да рашчистимо питање хронологије ТУ, да утврдимо да ли тај списак стварно спада у време на које његов наслов указује и да видимо да ли се у границама тог временског размака може прецизније датирати, а затим да расветлимо и замршени проблем хронологије ТБ подробнијом анализом и упоређивањем његових података са подацима других извора.

I

Објављујући Тактикон, који у науци носи његово име, Ф. И. Успенски се није зауставио на проблему његове хронологије. Овом проблему пришао је тек Џ. Б. Бјури у изврсном коментару којим је пропратио своје критичко издање Филотејевог Клиторологиона.[4] Пошто је ТУ, према његовом наслову, састављен за владе цара Михаила III и царице Теодоре, Бјури га је ставио у време од 842—856. г, полазећи од тога да је Михаило III наследио очев престо 21 јануара 842. г, а да је царица Теодора изгубила власт почетком 856. године.[5] Поред тога, Бјури је упозорио на више елемената у самом спису који потврђују ово датовање. Заиста, ТУ спомиње стратега Климата, тј. Херсона, а познато је да је Херсонска стратегија основана под царем Теофилом (829—842), и то око 834. године.[6] С друге стране, тема Колонија, која је први пут забележена 863. г. (Theoph. cont. 181, 12), не спомиње се још у ТУ. Тема Харсијанон, која се први пут јавља као тема 873. г. (Genes. 122, 20), у ТУ још је клисура, као и у списковима арапских географа који се односе на време од 838—845, па и у самим византијским изворима све до 863. г. (Theoph. cont. 181, 15). Најзад, стратег теме Халдије спомиње се први пут код арапских географа и у ТУ, а како

[3] *V. N. Benešević*, Die byzantinischen Ranglisten nach dem Kletorologion Philothei und nach den Jerusalemer Handschriften, Byz.-Neugr. Jahrb. 5 (1926) 109.

[4] *Bury*, op. cit. 12 sq.

[5] *F. Hirsch*, Byzantinische Studien (1876) 60 sq. Bury, History of the Eastern Roman Empire (1912) 469 sq.

[6] *Bury*, Eastern Rom. Empire 414 sq.

је доцније показао исти Бјури, врло је вероватно да је тема Халдија основана у вези са победоносним походом цара Теофила у област Понта 837. г.[7]

Значај ових аргумената је очигледан, па се стога Бјуријево датовање дуже времена сматрало као сигурно. Међутим, недавно је познати грчки историчар Киријакидис довео у сумњу тачност овог датовања и покушао да докаже да је ТУ настао почетком IX века, и то између 809. и 828. г.[8]

Киријакидис тврди да временски податак, који даје наслов ТУ, нема одлучујућег значаја, јер је могао бити додат доцније. Ова тврдња мора да изненади, јер свако ће се питати: ко би и зашто дошао доцније на мисао да припише тај спис управо Михаилу III и царици Теодори? На ово пи-
тање Киријакидис не даје одговора. Чини нам се да Кири- [41]
јакидис и сувише олако прелази преко податка садржаног у наслову ТУ. Очигледно је да би се тај податак могао одбацити само онда кад би за то постојали нарочито јаки разлози који би непобитно доказивали да је датовање ТУ у доба Михаила III и царице Теодоре немогуће а да аргументи којима је Бјури успео да поткрепи ово питање не стоје.

Киријакидис сматра да ТУ није могао настати у доба Михаила III и царице Теодоре зато што се у њему спомиње стратег Крита, који су Византинци изгубили већ око 828. г., и архонт Далмације, у којој византијска власт од времена Михаила II (820—829) па све до Василија I (867—886) није постојала. Покушавајући да побије Бјуријеве аргументе, Киријакидис оставља на страну запажања у вези са темама Колонија и Харсијанон, која су од значаја, пре свега, за утврђивање горње границе времена постанка ТУ, а главну пажњу, што је и природно, посвећује питању о времену оснивања тема Халдија и Херсон. Киријакидис не превиђа јачину аргумената које је Бјури навео у корист претпоставке да је тема Халдија постала тек око 837. г, али и истиче да тај датум није нигде изрично забележен и да се према томе Бјуријева хронологија у погледу постанка ове теме заснива, иако на вероватним и оштроумним, ипак само хипотетичним закључцима.

Но ако спомен стратега теме Халдија у ТУ јако отежава тезу о постанку овог списа почетком IX века, то је спомен херсонског стратега чини потпуно немогућом и има

[7] *Bury*, Eastern Rom. Empire 261.

[8] Στ. Π. Κυριακίδου, Βυζαντιναὶ μελέται, ἐν Θεσσαλονίκῃ, II—V, 1937, 235 κ. τ. λ.

у том погледу управо одлучујући значај. Јер, док се за тему Халдија само претпоставља, истина са врло јаким разлозима, да је настала за време Теофила, дотле се то за херсонску тему сасвим позитивно зна. Позната је Порфирогенитова прича о првом стратегу те теме, спатарокандидату Петрони, која се углавном подударно доноси и у De administrando imperio и у Vita Basilii.[9] На позив хазарског кагана, Петрона је подигао на ушћу Дона тврђаву Саркел, али, кад се вратио у Цариград, саветовао је цару Теофилу да постави у Херсону свог стратега и да се не узда у месне прваке и архонте (πρωτεύουσί τε καὶ ἄρχουσι), ако жели да сачува власт над тим градом и његовом облашћу. „Јер, објашњава Константин Порфирогенит, све до времена цара Теофила тамо се није слао стратег одавде већ је свим управљао тзв. поглавар с оцима града". Цар Теофил је прихватио овај савет и за првог стратега Херсона поставио самог Петрону, доделивши му титулу протоспатарија и наредивши да се локални представници власти потчињавају њему. „Од тада и све до данас, завршава Константин Порфирогенит, остао је на снази обичај да се стратег у Херсон шаље одавде."

Према томе, јасно је да је византијска стратегија на јужној обали Крима основана тек под царем Теофилом и да
[42] ТУ, који наводи ову стратегију, није никако могао настати
пре, него је морао настати после њеног оснивања. Киријакидис покушава да умањи тежину овог сведочанства позивајући се на то да се у ТУ наводи стратег τῶν Κλιμάτων, а не стратег Херсона, па чак и каже: „Ма шта да су били Климати код Херсона које спомиње Порфирогенит, спомен њиховог стратега, а не стратега Херсона, упућује нас на време пре 834. г., кад је овај град према истом писцу био потчињен властитим архонтима."[10] Међутим, никакве стварне разлике између једног и другог нема, јер је сасвим очигледно да се ту може радити само о кримским Климатима, у шта не сумња ни сам Киријакидис. Довољно је познато да се појам Климата најчешће употребљава баш за градове на јужној обали Крима, тако да се претворио у прави географски назив за ознаку тих градова.[11] Неоспорно је да управо о овим Климатима говори Константин Порфирогенит. И према њему

[9] De adm. imp. 42, 20 sq. (ed. Moravcsik-Jenkins). Theoph. cont. 122 sq.

[10] *Киријакидис*, н. д. 236 сл.

[11] *В. Г. Васильевский*, Записка греческого топарха, Труды II (1909) 197 тачно каже да за јужне области Крима израз Климати „из нарицательного имени превратился в собственное".

и према другим изворима, које и сам Киријакидис једним делом наводи у примедби, тако су се називали градови (κάστρα) од Херсона до Боспора.[13] Тај израз стално се употребљава у вези са Херсоном, па се каже Χερσὼν καὶ τὰ κλίματα,[13] понекад чак Χερσὼν καὶ τὰ λοιπὰ κλίματα[14] или τὰ τῆς Χερσῶνος κλίματα[15]. Стога су сви који су досада додиривали питање херсонске теме, без изузетка и без икаквог колебања, идентификовали стратега Климата са стратегом Херсона, и то са пуно права. Заиста, није јасно како Киријакидис конкретно замишља ствар узимајући да је пре стварања херсонске теме под Теофилом већ постојала тема Климата. Да ли то треба да значи да је тема Херсона створена 834. г. на истом терену поред већ постојеће теме Климата или да је Теофилова тема Херсона заменила дотадашњу тему Климата, тј. да се извршила само промена назива? Но, и једна и друга претпоставка директно се коси са сведочанством Константина Порфирогенита, који нам изричито каже да пре Теофила у тој области није било никакве византијске теме, да су њом управљали представници месних власти и да је управо ово стање било узрок оснивању византијске стратегије у Херсону уз потчињење локалних власти византијском стратегу. Ова нова византијска стратегија могла се, сасвим природно, називати и тема τῶν Κλιμάτων и тема Χερσῶνος. Најзанимљивије је то да се оба термина употребљавају управо у ТУ. С једне стране, спомиње се ὁ πατρίκιος καὶ στρατηγὸς τῶν
κλιμάτων, а с друге стране, јављају се и οἱ ἄρχοντες χερσῶνος.[16] [43]
Нема сумње да су то управо они архонти о којима нам говори горе наведени Порфирогенитов извештај: представници локалне власти који су увођењем тематског уређења у Херсону били потчињени византијском стратегу.[17] Према томе, ТУ потпуно верно одражава стање које је настало у Херсону оснивањем херсонске теме: међу тематским стратезима цитира се стратег херсонске теме — стратег Климата а међу функционерима потчињеним стратегу — архонти Херсона.

У ТУ није редак случај да се поред стратега извесне

[12] De adm. imp. 42, 72: ἀπὸ δὲ Χερσῶνος μέχρι Βοσπόρου εἰσὶν τὰ κάστρα τῶν κλιμάτων.

[13] Theoph. I, 332, 4; 451, 1. De adm. imp. 1, 27; 11, 8, 10, 12; 42, 81. Χερσὼν καὶ Βόσποροος καὶ τὰ κλίματα: De adm. imp. 42, 85. Cf. Vita Theod. Stud., *Migne* P. G. 99, 253. Theoph. I 377, 25.

[14] De them. 12, 3 (ed. Pertusi). De adm. imp. 37, 38. Theoph. I 377, 26.

[15] Theoph. I 351, 19.

[16] ТУ (в. прим. 2), стр. 115 и 124.

[17] Представнике локалне власти види у њима и *Beneševič*, op. cit. 156, па и сам *Bury*, Eastern Rom. Empire 223, n. 2.

теме наводи и архонт односно дукс те исте теме, понекад чак и један и други. Бјури је то тумачио претпоставком да су те области прво биле архонтије, да су затим подигнуте на степен стратегије, а да је састављач списка, уносећи ново звање управника тих области, заборављао да брише њихова стара звања, услед чега се управници извесних области јављају у ТУ и под новим звањем стратега и под старим звањем архонта. Претпостављати омашке и заборавност састављача свакако није најсрећнији начин интерпретације, поготову ако се те тобожње омашке понављају у читавом низу случајева и такорећи прелазе у систем. У ствари ту се и ради о одређеном систему, који нам можда није сасвим јасан у детаљима, али је потпуно јасан у својој суштини. Додуше, тамо где се наводи архонт или дукс неке области, док се стратег те области не спомиње, ми свакако имамо право да закључимо да се ради о административној јединици нижег ранга, чији управник у то доба још није имао ранг стратега, као на пример архонт Далмације, или је био подређен стратегу друге, више јединице, као на пример дукс Калабрије, који је био потчињен стратегу Сицилије. Међутим, у оним случајевима где се поред стратега јављају архонти или дукси исте теме, дакле у случајевима који су пре свега бунили Бјурија и које је он тумачио као грешке, ти архонти или дукси нису ништа друго него помоћници стратега, управо подређени му представници локалне власти.

Као што је познато, највиши војни функционери у темама после стратега и најближи њихови помоћници били су по правилу турмарси. Но, док у старим темама, које су чиниле језгро тематског уређења Царства, као у Анатоликону, Тракесиону, Опсикиону, Букелариону, Тракији, Македонији и др. ТУ наводи турмархе,[18] дотле се у периферним темама, у којима су се у то време свакако још одражавале традиције локалне организације власти, као у Дирахију, Херсону, на Криту, па и у Халдији, уместо тога, јављају архонти или дукси — локални представници власти пот-
[44] чињени стратегу.[19] Множински облик: οἱ ἄρχοντες Δυρραχίου, οἱ ἄρχοντες Χερσῶνος (чему одговарају οἱ τουρμάρχαι у Анатоликону, Тракесиону и Македонији) био би, разуме се, немогућ кад би се ту радило о ранијим управитељима тих тема, како је то претпостављао Бјури. Уз то, Спиридакис је скоро упозорио на то да се стратег Крита спомиње већ у житију Стефана Новог, који је страдао као присталица икона 767. г., а чије је житије састављено, на основу старијих података, 808 г.[10a] Према томе, стратегија на Криту постојала је дуго пре састављања ТУ.

Дакле, у потпуној сагласности са подацима Константина Порфирогенита о оснивању херсонске теме, ТУ цитира стратега те теме међу тематским стратезима, а међу помоћницима стратега локалне прваке — архонте херсонске области. Како је та тема основана под царем Теофилом око 834. г., и то у области у којој пре тога није било тематске организације, јасно је да је ТУ настао после 834. г., на шта сасвим јасно упућује и његов наслов. Но онда се поставља питање како објаснити чињеницу да се у ТУ спомиње и стратег (и архонт) Крита, кад се зна да је Византија изгубила Крит још крајем двадесетих година IX века, па и архонт Далмације, кад нам Константин Порфирогенит каже да је византијски утицај у Далмацији још од времена Михаила II (820—829) био сасвим опао? На ову тешкоћу указао је Киријакидис и управо ради ње је ставио ТУ у почетак IX века. Јер, ова му је тешкоћа изгледала тако велика да је он, као што смо видели, прешао и преко временског податка у наслову који јасно указује на четрдесете-педесете године IX века, и преко спомена тема Херсона—Климата и Халдије, који исто тако недвосмислено упућује на време после три-

[18] ТУ, стр. 123—124.

[19] ТУ, стр. 123—124. Сличан је био у суштини и положај тадашњег дукса Калабрије (ТУ, стр. 124), само што је он био потчињен стратегу Сицилије, као што сазнајемо из De adm. imp. 50,88. Архонт Далмације, кога ТУ спомиње после архонта Дирахија (стр. 124), како изгледа, није био потчињен неком другом стратегу, већ је био, како смо рекли, управитељ јединице нижег ранга, која у то време још није била добила ранг тематске стратегије. Јер, за разлику од горе наведених случајева стратег Далмације се не спомиње у ТУ, а тешко се може претпоставити да је архонт Далмације био потчињен стратегу Дирахија, који има под собом своје архонте Дирахија. Положај архонта Далмације може се донекле упоредити са положајем клисурараха у Малој Азији, управитеља административних јединица нижег степена — клисура, које су затим по правилу добијале ранг тема. Тако је и архонтија Далмације доцније — вероватно већ под Василијем I — постала права тема, те се у доцнијим списковима јавља стратег Далмације (Филотејев Клеторологион, ed. Bury 137, 6. 147, 7; ТБ стр. 122). Исто тако је доцније и дукат Калабрије постао стратегија (в. стр. 173).

[10a] Γ. Σπυριδάκη, Τὸ θέμα Κρήτης πρὸ τῆς κατακτήσεως τῆς νήσου ὑπὸ τῶν Ἀράβων, Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζ. Σπουδῶν 21 (1951) 59 сл., који претпоставља да је Крит организован као тема још за време Лава III (717—741).

десетак година, да би само могао да стави ТУ у доба пре пада Крита, који он датује у 828. г.[20]

[45] Међутим, у ствари ту нема никакве тешкоће и све се објашњава врло једноставно. Византинцима се сигурно није много журило да бришу своје изгубљене поседе, и тако се дешавало да су се представници тих области и после њиховог губитка водили у списковима још неколико деценија. То је сасвим природно, а може се и доказати да је то стварно тако било. Најбољи доказ за то пружа случај Сицилије. Као што се зна, Арабљани су освојили Сицилију током IX века, а 902. г. пало је и последње византијско упориште Таормина, после чега на Сицилији није остало ни стопе византијског земљишта. Међутим, и поред тога стратег Сицилије се наводи у ТБ,[21] који је настао, као што ћемо видети, двадесетих или тридесетих година X века, према Киријакидису чак и шездесетих година. Тема Сицилије јавља се и у Порфирогенитовом спису О темама, мада Порфирогенит сам изрично каже да Сицилија не припада више Византијском Царству. Само Калабрија с оне стране мореуза, каже Константин Порфирогенит, налази се у рукама хришћана, али она има свога стратега Калабрије. Дакле, стратег Сицилије се води међу византијским стратезима, а тема Сицилија међу византијским темама више деценија после коначног губитка Сицилије.[22] Према томе није никакво чудо да се стратег Крита наводи у ТУ двадесетак година после пада Крита. Тек по истеку дужег времена престао је, најзад, тај изгубљени посед да се наводи, па се стратег Крита не појављује више у списковима Филотеја ни у доцнијем списку ТБ. Исто важи, наравно, и за Далмацију. Константин Порфирогенит

[20] *Киријакидис*, н. д. 239. *A. Pertusi*, Constantino Pofrirogenito De thematibus (Studi e testi 160), Vaticano 1952, p. XV погрешно наводи да Киријакидис ставља ТУ у време од 809—834. г. Рекавши затим да прима Киријакидисов аргуменат који се односи на стратега Климата, а да му остале аргументе не прима, Пертузи закључује да се ТУ може датовати у време од 834—856. г. Међутим, направивши тако једну комплетну збрку, он у даљем излагању ставља ТУ у 842—856 (p. 27), или — ваљда омашком — у 840—856. г. (p. 42), а у коментару о херсонској теми (p. 182 sq.) уопште се и не осврће на Киријакидисова излагања.

[21] ТБ, стр. 120.

[22] Исто тако Константин Порфирогенит наводи и тему Кипар (De them. XV), мада сам каже да се Кипар налази у рукама Арабљана, да се привремено вратио Царству под Василијем I, дакле пре више но пола века, а да је затим после кратке владавине од свега седам година понова изгубљен.

нам каже да је Византија била изгубила своје позиције у Далмацији у доба Михаила II, па их је успоставила тек под Василијем I. Али то, разуме се, не значи да су Византинци од ње одмах дигли руке и пожурили да избришу архонта Далмације из својих спискова.

Спомен стратега (и архонта) Крита бунио је Бјурија, тим пре што би, према његовој теорији, истовремена појава стратега и архонта једне области требало да буде доказ да је та област тек пре кратког времена добила свог стратега, поред кога се његов претходник — архонт задржао у списку омашком састављача. „Било би чудновато", примећује сам Бјури, „кад би ова промена наступила у времену непосредно после губитка острва."[23] Стога је Бјури изнео претпоставку да је стратег Крита унет у ТУ у вези са критском експедицијом логотета Теоктиста 843. г., тј. да је био одређен, тако рећи унапред, у нади да ће се острво повра- [46]
тити. У том случају, каже Бјури, ТУ би био састављен 842/3. г. Међутим, ми смо видели да се спомен стратега изгубљеног острва објашњава на много једноставнији и природнији начин. Штавише, видели смо да је стратегија на Криту јамачно постојала већ у другој половини VIII века (в. горе, стр. 163). Према томе Бјуријева духовита али и доста натегнута хипотеза отпада, а са њом отпада и претпоставка да је ТУ састављен већ у првој години владе Михаила III.

Чини нам се, напротив, да је ТУ састављен у доцнијим годинама заједничке владе Михаила III и царице Теодоре и да сам његов наслов упућује на такав закључак. Навод наслова према коме је ТУ састављен за време цара Михаила и његове мајке Теодоре не упућује, наиме, на цео размак времена од доласка на престо Михаила III 842. г., па до пада царице Теодоре 856. г, како је то сматрао Бјури и како се то уопште прима. Првих година Михаилове владе као његова савладарка важила је, сем царице Теодоре, и његова сестра Текла, која се наводи као таква и на новцу, и у натписима, и у литерарним изворима. Доцније, међутим, Текла је отпала. Ми не знамо када и из којих разлога се то догодило, јер, изгледа да је Текла живела на двору све до преврата 856. г., када је отерана заједно са осталим царевим сестрама, али је чињеница да се у доцнијим годинама као Михаилова савладарка јавља само царица Теодора.

[23] *Bury*, Imp. Admin. System 14.

Из времена 842—856. г., ми имамо, наиме, две групе новца. На новцу првог типа на лицу је приказана царица Теодора, а на наличју Михаило као мало дете и Текла у одежди аугусте.[24] У исти временски размак спада и новац без ликовних представа, али са натписом: Μιχαήλ, Θεοδώρα καὶ Θέκλα ἐκ θεοῦ βασιλεῖς 'Ρωμαίων.[25] Други тип на лицу приказује Михаила и царицу Теодору, а на наличју Христа, док се Текла више не појављује. Михаило је још увек млад, без браде, али није више дете, него младић, исте висине као његова мајка.[26] Јасно је, према томе, да је прва група старија него друга, да је прво, поред царице Теодоре, као савладарка важила и Текла, а да је доцније тај положај задржала сама царица Теодора. О томе да је у првом периоду Текла стварно сматрана као савладарка свога брата не може бити ни најмање сумње, пошто је она на слици приказана у царском орнату, а у натпису, заједно са својим братом и мајком, укључена у титулу βασιλεῖς 'Ρωμαίων. Према томе, и у наслову ТУ свакако би била споменута и Текла да је овај списак настао у првом периоду Михаилове владавине, када је Текла уживала све царске почасти. Чињеница да се овде, као и на новцу другог типа, спомињу само Михаило и Теодора намеће закључак да је ТУ састављен у доцнијем времену, када је Текла била већ изгубила положај савладарке.

[47] За прецизније датирање ТУ важно би било знати колико је трајало Теклино савладарство, односно на које се време односи први а на које други тип горе поменутих новаца. Рот је датирао први тип у време „око 842. г. или доцније", а други тип у време „од око 852? (или раније) до 856. г.", док је у примедби напоменуо да је први тип, изгледа, кован приликом Михаиловог доласка на власт јануара 842. г., а други око 852. г. када је Михаило могао имати отприлике 13 година.[27] Разуме се, ова су датирања само нагађања, која не могу служити као чврст ослонац, тим пре што ни тачност податка Теофановог настављача, према коме је Михаило приликом ступања на престо имао само

[24] *Wroth*, Byz. Coins II, 429 sq., pl. XLIX, 14, 15.

[25] Ib. II, 431, pl. XLIX, 19.

[26] Ib. II. 430, pl. XLIX, 16. После тога, у времену од 856—866. г., Михаило се јавља сам, а 866/7. заједно са Василијем I.

[27] Ib. II, 430, n. 1.

три године, нимало није сигурно.[28] Ми морамо, дакле, да се упознамо и са другим изворима у којима се Текла спомиње као савладарка и да у њима потражимо сигурније податке о трајању њеног савладарства.

На градским зидинама Селимврије сачуван је натпис који говори о обнављању тог града за владе Михаила, Теодоре и Текле, „које је господ удостојио да владају на земљи": ἐπὶ Μιχαὴλ, Θεοδώρας καὶ Θέκλης, οὓς ἐδικαίωσεν κύριος βασιλεύειν ἐπὶ τῆς γῆς.[29] На жалост овај напис нема датума. Према томе он само потврђује да је Текла званично сматрана као савладарка свог брата, али не помаже да утврдимо колико је њено савладарство трајало.[30]

За нас је од много веће важности једно место из легенде о 42 аморијска мученика које не само потврђује, и то на сасвим недвосмислен начин, да је Текла била савладарка свога брата него садржи и један драгоцен хронолошки податак. Овде се каже, наиме, да су аморијски мученици умрли „6. марта, VIII индикта, 6353 (=845) године, када су ромејском државом владали Михаило, Теодора и Текла, хришћански и православни велики цареви": μηνὶ Μαρτίῳ ς', ἰνδικτιῶνος η', ἐν ἔτει ,ςτνγ', βασιλεύοντος τῆς 'Ρωμαίων ἀρχῆς Μιχαὴλ καὶ Θεοδώρας καὶ Θέκλης τῶν χριστιανικωτάτων καὶ ὀρθοδόξων μεγάλων βασιλέων.[31] Значај овог податка утолико је већи што се он налази у једном савременом спису.[32] Из овог текста се види да Теклино савладарство није било сасвим краткотрајно, да је она била савладарка свог брата најмање до 845. г., а можда, наравно, и дуже.

Према томе нећемо погрешити ако време настанка ТУ ограничимо на други период заједничке владавине Михаила III и царице Теодоре, на онај период када Текла није [48]
више улазила у царски колегијум, и да из временског размака од 842. до 856. г., који се узима као приближни датум за ТУ, искључимо бар прве три године. Другим речима,

[28] Као што је показао *E. Stein*, Postconsulat et αὐτοκρατορία, Annuaire de l'Inst. de Phil. et d'Hist. Or. 2 (1934) 899, n. 2, Михаило се родио по свој прилици већ око 836. г.

[29] CIG IV, 8683.

[30] Датовање издавача „Inter annos 842 et 855" је без вредности.

[31] Сказания о 42 аморийских мучениках и церковная служба им, изд. *В. Васильевский* и *П. Никитин*, Записки Имп. Акад. Наук, VIII серия, т. VII, № 2 (1905) 52, 7.

[32] Према *Никитину*, н. д. 262 и 272 легенда о аморијским мученицима састављена је по свој прилици између 6. марта 845. и 14. јуна 847. г.

могло би се примити да је ТУ настао у времену од 845. до 856. г., и то са напоменом да 845. г. представља само terminus post quem за састављање овог списка.

II

О хронологији ТБ, његов издавач В. Н. Бенешевић дао је само неколико кратких али садржајних и оштроумних напомена.[33] Одлучујући значај има, према Бенешевићу, чињеница да се у овом списку наводе теме Ликандос и Селевкија, основане између 913. и 944. г. Како међутим ТБ спомиње цара автократора а поред њега и „друге цареве, који седе с обе његове стране", то Бенешевић закључује да се овај списак односи на време цара Романа I Лакапина, и то после крунисања његових синова Стефана и Константина, које он ставља у 921. г., дакле у време између 921—944. г. Овај размак Бенешевић покушава даље да ограничи на време од 921. до 927. г. упозоравајући на то да се поглавар бугарске цркве, коме је Роман Лакапин 927. г. признао титулу патријарха, у ТБ не спомиње као патријах већ као архиепископ. Најзад, у прилог овог датовања говори, по мишљењу Бенешевића, и чињеница да се, у складу са црквеном политиком Романа Лакапина, римски папа цитира пре цариградског патријарха.

Међутим, има у ТБ један детаљ који се не слаже са овим датовањем. На то је добро упозорио Киријакидис.[34] У ТБ спомиње се проедар, а Лав Ђакон и Јован Скилица изричито кажу да је титулу проедра увео Нићифор Фока (963—969), који је после доласка на престо одликовао том новом титулом чувеног паракимомена Василија.[35] Додуше, ни Бенешевић није сасвим превидео ову тешкоћу. Али, он је сматрао да се, упркос поменутим вестима византијских историчара, може примити да је титула проедра постојала већ за време Лава VI.[36] На овај закључак навео га је печат са легендом Κύριε βοήθει Ταυτούκᾳ προέδρῳ κατεπάνῳ Σαμουσάτων, јер су већ Мортман, који је први објавио тај печат, а за њим и Шламберже идентификовали његовог власника са Тавтуком из доба Лава VI, који се спомиње у De thematibus

[33] *Beneševič* op. cit. 164 sq.

[34] *Киријакидис*, н. д. 242 сл.

[35] L. Diakon. 49, 9 и 94, 4. Skylitzes-Cedrenus II, 379, 7.

[36] *Beneševič*, op. cit. 148.

IX, 4.[37] Кирикијадис са пуно права одбацује ову идентификацију истичући да наведени печат по свој прилици потиче из XI века. После новијих сфрагистичких истраживања, а нарочито после изврсне Дилове студије о титули проедра,[38] не вреди ни речи губити о томе да се ради о печату из краја XI века.[39] Нема ни иначе никаквог разлога сумњати у тач- [49]
ност сасвим позитивног сведочанства Лава Ђакона и Скилице о томе да је титулу преодра увео Нићифор Фока и да пре тога ова титула није постојала.

Да ли то значи да је ТБ настао тек после 963. г.? Овај закључак извео је Киријакидис, који ставља ТБ у 963—965. г. Јер, каже Киријакидис, податак о цару автократору и другим царевима може се односити и на Нићифора Фоку и његове савладаре, младе цареве Василија II и Константина VIII. Киријакидис је свакако у праву када одбацује Бенешевићеве аргументе о титули поглавара бугарске цркве и поготову о приоритету римског папе. Много је сложеније, међутим, питање о темама које се спомињу у ТБ, а управо овом питању Бенешевић је са пуно права приписивао одлучујући значај за датовање ТБ. Овде Киријакидисова теза наилази на велике, управо несавладиве тешкоће. Киријакидис и сам увиђа да би списак састављен у доба Нићифора Фоке морао садржати више тема но што их наводи ТБ. Он тражи излаза у претпоставци да је ТБ састављен на самом почетку владе Нићифора Фоке, пре његових великих освајања на Истоку, која су имала за резултат оснивање нових тематских јединица, и стога је приморан да га стави у време од 963. до најдаље 965. г.

Међутим, ни тиме тешкоће нису уопште отклоњене. Познато је да је Нићифор Фока вршио освајања не само пре 965. г. него и пре свог доласка на престо 963. г. и да је 961. г. као војсковођа Романа II заузео Крит. Тиме је Крит свакако постао византијска тема. Лоран наводи једног дукса Крита из 988/9. и једног стратега из 1018. г, па претпоставља да је Крит после свог поновног освајања прво био потчињен дуксу, а да је тек нешто доцније постао стратегијом.[40] Међу-

[37] *G. Schlumberger*, Sigillographie byzantine 316.

[38] *Ch. Diehl*, De la signification du titre de „proèdre" à Byzance, Mélanges Schlumberger I (1924) 105 sq.

[39] Уз то, у доба Лава VI ни Самосата ни Асмосата (са којом овај печат доводи у везу E. Honigmann, Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches 78, n. 4) није се још ни налазила у рукама Византинаца.

[40] *V. Laurent*, Bulletin de Sigillographie byzantine, Byzantion 5 (1929/30) 635 sq.; 6 (1931) 801 sq.

тим, познато је да су од друге половине X века управници важнијих византијских тема често имали назив дукса. Но било како било, за нас је важно то да ТБ не познаје ни дукса, ни стратега, ни ма каквог другог управитеља Крита, иако се Крит од 961. г. поново налазио под византијском управом.

Дошавши на престо, Нићифор Фока није одликовао само паракимомена Василија. Своме оцу Варди доделио је титулу ћесара, своме брату Лаву титулу куропалата, а Јована Цимискија поставио за доместика Истока са титулом магистра.[41] Титуле ћесара, куропалата и магистра постојале су, као што се зна, од давнине и наводе се, сасвим природно у свим списковима византијских веледостојника; ни функција доместика Истока није тек овом приликом створена, али је она била уведена недавно пре тога и не спомиње се ни у
[50] једном познатом списку, па ни у ТБ. Познато је, наиме, да је већ дуже времена функцију врховног заповедника византијске војске по правилу вршио доместик схола. Од средине X века доместик схола почиње да се назива доместиком Истока, па се поред њега јавља и доместик Запада.[42] Варда Фока је постављен као δομέστικος τῶν σχολῶν τῆς ἀνατολῆς још на самом почетку самовладе Константина VII,[43] око 955. Нићифор Фока замењује свог оца на том положају,[43a] а његов брат Лав јавља се као δομέστικος δύσεως под Романом II.[44] Сада он, поставши цар, ову своју функцију преноси на Јована Цимискија. Разуме се да функције доместика Истока и доместика Запада, највише у тадашњој византијској војсци, не би могле изостати у списку византијских достојанственика, начињеном после њиховог увођења. Чињеница да их нема у ТБ, да ТБ, као и ранији спискови, зна само за доместика схола, намеће закључак да је овај списак настао пре него што су те функције уведене.

Ако хоћемо тачније да одредимо време постанка овог списка, морамо пре свега да обратимо пажњу на поједине тематске стратеге који се у њему спомињу. То ће нам по-

[41] L. Diakon. 49,2.

[42] *Bury*, Admin. System 51, Stein, Untersuchungen zur spätbyzantinischen Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte, Mitt. zur Osman. Gesch. 2 (1923/25) 50. Најисцрпније: *R. Guilland*, Études sur l'histoire administrative de Byzance. Le domestique des Scholes, Revue des études byz. 8 (1950) 5 sq.

[43] Skylitzes II, 327, 3. Zonaras III, 482, 9. Cf. *Guilland*, op. cit. 16.

[43a] Theoph. cont. 459,15. Skylitzes II, 340, 2. Cf. De caerim. 433,11. L. Diakon. 7,11.

[44] L. Diakon. 10,12. Theoph. cont. 472,7. Pseudo-Sym. Mag. 758, 1.

казати које су теме већ постојале а које још нису постојале у време кад је ТБ састављен. Другим речима: којој етапи у развитку тематског система и у ширењу граница Византијског Царства одговарају подаци ТБ. Морамо, дакле, да се детаљно позабавимо питањем на које је Бенешевић само кратко указао.

ТБ наводи свега пет тема које се још не спомињу у Филотејевом Клиторологиону и које су, према томе, основане у времену после састављања Филотејевог Клиторологиона 899. г. а пре састављања ТБ. То су Месопотамија, Ликандос, Себастија, Леонтокомис и Селевкија. Месопотамија је постала тема почетком X века, још у доба Лава VI.[45] Остале четири области биле су под Лавом VI клисуре. Као такве оне се наводе иза теме Месопотамије у занимљивом списку из доба Лава VI којим се одређују плате тематских стратега.[46] Када су Себастија и Леонтокомис добиле ранг стратегије не може се утврдити.[47] Ликандос је постао стратегијом,
према De them., још под Лавом VI, а према — свакако тач- [51]
нијем — податку у De adm. imp., за време Константина VII и царице Зоје, тј. 913—919. г.[48] Селевкију је претворио у тему Роман I Лакапин.[49] За ближе одређивање времена на жалост нема података. Може се само рећи да се то догодило пре састављања Порфирогенитовог списа О темама.

[45] De them. IX, 3. De adm. imp. 50,126. De caerim. 697,3.

[46] De caerim. 697, 4—7. Овај списак потиче, дакле, из времена после састављања Филотејевог Клеторологиона, који још не помиње тему Месопотамију, тј. из 899—912. г.

[47] Леонтокомис се нигде не спомиње сем у ТБ и на горе поменутом месту у De caerim. 697, 7. Уп. *Beneševič*, op. cit. 149 sq. О Себастији уп. *Pertusi*, op. cit. 142. Само није јасно зашто Пертузи тврди да је Себастија постала темом најраније 913. г., као и тема Месопотамија, док је Месопотамија, као што смо видели (прим. 45), постала темом још за Лава VI, тј. баш пре 913. г.

[48] De them. XII, 2. De adm. imp. 50,159. *E. Honigmann*, op. cit. 66 ставља оснивање теме Ликандос у 914. г., а р. 69, у доба Лава VI. Pertusi, op. cit. 145, „all inizio del regno di Costantino VII, durante la reggenza di Teodora (913/914)", где уместо Теодора треба свакако читати Зоја. Зашто је *Пертузи* у таблици II, на крају своје књиге, уз Ликандос ставио годину: 935, остаје несхватљиво. Исто тако је неразумљиво зашто је на истој таблици, уз Себастију и Селевкију, стављено „912" и зашто су на таблици 1 ове две провинције као и Ликандос и Леонтокомис забележене као теме већ на основу горе поменутог списка у De caerim. 697, док се у ствари све четири провинције јављају у том списку, дакле између 899—921. г. још као клисуре.

[49] De them. XII, 12.

Врло је занимљиво да се — изузев једино тему Леонтокомис — све ове теме спомињу и у Порфирогенитовом спису О темама, а да, поред ових тема, ни овде не наилазимо ни на једну другу тему која је настала у времену после Филотејевог Клиторологиона. Према томе ТБ и De them. одражавају углавном исто стање у развитку тематске организације, а ово очигледно доказује да ТБ потиче отприлике из истог времена као и спис О темама, који је састављен негде између 934. и 944. г.[50] Из тога што се тема Леонтокомис, спомената у ТБ, не наводи у De them. не би се смело закључити да је тај спис старији но ТБ. Пре се може претпоставити да је ова „ефимерна тема“, како ју је назвао Хонигман,[51] у De them. случајно изостављена. Јер, за разлику од спискова византијских достојанственика у којима ми не можемо да укажемо са сигурношћу ни на једну празнину у набрајању постојећих тема (ово важи подједнако и за ТУ,
[52] и за Филотејев Клиторологион, и за ТБ), у De them. изостављено је више тема које су у време састављања овог списа јамачно постојале.[52]

[50] Време постанка списа О темама није још тачно и дефинитивно утврђено. Са сигурношћу се може рећи само то да је тај спис састављен за живота и владе Романа I Лакапина, и то најраније 934. г., као што је утврдио углавном већ *A. Rambaud*, L'Empire grec au Xe siècle (1870) 165 sq. При томе 934. г. у ствари има само вредност термина post quem и стога *J. Moravcsik*, Byzantinoturcica I, 225, сасвим разложно ставља De them. у размак између 934—944. г. — *Pertusi*, op. cit., који је дао пажљиво израђено ново издање De thematibus с детаљним и умногоме корисним уводом и коментаром, није на жалост унапредио питање његове хронологије, обративши сву пажњу на то да докаже да је друга књига De thematibus настала тобоже много доцније но прва, наиме тек после 998. г. О томе када је настала прва књига, која према њему једина спада у Порфирогенитово време, он зачудо уопште и не расправља, већ је без даљег ставља према Рамбоу у 934. г. (p. 39), додајући да је Константин VII онда имао око 19 година, што наравно није тачно, пошто је 934. г. Константин имао 29 година (на стр. 48 као време постанка I књиге наводи се чак 933/934. г.). Томе треба додати да је теза о постанку II књиге крајем X века неодржива. Не упуштајући се овде у појединости упозоравамо само на оно што се о Роману I Лакапину каже и у књизи I (XIII, 12) и у књизи II (6, 42). Мислим да ће свако ко упореди само ова два места одмах увидети да је и II књига, ван икакве сумње, настала за живота и за владе Романа Лакапина.

[51] *Honigmann*, op. cit. 52. Уп. и прим. 47.

[52] Тако овде недостају теме Кападокија, Харсијанон и Далмација, које су настале још у IX веку и које су наведене већ код Филотеја. Ове три провинције и Леонтокомис једине су теме које се спомињу у ТБ а које се у De them. не спомињу. Једина тема спомента у De them. коју ТБ не наводи јесте одавно изгубљени Кипар,

Већ ова подударност између ТБ и De them. показује да је теза о постанку ТБ тек око 965. г. врло мало вероватна. Заиста, може ли се веровати да је између 899. и 965. г. створено само оних пет тема о којима смо малопре расправљали, а да после састављања De them. све до 965. г. — сем можда теме Леонтокомис — није створена ни једна једина нова тематска јединица, другим речима, да се територија Византијског Царства нимало није проширила и да се тематска организација описана у De them. ни у чему није променила све до великих освајања цара Нићифора Фоке? У то се не само не може поверовати него се таква претпоставка и непосредно побија позитивним изворним подацима. Јер, и поред оскудице у изворима, ми позитивно знамо за више тема које се још не спомињу ни у ТБ ни у De them. али се спомињу у доцнијим Порфирогенитовим списима — да и не говоримо о критској теми, на коју смо већ горе упозорили.

Само у књизи О церемонијама и у спису О народима спомињу се ове теме чији се стратези не наводе у ТБ: Χαρπεζίκιον, Ἀσμοσάτον, Χόζανον, Θεοδοσιούπολις, Καλαβρία.

Већ је Е. Штајн у једном приказу узгред указао на то да се у ТБ не наводи тема Харпецикион, која се у Порфирогенитовој књизи О церемонијама спомиње 935. и 949. г.[53] Из тога произлази, како је истакао Штајн, да је ТБ састављен пре 935. г.[54] После 949. г. тема Харпецикион је, изгледа, нестала, а њена територија је подељена у теме τοῦ Χοζάνου и τοῦ Ἀσμοσάτου.[55] Ове две теме, које се такође не наводе ни у ТБ ни у De them., спомињу се у De adm. imp. и према томе су свакако настале пре 952. г.[56] Још је значајније да се

који не наводи на Филотејев Клиторологион, а који је Константин Порфирогенит унео у свој спис, изгледа, из пијетета према Василију I. Све остале теме исте су у De them. и у ТБ.

[53] De caerim. 622,18 и 669,6.

[54] *E. Stein*, Gött. gelehrte Anzeigen 1931, Nr. 3, 118 sq. Овај закључак прихвата и Honigmann, op. cit. 52.

[55] Стога Штајнов закључак да је ТБ настао пре оснивања теме Харпецикион важи само под претпоставком да ТБ спада у доба Романа I. Под овом претпоставком, у чију се тачност ми све више убеђујемо, његов закључак је несумњиво оправдан. Уколико би се, пак, прихватило гледиште да је ТБ настао тек у време Нићифора Фоке, ова аргументација би отпала, пошто се тема Харпецикион ускоро после 949. г. опет угасила, па не би ни могла да уђе у списак начињен петнаестак година доцније. Али, онда би у њега морале да уђу оне две теме које су је наследиле...

[56] De adm. imp. 50 111. Оснивање теме Асмосата *Honigmann*, op. cit. 77, ставља у време између 938. и 952. г. Са овом темом *Honigmann*, op. cit. 78, а за њим и Киријакидис доводе у везу горе поменути

[53] ни у ТБ ни у De them. не спомиње ни тема Теодосиополис. Стратег ове теме, која се изричито спомиње у De adm. imp.,[57] дакле око 950. г., која је постојала још у другој половини XI в.,[58] не би наравно могао никако изостати у списку византијских достојанственика начињеном шездесетих година X века. Пошто га у ТБ нема, очевидно је да је овај списак састављен у првој половини X века, пре стварања Теодосиопољске теме. Ако бисмо тачно знали када је ова тема основана, имали бисмо још један прецизан terminus ante quem за постанак ТБ. На жалост извештај у De adm. imp., cap. 45, о борбама у области Теодосиопоља не даје хронолошких података, а ни из других извора се не може са сигурношћу извести година заузећа овог важног града.[59]

Зато је тачно познато време заузећа Мелитине: она је капитулирала 19. маја 934. г.[60] Истина, првобитно је област Мелитине претворена у царску кураторију,[61] а тек је доцније — није познато када — организована као тема, па се као таква чешће спомиње још у XI веку.[62] Но, без обзира на организациони облик присаједињене покрајине, чињеница је да је мелитинска област 934. г. припојена Византијском Царству, те је њен управљач, било да се звао куратор или стратег,[63] свакако морао да се отада води у списковима византијских достојанственика. Пошто у ТБ о њему нема ни помена, морамо да закључимо да је овај списак састављен најдоцније почетком тридесетих година.

печат Тавтуке, проедра и катепана Σαμουσάτω(ν), при чему га Кириjакидис, као што смо видели, тачно ставља у XI век. Тиме се за његову тезу ствара нова велика тешкоћа, јер, разуме се, у списку састављеном шездесетих година X века не би смела да недостаје тема која је основана око 950. г. а која се одржавала и у XI веку. Изгледа, међутим, да је *Хонигман* сматрао да се Тавтакин печат односи на Асмосату а не на Самосату под утицајем претпоставке Шламбержеа, према коме је власник овог печата идентичан са Тавтаком из доба Лава VI, па је стога истакао да се Самосата јавља као средиште теме τῶν Παρευφρατίδων тек око 1030. г. Међутим, пошто овај печат несумњиво потиче из краја XI века (в. горе стр. 168), сасвим је могуће, па чак и вероватније, да је његов власник био катепан Самосате а не Асмосате (која усталом под Лавом VI такође није постојала).

[57] De adm. imp. 45, 134.

[58] Катепан Теодосипоља магистар Василаки учествовао је 1071. г. у походу који се завршио катастрофом код Манцикерта: Attal. 155,6. Skyl. II, 694. Уп. *Скабаланович*, Византийское государство и церковь в XI в. (1884) 203.

[59] Honigmann, op. cit. 79, n. 2 указује на то да Mich. Syr. III, 123 спомиње заузеће Теодосиопоља одмах после заузећа Мелитине, дакле око 934. или 935. г., па истиче да остали извори не дају о томе никакве позитивне податке, а да су различита датовања, предлагана у модерној литратури (од 928. па све до 949. г.), махом неоснована.

[60] Уп. *А. А. Васильев*, Византия и Арабы II, 235.

[61] Theoph. cont. 416,23. Georg. Mon. cont. 908,5. Ps-Sym. 742,6. Cf. Honigmann, op. cit. 73.

[62] Уп. *Скабаланович*, н. д. 197 сл.

[54] Најзад, у ТБ се не спомиње ни тема Калабрија. Првобитно, Калабријом је управљао дукс потчињен стратегу Сицилије.[64] После губитка Сицилије тежиште византијске управе у јужној Италији природно прелази у Калабрију, па се управитељ Калабрије почиње незванично називати стратегом.[65] Међутим, Калабрија се још дуже времена не сматра посебном темом-стратегијом, већ делом изгубљене теме Сицилије, коју византијски конзерватизам још увек убраја у теме Царства (в. горе, стр. 164). Стога Константин Порфирогенит у De them. не описује Калабрију као посебну тему, већ се ограничава на опис Сицилије, иако у том опису изрично спомиње стратега Калабрије као управитеља преосталог дела некадашње сицилијске теме. Но, пошто се на повратак Сицилије узалуд чекало више деценија, тај преостали део је, најзад, и званично постао стратегијом. У De adm. imp. Калабрија се већ изричито наводи као стратегија и само као бивши дукат Сицилије.[66] Међутим, ТБ спомиње још само стратега Сицилије, а не и стратега Калабрије.

[63] *V. Laurent* Documents de Sigillographie byzantine: La collection C. Orghidan, Paris 1952, Nr. 212, објављује печат судије *царске* Мелитине и Месопотамије (βασιλικῆς Μελιτηνῆς καὶ Μεσοποταμίας) и спомиње неиздат печат на коме је куратором назван управитељ *Месопотамије*. Оба печата ставља у XI век.

[64] ТУ, стр. 124 наводи дукса Калабрије међу помоћницима тематских стратега.

[65] Skyl. II, 355,5 спомиње стратега Калабрије Јована Музалона са самог почетка владе Романа I.

[66] De adm. imp. 50,88: Ἰστέον ὅτι ἡ Καλαβρίας στρατηγὶς δουκάτον ἦν τὸ *παλαιὸν* τῆς στρατηγίδος Σικελίας. Према томе, није сасвим тачно кад *J. Gay*, L'Italie méridionale et L'Empire byzantin, Paris, 1904, 148 каже: „Le seul thème officiellement maintenu sur les listes est celui de Sicile, dont la Calabre n'est qu'une dépendence". Ова констатација важи, истина, за старије спискове на које се Ге позива, тј. за De caerim. II, cap. 52 (= Филотејев Клиторологион) за De caerim. II, cap. 50 из 899—912. г. (в. горе прим. 46) и за De them., а исто тако и за ТУ с једне и ТБ с друге стране, али не и за поменуто место из De adm. imp., cap. 50, које Ге није узео у обзир. Сасвим је погрешно, међутим, да *Gay*, ib., као аналогију цитира Далмацију, која је, по његовом мишљењу, престала да се рачуна као тема зато што је почела да плаћа данак Словенима. Тема Далмација, која је у De them. само случајно изостављена (као нпр. и Кападокија и Харсија-

Према томе, ми знамо за више тема које се не наводе у ТБ, а које су настале дуго пре Нићифора Фоке, делом још за време владе Романа I Лакапина. С друге стране, видели смо да се у ТБ наводи тема Селевкија, која је подигнута на степен теме за време истог Романа I. Очигледно је, дакле, да ТБ одражава стање из времена овог владара, а нека запажања, нарочито она у вези са темом Харпецикиона и кураторијом Милитине, упућује на закључак да је овај списак начињен најдоцније 934. г. Слажемо се, дакле, у погледу горње границе са Е. Штајном, чији је закључак само појачан нашим новим аргументима. О питању доње границе, Штајн се није изјаснио, док је Хонигман, позивајући се на њега, ставио ТБ у време од 913—935. г.[67] Међутим, већ је Бенешевић тачно уочио да се подаци ТБ о цару автократору и његовим савладарима односе на Романа Лакапина и његове савладаре, и према томе први период владавине Константина VII, кад је он био једини цар, не долази у обзир.
[55] Бенешевић је погрешио само утолико што је крунисање Стефана и Константина Лакапина ставио у 921. г., док је оно у ствари обављено тек 25. децембра 924. г. Међутим, већ после крунисања старијег Романовог сина Христофора 20. маја 921. г. на двору је било три цара: прво је, једно кратко време, као цар-автократор важио легитимни владар Константин VII Порфирогенит, док су се Роман и Христофор Лакапин сматрали као његови савладари, а затим је, још те исте 921. г., или најдоцније почетком 922. г., положај првог цара и званично заузео Роман Лакапин, имајући уза се као савладаре Константина Порфирогенита и Христофора.[68] Изгледа да је Бенешевић сматрао, иако то није изрично нагласио, да слика царског колегијума коју даје ТБ („у средини седи цар-автокатор, а с обе стране овде и онде седе остали цареви")[69] најбоље одговара положају после уздизања млађих Лакапина, кад је Роман Лакапин имао четири савладара. У том случају terminus post quem за састављање ТБ морао би се померити до 924. г. Међутим, стање које одражава ТБ, иако можда стварно најбоље одговара положају

нон) спомиње се као таква како у Филотејевом Клиторологиону и De caerim. II, cap. 50 тако и у ТБ, иако је Далмација плаћала данак Словенима још од времена Василија I.

[67] *Honigmann*, op. cit. 52.

[68] Cf. *G. Ostrogorsky*, Geschichte des byzantinischen Staates (1952) 218, n. 1. (в. Историја Византије 261, н. 1).

[69] ТБ, стр. 114: Ὁ βασιλεὺς ὁ αὐτοκράτωρ καθέζεται μέσον καὶ ἔνθεν καὶ ἐκεῖθεν καθέζονται οἱ ἄλλοι βασιλεῖς.

после 924. г, ипак се може довести у склад и са положајем после 921. г.

Terminus post quem за састављање ТБ могао би се ближе одредити кад би се дало тачније утврдити време постанка теме Селевкија, једине теме основане сигурно у доба Романа Лакапина која се спомиње у ТБ, као и у De them. Као што смо видели, у De them. се каже само да је Селевкију на степен теме подигао Роман Лакапин, док у другим изворима о томе нема никаквих ближих података. Шламберже је, не наводећи разлоге, ставио оснивање те теме у време после 934. г., Рансимен у време око 940.[70] Наше истраживање показује да се оно, напротив, мора ставити у време пре 934. г., јер је тема Селевкија, споменута у ТБ, очевидно настала раније него оне теме које се у ТБ још не спомињу, а од којих су неке основане јамачно пре 935. г., као на пример тема Харпецикион, која је већ 935. г. постојала.

Претварање клисуре Селевкије у тему свакако треба довести у везу са борбама на киликиској граници. Константин Порфирогенит лепо каже да је Селевкија била предстража против упада Сарацена из Тарса.[71] Већу пажњу овој области, као и иначе борбама на Истоку, Византија је могла да посвети тек пошто је склапањем мира са Бугарском 927. г. престао рат на Балкану, који је дотле апсорбовао скоро све снаге Византијског Царства. Заиста, расположиви извештаји показују да су управо отада борбе на киликиској граници оживеле.[72] По свој прилици тек је тада спроведена и [56]
организација теме Селевкије. Према томе, ми можемо да примимо као сигурно да је ТБ састављен између 921. и 934. г., а као вероватно да је настао између 927. и 934. г.

Овај резултат није важан само за ТБ: видели смо да ТБ одражава углавном исти стадијум у ширењу тематске организације као и Порфирогенитов спис О темама. Према томе, датовање које смо могли да дамо за ТБ од значаја је и за ближе одређивање времена постанка списа О темама и мораће да се узме у обзир при решавању питања о његовој хронологији. Истина, метод којим смо се пре свега служили за датовање ТБ неће се моћи без ограда применити и на De them., јер, као што смо већ горе нагласили, за разлику од ТБ и других сличних спискова у којима се не могу констатовати ма какви пропусти у набрајању постојећих

[70] *G. Schlumberger*, Nicéphore Phocas 337. St. Runciman, The Emperor Romanus Lacapenus and his Reign, Cambridge 1929, 147.

[71] De them. XIII, 11.

[72] *Васильев*, Византия и Арабы II, 228 сл.

тема, у De them. њих јамачно има и стога чињеница да се нека тема у De them. не спомиње још не пружа сама по себи довољан доказ за то да је овај спис састављен пре оснивања те теме. Међутим, она општа подударност између ТБ и De them., коју смо констатовали и која се не ограничава на ову или ону поједину тему већ се испољава код читавог низа тематских јединица, свакако доказује да је Порфирогенитов спис О темама временски врло близак ТБ. Не упуштајући се овде у питање његове хронологије, које захтева специјално истраживање, ми се засада задовољавамо овом констатацијом која ће моћи да допринесе новим покушајима за ближим датирањем списа О темама.[72a] Ако се на основу досадашњих запажања могло установити да тај спис спада у размак између 934. и 944. г. (в. прим. 50), то наше истраживање свакако показује да се он мора што више примаћи почетку овог периода.

Пре него што завршимо, морамо да се још вратимо на питање титуле проедра. Као што смо горе нагласили, ова титула, која се спомиње у ТБ, уведена је тек после доласка на престо Нићифора Фоке 963. г. Међутим, видели смо да сви остали расположиви елементи за датирање ТБ категорички упућују на време које за читаве три деценије претходи увођењу ове титуле. Другим речима, спомен проедра у ТБ налази се у потпуној опреци са хронолошким границама које су овом списку постављене целокупном његовом осталом грађом. Јасно је према томе да је титула проедра у ТБ накнадно уметнута.

Овај закључак неће нарочито изненадити ако се сетимо једног другог уметка који се такође односи управо на звање проедра. Познато је да је после увођења титуле проедра у Књизи о церемонијама додато читаво једно поглавље у коме се описује постављање проедра: на крају првог дела Књиге о церемонијама даје се, наиме, у једном поглављу извештај о уздизању и крунисању Нићифора Фоке, а у другом опис
[57] промоције проедра.[73] У церемонији, која се овде описује, проедар заузима место испред магистара.[74] У ТБ проедар је стављен одмах иза носилаца оних највиших почасних титула које су додељиване члановима династије; он припада малој групи највиших веледостојника који су, како се овде изрично напомиње, имали привилегију да на дворским гозбама седе за царевом трапезом.[75] Изванредни углед ове „преславне титуле",[76] а и утицај њеног првог носиоца, паракимомена Василија, објашњавају уметке о проедру у Књизи о церемонијама и у ТБ, објашњавајући такође зашто је у Књизи о церемонијама, поред описа уздизања самог цара Нићифора Фоке, додат само опис постављења проедра а у ТБ убачена само ова титула, док остале доцније уведене титуле и функције, макар и врло значајне, нису накнадно унесене ни у Књигу о церемонијама ни у ТБ.

Зборник радова Византолошког института
Српске академије наука 2 (1953) 39—57.

[72a] Ово питање обрадио сам у међувремену у једном чланку који ће бити објављен у наредном броју часописа Byzantion. В. у овој књ. стр. 90 сл.

[73] De caerim, I, cap. 96, p. 433 sq. и cap. 97, p. 440 sq. Cf. *Diehl*, op. cit. 105.

[74] De caerim. p. 441,11: ἄνωθεν τῶν μαγίστρων. Међутим, пре уздизања Нићифора Фоке и он сам и његов отац Варда и брат Лав имали су титулу магистра.

[75] ТБ, стр. 114. У ову посебну, највишу групу улазе, поред папе и цариградског патријарха, само цезар, нобелисим, куропалат, василеопатор, проедар и зосте патрикија. Иза њих долазе, али у ову групу више не спадају — магистри. О доцнијем опадању значаја титуле проедра в. *Дил*, op. cit. 110 sq., нарочито 114 sq.

[76] De caerim. 443, 16: λαμπροτάτη ἀξία.

САЦАРОВАЊЕ У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ ВИЗАНТИЈИ

[166] Извесни трагови римске полиархијске идеје могу се пратити до последњих деценија Византијског Царства, утолико пре што је већина византијских царева имала уза се савладаре. Али, та је идеја у средњовековној Византији изгубила стварни политички значај који је некад имала. Као и у сваком другом погледу, тако је епоха Ираклијеве династије и у овоме прекретница у развоју Византије. Константин IV, праунук Ираклијев, последњи је владар за кога је сацаровање његове браће значило тако осетно сужавање моћи, да је упркос озбиљним отпорима у земљи, своје савладаре насилно уклонио.[1] Ниједан пунолетан и за владање способан цар Византије није се у доцнијим временима никад осетио спутаним од својих савладара.[2] Константинов државни удар године 681. имао је за последицу да је у Византији, отад па за сва времена, стварно установљена аутократија. Отад има, додуше, веома често више од једног цара, али никад више од једног владара. Сацареви учествују у царским почастима, али немају удела у царској моћи. По правилу, најстарији по рангу цар врши владарску власт; ако је неспособан да влада, онда то чини његов сацар, али тад једино он. И такав стварни владар само веома ретко

[1] Уп. *E. Kornemann*, Doppelprinzipat und Reichsteilung im Imperium Romanum, Leipzig—Berlin 1930, стр. 165. — Корнеманов подробни преглед, који ова моја излагања хронолошки настављају и допуњују, завршава се са крајем Ираклијеве династије.

[2] Осим у најдоцнијем раздобљу, под Палеолозима, када сацареви често нису били ништа друго до противцареви подмирени сацарским достојанством. Та појава се објашњава тадашњим растројством државе, а државноправног значаја нема, као што ни распарчавање државне територије, што се у то доба јавља с времена на време, нема у суштини ничег заједничког са деобама Царства у римско доба.

остаје на положају „другог" (као Варда), већ напротив он — било мирним путем или насиљем — с временом и формално избија на прво место (као Василије I, Роман I, Андроник I, Михаило VIII).

Прве три краткотрајне владавине које су дошле после пропасти Ираклијеве династије (Филипик 711—714, Анастасије II 714—715, Теодосије III 715—717) биле су и формално монархијске. Од Лава III, који је опет засновао велику ди- [167] настију, па до Василија II имали су сви цареви савладаре.[3] Али постављање сацара сада није ни имало другу сврху до заснивања династије, обезбеђења владавине свом сопственом роду тиме што ће се избећи свако упражњење престола. Сацаровање у средњовековној Византији служи једино регулисању престолонаслеђа и сацареви нормално нису ништа друго до наследници престола. Тако се и у династији Лава III увек најстарији син, и то само он, проглашава савладарем; после очеве смрти он аутоматски долази на његово место, да опет и сам што пре крунише свог првенца.

Јача реминисценција на раније прилике можда би се могла уочити у томе што је Константин V, поред свог најстаријег сина Лава IV, још два сина прогласио цезарима а два друга нобилисимима. Карактеристично је, међутим, да после смрти Константина V и доласка на престо Лава IV савладар није постао ниједан од цезара, него синчић новог владара, Константин VI, који је већ крунисан у првој години владавине Лава IV. А то се дешава на изричит захтев оне исте војске која је сто година раније, под Константином IV, енергично протестовала против искључења цареве браће. Теофанов извештај (450 и д., ed De Boor), који нам предочава ту промену схватања код византијских војника, показује у исти мах да је именовање сацара — с обзиром на проблем престолонаслеђа — било и даље изванредно важно државнополитичко питање.

То важи и за IX и X век, као што стоји и чињеница да је именовање сацара служило одређеном регулисању наслеђа. Ако су цареви из македонске династије чешће постављали више синова за сацареве, у томе се изражавало најпре страхопоштовање које су чланови тог владарског дома и посебно

[3] У целом том тристагодишњем временском раздобљу постоје само два изузетка: Ирина (797—802), која као жена представља посебан случај, и која свог сина Константина VI није, разуме се, дала ослепити зато да би власт коју је на тај начин задобила опет довела у питање прихватањем неког савладара, и Ставракије (811), који је остао на престолу свега десет недеља.

његов родоначелник, Василије I, испољавали према античким узорима. Пре свега, стварање неколицине сацарева
[168] свакако је изгледало као особито делотворно средство да се круна обезбеди потомцима и предупреде све случајности судбине; без сумње, бар за Романа I Лакапина овај разлог је био једино меродаван. У сваком случају, владарева моћ остајала је неограничена и неподељена, било да је имао сацара или га није имао, било да је поставио једног или више сацарева.

Изванредно јачање принципа легитимности под македонском династијом имало је, међутим, за природну последицу да се у доцније време знатно губио интерес за постављење савладара. О необичној, чак прекомерној верности византијског народа владарском дому може историја XI века доста да нам прича. Под Комнинима постављало би се једино питање који ће се члан царске породице одредити за владаревог наследника; да круна треба да остане у владарском дому, у то нико није сумњао. За решење питања о наслеђу било је сад довољно да владар просто изрази своју вољу, као што нам показује пример Манојла I, који је — први после Јустинијана II — наследио оца на престолу а да му није већ био савладар. Сходно томе је и значај сацаровања постајао све мањи. Док у ранијим временима новци и царски укази по правилу носе и имена савладара, под Комнинима то је већ реткост.[4]

Никејски цареви из династије Ласкариса уопште су одустали од постављања сацарева; пример за то били су им дали већ њихови претходници, Анђели.[5] Потреба именовања савладара морала је да се изгуби, будући да преузимање власти од стране наследника ког је тадањи владар одредио чак и без претходног крунисања није углавном изазивало трвења.

[169] Палеолози су, угледајући се на античке узоре, поново увели тај стари обичај. Опште расуло државе у то доба испољава се и у учесталим зађевицама у владарском дому, тако да редовно наслеђивање престола не ретко изгледа угрожено. Понекад се једва могу повући границе између

[4] Под Палеолозима, назначење сацара на новцима опет постаје правило.

[5] Није битна чињеница да је 1195. ослепљени Исак II Анђео за време своје друге владавине (1203—1204) имао уза се сина Алексија IV, већ је битна околност да у току своје прве владавине (1185—1195) — као ни други цар из исте династије, Алексије III (1195—1203) — није поставио себи савладара.

сацара и противцара. У таквим случајевима наименовање савладара, с обзиром на питање наслеђа, опет стиче реалан политички значај и изазива хитно решавање. Али, у нормалним приликама, позно доба Византије не познаје ону журбу с којом су царски синови VIII—X века бивали крунисани у првим годинама свог живота и првим годинама владавине својих отаца. По правилу се под Палеолозима крунисање престолонаследника обављало тек кад би он већ стасао и постао тако рећи способан да репрезентује.[6] Веома су карактеристичне речи којима Пахимер (II, 195) почиње извештај о крунисању Михаила IX: „Како је царев син Михаило превалио дечачке године и био израстао младић, сматрао је цар да није нескладно ни неумесно да га крунише за цара." Ако овим речима противставимо горе поменути Теофанов извештај о крунисању Константина VI, где се представници војске стациониране у провинцијама појављују у престоници да већ у првој години нове владавине затраже крунисање шестогодишњег престолонаследника, и где се цар писменим представкама народа умољава да изврши постављење свог сина, пред очи нам излази историја развоја средњовековног византијског сацаровања. Постављење сацара претвара се напослетку — уколико не постоје неке посебне политичке компликације — у суштини у ствар дворског церемонијала.[7]

[6] Па тако цареви из династије Палеолога који нису имали синове или су умрли пре него што су им синови стасали, нису ни именовали сацара (Андроник III, 1328—1341; Јован VIII, 1423—1448; Константин XI, 1448—1453).

[7] И важна простагма Михаила VIII о постављењу Андроника II за сацара (*A. Heisenberg*, Aus der Geschichte und Literatur der Palaiologenzeit SB, d. Bayer. Akad. d. Wissensch., Philos.-philol.-hist. Kl. 1920, стр. 37 и д.) бави се у првом реду питањима церемонијала. Хајзенбергово мишљење, нав. м. 47, да је Михаило VIII крунисао свог сина како би предупредио претензије на престо династије Ласкариса, свргнуте тринаест година раније, ја не могу да делим. Ако су то биле Михаилове побуде, онда је несхватљиво зашто је крунисање обављено тек 1272. Јер крунисање у петнаестој години живота (уз то још после више од десетогодишње владавине очеве!) није рано, како Хајзенберг тврди на нав. месту, већ сразмерно приликама и узорима ранијег доба, упадљиво касно и може се, по мом мишљењу, образложити само онако како то Пахимер чини за крунисање Михаила IX (в. горе).

Разјашњењу овде расправљених проблема нек послуже
[170] још неке напомене о историјату византијске царске титулатуре.

Древну титулу августа замењује у средњовековној Византији неримска титула василевса, која од Ираклијевог доба коначно стиче званичну важност,[8] и слично титулама које је сам цар већ раније носио[9] бива придавана и савладару. Занимљиво је како титула василевса од самог почетка испољава тенденцију да потисне остале царске титуле.[10] Јер, док у инвокацији последње новеле пре 629. пише: αὐτοκράτορες καίσαρες Φλάβιοι Ἡράκλειος καὶ Ἡράκλειος νέος Κωνσταντῖνος πιστοὶ ἐν Χριστῷ αὔγουστοι[11] сад уместо тога стоји: Ἡράκλειος καὶ Ἡράκλειος νέος Κωνσταντῖνος πιστοὶ ἐν Χριστῷ βασιλεῖς.[12] Међутим, испрва поред василевса остаје још на снази како автократор тако и август. Ираклија и његове сацареве акламују узвиком: „αὔγουστε".[13] Па још и Константин IV носи напоредо све поменуте титуле.[14]

Али, то ће се убрзо изменити. Док за царицу титула
[171] августа остаје уобичајена у сва времена, назив август за цара изобичајио се почевши од VIII века. Уколико се титула августа још употребљава у доцније доба, то је пуки архаизам.[15] Једино у дипломатском саобраћају — што је карактеристично — јавља се титула августа и у доцније време редовно.[16]

8 Први пут у једном закону из год. 629: *Zachariae v. Lingenthal*, Ius Graeco-Romanum III, 44.

9 Уп. Chron. Pasch. 704 (за год. 613): Φλαβίου Ἡρακλείου... καὶ Φλαβίου Ἡρακλείου νέου Κωνσταντίνου... τῶν αἰωνίων αὐγούστων καὶ αὐτοκρατόρων.

10 Уп. о томе *и L. Bréhier*, Byz. Zeitschr. XV, 1906, стр. 161 *и д.*

11 *Zachariae*, Ius III, 41; уп. *и* Ius III, 31 *и д.* (из год. 612) III, 24 (Тиберије).

12 Ius III, 44.

13 De caerim. 630.

14 Датовања свих седница VI васељенског сабора (680—681) носе раскошну титулатуру: βασιλείας τῶν θεοσέπτων καὶ γαληνοτάτων ἡμῶν δεσποτῶν Φλαβίων, Κωνσταντίνου μὲν τοῦ εὐσεβεστάτου καὶ θεοψηφίστου μεγάλου βασιλέως, αἰωνίου αὐγούστου καὶ αὐτοκράτορος... Ἡρακλείου δὲ καὶ Τιβερίου τῶν θεοφυλάκτων αὐτοῦ ἀδελφῶν ... *Mansi* XI, col. 208 E, 217 A, 221 CD, 229 AB, 316 DE, 321 B, 328 B, 332 E, 377 D, 388 B, 456 D, 518 E, 549 C, 584 A, 601 E, 612 BC, 624 E. Уп. и col. 656 A, 196 A, 201 B.

15 Као карактеристичан пример наводимо титулатуру I новеле Лава Мудрог која кипти од архаизама (Jus. III, 67): αὐτοκράτωρ καῖσαρ Φλάβιος Λέων εὐσεβὴς εὐτυχὴς ἔνδοξος νικητὴς τροπαιοῦχος ἀεισέβαστος αὔγουστος πιστὸς βασιλεύς... Да титулатуре на новцу где се и много дуже него у писаним актима одржава латински језик, испољавају особито велик конзерватизам, већ је нагласио *Kornemann*, стр. 154 нап. 3.

Сасвим је разумљиво што се титула августа повлачи напоредо са коначним смењивањем латинског језика грчким језиком у званичној употреби. На сличан начин је и титула автократор, која првобитно представља превод латинског император, за дуже време потиснута титулом василевс, па у VIII и IX веку скоро се уопште не налази у изворима.[17] Тек око средине X. века титула автократор поново оживљује, да би сад служила појачању царске титуле и одржала се поред василевса — у формули βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων,
која се убрзо коначно одомаћује и од XI. века постаје стална [172]
формула.[18]

16 De caerim. 686 и д.

17 Незванично се, додуше, у више махова употребљава као назив за стварно владајућег цара („самодржац"), али као званична титула појављује се у то доба само у акламацијама, и то на II сабору у Никеји, где Константина VI и Ирину поздрављају поред осталог и узвиком αὐτοκρατόρων πολλὰ τὰ ἔτη. уп. *Mansi* XII, col. 1050—1051; 1154 D; XIII col. 201 E. Иначе Константина VI и Ирину у истим саборским актима (па и у датовањима, у заглављу појединих седница) увек називају само βασιλεῖς (или δεσπόται). У Ius III, 55 Ирина се такође назива само πιστὸς βασιλεύς. У Еклоги се Лав III и Константин V зову βασιλεῖς (у два рукописа: πιστοὶ βασιλεῖς). Исто тако и у законима Василија I и Лава VI; изузетак чине једино маниририране архаичне титулатуре које су карактеристичне за схватање ове двојице владара али су безначајне за решење питања: које титуле су византијски цареви тада нормално носили. Уп. горе (нап. 15) наведену титулатуру из I нов. Лава Мудрог; затим у Tactica Leonis (ed. Vari стр. 3) и Прохирону Василија I (ed. Zachariae стр. 3) који у свом архаизму иду тако далеко да избегавају титулу василевс!

18 Значење речи „τῶν Ῥωμαίων" у византијској царској титулатури недавно је изванредно оштроумно објаснио *E. Stein*, Forschungen und Fortschritte (10. маја 1930) 182 и д.: Пошто је Византија под Михаилом I године 812. морала да се повинује и призна Карла Великог за цара, византијски цареви почињу да себе редовно називају не просто василевси него василевси Ромеја. Али пошто је бугарски владар Симеон (893—927) узео титулу василевса Бугара и Ромеја, и византијска влада морала Симеоновом наследнику да призна титулу василевса, византијски цареви називају себе василевси и автократори Ромеја. Горња констатација о ишчезавању титуле автократор у VIII и IX веку и њеном поновном оживљавању око средине X века, чини се, још јасније расветљава тај развој. Као даљу подршку тези E. Штајна, да се титула валевс Ромеја у Византији чврсто одомаћила тек под Михаилом I, указујемо на чињеницу да Теофан (493, 20) тог цара изричито назива βασιλεὺς Ῥωμαίων, што не чини у односу ни на

Мада сацареви у Византији, као што смо видели, почевши од VIII века нису имали никаквог удела у царској моћи, њима је — осим у најдоцнијем времену — без икакве ограде указивана почаст царске титулатуре у њеном пуном опсегу. Једини византијски цар који је својим савладарима ускратио свако право на царску титулатуру био је често помињани разбијач римске полиархијске идеје Константин IV. [173] Пре него што је у јесен 681. коначно одстранио и дао осакатити своју браћу, он их је лишио царских титула.[19] Иако су сацареви били лишени сваки моћи, опет су им остављене почасти. У незваничној употреби не ретко називан „мали цар" (μικρὸς βασιλεύς) за разлику од „великог цара" (μέγας βασιλεύς), савладар се са стварним владаоцем сједињује у титули „велики цареви Ромеја (μεγάλοι βασιλεῖς Ῥωμαίων). Исто тако припада савладару у средњовизантијско доба и титула автократор у свима случајевима у којима владајући цар носи ту титулу, мада „автократор" у незваничној употреби означава самодршца, штавише монарха који влада сам и ни с ким не дели власт. Тек у доба Палеолога, када владари ни сами више нису имали одвећ много моћи, па чак нису увек били ни безбедни од својих савладара, постали су суревњивији на њихове почасти и покушавали да и у званичној титулатури изведу разликовање између стварног цара и сацара. То разликовање, које се додуше само ретко проводило, веома је карактеристично и стога што се тицало управо титуле автократора, чије је уношење у титулатуру, као што смо видели, значило потенцирање царске титуле. Сацару је сад била потребна дозвола цара, који га је поставио, да себе може назвати не само василевсом него и автократором.[20] Свакако да му је та дозвола у већини случајева и давана, тако да се стварни значај тог новог поретка не сме прецењивати.[21] Ако се Јован VIII, као савладар, изгледа заиста морао задовољити титулом василевса[22], Михаило IX [174] и Андроник III, а по свему судећи и Андроник II, носили су већ као савладари титулу автократор.[23]

једног претходног цара. Претпоставку да титула василевс и автократор Ромеја представља одговор на бугарску узурпацију титуле, чини ми се да коначно потврђује тек податак у De caerim. 690, 6—16. Ту се саопштавају две формуле адресовања званичних дописа бугарском владару: 1. раније уобичајена: „...Κωνσταντῖνος καὶ Ῥωμανός, πιστοὶ ἐν αὐτῷ τῷ Θεῷ βασιλεῖς Ῥωμαίων πρὸς τὸν... ἄρχοντα Βουλγάρων" и 2. одскора (τὸ ἀρτίως) важећа: „Κωνσταντῖνος καὶ Ῥωμανός, ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ εὐσεβεῖς αὐτοκράτορες βασιλεῖς Ῥωμαίων πρὸς... τὸν κύριον ὁ δεῖνα βασιλέα Βουλγαρίας". Пошто је *Runciman*, The Emperor Romanus Lacapenus (1929) стр. 100, неоспорно доказао да се обе односе на Константина VII и Романа II, и да је са византијске стране тек Константин VII коначно признао царску титулу бугарском владару (моја некадашња двоумљења у том погледу, која Е. Штајн наводи на нав. месту 283, нап. 11, немају довољно тежине, како сада увиђам), чини се да је допуштена претпоставка да се титула василевс и автократор Ромеја није појавила под Романом Лакапином — како Штајн мисли — него тек за време самосталне владавине Константина VII (944-959); утолико пре што се титула „автократор" не помиње у новели Романа I из 934 (Ius III, 243) на коју указује Штајн.

[19] Уп. на стр. 184, нап. 14 навод из саборских аката од 680—681. То сведочанство потпуно одговара речима које Константин IV, према податку Михаила Сирийца (ed. *Chabot*) III, 346, упућује својој браћи, расправљајући се са њима: „Ако ме ви будете звали царем, ја ћу вас звати својом браћом". (Та распра је дакле код Михаила Сирийца очигледно сасвим тачно пренесена).

За наш проблем веома је поучна историја цезарског достојанства, јер изванредно јасно предочава постепено одумирање античких традиција. У раном средњем веку био је остао жив значај који је цезарском достојанству придаван у старом веку, па још и у Ираклијево доба. У VIII веку тим достојанством почаствовани су други и трећи син Константина V, док је најстарији син био сацар, а млађи синови добили титулу нобилисима. У IX веку цезарску титулу носили су, у једном случају, престолонаследник (Алексије Муселе, под Теофилом) а у другом случају стварни управитељ царства (Варда, под Михаилом III). Почетком X века цезарско достојанство значило је за Романа Лакапина први

[20] Codinus 86 sq.

[21] *A. Heisenberg*, Staat und Gesellschaft des byz. Reiches (Kultur der Gegenwart II, IV 2, стр. 379) иде предалеко кад каже: „Автократор је увек био само један." Слично, али уз ограничење на доцније доба, и у: Aus der Gesch. und Lit. der Palaiologenzeit, стр. 50 и д. и 57, нап. 1.

[22] Уп. слику породице Манојла II у: *Du Cange*, Familiae Byzantinae, стр. 197. Натпис означава Манојла II као πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων καὶ ἀεὶ αὔγουστος, младог Јована VIII само као πιστὸς βασιλεύς. Уп. и Ducas 134,4: βασιλεὺς Ῥωμαίων ἀνηγορεύθη.

[23] За Михаила IX: Pachym. II, 197; *Sabatier*, Monnaies byzantines II, 253, 21. За Андроника III: *Sabatier*, II: 257,35; 260,47; *Wroth*, Catalogue of the Imp. Byz. Coins II, 627, 628. За Андроника II: *Sabatier* II, 244 (таб. LIX, 17); тај новац, који носи натпис αὐτοκράτορες, сигурно се односи на Михаила VIII и Андроника II, јер Михаила приказује са брадом, а Андроника као младића. Ово сведочанство, по мом мишљењу, има већу тежину него Pachym. I, 319, 10, на ког се позива Хајзенберг, loc. cit. 50. — Ваља указати и на чињеницу да се на новцима из прве половине IX века владар често означава као βασιλεύς а савладар само као δεσπότης; али на другим новцима се исти ти савладари уједињују са владарима у титули βασιλεῖς одн. βασιλεῖς Ῥωμαίων.

[175] ступањ у успону на највишу власт. Убрзо, пак, додељивање цезарске титуле добија карактер пуког указивања почасти: Тако је Варда Фока, стари отац цара Нићифора, наименован за цезара. По смислу, ово наименовање за цезара има исто значење као и додељивање титуле „василеопатор" тасту Лава VI. И док још безмало осамдесет година доцније Михаило Калафат добија цезарско достојанство као усвојеник царице Зоје и презумптивни владар, под Алексијем Комнином цезарско достојанство коначно губи свој значај. Алексије се још пре ступања на престо био обавезао да Нићифору Мелисену додели цезарску титулу. Он ту обавезу испуњава, али свог брата Исака именује „севастократором" и та новостворена титула важи као виша од цезара. У доцнијим временима ствара се још једна, још виша титула — титула деспота. На тај начин, између цезара и василевса већ стоје две титуле, чиме се цезарско достојанство лишава сваког посебног значаја.

Списак византијских савладара од VIII века до пропасти Царства:

[176] ## ИСАВРИЈСКА ДИНАСТИЈА

Цареви	Савладари[24]
Лав III, 25. март 717 — 18. јун 741.	Константин V, од 31. марта 720.
Константин V, 18. јун 741 — 14. септ. 775.	Лав IV, од 17. марта 751. Цезари: Христофор и Нићифор, од 1. апр. 768[25] Противцар: Артавазд (зет), јул 742 — 2. нов. 743. Његов сацар: Нићифор, отприлике од априла 743.
Лав IV, 14. септ. 775 — 8. септ. 780.	Константин VI, од 24. апр. 776.
Константин VI, 8. септ. 780. — 15. авг. 797.	Ирина (мајка)[26]

[24] Ако уз име савладара ништа није означено у загради, онда је то био син дотичног владара; н. р. у загради значи да није постојала родбинска веза између цара и сацара. Ако нема датума, дотични је за све време владавине био сацар.

[25] „Нобилисим": Никита, од 1. априла 768; доцније и Антимије (још под Константином V) и од 23. априла 780. Евдоким (под Лавом IV).

[26] Фебр. 790. — окт. 790. Ирина на првом, Константин IV на другом месту; окт. 790 — 15. јан. 791. Константин VI сам; од 15. јануара 791. опет стари однос до пада Константина VI и Ирининог доласка на престо као самодршца 15. авг. 797.

Нићифор I, 31. окт. 802 — 26. јул 811.	Ставракије, од 25. дец. 803.
Михаило I, 2. окт. 811 — 11. јул 813.	Теофилакт, од 25. дец. 811.
Лав V, 11. јул 813—25. дец. 820.	Константин, од 25. дец. 813.

ФРИГИЈСКА ДИНАСТИЈА

Михаило II, 25. дец. 820 — окт. 829.	Теофило, од 12. маја 821.
Теофило, 3. окт. 829 — 20. јан. 842.	Константин, 832(?) — 835(?). Цезар: Алексије Муселе (зет), 836(?) — 839(?). Михаило III, од 840 (рођ. 839).
Михаило III, 20. јан. 842 — 23. септ. 867.	Теодора (мајка), до почетка 856. Цезар: Варда (Теодорин брат), почетак 856 — мај 866[27]. Василије I (н. р.), од 26. маја 866.

МАКЕДОНСКА ДИНАСТИЈА [177]

Василије I, 23. септ. 867 — 29. авг. 886.	Константин, 6. јан. 869—879. (†) Лав VI, од 6. јан. 870. Александар, од 879(?).
Лав VI, 30. авг. 886 — 11. мај 912.	Александар (брат, в. горе) Константин VII, од 9. јуна 911.
Александар, 11. мај 912 — 6. јун 913.	Константин VII (синовац, в. горе)
Константин VII, 6. јун 913 — 17. дец. 919.	Зоја (мајка) Цезар: Роман Лакапин (н. р.), од 24. септ. 919.
Роман I Лакапин, 17. дец. 919 — 16. дец. 944.	Константин VII (в. горе; зет) Христофор, 20. мај 921 — авг. 931. (†) Стефан, од 25. дец. 924. Константин, од 25. дец. 924.
Константин VII, 16. дец. 944 — 9. нов. 959.	Стефан (в. горе), до 27. јан. 945. Константин (в. горе), до 27. јан. 945. Роман II, од априла 945.
Роман II, 9. нов. 959 — 15. март 963.	Василије II, од 22. апр. 960. Константин VIII, од априла 961.

[27] Носи цезарску титулу од априла 862.

Теофано, 15. март 963 — 16. авг. 963.	Василије II и Константин VIII
Нићифор II Фока, 16. авг. 963 — 10. дец. 969.	" "
Јован I Цимискије, 10. дец. 969 — 10. јан. 976.	" "
Василије II, 10. јан. 976 — 15. дец. 1025.	Константин VIII (брат, в. горе)
Зоја, 21. апр. 1042 — 12. јун 1042.	Теодора (сестра)

ДИНАСТИЈА ДУКА

Константин X, 25. дец. 1059 — 21. мај 1067.	Михаило VII, од око 1060.
Евдокија, 21. мај 1067 — 31. дец. 1067.	Михаило VII и Константин
Роман IV Диоген, 31. дец. 1067 — 26. авг. 1071. (одн. 24. окт. 1071).	Михаило VII, Андроник и Константин (пасторци, в. горе)

[178] ДИНАСТИЈА КОМНИНА

Алексије I, 1. апр. 1081 — 15. авг. 1118.	Константин Дука (син Михаила VII), 1081 — око 1090. Јован II, од 1092.
Јован II, 16. авг. 1118 — 8. апр. 1143.	Алексије, 1119—1142. (†)
Манојло I, 8. апр. 1143 — 24. септ. 1180.	Алексије II, од 1172.
Алексије II, 24. септ. 1180 — септ. 1183.	Андроник I (брат од стрица Манојла I), од 16. маја 1182.
Андроник I, септ. 1183 — 12. септ. 1185.	Алексије II (в. горе), до окт. 1183.

ДИНАСТИЈА АНЂЕЛА

Исак II, 18. јул 1203 — 28. јан. 1204.	Алексије IV

ДИНАСТИЈА НИКЕЈСКИХ ЛАСКАРИСА

Јован IV, 28. нов. 1258 — 15. дец. 1259.	Михаило VIII (н. р.), од октобра 1259.

ДИНАСТИЈА ПАЛЕОЛОГА

Михаило VIII, 15. дец. 1259 — 11. дец. 1282.	Андроник II, од 8. нов. 1272.
Андроник II, 11. дец. 1282 — 24. мај 1328.	Михаило IX, 21. мај 1294 — 12. окт. 1320 (†) Андроник III (унук), од 2. февр. 1325.
Јован V, 15. јун (одн. 9. септ.) 1341 — 3. февр. 1347.	Ана Савојска (мајка) Противцар и сацар: Јован VI Кантакузин од 26. окт. 1341.
Јован VI Кантакузин, 3. февр. 1347 — дец. 1354.	Јован V (в. горе; зет) Ана (в. горе) Матија, од маја 1353.
Јован V, дец. 1354 — 18. окт. 1376.	Матија (в. горе), до дец. 1358. Андроник IV, авг. 1369 — 25. септ. 1373. Манојло II, од 25. септ. 1373.
Андроник IV, 18. окт. 1376 — 1. јул 1379.	Јован VII.
Јован V, 1. јул 1379 — 16. февр. 1391.	Манојло II. Противцар: Јован VII (унук, в. горе), 14. апр. 1390 — 17. септ. 1390.
Манојло II, 16. февр. 1391 — јул 1423.	Јован VII (синовац, в. горе), 4. дец. 1398 — 1402(?). Јован VIII, од 19. јан. 1405(?).

Наслов оригинала: Das Mitkaisertum im mittelalterlichen Byzanz, у: E. Kornemann, Doppelprinzipat und Reichsteilung im Imperium Romanum, Leipzig—Berlin 1930, 166—178.

Превела *Вера Стојић*

НАПОМЕНЕ О ВИЗАНТИЈСКОМ ДРЖАВНОМ ПРАВУ У ДОБА КОМНИНА

[261] Пре скоро пола века објавио је заслужни руски канонист А. Павлов[1] један текст из доба Комнина који пружа важна сазнања о питањима византијског државног права. Оскудни коментар А. Павлова ниуколико не одговара значају тог текста, што није ни чудновато, будући да византинологија у доба његове делатности још није била нашла приступа државноправним питањима која нас данас заокупљају. Пре бисмо се могли чудити што отад нико други није обратио пажњу на тај текст. Чак и Шаландон га је у свом великом делу о Комнинима само у једној напомени укратко навео, и не помињући уопште државноправни значај текста.[2]

Као што је већ Павлов уочио, текст који је он објавио треба довести у везу са саопштењем Никите Хонијата да је цар Манојло I позвао поданике да положе заклетву верности његовом сину Алексију.[3] Јер текст, који носи датум
[262] 24. марта IV индикта (светске године 6679), тј. године 1171, садржи записник полагања заклетве византијских црквених поглавара.

Полагање заклетве није обављено непосредно после Алексијева рођења, како Павлов претпоставља. Према Псеудо-Кодину, Алексије се родио већ 10. септембра 1169,[4] па

[1] *А. Павлов,* Синодальный акт Константинопольского патриарха Михаила Анхиала 1171 года о приводе архиереев к присяге на верность императору Мануилу Комнину и его новорожденному сыну Алексею, с формой самой присяги. Виз. Временник 2 (1895), 388—393.

[2] *F. Chalandon,* Les Comnènes 2 (1912), 212, нап. 7.

[3] Nik. Choniates, 220, 24—221, 4 (ed. Bonn).

[4] Pseudo-Kodinos, De annorum et imperatorum serie 159, 12 (ed. Bonn).

и Никита Хонијат истиче како је полагање заклетве обављено у време када је „дете већ почело да расте и да се развија попут расцвале и сочне биљке."[5]

Формулом заклетве, коју садржи текст што га је Павлов објавио, византијски архијереји на челу са патријархом Михаилом Анхијалом заклињу се на верност у порфиру рођеном автократору василевсу Манојлу, а после његове смрти сину му, у порфиру рођеном василевсу Алексију. Уколико би, пак, Манојло умро пре него што Алексије стаса за пунолетство, тј. наврши 16 година, потписници заклетве ће се до његовог пунолетства, остајући њему верни, повиновати наредбама августе Марије. Ако, међутим, Алексије умре за Манојлова живота или после његове смрти не остављајући за собом потомке, и ако се цару Манојлу роди други син, њега ће сматрати царем и — уз признање намесничких права царице-мајке Марије — њему бити верни, чак и ако још не би био крунисан за цара, тад ће бити њихова дужност да се постарају за његово крунисање. У случају царичине смрти треба да буду једнодушни са људима које би цар тад поставио за наменике и менторе свом малолетном сину; ако пак цар не именује наменике, њих треба изабрати „општим саветовањем", и сви морају увек остати верни царевићу и тежити постизању оног што користи њему и Римском Царству. Ако, најзад, после Манојлове смрти не би остало мушких потомака, црквени поглавари који положе заклетву морају се у свему држати одредаба што ће их цар донети за тај случај, било да се тичу цареве кћери Марије и њеног будућег супруга, који би тад требало да преузме власт, или неке друге цареве кћери, ако би се таква још родила, као што се имају држати и сваког другог регулисања престолонаслеђа како га цар одреди.[6]

Оно што у овој формули заклетве посебно пада у очи јесте јако наглашавање династичког принципа. Постепено је у Византији сазревало династичко осећање и особито у доба македонске владарске куће толико ојачало да царска круна сад важи као прерогатива династије. Она је просто наследна својина царске породице, која после цареве смрти припада његовом најстаријем сину, а затим на исти начин

[5] Nik. Chon. 220, 22. Чини се да Никита помера Алексијево рођење чак у годину 1168, јер каже (стр. 356,2) да Алексије — који је, као што је познато убијен септембра 1183, вероватно неколико дана пре свог рођендана — није живео ни пуних 15 година.

[6] *Павлов,* н. д. 392—393.

даљем потомству у директној линији. Ако најстарији царев син умре бездетан, царска круна по истом, природом заснованом, династичком принципу припада другом по реду царевом сину; а право царевог сина на очево наслеђе изгледа тако природно и неоспорно да он важи као легитиман наследник престола и онда када његово крунисање за цара из
[263] било којег разлога није обављено за живота његовог оца и он у тренутку преузимања власти још није у формалном поседу царских права. Али, царску круну може да наследи и женско потомство царево, и ако цар не остави за собом мушке потомке, царева кћи може, ако њен отац тако одреди, да иступи као наследница царских права; власт при том врши њен супруг, а царску круну онда природним путем наслеђују њихови потомци. Ако пак цар уопште нема директног потомства, он као ималац, готово бисмо рекли: као власник царске круне поставља престолонаследника по сопственом нахођењу. Ово је — уз династички легитимизам — друга упадљива и не мање важна особеност византијских државноправних схватања каква се огледају у формули заклетве из 1171: право владајућег цара да по свом нахођењу располаже наслеђем престола.

Особито у последње време често је дискутовано о питању: којим је чиниоцима у Византији припадало право постављања цара и да ли је при томе црквено крунисање или пак проглашење од војске, народа и сената представљало пресудни моменат. Стварног утицаја на именовање цара имали су, међутим, ти чиниоци само у случају гашења једне династије или неке насилне промене владавине; боље речено, у таквим случајевима је одлука о попуњавању престола зависила од оних елемената који су стварно држали власт у својим рукама, дакле већином од команданата војске. Под нормалним околностима, пак, одлучивао је о престолонаслеђу — као што сам недавно већ нагласио на другом месту[7] и како формула заклетве из 1171. особито јасно показује — принцип династичног реда наслеђа и, у крајњој инстанци, воља владајућег цара. Пристанак народа, сената и војске — било свечаном акламацијом или полагањем заклетве — па чак и црквено крунисање били су тад само формалност, додуше, идејноисторијски веома важна формалност, јер се у њој изражавала, с једне стране, идеја о народном суверени-

[7] Byz. Zeitschr. 41 (1941), 211 и д., особито 217 и д. (Приказ рада *O. Treitinger*, Die oströmische Kaiser- und Reichsidee, Diss. München 1938). В. СД, књ. V, Критике, бр. 5.

тету и, с друге стране, вера у богомдану законитост царске силе.

Иста та два момента: династички принцип и царска воља били су пресудни и при регулисању питања намесништва које Манојлова формула предвиђа за случај престолонаследниковог малолетства. Намесништво најпре, природно, има да преузме царица-мајка; у случају њене смрти цар одређује чланове евентуалног намесничког савета, и само ако „нема ни намесника које је цар одредио“ долази до избора чланова намесничког савета — као заменика личности које је цар одредио — „општим саветовањем“, (ἀπὸ κοινῆς βουλῆς), како гласи прилично неодређен израз заветне формуле. Карактеристично је при томе да се, потписници заклетве заветују да ће се повиновати вољи и наредбама царице-мајке, док у односу на евентуалне чланове намесничког савета једино обећавају да ће с њима бити „једнодушни и ношени једном вољом“.

•

Оно што смо овде могли да утврдимо на основу заклетве из 1171. показује и историја самог цара Манојла. Манојло је дошао на престо као царев син, али не као првенац. Он [264]
је дакле за круну имао да захвали својој припадности династији, али у исти мах и у још јачој мери вољи свог оца, који га је претпоставио старијем брату. Као што је познато, оба старија сина Јована II умрла су још за његова живота. При строгом придржавању за династички ред наслеђа требало је сад трећи син Исак да прими очево наслеђе, али уместо тога је Јован II поставио свог четвртог и најмлађег сина Манојла за престолонаследника. Када је цар на једном од својих похода на исток несрећним случајем у лову био смртно рањен и осетио да му се приближава последњи час живота, окупио је војсковође у свом логору и у дужем говору објавио им своју одлуку, да најмлађег сина, као способнијег, одређује за свог наследника.

Царев говор, који Никита Хонијат преноси опширније, а Кинам мање опширно, али обојица у свим битним стварима сагласно,[8] такође показује сасвим јасно да је династички ред наслеђа постао за Византинце нешто што се по себи разуме. Ако је цар сматрао да своју одлуку мора подробно да образложи и поднесе на мишљење архонтима, учи-

[8] N. Chon., 56, 4—61. 20. Kinnamos, 26, 5—28, 16.

нио је то само стога што је у природном династичком реду наслеђа тако рећи извршио једну исправку, јер се није држао природног реда по старешинству, већ је способнијег претпоставио старијем. Он то и сам каже: „Кад би врховна власт неоспорно прешла на мог старијег сина Исака, не би ми ни било потребно да ишта кажем, како бих описао особине својих синова."[9] Он то чини једино зато да предупреди подозрење како млађем сину даје првенство из пристрасности а не због његових већих способности. Према Кинаму, пак, почео је Јован II свој говор следећим речима: „Већ су многи цареви остављали власт својим синовима као очево наслеђе (следи указивање да је и он сам, као што је познато, власт наследио од свог оца). И тако ви свакако верујете да ћу и ја, стојећи на прагу смрти и остављајући за собом два сина, према људском закону власт и престо предати старијем."[10] Али он се пре свега руководи бригом за своје поданике, која је толика да би он, кад његови синови не би имали способности потребних за преузимање власти, уместо њих одабрао неког трећег. Јасније се не може изразити став по којем коначна одлука о наслеђу престола припада владајућем цару. „Примите дакле", тако је рекао својим слушаоцима, „овог младића као свог цара, божјег миропомазаника а мог изабраника."[11] Божја милост и царска воља одређују дакле наследника престола.

Пошто су се, присутни архонти — друкчије се није могло ни очекивати — једнодушно сагласили са царевом одлуком, Манојло је из очевих руку примио круну и био од војске акламован као цар.[12] Па, ипак, је Манојло придавао вредност и црквеном крунисању, и по доласку у Цариград тражио да му патријарх још једанпут стави круну на гла-
[265] ву,[13] мада је под описаним околностима црквено крунисање било само још ствар форме, а његово право на вршење владарске власти ван сваке сумње. Али супротно оним царевима који су се узурпацијом дочепали власти и у настојању да свој положај озаконе све употребили како би се црквено крунисање обавило што пре, Манојло, коме је отац поверио царску круну и који је био сигуран у своја владарска права, није се устезао да са обављањем црквеног крунисања чека

[9] N. Chon., 59, 19—22.
[10] Kinn., 26, 6—13.
[11] N. Chon., 61, и д.
[12] N. Chon., 61, 24 и д. Kinn., 28, 20 и д.
[13] N. Chon., 70, 12 и д. Kinn., 33, 9 и д.

неколико месеци. Пошто је — 8. априла 1143 — проглашен за цара, он се најпре дуже времена задржао на Истоку, а када је напослетку стигао у Цариград, требало је још попунити упражњени патријаршијски престо, што је извршено тек крајем августа или у септембру;[14] после тога је, пак, Манојло, без одлагања крунисан од новог патријарха.

Као што је Јован II придавао важност саглашавању својих поданика са редом наслеђа престола како га је он одредио, мада је био свестан да је то питање већ одлучено исказом његове воље, тако је и Манојлу било стало да поданици положе заклетву његовом престолонаследнику, мада је формула заклетве, као што смо видели, унапред одобравала свако његово већ донесено или будуће решење, па према томе одлуку стварно и потпуно препуштала њему. Да поновимо још једанпут: од стварног великог значаја било је формално признање народно и црквено крунисање за оне цареве који су се путем узурпације дочепали врховне власти; за цареве који су на основу династичког права примали очево наслеђе били су и крунисање и проглашење у суштини само ствар конвенције, па ипак су и они много полагали на одржавање тог обичаја, јер је цар увек важио као изабраник божји и у исти мах као највиши заступник свог народа.

•

Царском круном Манојло је располагао још слободније и самовољније него његов отац — то доказује формула заклетве из 1171. као и историја његове владавине. Пошто је дуже времена остајао без мушких потомака, одредио је за свог наследника најпре угарског принца Белу, ког је оженио својом ћерком Маријом и одликовао титулом деспота.[15] Мада је проглашење иностраног принца за презумптивног престолонаследника изазвало разумљиво огорчење у Византији, сви византијски великаши — са јединим изузетком неустрашивог Андроника (I) Комнина — ипак су положили тражену заклетву Бели и Марији. Тек пошто се цару родио син, Алексије, поништена је та одредба, а заклетва положена Бели године 1165. замењена 1171. оном заветном формулом којој сада познајемо и дословни текст из записника што га је Павлов објавио. Као што смо видели, и у формули из 1171. помиње се царева кћи Марија, која се, за случај пре-

[14] Између 20. августа и 1. октобра, Уп. *Chalandon*, op. cit. 199 и д.
[15] N. Chon., 179, и д. *Chalandon*, op. cit. 486.

ране смрти њеног брата, овде поново има у виду као наследница престола.[16]

[266] Вредно је пажње да је Манојло више пута помишљао на наслеђивање царске круне преко своје кћери, али изгледа да никад није узимао у разматрање пренос владарске власти на њу: приликом њеног венчања са Белом предвиђен је овај као владар, а у хипотетичном случају поменутом у формули заклетве из 1171. њен „будући супруг“.

У Византији се често и у сва времена дешавало да за малолетне цареве намесништво воде њихове мајке (понекад и сестре), па и формула заклетве из 1171. предвиђа такву могућност као нормално решење, до којег је, као што је познато, после Манојлове смрти заиста и дошло, када је царица-мајка Марија преузела владавину за малолетног Алексија II. Далеко ређи су били случајеви у којима би једна жена сама и у своје сопствено име вршила врховну власт. Као прва учинила је то царица Ирина, која је, уклонивши свог сина, од 797—802. владала као самодржац. У то време, међутим, право жене на непосредно вршење царске власти било је тако несигурно да је Ирина сматрала да царске повеље мора потписивати као василевс Ирина, а не као василиса.[17] У доба жалосног краја македонске династије, међутим, то право више није изгледало сумњиво. Као што је познато, Зоја престо није делила само са своја три мужа него, године 1042, и са сестром Теодором, а 1055—1056 је Теодора сама владала. Те две жене, истина, испољиле су веома слабу вештину владања, али правно је владавина у пурпуру рођених принцеза тада сматрана нормалним и природним решењем. Мада дакле владавини жена, правно, ништа није стајало на путу, томе се у доцније време ипак више није прибегавало. Имамо, додуше, и из доцнијих времена примере да су жене управљале за своје малолетне синове

[16] Марију су раставили од Беле, али не тек пошто је њен брат проглашен за престолонаследника, како наводи N. Choniates 221, 4, него вероватно већ после његовог рођења, јер формула заклетве из 1171. говори о њеном евентуалном будућем супругу. После неколико неуспелих брачних планова удала се тек фебруара 1180, у зрелим годинама, за Рајнера, сина Виљема од Монферата. Уп. *Chalandon*, op. cit. 599 и д.

[17] *Zepos*, Jus graecoromanum I, 45. — Да подсетимо и на то да је народ одбио Ираклијеву удовицу Мартину, када је хтела да дели власт са својим већ пунолетним синовима, сматрајући да жена не може да представља Римско царство. Уп. Nikephoros, 28 (ed. De Boor).

— као, рецимо, Ана Савојска за Јована V[18] и да је царска круна, као што је то и Манојло био замислио, наслеђивана по женској линији (довољно је подсетити на Јована III Ватаца, који је на престолу наследио свог таста Теодора I Ласкариса, док су Теодорова браћа остала празних руку), али — после жалосног покушаја у пурпуру рођених сестара Зоје и Теодоре — у Византији више никад није жена владала у сопствено име, па ни Манојло, чини се, није помишљао на такву могућност.

*

Веома је упадљиво да је према формули заклетве из 1171. царев син тек са 16 година требало да буде сматран способним за владање. И, заиста је Алексије II још пред само своје уморство сматран непунолетним, и проглашење Андроника I за главног цара образложено је управо Алексијевим малолетством,[19] мада је он, бар према Никити Хонијату, тада имао већ скоро 15 година (в. нап. 5). Истина, у Византији никад није постојао јасан и опште важећи појам о узрасту потребном за пунолетство. Па, ипак се већином наилази на схватање да мушкарац постаје пунолетан са 14, а жена са 12 година. Тако је ступање у брак било допуштено мушкарцима после навршене 14, а женама после навршене 12 године.[20] Старатељство у пословима грађанског права, према старијим одредбама, престајало је такође у тренутку када штићеник наврши 14. одн. 12. годину живота.[21] Наследник престола такође је, како изгледа, по правилу већ са 14 година сматран способним да влада. Тако је већ најмлађи син Константина Великог, Констанс I, у својој четрнаестој години преузео власт над додељеним му делом др- [267]

[18] Изгледа ипак да је царица-мајка Ана неко време чак и формално важила као главна владарка. Уп. печате и новце код *T. Bertelè*, Monete e sigilli di Anna di Savoia, imperatrice di Bisanzo, Рим 1937, и уз то напомене *F. Dölger*, Byz. Zeitschr. 38 (1938), 195 и д.

[19] Nik. Chon. 352, 10 и д.

[20] Уп. *Nikodemus Milasch*, Das Kirchenrecht der morgenländischen Kirche, Мостар 1905, стр. 548, са многобројним наводима извора. *Zachariä von Lingenthal*, Geschichte des griechisch-römischen Rechtes, Берлин 1892, стр. 75.

[21] Доцније је трајање старатељства знатно продужено, тако да је престајало тек по навршеној 20. одн. 18, па чак и 25. години живота. Уп. *Zachariä*, op. cit. 121 и д.

жаве,[22] а с друге стране, изгледа, да су још и у доба Палеолога престолонаследнике сматрали пунолетним по навршеној 14. години живота.[23]

*

У управо цитираном, веома садржајном чланку о породичној политици Михаила VIII показао је Делгер да је проглашење за сацара у доба Палеолога пролазило кроз два ступња: најпре је презумптивни престолонаследник — већином само неколико година после рођења — проглашењем одређен за василевса, а затим је — кад постане пунолетан, тј. по правилу управо са 14 година — добијао царску круну и титулу автократора (често би се то подударало са његовом женидбом). С тим у вези Делгер у више наврата помиње и историјат доласка на престо Алексија II, уколико нам је познат из описа Никите Хонијата.[24] Међутим, Алексије II није, како Делгер претпоставља на основу једног Хонијатовог податка,[25] добио царску круну тек 1182, тј. тек две године после очеве смрти. Јер Псеудо-Кодин изричито каже да је Манојло свог сина већ у V индикту, у светској години
[268] 6680, дакле 1171/72.[26] крунисао за цара, а ми имамо утолико мање повода да посумњамо у тачност овог податка што се Псеудо-Кодинова хроника, како је већ Крумбахер приметио, заснива на једном попису из времена Манојла. I.[27]

Ако сад саопштење Никите Хонијата упоредимо са извештајем Псеудо-Кодина, излази да је Алексије најпре, године 1171/72, од свог оца крунисан за василевса а затим, десет година доцније, на Андрониково тражење — по други пут — крунисан за автократора.[28] Зато Хонијат и каже изричито: „... потражи да се за автократора крунише василевс Алексије."

[22] И Константин IV (668—685) и Јустинијан II (685—695; 705—711) преузели су власт пре него што су навршили 16. годину. Према *J. Кулаковском*, История Византии III, 228 и д., чија разматрања имају много убедљивога, Константин IV имао је чак свега 14 година када је преузео власт.

[23] *F. Dölger*, Die dynastische Familienpolitik des Kaisers Michael Palaiologos, Festschrift Eichmann (1940), 180.

[24] *Dölger*, op. cit., особито 186, нап. 16.

[25] N. Chon. 343, 10.

[26] Pseudo-Kodinos, De annorum et imper. 159, 15.

[27] Ibid., 158, 20. Уз то *Krumbacher*, Gesch. d. byz. Lit. 426.

[28] Да је исти цар могао да буде крунисан више пута показује, уосталом, већи број примера. Тако је Манојло I, као што је већ поменуто, најпре крунисан од свог оца у логору, а затим од патријарха у цркви; Михаило VIII прво у Никеји а потом од истог патријарха у Цариграду; Јован VI Кантакузин најпре је сам себи ставио круну на главу, затим га је крунисао јерусалимски патријарх, а напослетку цариградски патријарх.

С друге стране пак, ако Псеудо-Кодинов податак упоредимо са записником о полагању заклетве византијских црквених поглавара, видимо да је Алексије, као презумптивни престолонаследник, најпре 24. марта 1171, примио заклетву поданика па тек затим, и то у следећем индикту одн. следећој години од стварања света, као сацар круну из руку свог оца.[29]

Па, ипак је већ у формули заклетве из 1171. означен као василевс, и то је заиста занимљива паралела Делгеровој констатацији да је у доба Палеолога презумптивни престолонаследник могао да носи титулу василевса већ после проглашења а још пре крунисања. Начелна разлика између времена Палеолога и Комнина лежи, међутим, у томе што је под династијом Палеолога престолонаследник, крунисан за сацара, по правилу добијао и титулу автократор, док је у претходно доба само главни цар носио ту титулу.

*

Тиме прелазимо на питање титулатуре цара и сацара, јер и о том важном и често дискутованом проблему формула заклетве из 1171. даје довољно обавештења. Знамо, наиме, из једног саопштења Псеудо-Кодина да је у доба Палеолога сацар и презумптивни престолонаследник могао по одобрењу главног цара да носи, поред титуле василевс, и титулу
автократор.[30] Питање сацарске титулатуре у раније доба [269]
ствара, међутим, веће тешкоће и у науци је различито решавано. У прилог тезе да је сацар у сва времена имао право на титулу автократор као да говори чињеница да су и у ранијим столећима постојали веома многобројни случајеви у којима су владајући цар и његов сацар заједно означавани као „василевси и автократори" (па и као „велики цареви"). Ту плуралну ознаку протумачио је пак Ф. Делгер као про-

[29] Будући да се индикт и светска година слажу како у податку код Псеудо-Кодина тако и у записнику о полагању заклетве, немамо никаквог повода да било у једном или у другом случају претпоставимо неку грешку.

[30] Pseudo-Kodinos, De off. 86, 14—17.

сту бревилоквенцију и с правом заступао гледиште да је титула автократор првобитно припадала једино владајућем цару,[31] јер ми заиста немамо ни једног јединог примера где би неки сацар већ у доба пре династије Палеолога икад био појединачно називан автократором. У расправи о титули автократор у Византији и у словенским земљама могао сам на веома многобројним примерима да покажем како је титула автократор најдоцније од средине VII века стварно увек важила као права ознака владајућег цара, често употребљена ради његовог разликовања од сацарева, и да је владарима који су већ као сацареви називани заједно са главним царем автократорима, назив автократор у ствари придаван тек од дана њиховог ефективног доласка на власт.[32] Да су се тог разликовања — које се у апелативној употреби може кроз неколико столећа непрекидно потврдити многобројним наводима у изворима — придржавали и у званичној употреби показао сам у другој малој студији на основу натписâ на познатој ватиканској минијатури (Vatic. Urbin. gr. 2) из XII века, која приказује како цара Јована II Комнина и његовог сина Алексија крунише сам Спаситељ.[33] Јер, цар Јован II је ту означен као василевс и автократор, његов сацар само као василевс.

Ако сад погледамо формулу заклетве из 1171, запажамо исту карактеристичну разлику између титулатуре главног цара и титулатуре сацара. Формула заклетве означава цара Манојла као „моћни и свети автократор василевс и порфирогенит кир Манојло Комнин". Младог Алексија, међутим, потписници заклетве називају „љубљени син светог царства ти пресветли порфирогенит и василевс кир Алексије". И као да желе да нам разлику још одређеније предоче, додају: „а автократор василевс место тебе". Тиме је јасно и неоспорно изражено да сацар тек после смрти владајућег цара постаје автократор. На другом месту, где се предвиђа могућност да Алексије превремено умре без потомства, а Манојло остави за собом другог сина, потписници заклетве обавезују се да тог другог сина, после цареве смрти, признају за василевса автократора.

[31] *F. Dölger*, Byz. Z. 33 (1933), 141 и 36 (1939), 134 и д.

[32] *Г. Острогорски*, Автократор и самодржац, Глас Српске Краљ. Акад. 164 (1935), 95—187 (в. СД, књ. IV, 281 и д.).

[33] *G. Ostrogorski*, Autokrator Johannes und Basileus Alexios, Mélanges Vasiliev: Annales de l'Inst. Kondakov 10 (1938), 179 и д. (у овој књизи, стр. 219 и д.).

Из свега тога потпуно јасно произлази: главни цар је василевс автократор, а сацар само василевс, и тек пошто [270] преузме власт, тј. постане главни цар, назива се „василевс автократор", одн. василевс и автократор (βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ), како гласи већ од друге половине XI века више уобичајена формула. Не може, дакле, више бити ни најмање сумње да су сацареви тек у доба Палеолога стекли право на титулу автократор.[34] Још и у доба Комнина једино је главни цар носио ту титулу.

На крају да укажемо на чињеницу да се међу византијским црквеним поглаварима, који су се 1171. заклели на верност цару Манојлу I и његовом сину, налази и име руског митрополита Михаила.[35] Истина, тај руски митрополит, као што је већ Павлов нагласио, био је свакако Грк, а као што је познато, руска црква је била подређена Цариградској патријаршији. Али ни грчко порекло руског митрополита ни његова припадност византијској црквеној хијерархији нису довољно објашњење за околност да је он положио заклетву византијском цару, и тако се уклопио не само у црквену него и у византијску државну хијерархију. Заклетва руског митрополита је одраз схватања према којем хришћанска васељена представља хијерархију држава на челу са византијским царем.[36] Политички је Русија била потпуно независна од Византије, па се и сâм цар Манојло трудио у више махова да руске кнежеве придобије за савезнике.[37] Али, као православна земља и чланица византијске хијерархије држава, Русија је признавала идејно првенство Византијског Царства. Неколико столећа се у Русији име византијског цара

[34] Претпоставка да је то право први пут Михаило VIII простагмом из 1272. подарио Андронику II (уп. *Dölger*, Byz. Z. 33, 141, и моје напомене у Автократор и самодржац, 118, и Autokrator Johannes, 183; в. СД, књ. IV, стр. 300 и књ. III, стр. 224) постаје још вероватнија после сазнања која је донео Делгеров горепоменути чланак о „Породичној политици" Михаила VIII.

[35] Изгледа да је Михаило управо тада рукоположен за руског митрополита и стога се још налазио у Цариграду. Јер, његов претходник, Константин, јавља се у руским изворима последњи пут године 1169, како указује Павлов, нав. д., стр. 390. Митрополит Нићифор, вероватно Михаилов наследник, помиње се први пут 1182. О Михаилу уопште нема помена у руским изворима, како је Павлов утврдио.

[36] Уп. *G. Ostrogorski*, Die byzantinische Staatenhierarchie, Sem. Kond. 8 (1936) 41 и д. (в. СД, књ. V, бр. 8).

[37] *Уп. В. Васильевский*, Союз двух империй, Труды IV, 45 и д.; *G. Vernandsky*, Relations byzantino-russes au XIIe siècle, Byzantion 4 (1927/28), 269 и д.

помињало у црквеним молитвама: тек крајем XIV века одбачен је тај обичај, упркос византијским протестима.[38] Ако се пође од тих схватања, постаје разумљиво што се руски митрополит, поглавар цркве једне стране и независне земље, заклео на верност византијском цару. Јер византијски цар није важио само као владар своје државе него и као поглавар хришћанске васељене.

Наслов оригинала: Bemerkungen zum byzantinischen Staatsrecht der Komnenenzeit, Südost-Forschungen 8 (1945) 261—270.

Превела *Вера Стојић*

[38] *Miklosich—Müller* II, 188 и д. Уз то: *H. Schaeder*, Moskau das Dritte Rom (Хамбург 1929) 1 и д.; *G. Ostrogorski*, Die byz. Staatenhierarchie, 42 и д. (в. СД, књ. V, бр. 8) и *Gesch. d. byz. Staates* (München 1940)), 397 и д. (в. Историја Византије, стр. 512 и д.).

УРУМ — ДЕСПОТ
ПОЧЕЦИ ДЕСПОТСКОГ ДОСТОЈАНСТВА У ВИЗАНТИЈИ

Систем титулатура имао је у Византији посебан значај како за развој саме византијске државе тако и за положај царства према спољњем свету. Полазећи од тог сазнања, историчари Византије, особито у најновије време, много су се трудили око проучавања историје византијских титула. Највећег удела у том истраживачком раду има научник чијим многобројним и многоструким заслугама за византинологију треба да ода признање ова споменица. У вези са својим изврсним студијама о византијској идеји о царству и византијском управном систему, Франц Делгер је велику пажњу поклонио и историји византијских титула и веома срећно размрзио многе замршене проблеме у тој области. Зато бисмо и у овој споменици желели да размотримо једно питање из историје византијске титулатуре.

Хијерархијски изграђени државни систем Византинаца огледа се и у хијерархији византијских титула. Временом та хијерархија постаје све гломазнија, јер све већа дарежљивост у додељивању појединих титула доводи до њиховог обезвређења, а обезвређење старијих титула намеће потребу стварања нових, виших титула. Тај развој не оставља нетакнутима чак ни извесне царске титуле. Тако, као што је познато, титула цезар већ у рановизантијско доба не означава главног цара, него пре свега сацара и презумптивног престолонаследника, а од VII века, откако и сацар, попут владајућег цара, по правилу носи титулу василевса, цезарска титула коначно губи карактер владарског достојанства и постаје највише дворско достојанство после царског, било да служи као припремни ступањ за царско звање или пак само као

високо одликовање.[1] После знатног обезвређења титула у XI веку, које доводи у суштини до нове хијерархије титула, Алексије I Комнин умеће између титула „василевс" и „цезар" још и достојанство севастократора. Две генерације доцније, међутим, и стара титула деспота, која је дотад била ознака самог цара, добија значај посебног дворског досто-
[449] јанства, утиснувши се између титула „василевс" и „севастократор" и тако, као у своје време титула цезара а затим титула севастократора, постаје највише достојанство после царског; деспот по рангу долази, додуше, испред севастократора и цезара, али иза владајућег цара који се означава као василевс и автократор.

Те појаве могу се с правом сматрати последицом општег обезвређења титула. Али не сме се превидети да су при настајању највиших достојанстава утицале и околности посебне врсте. О позадини увођења титуле севастократора, на пример, довољно смо обавештени захваљујући Ани Комнини: Алексије Комнин био се још пре доласка на престо обавезао да свом зету и некадашњем супарнику Нићифору Мелисену подари достојанство цезара; он је ту обавезу испунио, али је у исти мах свом брату Исаку подарио новостворену титулу „севастократор", коју је саставио из царских назива севаст и автократор.[2] Тако ad hoc створена титула севастократора, међутим, постала је отад један од битних саставних делова византијске хијерархије титула.

То је општепознато и у стручним истраживањима — на основу потпуно јасних података Ане Комнине — већ често излагано. Није запажено, напротив, да су и прво додељивање титуле *деспот* изазвале посебне околности које су биле условљене личношћу и пореклом њеног носиоца.

Први не-царски носилац деспотске титуле у Византији био је угарски принц Бела, зет цара Манојла I Комнина. Као што је познато, изузетно активна политика Манојлова у Подунављу није тежила ничем мањем до уједињењу Угарске са Византијским Царством,[3] а као оруђе за постизање тог циља требало је да му послужи и млади угарски принц. Го-

[1] Уп. *R. Guilland*, Études sur l'histoire administrative de l'Empire byzantin. Le césarat. Orientalia Christ. Per. 13 (1947) 168 и д., који је веома темељно исцрпао изворе.

[2] Anna Comnena I 113, 12 и д. *(ed. Leib)*. В текст на стр. 208.

[3] Уп. *G. Moravcsik*, Pour une alliance byzantino-hongroise, Byzantion 8 (1933) 555 и д. — *F. Dölger*, Ungarn in der byzantinischen Reichspolitik, Archivum Europae centro-orientalis 8 (1942) H. 3—4, стр. 5 и д.

дине 1163. доведен је у Цариград и прекрштен у Алексија, верен је са царевом кћерком Маријом, па је цар, који у то време још није имао мушке потомке, донео чудноват одлуку да га одреди за свог наследника,[4] како би на тај начин створио неку врсту персоналне уније између Византије и Угарске. Том приликом је Бела-Алексије проглашен за деспота.[5]

Да је то било прво именовање за деспота у Византији већ је више пута истицано.[6] Ближе образложење за то није, [450]
међутим, још дато, и понекад се наилази и на застрањена или нејасна схватања. У најновијој историји византијских установа из пера Л. Брејеа, на пример, читамо најпре да је Манојло Комнин деспотску титулу увео за свог зета Белу-Алексија; непосредно затим и у противречности са том тачном констатацијом, пак, каже се да је већ Михаило V подарио деспотско достојанство свом стрицу Јовану Орфанотрофу.[7] Ово мишљење, које је већ Е. Дарко опширно заступао,[8] почива на неспоразуму.

Псел, наиме, прича како се Михаило V Калафат, после свог крунисања за цара, најпре понашао необично скромно

[4] N. Choniates, 147, 10 и 167, 13: ὃν καὶ διάδοχον τῆς βασιλείας ἐμελέτα ποιῆσαι.

[5] I. Kinnamos, 215, 10: ὅ τε παῖς Ἀλέξιος ἤδη μετωνομάσθη καὶ δεσπότης ἀνεβοήθη.

[6] Први је то учинио *E. Stein*, Untersuchungen zur spätbyzantinischen Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte, Mitt. zur Osman. Gesch. 2 (1923/25) 31. Види и *Г. Острогорски*, Автократор и самодржац, Глас Српске Акад. 164 (1935) 99 (в. СД, књ. IV, 283). — *А. Соловјев—В. Мошин*, Грчке повеље српских владара, Београд 1936, 413. — *F. Dölger*, loc. cit. 26, и Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, München 1948, 76. — *R. Guilland*, loc. cit. 180 (али в. стр. 210, нап. 21). Уп. и *G. Moravcsik*, A magyar szent korona görög feliratai (са франц. резимеом). Ertekezések a nyelv- és széptudományi osztály köréből 25 (1963) 178, који међутим погрешно наводи да је деспотска титула коју је Манојло увео била „непосредно подређена" цезарској титули.

[7] *L. Bréhier*, Les institutions de l'Empire byzantin (Le monde byzantin II), Paris 1949, 140.

[8] *E. Darkó*, Die ursprüngliche Bedeutung des untern Teiles der ungarischen heiligen Krone, Semin. Kond. 8 (1936) 63 и д. На веровању да је деспотска титула већ у XI веку даривана као посебно достојанство, заснива се и Даркова теза да је круна коју је Михаило VII Дука (1071—1078) послао угарском краљу Гејзи I (1074—1077) била деспотска круна. Међутим, већ је *Gy. Moravcsik*, loc. cit., тачно показао да у натпису на круни уместо Γεωβιτζ δ(εσπότης) треба читати Γεωβιτζάς. О државноправном значају угарске краљевске круне која потиче из Византије в. *G. Ostrogorski*, Die byzantinische Staatenhierarchie, Semin. Kond. 8 (1936) 59 и д. (в. СД, књ. V, бр. 8). *F. Dölger*, Ungarn in der byzantinischen Reichspolitik, 19 и д.

и како царици Зоји тако и свом стрицу Јовану Орфанотрофу — коме је имао да захвали за царску круну — лицемерно указивао највеће страхопоштовање. Као што је царицу Зоју називао својом господарицом, тако је и моћног Орфанотрофа називао својим господарем: „ὁ ἐμὸς, γὰρ φησι, δεσπότης".[9] Јасно је да се такви говорни обрти не могу схватити титуларно и ниуколико не доказује да је Јован Орфанотроф носио титулу деспота[10] Исто тако не доказује то — Дарковом мишљењу упркос — ни прича тог истог Псела да се и цар Михаило IV, мада је у дну срца био неповерљив према свом брату, понашао према њему „као потчињени и називао га својим господарем" (καὶ δεσπότην ἀνακαλῶν.)[11] Са *титулом* деспота то, наравно, нема никакве везе. Штавише, Псел и са̂м изричито каже да је у то време цезарска титула била највиша част после царске, па према томе деспотска титула још није постојала као посебно достојанство. На једном месту Псел, наиме, наво-
[451] ди речи Јована Орфанотрофа цару Михаилу IV: „Да наш брат [реч је у ствари о Стефану, мужу њихове сестре Марије, оцу Михаила Калафата] није умро, ти би му доделио друго по реду достојанство цезара" (τὴν δευτέραν ἀρχὴν ... τοῦ καίσαρος).[12]

Исто је толико очигледно да ни у тренутку када је Алексије I Комнин — према поменутом извештају његове кћери — увео титулу севастократора, деспотска титула као посебно достојанство још није постојала, већ је, напротив, до тог времена цезарска титула, а отад, севастократорска представљала највише достојанство после царског. И ту се, уосталом, можемо позвати на непосредно сведочанство нашег извора, јер и сама Ана то потпуно јасно казује: „Будући да је достојанство цезара према датом обећању морало да се препусти Нићифору Мелисену, а Исак, најстарији од браће, требало да буде почаствован неким вишим достојанством, такво достојанство пак није постојало (дословце: друго додостојанство осим цезарског није постојало — ἕτερον δὲ ἀξίωμα πλὴν τοῦ καίσαρος οὐκ ἦν), створио је цар Алексије од севаста и автократора нов назив севастократор и доделио га свом

[9] M. Psellos, I 88 (ed. Renauld). По том и Зонара (који се користи Пселом) III 607, 4: δεσπότην τὸν θεῖον ὀνομάζων.

[10] Уп. већ *E. Stein*, нав. дело 31, и *F. Dölger*, B. Z. 36 (1936) 138. нап. 3.

[11] M. Psellos I 71 (ed. Renauld).

[12] M. Psellos I 66 (ed. Renauld).

6. Никита Хонијат, византијски историчар (око 1150—1213). Минијатура из рукописа Hist. gr. 53 у Аустријској националној библиотеци.

7. Алексије I Комнин (1081—1118). Минијатура у рукопису Vat. gr. 666. →

брату, поставивши га тако рећи за *другог* цара, док је цезара подредио њему и наредио да се у акламацијама наводи као *трећи* после акламације владара."[13]

Севастократорску титулу коју је створио за свог брата Исака доделио је Алексије I потом и свом другом сину Андронику, а доцније га је добио и трећи син Исак, који је у почетку носио цезарску титулу,[14] док је најстарији син Јован као сацар и престолонаследник имао титулу василевса. Типик Богородичина манастира у Цариграду, задужбине царице Ирине, који наводи чланове краљевске породице по старешинству, како би одредио висину даривања у новцу и намирницама која су дељена у њихову част, пружа карактеристичну слику хијерархије највиших дворских титула.[15] Како сам цар Алексије тако и његов најстарији син Јован носи титулу василевс, и зато је по рангу испред царице Ирине; други син Андроник има титулу севастократора; трећи, Исак, овде се појављује као цезар, а исто тако [452]
и најстарији царев зет, Анин супруг Нићифор Вријеније, који је наведен испред Исака, док су млађи зетови, Нићифор Катакалон и Константин Анђео, наведени први као паниперсеваст а други као пансеваст-ипертат.[16] Доцније је пак, и најмлађи царевић унапређен за севастократора.[17]

[13] Anna Comnena I 113, 12 и д. (ed. Leib).

[14] Да повеља публикована код *G. Rouillard—P. Collomp*, Actes de Lavra. И. бр. 45, 6, не припада Алексију I Комнину, већ Алексију III Анђелу, и у њој поменути царев стриц севастократор Јован Дука није стриц Алексија I, него славни стриц Анђела, Јован Дука Анђел, тачно је доказао *F. Dölger*, Zur Textegestaltung der Lavra — Urkunden und zu ihrer geschichtlichen Auswertung, B. Z. 39 (1939) 34. Стога је само омашка кад он сада у Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, стр. 56, наводи царевог стрица Јована Дуку као севастократора у доба Алексија I Комнина. О повељама Лавре бр. 45 и 47 расправљао сам, у сарадњи са Д. Анастасијевићем, у чланку објављеном у *Mélanges* Grégoire III; о севастократору Јовану Анђелу Дуки в. моја излагања у Возвышение рода Ангелов, Юбил. Сборник Русск. Археол. Общ. (1936) 119 и д. (в. у овој књ. стр. 322 и д.).

[15] M. M. V 375. Уз то *F. Chalandon*, Les Comnènes II 27. — *Ch. Diehl*, Figures byzantines II (1921) 83.

[16] И J. Зонара III 749, 1, каже да је Андроник носио титулу севастократора, а Исак и Вријеније цезарску титулу, док је супруг друге цареве кћери (Марије) Еуфорбен (Нићифор Катакалон) имао титулу паниперсеваст.

[17] N. Choniates 13, 11, изричито казује да је Исака још његов отац уздигао за севастократора. Немамо разлога да посумњамо у тачност овог податка, јер је узастопно додељивање све виших титула било потпуно уобичајен поступак, па стога нема противречности између саопштења Н. Хонијата и изворâ наведених у две претходне

Под Јованом II титулу севастократора носила су његова браћа Андроник и Исак, који су је — како је већ поменуто — добили још за очева живота, а исто тако и његови млађи синови: Андроник, Исак и Манојло,[18] док је најстарији син Алексије опет имао титулу василевса.[19] На двору Манојла I, највише достојанство после царског у почетку је такође севастократорско, које су и даље задржали његов брат Исак и истоимени стриц.[20] Другим речима: деспотска титула као посебно достојанство непозната је не само у прекомнинско доба него ни под Комнинима, Алексијем I и Јованом II, па ни у првом раздобљу владавине самог Манојла I. Тек у вези са личношћу угарског принца Беле-Алексија јавља се ова титула у Византији јер, као што смо видели, цар Манојло је око 1163. прогласио младог угарског принца, као свог зета и презумптивног наследника престола, за деспота.[21]

[453] Поставља се питање зашто је Манојло свом младом зету доделио ову дотад непознату почаст, а није се задовољио даривањем неког већ постојећег достојанства? Чињеница да му Манојло није дао цесарско достојанство, мада је управо

напомене — упркос излагању *E. Kurtz*, Unedierte Texte aus der Zeit des Kaisers Johannes Komnenos, B. Z. 17 (1907) 107, нап. 1, и *R. Guilland*, op. cit. 179.

[18] N. Choniates 23, 21.

[19] N. Choniates 23, 16. Уп. и натпис на познатој минијатури грчког Јеванђеља cod. Vat. Urbin. gr. 2, која представља цара Јована II и његовог сина Алексија, и уз то *G. Ostrogorski*, Autokrator Johannes II und Basileus Alexios. Annales de l'Inst. Kondakov 10 (1938) 179 и д. (в. у овој књ. стр. 219).

[20] Заблуда је кад *F. Chalandon*, loc. cit. II 217, тврди да је и Манојлов синовац Јован, син севастократора Андроника, носио севастократорску титулу. После њега и *L. Bréhier* loc. cit. 40. Да је Јован био само протосеваст (и протовестијар) сагласно казују J. Кинам 51, 4; 105, 3; 287, 10; Н. Хонијат 136, 16, и протокол сабора из 1170: *L. Petit*, Documents inédits sur le concile de 1166, Виз. Врем. 11 (1904) 479.

[21] *R. Guilland*, op. cit. 180, је у заблуди кад мисли да при том није била реч о формалном додељивању деспотске титуле која „званично још није постојала". Несумњиво је тачно да деспотска титула, како смо горе и показали, дотад није постојала као посебно достојанство. Али, управо додељивањем Бели-Алексију, уведена је као посебно достојанство, како то показује већ и чињеница да је отад и даље давана у сличним случајевима (в. доле о зетовима Алексија III). Како *Guilland* и сам оправдано примећује, вероватно је (ако не и сигурно) да је Бела-Алексије поводом своје веридбе са царевом кћерком и проглашења за престолонаследника добио неку титулу, и да то никако није могла да буде титула севаст, како *F. Chalandon*, н. д. II 476, погрешно наводи. То је била баш деспотска титула, како J. Кинам посведочује, јер јасно и гласно каже: δεσπότης ἀνεβοήθη.

то достојанство радо даривано царским зетовима, па је ту титулу још недавно носио и један страни великаш, Норманђанин Рожер, — ожењен кћерком Јована II а Манојловом сестром — може објаснити околност да је цесарска титула била обезвређена и више није изражавала право на престолонаслеђе. Међутим, такво право није било садржано ни у титули севастократора, која је у претходном времену — и то, како наведени подаци показују, веома издашно — додељивана царској браћи и царевим млађим синовима. Будући, дакле, да су титуле цезар и севастократор сразмерно често дариване, а да се при том није смерало на назначење за престолонаследника,[22] свакако је изгледало пожељним да се презумптивни престолонаследник одликује другом, још вишом титулом. А зашто је Манојло Белина права на наслеђе престола изразио управо додељивањем деспотске титуле, открива једно место у историјском делу Јована Кинама.

То место, које нас обавештава о реду наслеђа и титулатури престолонаследника у Угарској, описује борбу између угарског краља Гејзе II и његове браће Владислава и Стефана. Према Кинаму, Гејзина браћа, прогоњена његовом мржњом, била су пребегла у Цариград и Стефан се ту оженио синовицом Манојловом, кћерком севастократора Исака. Цар Манојло је тад покушао да их врати у Угарску, јер према угарском закону имала су краљева браћа право на престолонаслеђе. У међувремену је Гејза, не поштујући тај закон, био пренео власт на свог сина. Али „с једне стране из поштовања према поменутом закону, а с друге стране из страха од царевог напада, Хуни су Гејзином сину Стефану ускратили власт и пренели је на Гејзиног брата Владислава, док су Стефану — мислим на старијег — дали достојанство урума. Тај назив, наиме, код Хуна значи престолонаслед- [454]
ник."[23]

Престолонаследник је, према томе, у Угарској називан „урум". Међутим, на мађарском урум одн. уром значи „мој

[22] Као што из горњег произлази (уп. и податке код *R. Guilland*, loc. cit. 177 и д.) цесарску титулу добили су под Алексијем I: његов шурак Нићифор Мелисен, његов зет Нићифор Вријеније и његов најмлађи син Исак (као претходни ступањ за титулу севастократор); под Јованом II његов зет, Норманђанин Јован Рожер, а да Јован II, као отац четворице синова, није могао ни помислити на то да на њега пренесе наслеђе престола.

[23] Kinnamos, 203, 19: τῷ γε μὴν Στεφάνῳ, φημὶ τῷ πρεσβυτέρῳ, τὴν Οὐροὺμ ἀπεκλήρωσαν τύχην· βούλεται δὲ τοῦτο παρὰ Οὔννοις τὸν τὴν ἀρχὴν διαδεξόμενον ἑρμηνεύειν τὸ ὄνομα.

господин".[24] По свом смислу, дакле, та угарска титула је истоветна са византијском титулом деспота. Ако то имамо пред очима, одмах ће нам бити јасно зашто је цар Манојло угарском принцу Бели, ког је одредио за свог наследника на престолу, дао управо титулу деспота: очигледно је за Белу изабрао ту титулу зато што је најтачније одговарала угарској титули престолонаследника „урум".

При том треба имати у виду да је Бела, пре свог одласка у Цариград, у Угарској заузимао положај који је према Кинамовим излагањима припадао уруму. Како горе наведени Кинамов извештај показује, после смрти Гејзе II (1161) дошло је у Угарској до метежа око престола. Странка која је подупирала Гејзиног малолетног сина Стефана III подлегла је испрва у борби против Гејзине браће, потпомагане од Византије: Владислав је добио краљевску круну а Стефан IV титулу урум. Међутим, Владислав је умро већ почетком 1162. Стефан IV га је наследио, додуше, као урум, али странка Стефана III није мировала и убрзо су избили нови нереди. После дуже борбе са промењивом срећом надвладала је странка Стефана III, византијски цар напустио је свог штићеника Стефана IV, и после тога дошло је године 1163. до споразума, па је принц Бела изручен византијском цару. Ступање Стефана III на престо довело је, наиме, његовог брата Белу, другог сина Гејзе II, према угарском праву наслеђа на положај престолонаследника и носиоца титуле урума. Као такав добио је Бела област Далмације, за којом је његов византијски заштитник толико жудео, јер урум је имао право на један део територије угарског краљевства.[25] Мада извори то не помињу изричито, не може бити никакве сумње да је Бела под Стефаном III носио титулу урума, исто као Стефан (IV) под Владиславом, и после смрти Стефана III године 1171. Бела је заиста наследио свог брата на престолу. Према томе је млади Бела — било му је тада изгледа 13—14 година — био угарски престолонаследник и као такав носилац титуле урума, када је 1163. доведен у Цариград, да би ту био уздигнут на положај византијског престолонаследника и деспота. Према замисли цара Манојла требало је да он управо као угарски урум и као византијски деспот уједини Угарску са Византијом.

[24] Уп. *Gy. Moravcsik*, Byzantinoturcica II (1943) 304 и особито *M. Gyoni*, Die Streudenkmäler der ungarischen Sprache in griechischen Texten, Budapest 1943, 104 и д.

[25] Уп. *К. Грот*, Из истории Угрии и Славянства в XII веке, Варшава 1889, 269 и д.

Титула урума која је, исто као титула деспота у Византији, најпре означавала самог владара а затим прву личност после владара, с временом је претрпела обезвређење карактеристично за историјат титулатура у свим земљама и најзад стекла сасвим опште значење.[26] Али, у средњем веку је та висока угарска титула имала великог дејства не само у Угарској него и изван Угарске. [455]

Руски кнез Ростислав Михаиловић, смео пустолов срећне руке, који је као зет Беле IV, унука нашег Беле III-Алексија, под угарском влашћу владао разним областима југоисточне Европе и особито се истицао као господар Мачве, назива се код Георгија Акрополита ὁ Ῥῶσος Οὖρος[27]. Акрополит га помиње поводом преговора о миру између Бугарске и Никејског Царства године 1256, где је Ростислав као таст бугарског цара Михаила Асена одиграо улогу посредника. Да ту није реч о српском краљу Урошу I, како се некад веровало, него управо у руском кнезу Ростиславу, јасно произлази из чињенице да га никејски цар Теодор II Ласкарис у једном писму написаном поводом поменутих мировних преговора изричито назива архонтом Руса (ὁ τῶν Ῥωσῶν ἄρχων)[28] и да је Ростислав заиста био зет угарског краља Беле IV и таст бугарског цара Михаила Асена, како наводи Г. Акрополит.[29] Када, дакле, Акрополит руског кнеза Ростислава Михаиловича назива ὁ Ῥῶσος Οὖρος, или пак једноставно ὁ Οὖρος, он тиме очигледно наводи његову титулу. Та титула која је несумњиво изведена из угарског ur (=господин), потпуно одговара титули „dominus de Machou" коју Ростислав као господар Мачве носи у латинским документима.[30] Према томе, нема никакве сумње да је руски кнез

[26] Већ је *R. Hunfalvy*, Ethnographie von Ungarn (1877) стр. 224 (цитирано код К. Грота, нав. д. 270) указао на паралелу која у том погледу постоји између угарског Urom и француског Monsieur. Јер и Monsieur је као титула некад био почасни назив за брата француског краља.

[27] G. Akropolites 127, 2, 7, 18; 128, 25; 129; 6; уп. и 152, 8 (ed. Heisenberg).

[28] Theodori Ducae Lascaris epistulae, ed Festa (1898) App. I 40. Уп. уз то напомене K. Jirečeka, Archiv f. slav. Philol. 21 (1899) 624, и B. Z. 17 (1908) 181.

[29] G. Akropolites 126, 19—127, 4: ὁ μὲν οὖν τῶν Βουλγάρων ἄρχων... τὸν πενθερὸν αὐτοῦ τὸν Ῥῶσον Οὖρον, τοῦ ῥηγὸς Οὐγγρίας ἐπὶ θυγατρὶ τελοῦντα γαμβρόν, μεσιτεῦσαι τὰ εἰς εἰρήνην βεβούλευται.

[30] Уп. садржајну расправу *В. Прокофьева*, Ростислав Михайлович, русский князь XIII века, Юбил. Сборник Русск. Археол. Общ. (1936) 131 и д.

Ростислав Михаилович као господар Мачве имао угарску титулу урума и да Г. Акрополит баш ту његову титулу преноси са οὖρος. Та констатација у исти мах показује да титула урума у XIII веку више није означавала само угарског пре-
[456] столонаследника, него је даривана и другим великашима, и да је према томе већ у то време почела донекле да губи вредност.

Титулу урума носио је као угарски клетвеник и босански војвода Хрвоје Вукчић, који се у савременом Хваловом рукопису из године 1404. назива „оурамь Хрьвое, великї славнї воевода босаньскы". О значењу достојанства урума у титулатури Хрвоја Вукчића недавно је Н. Радојчић веома подробно писао.[31] Значење достојанства урама у титулатури босанског војводе често је, наиме, било погрешно схваћено. Тако је Кукуљевић, који је 1857. дао опис Хвалова рукописа, уместо оурамь прочитао оу храмь,[32] а то погрешно читање унео је и Ф. Миклошић у своја Monumenta Serbica.[33] Истина, Ф. Рачки је већ 1869. дао тачно читање.[34] И Руварац је изричито указао на Кукуљевићеву заблуду и укратко објаснио значење угарске титуле урума,[35] па је већ К. Грот у једној ученој белешци сасвим сажето изнео најбитније о том проблему.[36] Напомене и исправке поменутих великих старих научника, међутим, доцнији истраживачи нису довољно узимали у обзир, и још до недавно је тобожње помињање Хрвојевог „храма" у Хваловом рукопису служило као аргумент у дискусији о томе, да ли су босански патарени имали цркава. Стога је Радојчић сматрао за потребно да се још једном и веома исцрпно позабави проблемом Хрвојеве титулатуре, па смо захваљујући његовој расправи сад подробно обавештени о историјату тог питања са свим заблудама насталим око њега.

Вреди узгред указати на различитост облика οὖρούμ код Кинама и оурамь у Хрвојевој титулатури. По М. Ђонију, реч је у XII веку заиста изговарана онако како наводи Ки-

[31] *Н. Радојчић*, О једном наслову великога војводе босанскога Хрвоја Вукчића, Историјски часопис 1 (1948) 37 и д.

[32] Како Н. Радојчић наслућује (loc. cit. 38), Кукуљевић се ослонио на латински опис приложен рукопису, који то место преводи са „in templum".

[33] *F. Miklosich*, Monumenta Serbica (1858) 253.

[34] *Ф. Рачки*, Прилози за повјест босанских Патарена. Старине 1 (1869) 108 нап. 2 (уп. и стр. 101 нап. 3).

[35] *И. Руварац*, Прилошци к објашњењу извора српске историје. Гласник Српског ученог друштва 49 (1881) 52.

[36] *К. Грот*, нав. дело 270 и д.

нам: урум.[37] Међутим, облик урам у Хваловом рукопису посведочује већ за време око 1400, у суштини, онај изговор који та реч и данас има у мађарском језику.

Видимо, дакле, да је титула урума, која је у XII. веку у угарском краљевству обележавала престолонаследника, у следећим столећима придавана и значајнијим великашима угарске круне. Могли смо да наведемо два словенска кнеза који су носили ту угарску титулу. Даљим истраживањима [457]
могли би се примери свакако умногостручити. Историчара Византије занима пре свега чињеница да је титула урум утицала на историју византијске титулатуре. После оног што је напред речено, свакако не може бити сумње у то да је та угарска титула подстакла цара Манојла да свом угарском зету и наследнику додели титулу деспота која по смислу речи има потпуно исто значење. Очигледна веза између угарске титуле урума и уздизања угарског принца Беле-Алексија за деспота досад вероватно само зато није уочена што значење титуле урума византинолозима није било довољно на уму, упркос Кинамовом опису, и што, с друге стране, чињеница да је први носилац деспотске титуле у Византији био Мађар Бела-Алексије, представља релативно ново сазнање које није још од свих прихваћено.[38] Али, ако то имамо пред очима и знамо да деспот и урум значе исто, сам по себи нам се намеће закључак да је цар Манојло помишљао на угарску титулу урума када је свом угарском зету дао титулу деспота, како би га тако одредио за престолонаследника.

Од чудновате замисли, да угарског принца учини својим наследником, Манојло је — као што је познато — одустао када му се 10. септембра 1169. родио син. Бела је тад лишен права на престолонаслеђе, разведен од цареве кћери и ожењен Манојловом свастиком Аном Шатијон, сестром царице Марије.[39] Изванредно је карактеристично да му је при том

[37] *M. Gyóni*, op. cit. 105.

[38] *Н. Радојчић*, нав. д. 50, тек сасвим укратко указује на сличност развоја титуле урума и титуле деспота, па се не осврће на њихову међусобну везу, што није ни био задатак његове студије. Није тачно, уосталом, да је додељивање деспотске титуле као не-царског достојанства било последица појаве нових владарских титула. Нове владарске титуле у то време у Византији уопште се више нису могле јављати, јер је византијска царска титулатура, у суштини изграђена већ од VII в., око средине XI в. добила свој коначни и потпуно утврђени облик.

[39] N. Choniates 167, 6, J. Kinnamos 287, 5. Ни заклетва коју су византијски црквени поглавари 24. марта 1171. положили цару Ма-

одузета и деспотска титула, а уместо ње је додељена цезарска.[40] Он више није био престолонаследник, дакле није више
[458] био ни урум-деспот. Отад је носио цезарску титулу, коју је пре њега имало већ неколико царских зетова а да с тиме није било повезано право на наслеђе престола.[41]

Али, мада први носилац деспотског достојанства није баш предуго уживао у тој части, титула, која је за њега била уведена, постала је отад — као и 80 година раније, такође ad personam, створена титула севастократора — изванредно важан елемент византијске хијерархије титула. Отад, па до пропасти Византијског Царства, значила је деспотска титула највише достојанство после царског, мада никад није сасвим изгубила свој царски карактер, па и даље обележавала често самог цара, особито на печатима и новцима, где је као ознаку цара налазимо још и под последњим Палеолозима.

Као посебно достојанство, деспотска титула задржава најпре значај који је добила приликом овог првог додељивања под Манојлом. Први носилац деспотске титуле после Беле-Алексија био је Алексије Палеолог, зет Алексија III Анђела. Познато је да је Алексије III имао три кћери. Г. Акрополит наводи их на једном месту све три редом: најстарија се звала Ирина и била је удата за Алексија Палеолога, ког је цар „одликовао деспотском титулом“ (ὃν καὶ δεσπότην τετίμηκεν), друга, Ана, била је венчана са Теодором Ласкарисом; трећа, Евдокија, била је жена српског краља Стефана Првовенчаног.[42] Деспотску титулу носио је, дакле,

нојлу и његовом сину Алексију (изд. А. Павлов, Виз. Врем. 2, 1895, 388 и д.), а којим је поништена заклетва дата раније Бели-Алексију и Марији, не помиње Белу више ни једном јединим речју, него говори, напротив, о евентуалном будућем Маријином супругу. Према томе, може се претпоставити да је Бела вероватно већ убрзо после рођења царевог сина лишен права на наслеђе престола и одвојен од цареве кћери, а не — како Н. Хонијат 221, 4 наводи — тек после уздизања Алексија II, чије је крунисање, према Псеудо-Кодину, De annorum et imperatorum serie 159, 15, обављено у V индикту и светској години 6680, дакле године 1171/72.

[40] J. Kinnamos 287, 5. Заблуда је, разуме се, кад *F. Chalandon*, op. cit. II 491, верује да то није била деградација.

[41] И. Рајнер од Монферата, за ког су Марију, разведену од Беле, доцније удали, добио је цезарску титулу: N. Choniates 300, 19. *F. Chalandon* loc. cit. II 600.

[42] G. Akropolites 9, 1. *V. Laurent*, La généalogie des premiers Paléologues, Byzantion 8 (1933) 126, објављује један печат деспота Алексија Палеолога са натписом: Ἀλεξίου σφράγισμα Παλαιολόγου Κομνηνοφυοῦς δεσπότου τῆς ἀξίας, γαμβροῦ κρατοῦντος πάσης Ῥωμαΐδος εἰς πρωτόπαιδα βασίλισσαν Εἰρήνην.

најпре само најстарији зет, Алексије Палеолог, а не и Теодор Ласкарис.[43] Али, како је Алексије Палеолог убрзо, још пре освојења Цариграда од стране Латина, умро, деспотску титулу добио је тад уместо њега Теодор Ласкарис. Описујући догађаје 1204. године, Г. Акрополит помиње бекство Теодора Ласкариса из престонице коју су поседи Латини и поново истиче да је он био зет Алексија III, али на том месту и изричито додаје да га је Алексије почаствовао деспотском титулом (баш као што је то нагласио на горе наведеном месту у погледу Алексија Палеолога).[44] Дакле, увек је само један зет Алексија III носио деспотску титулу: та част најпре је указана најстаријем зету, Алексију Палеологу, а после његове смрти прешла је на Теодора Ласкариса. Јер,
деспотска титула је обележавала, као већ приликом њеног [459]
увођења под Манојлом I, презумптивног престолонаследника: најпре супруга најстарије цареве кћери а, после његове смрти, Теодора Ласкариса, супруга друге цареве кћери.[45]

Тако је деспотска титула стекла посебан значај у систему престолонаслеђа. Ако је цар имао мушке потомке, по правилу је његов најстарији син као престолонаследник и сацар носио титулу василевса. Ако пак цар није имао синове, он би — као Манојло I Комнин пре рођења Алексија II, а затим Алексије III Анђео — једног свог зета узео за престолонаследника и дао му деспотску титулу. То значи да је деспотска титула у систему наслеђа сада имала ону функцију која је некад била намењена титули цезара. Тако је, на пример, у IX веку Алексије Муселе, зет цара Теофила, као презумптивни престолонаследник носио титулу цезара, па још и средином XI века могла је цезарска титула, како то показује случај Михаила Калафата, да означава одређи-

[43] Нећемо погрешити ако предпоставимо да је Теодор Ласкарис тада носио титулу севастократора, коју је био добио и Стефан Првовенчани као царски зет.

[44] G. Akropolites 10, 17.

[45] Деспотску титулу носио је Теодор испрва и у Никеји и тај назив задржао неколико година, мада је, како произлази из Н. Хонијата 756, 10, већ у данима слома, после бекства Алексија V Мурзуфла, 13. априла 1204. у Цариграду био извикан за цара, и мада је, као вођ византијског покрета отпора у Малој Азији, без сумње био сматран за цара, па се и сам осећао као цар: тако тачно *F. Dölger*, B. Z. 32 (1932) и Regesten III (1932) 1. Тек пошто га је патријарх године 1208. формално крунисао за цара, узео је званично титулу василевс; при описивању тог крунидбеног чина Г. Акрополит (11, 17) изричито каже: „и деспота Теодора крунише царском дијадемом; стада је Ласкарис називан царем...“

вање за престолонаследника.[46] Обезвређивањем цесарске титуле, које је отпочело под Алексијем I Комнином, и откако је Манојло I Комнин, под утицајем угарске титулатуре, увео титулу деспота, та је функција са цесарске титуле прешла на деспотску. Само за деспотску титулу везивала се отад spes succedendi. Обезвређена цесарска титула више није могла да изрази такво полагање права на престолонаслеђе. Видели смо како је Бела-Алексије губитком права на престолонаслеђе изгубио и деспотску титулу и био стога деградиран за цезара. Заиста је цесарска титула свом носиоцу убрзо — како Никита Хонијат духовито напомиње претерујући — давала само још повластицу да „на својим ногама носи обућу друкчије боје него већина људи."[47]

Сломом Византијског Царства године 1204. завршава се овде приказана прва етапа у историји деспотске титуле. У тој првој етапи означавала је деспотска титула, као што смо видели, презумптивног престолонаследника. Од 1204. означава, како историја Епирске деспотовине најјасније показује, владара једног дела византијске територије; могли смо утврдити да је и титула урума у области угарског утицаја стекла донекле слично значење. То значење, које је, истина, понекад припадало и титули севастократора — тако, на пример, у случају чувеног севастократора Јована Тесалијског —, остаје за деспотску титулу карактеристично и у царству Палеолога, мада се деспотска титула, поред тога, и без додељивања области дарива као највише достојанство после царског и, као што је већ истакнуто, као и раније може да означава и самог цара. Од Византије су деспотску титулу преузели и Јужни Словени. Повезано испитивање развоја деспотске титуле у Византији као и у Србији и Бугарској било би изванредно примамљив задатак, од којег се могу очекивати важна обавештења о државноправним проблемима византијске и јужнословенске историје.

Наслов оригинала: Urum-Despotes. Die Anfänge der Despoteswürde in Byzanz, Byzantinische Zeitschrift 44 (1951) (Festschrift F. Dölger), 448—460.

Превела *Вера Стојић*

[46] В. даље примере код *R. Guilland*, op. cit. 168 и д.
[47] N. Choniates 516, 11.

АВТОКРАТОР ЈОВАН II И ВАСИЛЕВС АЛЕКСИЈЕ

Ликовне представе царског крунисања које приказују Христа као извршиоца крунидбеног чина сачињавају важну скупину византијске „царске уметности".[1] Оне симболично изражавају схватање да цар добија своје достојанство од Бога. У најлепше представе те врсте убраја се позната минијатура грчког јеванђела у cod. Vatic. Urbin. gr. 2 из XII века (в. слику 9).[2] Она приказује два цара у свечаној одори, украшена царским инсигнијама, које крунише Спаситељ што седи на престолу над њима. Старијем владару Христос је положио на главу десну, млађем леву руку. Две алегоричне фигуре које се појављују с обе његове стране — Милост (ἡ ἐλεημοσύνη) и Правда (ἡ δικαιοσύνη) — симболишу владарске врлине којима Бог надахњује примаоце царске круне. Из натписа се види да је старији цар, приказан са брадом, десно од Христа, Јован II Комнин (1118—1143), а млађи његов син Алексије Комнин. [179]

Као најстарији син Јована II, Алексије је рођен око 1109. у македонском Валавишту.[3] Вероватно године 1122. крунисан је као презумптивни престолонаследник за сацара[4] и тада се оженио кћерком руског кнеза Мстислава, унуком

[1] Уп. *A. Grabar*, L'empereur dans l'art byzantin, Paris 1936.
[2] *Cosino Stornajolo*, Miniature delle omilie di Giacomo Monaco (Vatic. gr. 1162) e dell' evangeliario greco urbinate (Vatic. Urbin. gr. 2), Рим 1910, таб. 83. Минијатура је више пута пресликана: уп. *F. Chalandon*, Jean II Comnène et Manuel I Comnène, Paris 1912, стр. 10. Σ. Λάμπρος, Λεύκωμα βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων, Атина 1930, таб. 68. *Grabar*, loc. cit. tab. XXIV.
[3] Anna Comnena, Alexias II, 149.
[4] Th. Prodromos, Migne, P. G. 133, col. 1339 и д. *Du Cange*, Familiae byzantinae, 179 и д. *Chalandon*, loc. cit. 12.

Владимира Мономаха.[5] Али није му било суђено да преузме власт.Пошто је двадесет година носио сацарску круну, Алексије је умро за очева живота године 1142. у Аталеји.[6] Минијатура у Ватикану очевидно пружа симболичну представу крунисања младог Алексија за сацара и према томе је треба датовати отприлике у годину 1122.[7]

[180] Предмет ових разматрања нису, међутим, фигуралне представе те минијатуре, које су са уметничкоисторијске стране већ често испитиване,[8] него њени досад недовољно уочавани натписи који наводе имена и титуле приказаних владара и гласе овако:

† Ἰωάννης ἐν Χ(ριστ)ῷ τῷ Θ(ε)ῷ πιστὸ(ς) βα(σιλεύς) πορφυρογέννητο(ς) κ(αὶ) αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων ὁ Κομνηνός †

† Ἀλέξιος ἐν Χ(ριστ)ῷ τῷ Θ(ε)ῷ πιστὸ(ς) βα(σιλεύς) πορφυρογέννητο(ς) ὁ Κομνηνό(ς) †

Хтели бисмо да скренемо пажњу на ове натписе, јер њихово разматрање може да нас приближи коначном решењу једног питања о којем је последњих година особито живо дискутовано у круговима историчара Византије. Историјат титулатуре византијских владајућих царева данас је углавном утврђен; у погледу титулатуре сацарева, међутим, научници се не слажу о начелно најважнијем питању, да ли је постојала разлика између титулатуре главног цара и сацара, другим речима: да ли је сацар попут владајућег цара називан не само „василевс" него и „автократор".

Као што је познато, из Псеудо-Кодина произлази да је у доба Палеолога сацар и презумптивни престолонаследник могао од владајућег цара да добије дозволу да поред титуле василевса носи и титулу автократор.[9] По правилу је та дозвола сацаревима под Палеолозима стварно и давана; истина,

[5] Уп. *С. Пападимитриу*, Брак русской княжны Мстиславны Добродеи с греческим царевичем Алексеем Комниным, Виз. Врем. 11 (1904), 73 и д., према којем треба исправити излагања Хр. Лопарева, Брак Мстиславны, ibid. 9 (1902), 418 и д.

[6] Niketas Choniates 51 (в. и 66). Kinnamos 24. Уп. *Chalandon*, loc. cit. 12.

[7] Да је ту приказан и главни цар, не треба да изненади и може се објаснити и церемонијалом приликом крунисања сацарева: по правилу би патријарх најпре ставио круну на главу главног цара, а затим би цар крунисао сацара. Упор. De caerim. 194.

[8] Уп. нарочито *A. Grabar*, loc. cit. 119 и д., који, међутим, неоправдано претпоставља да минијатура приказује Алексија I (1081—1118) и Јована II, па је према томе погрешно датује у 1092, годину крунисања Јована Комнина.

[9] Kodin. 86 (Bonn).

увек само првом сацару, тј. презумптивном наследнику престола. Из ранијих времена, напротив, немамо ни једног јединог примера да се сацар појединачно означавао као автократор. Али су и у ранијим столећима веома чести случајеви у којима су владајући цар и његови савладари заједно означавани као βασιλεῖς и αὐτοκράτορες (па и као μεγάλοι βασιλεῖς). Е. Штајн претпоставља да су сацареви у свим тим случајевима заиста имали право на ношење титуле автократора.[10] Насупрот томе, Ф. Делгер заступа мишљење да је плурална ознака βασιλεῖς καὶ αὐτοκράτορες за владајућег цара и његове савладаре употребљавана једино из језичких разлога и да представља „бревилоквенцију за иначе гломазан начин изражавања", али да је титула автократора — осим у доба Палеолога — припадала једино главном цару.[11] Као потврду тврђења како су василевс и автократор и обичан василевс могли да имају заједнички назив василевси и автократори, Делгер с правом указује на паралелну појаву у простагми из 1338, где се један василевс и један деспот заједно појављују као василевси.[12] У недавно објављеној расправи о ти- [181] тули автократора у Византији и у словенским земљама придружио сам се том Делгеровом мишљењу, јер су моја истраживања показала да је израз автократор најдоцније од средине VII века представљао праву ознаку за владајућег цара (самодршца, главног цара насупрот сацару) и да је владарима који су већ као сацареви, заједно са главним царем, називани автократорима, ознака автократор стварно придавана тек од дана њиховог фактичног доласка на власт, па се тек од тог тренутка и званично рачунала њихова αὐτοκρατορεία.[13] Многобројни примери за то налазе се у мојој управо наведеној расправи. Овде хоћу да подсетим само на особито поучан случај синова Василија I: већ за живота Василија I називани су његови сацареви заједно с њим автократорима; наративни извори ипак изричито истичу да је Лав VI тек после смрти Василија I постао автократор, док је Александар и даље остао на положају титуларног василевса и тек

[10] *E. Stein*, Post-consulat et αὐτοκρατορία, Annuaire de l'Institut de Philol. et d'Hist. Orientales 2 (Mélanges Bidez) (1933—1934), 869 и д.

[11] *F Dölger*, Byz. Z. 33 (1933), 141 и 36 (1936), 134 и д.

[12] *F. Dölger*, Facsimiles byzantinischer Kaiserurkunden (1931), бр. 53. Уз то *F. Dölger*, Archiv für Urkundenf. 13 (1933), 64 и д. и Byz. Z. 36 (1936), 135, где су наведени и други примери сличне бревилоквенције.

[13] *Г. Острогорски*, Автократор и Самодржац, Глас Српске Краљ. Акад. 164 (1935), 97 и д. (в. СД, књ. IV, 282 и д.).

после смрти Лава VI авансовао за автократора.[14] Претпоставка која се из овог и из других сличних случајева намеће, да је — свакад са изузетком доба Палеолога — само један владар, и то владајући цар носио титулу автократора, постаје извесност ако обратимо пажњу на напред цитиране натписе ватиканске минијатуре.

Са коликом су тачношћу пренесене титулатуре на овим натписима показује поређење са потписом Јована II на типику манастира Пантократора у Цариграду из октобра 1136. Тај једини познати потпис Јована II буквално се слаже са титулатуром коју он носи на ватиканској минијатури. Он гласи: Ἰω(άννης) ἐν Χ(ριστ)ῷ τῷ Θ(ε)ῷ πιστὸ(ς) βασιλ(εὺς) πορφυρογέννητος καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμ(αίων) ὁ Κομνηνός.[15] Велики значај ватиканских натписа лежи, међутим, у томе што они поред титуле главног цара наводе и титулу савладара. Јер, проблем титулатуре сацара причињавао је истраживачима толике тешкоће зато што се у нама познатим византијским повељама титуле сацара, поред титула главног цара, или уопште не наводе, или пак појављују састављене са титулама главног цара у једној формули. Недавно је Делгер — додуше само узгред у једној напомени — саопштио да хрисовуља у Cod. Laurent LVII 40 из године 1074, према његовим белешкама, носи следеће потписе: Μιχαὴλ ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ πιστὸς βασιλεὺς αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων ὁ Δούκας, а испод тога: Ἀνδρόνικος ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ πιστὸς βασιλεὺς Ῥωμαίων ὁ Δούκας и
[182] Κωνσταντῖνος ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ πιστὸς βασιλεὺς Ῥωμαίων ὁ Δούκας.[16] Титулу автократора носи дакле једино старији по рангу владар, Михаило VII Дука, док се двојица његових савладара задовољавају титулом василевса. Исто то уочавамо, међутим, и на натписима ватиканске минијатуре. Уз исту стилизацију и сагласност свих осталих елемената, титулатура сацара Алексија разликује се од титулатуре главног

[14] Ibid. 106 и д. (СД IV, 289 и д.), где су наведени извори.

[15] *F. Dölger*, Fascimiles бр. 21. Предикат πορφυρογέννητος носи Јован II веома често и на кованом новцу, упор. *Wroth*, Imp. Byz. Coins II, 558 и д. Исто тако Манојло I, ibid. 566 и д. Од Манојла није нам познат ниједан оригиналан потпис (Уп. *Dölger*, Byz. Z. 28, 342). Али на крају хрисовуље из нов. 1158 (*Dölger*, Reg. 1426) налази се забелешка: Εἶχε ... καὶ ὑπογραφὴν τοῦ βασιλέως ταύτην· μανουὴλ ἐν χριστῷ τῷ θεῷ πιστὸς βασιλεὺς πορφυρογέννητος καὶ αὐτοκράτωρ ῥωμαίων ὁ κομνηνός (*Zepos*, Jus I, 387). У уговору са Ђеновом из окт. 1169 (*Dölger*, Reg. 1488): „Subscriptio proprie manus imperatoris: Manuel in Christo deo fideliter Imperator Porfirogenitus et aftocrator Romeon o Cominos" (*Zepos*, Jus. I, 421).

[16] *F. Dölger*, Byz. Z. 36 (1936) 136 и д., нап. 2.

цара Јована II одсуством речи αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων које обележавају владајућег цара. Значајна особеност наших натписа јесте околност да се не само титула автократора као таква него и ознака Ῥωμαίων јављају искључиво у титулатури главног цара. Стварни владар, автократор Римљана, само је старији по рангу цар, а његов савладар тек титуларни василевс.

Тако натписи на ватиканској минијатури пружају најјаснији доказ да је титула автократора још у XII веку припадала само владајућем цару, док је сацареви нису носили. Јамачно нико неће претпоставити да би Јован II ускратио свом првенцу право које је припадало сацаревима. Поређење наших натписа са царским потписима на хрисовуљи из 1074, које је Делгер објавио, још више отежава ту ионако невероватну претпоставку, јер онда би то исто требало претпоставити и за браћу Михаила VII, а таква претпоставка свакако је методски недопустива, уколико и докле год нам из времена пре Палеолога није познат ни један једини случај у којем би неки сацар био појединачно називан автократором.

То што натписи ватиканске минијатуре припадају XII веку даје им посебну вредност, јер управо за епоху Комнина вести о титулатури сацарева особито су оскудни. Истина, како Делгер тако је и аутор овог чланка претпостављао да са титулом автократор у доба Комнина ствар није стајала друкчије него у претходној епохи. Али поуздано се о XII веку ништа није могло рећи, и Делгер је своја запажања резимирао у том смислу „да је *до краја XI века* у свима споменицима ознака αὐτοκράτωρ и μέγας βασιλεύς (у једнини) примењивана искључиво на главног цара, а да је αὐτοκράτωρ и у доба Палеолога могао да буде примењен на првог сацара (и једино на њега) само под одређеним условима, тј. ако га главни цар добровољно подари."[17] Натписи на ватиканској минијатури отклањају коначно и неизвесност у погледу епохе Комнина. На питање, да ли је сацаревима поред титуле василевса припадала и титула автократора можемо сада за цело раздобље од VII до XII века да одговоримо у негативном смислу и дискусију о том проблему да сматрамо закљученом. Тешко да су Анђели прекршили правило које је дотад важило, а у време династије Ласкариса нису престолонаследници ни уздизани на степен сацарева, тако да није нимало случајно што је Андроник II Палеолог први

[17] *F. Dölger*, Byz. Z. 36, 133 и д. Уп. и његово колебање у погледу Комнина и Анђела у *Byz.* Z. 33, 141.

[183] владар за ког се поуздано зна да је већ као сацар носио титулу автократора. Оно што је досад могло да буде речено само као претпоставка,[18] може се после горњих излагања изразити са већим поуздањем, наиме, да обичај додељивања титуле автократора сацару почиње од познате простагме Михаила VIII од 8. нов. 1272. и да је у изгубљеним почетним реченицама те повеље, која Андронику II уз проглашење за сацара даје веома далекосежна права, вероватно било први пут потврђено и право сацара на титулу автократора.

Систем заједничке владавине служио је у Византији озакоњењу престолонаслеђа.[19] Владарска моћ била је строго монархијска, и голема раздаљина одвајала је правог владара од његовог савладара, који је увек остајао на положају „другог" (у Корнемановом смислу) и само номинално учествовао у управљању. То се огледа и у владарској титулатури, и у томе су важност и особита дражж њеног проучавања. Автократор је титула „првог", „самодршца", који сам држи власт и за своју владарску моћ има да захвали једино божјој вољи, а не некој другој земаљској сили.[20]

Судбина која је задесила већину титула у Византији погодила је напослетку и достојанство автократора: и оно доживљава извесно обезвређење. У доба Палеолога, титула автократора додељује се и „другом" и отад више није обележје за разликовање између „првог" и „другог", него између „другог" и „трећег",[21] између презумптивног престолонаследника и само титуларног сацара.

Наслов оригинала: Autokrator Johannes II und Basileus Alexios, Annales de l'Institut Kondakov — Seminarium Kondakovianum, 10 (1938) 179—183.

Превела *Вера Стојић*

[18] *F. Dölger*, Byz. Z. 33, 141. *Г. Острогорски*, Автократор и Самодржац, 118 (в. СД, књ. IV, 300).

[19] О појму заједничке владавине в. *E. Kornemann*, Doppelprinzipat und Reichsteilung im Imperium Romanum, 1930. Уп. ibid. стр. 166 и д. мој прилог „Das Mitkaisertum im mittelalterlichen Byzanz" (в. у овој књизи, стр. 180 и д.).

[20] Исти смисао имао је у словенским земљама појам самодержец-самодржац преузет из Византије и који представља веран превод титуле автократора; у тим земљама је такође даван само стварном владару. Уп. Автократор и Самодржац, стр. 152 за Србију, 176 и д. и 185 за Русију (в. СД, књ. IV, 330 и д., одн. 353 и д. и 362 и д.).

[21] О положају „трећег" у Византији: Автократор и Самодржац, стр. 120 (в. СД, књ. IV, 301 и д.).

9. Крунисање Алексија, сина цара Јована II Комнина (1118—114?). Cod. Vatic. Urbin. 2.

← 8. Крунисање Константина VII Порфирогенита (913—957). Слоновача из Уметничког музеја у Москви.

ТЕОФАНОВА ХРОНОЛОГИЈА У VII и VIII ВЕКУ

Теофанова хроника одликује се, као што је познато, [1] необично подробним и брижљиво уређеним хронолошким системом. Казивање је аналистички рашчлањено и поједина годишта обележена су одговарајућом годином од стварања света (annus mundi), а уз то и годином од Христовог рођења (annus domini), као и наводом текуће године владавине византијских царева, суседних источних владара (прво сасанидских краљева, затим калифа), папе и четворице патријараха. Осим тога, казивање је уклопљено и у систем индикционих циклуса, тако да сваком годишњем одељку код Теофана одговара, с једне стране, одређена година од постанка света, а с друге стране, одређена година дотичног индикционог циклуса.

Међутим већ је одавно запажено да се у извесним раздобљима наводи светских година и индикта код Теофана не слажу. До А. М. 6096 (= A. D. 603—604)[1] однос је скроз тачан, па још и под А. М. 6096. Теофан сасвим тачно наводи [2] VII индикт. Али затим са А. М. 6102. почињу погрешни на-

[1] Како Теофан (ed. *De Boor* I, 136) и сâм наводи, он се служи александријском ером која од стварања света до Христова рођења рачуна 5492 године. Да би се добила одговарајућа година наше ере, треба дакле од светске године Теофанове одбити 5492 године; али се добијена година — будући да година код Теофана почиње 1. септембра — односи само на временски размак од 1. јануара до 31. августа, док време од 1. септ. до 31. децембра припада још претходној години. Нема разлога за претпоставку да Теофан светску годину — за разлику од године индикционог циклуса почиње 25. септембра (тако *Hubert*, *B. Z.* VI, 491, нап. 2). Али зато Теофан, ради очувања повезаности извештавања, у својим временским одсецима не ретко прекорачује 1. септембар, залазећи понекад чак у октобар идуће године.

води, и то у дотичном раздобљу следећи индикти дати су под следећим годишњим одсецима:

А. М.	6102	(609—610)	—	инд.	14	уместо	13
"	6103	(610—611)	—	"	15	"	14
"	6104	(611—612)	—	"	1	"	15
"	6108	(615—616)	—	"	5	"	4
"	6113	(620—621)	—	"	10	"	9
"	6114	(621—622)	—	"	11	"	10
"	6118	(625—626)	—	"	15	"	14
"	6122	(629—630)	—	"	4	"	3
"	6123	(630—631)	—	"	5	"	4[2]
"	6132	(639—640)	—	"	14	"	13
"	6133	(640—641)	—	"	15	"	14
"	6150	(657—658)	—	"	2	"	1[3]
"	6207	(714—715)	—	"	13	тачно[4]	
"	6209	(716—717)	—	"	(15)[5]	"	
"	6210	(717—718)	—	"	1	"	
"	6212	(719—720)	—	"	3	"	
"	6218	(725—726)	—	"	9	"	
"	6218	"	—	"	10	уместо	9
"	6221	(728—729)	—	"	13	"	12
"	6231	(738—739)	—	"	8	"	7[6]
"	6232	(739—740)	—	"	9	"	8
"	6233	(740—741)	—	"	10	"	9
"	6234	(741—742)	—	"	11	"	10
"	6235	(742—743)	—	"	12	"	11

[2] На табели коју је саставио *И. Андреев*, Константинопольские патриархи от времени Халкидонского собора до *Фотия*, I (Сергиев Посад 1895) 122, тог навода нема. Он се односи на крштење Ираклија (Константина II), које је, надовезујући се на податак о његовом рођењу, забележено још у истом одсеку (*А. М.* 6122 — инд. 4), али стварно већ пада у следећу годину, што Теофан и са̂м (стр. 335) истиче напоменом: „τῇ ε' ἰνδικτιῶνι μηνὶ Νοεμβρίῳ γ'".

[3] Тог податка нема код *Андреева*, н. д. Следећи податак пада у годину 6171 (678—679) и гласи: индикт I уместо инд. VII, дакле сасвим је нетачан и треба га сматрати доцнијом неспретном интерполацијом, поготову што у *Chronogr. trip.* Анастасија (Теофан, ed. *De Boor* II, 225), преводу Теофанове хронике из IX века, није садржан.

[4] Нема га *Андреев*, н. д.

[5] Овај навод индикта не може се наћи на одговарајућем месту. Али, Теофан при крају одсека, где антиципирајући наводи догађаје са почетка следеће године, бележи уз ознаку датума 1. септембра: „τῆς α' ἰνδικτιῶνος" (стр.395). Дакле главни део тог одсека према Теофану пада у XV. индикт.

[6] Нема код *Андреева*, н. д.

А. М.	6241	(748—749)	—	инд.	3	уместо	2[7]	[3]
"	6245	(752—753)	—	"	7	"	6	
"	6254	(761—762)	—	"	1	"	15	
"	6255	(762—763)	—	"	2	"	1	
"	6257	(764—765)	—	"	4	"	3	
"	6258	(765—766)	—	"	5	"	4	
"	6259	(766—767)	—	"	6	"	5	
"	6260	(767—768)	—	"	7	"	6	
"	6261	(768—769)	—	"	8	"	7	
"	6262	(769—770)	—	"	9	"	8	
"	6265	(772—773)	—	"	12	"	11[8]	
"	6267	(774—775)	—	"	13	тачно[9]		
"	6268	(775—776)	—	"	14	"		

и даље увек тачан однос.

Састављени списак показује да у Теофановој хроници бројеви година између А. М. 6102 и 6265, са изузетком кратког раздобља А. М. 6207—6218 редовно за једну годину заостају иза бројева индикта, односно да бројеви индиката редовно за једну годину предњаче бројевима година.

Поставља се питање којим подацима да поверујемо: треба ли године, које Теофан наводи, сматрати тачним а његове индикте погрешним, или обрнуто — индикте тачним а године од постанка света погрешним? Будући да византијска хронологија VII и VIII века претежно почива на Теофановим хронолошким подацима, а управо у та два столећа, како смо видели, Теофанова хронологија пати од несагласности, важност правилног решења овог питања јасна је као дан.

Нису изостали покушаји да се дође до решења тог проблема. Већи број научника позабавио се веома подробно овим спорним питањем, али резултати до којих су дошли дијаметрално су супротни: док су једни сасвим одлучно изјавили да тамо где се године индикционог циклуса и светске године код Теофана разилазе, треба полазити од индикта[10], [4]

[7] Нема код *Андреева*, н. д.

[8] И под истом *А. М.* (стр. 447) — антиципирајући — окт. 11. индикта (према већини рукописа; 12. инд. према Paris Reg. 1710), што је очигледно писарска грешка.

[9] И под истим одсеком податак: инд. 14, што је и тачно, уколико се тај податак односи на 14 септембар, а нова година индикта почиње већ 1. септембра.

[10] *И. Андреев*, н. д. 103-126 и Герман и Тарасий, патриархи Константинопольские (Сергиев Посад 1907) 195—238. *E. W. Brooks*, The Chronology of Theophanes, 607—775, B. Z. 8 (1899), 82—97, и Indictions at Rome, 726—775, Engl. Hist. Rev. 13 (1898), 503—504. *Б. М. Мелиоранский*, Георгий Кипрянин и Иоанн Јерусалимлянин, два малоизвестных борца за православие в VIII веке, Записки ист-фил. фак. имп. С. Петерб. унив. LIX (1901) 103—122.

други су са истом одлучношћу заступали тачност светских година.[11] И за једно и за друго схватање истицани су многобројни аргументи, а с обзиром на крајњу замршеност овог питања није сасвим лако решити на први поглед који аргументи заслужују да превагну. Пошто се већина специјалних студија о Теофановој хронологији — бар међу онима које су објављене на лако приступачним местима — одлучила за Теофаново рачунање година а против његовог рачунања индикта, и целокупна новија византинологија нагиње прихватању Теофанових година као тачних, одбацујући његове наводе индикта.[12] У ствари, још је и данас сваки научник
[5] који приступа обради дотичне епохе упућен на одгонетање загонетака, уколико сам поново темељно не проучи проблем, што дакако захтева веома много труда и времена. У овом раду подухватио бих се тог посла.

У случајевима дивергенције између навода индикта и година, какву налазимо код Теофана, наука је раније увек давала превагу наводима индикта, полазећи од чињенице да је систем датовања у оно доба — према Јустинијановој новели 47 — почивао на рачунању индикта (уз означавање године владавине царева), док су светске године — тамо где се уопште и појављују — већином морале да буду тек проналажене и често представљају резултат доцнијег израчунавања. Подробнију расправу посветио је том проблему прво Г. Е. Хајмбах, при чему је њему пре свега било стало да, надовезујући се на Цахарије фон Лингентала, и у распра-

[11] *J. B. Bury*, A History of the Later Roman Empire from Arcadius to Irene (London 1899) 425-427, и у новом издању Гибона св. V App. 10, стр. 524—525. *H. Hubert*, Observations sur la chronologie de Theophane et de quelques lettres de papes (726—774), B. Z. 6 (1897), 491—505. *Th. Hodgkin*, The Chronology of Theophanes in the Eighth Century, Engl. Hist. Rev. 13 (1898), 283-289.

[12] *A. Lombard*, Constantin V, empereur des Romains, Paris 1902. *L. Bréhier*, La querelle des images. Paris 1904. *J. Pargoire*, L'Eglise byzantine de 527 à 847, Paris 1923. *Ch. Diehl*, Leo III and the Isaurian Dynasty, у: Cambr. Mediev. Hist. IV. Cambridge 1923. *H. Leclercq*, Culte et querelle des images, у: Dictionnaire d'archéologie et de liturgie, VII, Paris 1926. *N. H. Baynes*, The Byzantine Empire, London 1925. *F. Dölger*, Regesten I (1924). — Уздржавају се од одлуке: *A. A. Vasiliev*, History of the Byzantine Empire (Madison 1928) стр. 318, и *E. Stein*, Byzant.-Neugr. Jahrb. 1921. стр. 100. Насупрот томе, Теофаново рачунање индикта задржавају као основу за своју хронологију данас само још они научници којима је цела та расправа остала непозната (*H. v. Schubert*, Kirchengesch. des früheren Mittelalters, 1921; *M. Tangl*, N. Archiv XL, 1915, и др.). Нисам наишао ни на једно дело које би се, познавајући све горе наведене научне радове, одлучило за рачунање индикта.

љању с њим, утврди датум Еклоге чије заглавље у више рукописа показује исту дивергенцију између индикта и светске године.[13] Док се Хајмбах с правом одлучио за приоритет навода индикта, он је сасвим неоправдано повезао питање датума Еклоге са хронолошким проблемом Теофанове хронике и отуд дошао до веома неуверљивог закључка да су у Византији у епохи иконоборства године од постанка света рачунали одступајући за једну годину од правилног система рачунања, па је чак поставио тезу да је то тобоже дивергентно рачунање времена у иконокластичкој епохи било проведено „званичним путем".[14] Бјури који је такође

[13] *G. E. H(eimbach)* у приказу издања Прохирона које је приредио *C. E. Zachariae*, Kritische Jahrb. f. d. deutsche Rechtsw. 1837, стр. 1057, уп. и Anecdota ed. G. E. Heimbach (Lipsiae 1838) т. I, 270.

[14] Ту претпоставку прихватио је и старији *Heimbach* у Ersch und Gruber, св. 86, стр. 215. — *В. Г. Васиљевски*, који је у својој расправи Законодательство иконоборцев, Ж.М.Н.П. св. 199 и 200 (1878) изнео приговор том схватању Г. Е. Хајмбаха, пропустио је, на жалост, да озбиљно постави питање узрока те особености у Теофановој хронологији, па је стога у својој полемици против Хајмбаха (нав. м. стр. 275 и д.) проблем више замрачио него расветлио. Уп. критику *Андреева*, Конст. патриархи, стр. 109 и д. Уосталом, Хајмбахова теорија о опште обавезном фалсификовању рачунања година у доба иконоборства, као и супротна теорија Бјурија и његових присталица (уп. ниже) о измени рачунања индиката коју је Лав III тобоже наредио, уопште не би могле ни настати да су ти научници били свесни чињенице да се дивергенција између индикта и година код Теофана не појављује само у доба иконоборства него почиње већ под Ираклијем, провлачи кроз цели VII век, почетком VIII века нестаје, а поново настаје са годином 726—727 (уп. таб. на стр. 226—27). Чим је то једном утврђено, постаје сасвим јасно да о промени временског рачунања — било индикта или година — „званичним путем" не може бити ни говора и да ту имамо посла једино са хронолошким грешкама сасвим „приватне врсте": 1) са хронолошким грешкама у Теофановој хроници и 2) у датовању већине рукописа Еклоге. Та два питања немају ничег заједничког и морају се одвојено разматрати.

Хронолошким грешкама Теофана посвећена је цела ова расправа, о датовању Еклоге увршћујем овде неколико речи. Јер као што нема једнаког разилажења у наводима индикта и година у Еклоги и у Теофановој хроници које би се могле протумачити у смислу Хајмбаховом и Бјуријевом, такво разилажење постоји у Еклоги уопште само онда ако се упорно држимо података оних рукописа који доносе годину 6248 (= 740 после Хр.), тј. кад се Еклога погрешно датује. Рукописи Еклоге сви без разлике дају IX индикт и месец март, али шест различитих навода године: А. М. 6234, 6247, 6248, 6348, 6447, 6547. Откако је *Biener* (Beitr. z. Revision d. Justinianischen codex. Berlin 1833, стр. 244 и д.) разјаснио да Еклога може једино да буде дело Лава III (и његовог сина Константина V), последње три године уопште нису долазиле у обзир. Сам Бинер одлучио се за годину 6247 (= 739). Г. Е. Хајмбах је изнео на нав. месту своје

[6] сматрао да размимоилажење између два система рачунања
у Теофановој хроници и у наслову једне скупине рукописа
[7] Еклоге мора да сведе на заједнички основ, тражио је обја-
шњење тог феномена у супротном правцу. Он поставља тезу
да је Лав III године 726—727. из финансијских разлога, како

разлоге за годину 6248 (=740) и наишао на одобравање *Zachariae* (Wiener Jahrb. d. Lit. 87, 1839. стр. 106). Ни једна ни друга година не подудара се са IX индиктом. Атински рукопис који даје годину 6234 (=726. IX инд.), постао је познат, међутим, тек 1889. захваљујући *А. Монфератосу*. Али је *Васиљевски*, н. д., стр. 279 и д., већ 1878. из садржине Еклоге изванредно оштроумно извео доказ да тај документ није могао настати у последњим годинама владавине Лава III; предложио је да се одбаце светске године појединих рукописа које се не слажу међу собом ни са наводом индикта, па да се, полазећи од навода индикта, година 726. сматра годином обнародовања Еклоге. Пошто је, поврх тога, сада познат и један рукопис који јасно и одређено указује на ту годину, може се, по мом мишљењу, логично само година 726. (=IX инд.) сматрати годином обнародовања Еклоге. Тај закључак извео је већ *D. Ginis*, B. Z. 24 (1924) стр. 346 и д., разложно истичући да се година 6248, коју наводе пет рукописа, може искључити са истим правом са којим су Хајмбах и Цахарије искључили годину 6247, наведену у дванаест рукописа. (*F. Dölger*, који у Регестама I, бр. 304 даје датум 740, изгледа да није познавао рад Васиљевског. Против Гиниса, он се позива на Иберова излагања, B. Z. 6 (1897) стр. 491 и д.: какву вредност треба придавати тим излагањима, показаћу у даљем тексту.) За образложење свог схватања о години обнародовања Еклоге, Гинис се у суштини служи истим аргументима као Васиљевски (код Васиљевског нема само неумесног тврђења да је Еклога морала настати пре Tactica Leonis, о којима би данас ипак морао свако да зна да са Лавом III немају никакве везе); зато је чудно кад Гинис, loc. cit. стр. 357, саопштава читаоцу да је Васиљевски „веома слабо бранио своје мишљење". Гинисова излагања о Теофановој хронологији, која он уклапа на стр. 351-354 уз уводну напомену: „У срећном сам положају да могу тврдити да сам ово питање решио на задовољавајући начин", не могу се узети озбиљно. Та излагања сведоче једино о недовољном познавању Теофанове хронике и потпуном незнању литературе о овом питању. Гинис као да и не слути да је проблем претресан још од Хајмбахових времена. Његово сопствено „решење" хронолошког проблема код Теофана почива, пак, на сасвим погрешној представи да је Теофан у својим синхронистичким табелама и при подели на годишње одсеке узео као основу царске а не календарске године. Сасвим неоправдано би Гинис, loc. cit. стр. 352 нап. 3, позивајући се на Zeitschr. d. Savigny-Stift. rom. Abt. 12 (1892) 87, желео да искористи Цахаријев ауторитет за ово своје мишљење. Цахарије, који је добро познавао Теофанову хронику, није, разуме се, ни могао ни имао то на уму. У то се Гинис могао лако уверити да је у чланку који наводи листао неколико страница даље и прочитао оно што је Цахарије рекао на нав. месту стр. 94. — *E. H. Freshfield*, A Manual of Roman Law. The Ecloga published by the emperors Leo III and Constantin V of Isauria at Constantinople a. d. 726, rendered into English (Cambridge 1926) остао ми је, на жалост, недоступан.

би порез у једној години могао двапут да убере, подвостру-
чио индикт, тј. за годину од 1. септ. 726 — 1. септ. 727. дао
зарачунати два индикта, редовни X и додатни XI, тако да
је година, од 1. септ. 727 — 1. септ. 728. отад уместо XI ин- [8]
дикта одговарала XII, година 728—729. XIII индикту итд. —
док се напослетку правилан однос није успоставио на тај
начин што је у годинама од 1. септ. 772 — 1. септ. 774. један
индикт протегнут на две године.[15] [Из којих финансијских
или других разлога је то учињено, Бјури нам не одаје]. Тиме
би се објаснила и особеност Теофанове хронологије: годи-
шњи датуми Теофанови, по њему, потпуно су тачни, али
његови наводи индикта предњаче у том раздобљу за једну
годину, јер се Теофан држао новог рачунања индикта које
је Лав III увео.[16]

У прилог претпоставци да су годишњи датуми код Тео-
фана тачни, Бјури наводи пример само једне једине године:
под А. М. 6252. Теофан прича да је те године избила свађа
око тога, да ли Ускрс треба празновати 6. или 13. априла, и
да је исте године било помрачење Сунца у петак 15. августа.
Ако је навод године тачан, онда су се описани догађаји де-
сили 760. по нашем рачунању времена, ако пак Теофан са
својим наводима године заостаје за 1 годину, те догађаје [9]
треба ставити у 761. годину. Ускрс је 760. заиста пао на дан
6. априла, а 761. на дан 29. марта, тако да тад уопште није
могла избити свађа око питања, да ли Ускрс да се празнује
6. или 13. априла; па и помрачење Сунца збило се 760. у пе-
так 15. августа, 761. године, пак, у уторак 5. августа. Ти до-
гађаји су, дакле, заиста стављени у тачну светску годину,

[15] *Bury*, loc. cit. 422 д. и 426.

[16] Теофан, међутим, нигде не извештава о таквој наредби Лава III. Од читаоца Бјуријевих излагања очекује се, дакле, или да верује како сам Теофан ништа није знао о таквој одредби, или, пак, да је није сматрао вредном помињања, мада је за становништво значило двоструко пореско оптерећење и мада је уздрмала читаву хронологију његовог дела. А исто тако да није запазио ни ону другу одредбу Константина V којом је један индикт протегнут на две године... Нећемо се дуже задржавати на овом лапсусу, иначе тако оштроумног научника: претпоставка о удвостручењу индикта под Лавом III постаје беспредметна горе истакнутом чињеницом да се особености Теофанове хронологије, које би ова претпоставка требало да објасни, појављују већ у претходном столећу. — Или би неко можда помислио да је већ Фока удвостручио индикте, а неки други цар онда — одричући се једногодишњег прихода — један индикт разделио на две године, да је овај чудноват поступак, дакле, представљао тако рећи сталну праксу византијске „финансијске политике"? Међутим, други извори VII века (тако Chronicon Paschale) показује тачан однос између светске године и индикта. (Уп. стр. 247).

и ми ћемо са овим Бјуријевим аргументом морати да рачунамо у својим даљим излагањима.

Међутим, указивањем на сведочанство из једне године још ништа није учињено за проблем који ваља решити. Свестан тога, Ибер је покушао на нав. месту (уп. нап. 11) да Бјуријеве поставке поткрепи уз помоћ истодобних аката из папске канцеларије. Он жели да покаже како ти документи полазе од истих годишњих датума као и Теофан, па стога сведоче о тачности Теофанових годинâ. У ту сврху он најпре (стр. 498) указује на бројеве 51, 52, 53, 59, 80, 87, 88 Бонифацијеве збирке писама (већином писма папе Захарије) који су датовани према индиктима и годинама владавине Константина V. Будући да бројке индикта у тим документима показују у којој су години издати, из навода година Константинове владавине може се видети када је тај цар, према обавештењу папске канцеларије, дошао на власт. За наш проблем — Иберу то зачудо није било јасно — важни су само наводи постконзулских година, а не годинâ царовања Константина, јер спорно је једино питање, да ли је Константин дошао на власт 18. јуна 740. или 741, док нико не оспорава чињеницу да је он 720. крунисан за цара, па за то није ни потребан доказ, јер се та година налази изван раздобља у којем Теофанова хронологија пати од несугласица.[17]

[10] Поставља се дакле питање: од које године рачунају време владавине Константина V документи Бонифацијеве збирке писама наведени код Ибера. Одговор је колико јасан толико и изненађујући: свих седам докумената полазе у свом датовању од тога да је Константин почео да влада године 741, а не 740.[18] Они дакле без изузетка говоре против тачности навода годинâ код Теофана, који Константинов дола-

[17] Постконзулске године у VIII веку већ не обележавају ништа друго до године владавине и рачунају се од дана ступања на власт, тако да прва постконзулска година неког цара важи као *прва* година његове владавине. Уп. Додатак.

[18] Бр. 51, 52 и 53 дају исти датум: Kal. Apriles, imp. Const. a. XXIV, p.c.a II, ind. XI = 1. април 743.

бр. 59: imp. Const. a. XXVI, p.c.a. V. ind. XIII, 25. october = 25. октобар 745.

бр. 80: Kal. Maii, imp. Const. a. XXIX, p.c.a. VII, ind. I = 1. мај 748.

бр. 87 и 88: pridie non. Nov. imp. Const. a. XXXII, p.c.a. XI, ind. V = 4. нов. 751.

(бр. 88 није аутентичан. Уп. издање Бонифацијевих писама: *M Tangl,* Berlin 1916).

зак на власт ставља у месец јун године 6232 (=740), па према томе и против теорије Бјурија и Ибера.[19] И Ибер је присиљен да призна ту чињеницу; па сад покушава да доказну снагу материјала који је сам сакупио, о којем је на стр. 498 тврдио да потврђује тачност његовог хронолошког система, на стр. 499 ограничи указивањем на нека друга папска писма (бр. 60, 68, 70) што носе датуме који су просто погрешни па се не могу довести у склад ни са једним ни са другим хронолошким системом. „Il ne faut pas exagérer la valeur de ces documents", примећује он сад сасвим резигниран. То је без сумње тачно, али тиме као да је изречена пресуда и целом Иберовом подухвату. Он, међутим, наставља на сличан начин и иде чак тако далеко да наводи оба — према годинама владавине Артавазда датована — писма папе Захарије [11] чији датуми, као што је познато, пате од тешког несклада. Али ако их, као Ибер, узмемо онако како стоје у Monumenta Germanica[20], она одређено говоре против његовог хроноло-

[19] Ибер указује још и на Захаријево писмо, Regesta Jaffe[2] 2258, које носи датум: imp. Const. a. XVII, p. c. a. I. Истина, из окрњеног и непотпуног (недостаје навод индикта!) датума тог писма не може се ништа позитивно извести. Али ако се, као Ибер према Jaffé, изврши исправка са XVII на XXII за Константинове царске године, па одбије 1. постконзулска година коју тај спис даје, долазимо опет до резултата да је у Риму као година Константиновог доласка на власт сматрана 741. година, јер 720 (поуздано утврђена година крунисања) + 21 = 741.

[20] S. Bonifatii et Lulli Epistuale, бр. 57, 58, M. G. Ep. III (уп. и M. Tangl, op. cit.).

Бр. 57: X Kal. Jul., imp. Artav. a. III, p. c. a. III, Nicaph. imp. a. III, ind. XII = 22. јун 744.

Бр. 58: nonas Nov., imp. Artav. a. III, p. c. a. III, Nicaph. imp. a. III, ind. XIII = 5. новембар 744.

Ибер и сам указује, стр. 500, на то да је Нићифор крунисан годину дана доцније него Артавазд и да следствено томе не може стајати у истој години владавине као Артавазд (насупрот томе је нетачан његов навод да су писма омашком изоставила Никиту, који је такође био проглашен за цара: Никита никад није био крунисан за цара). — Али, датумима тих писама може се ставити још знатно тежа замерка: треће године владавине Артавазда, а да и не говоримо о Нићифору, није ни било: Артавазд је владао једва 1½ годину, па је свргнут 2. нов. XII индикта (дакле целу годину раније него што је бр. 58 писан!). Затим, код бр. 57 је навод ind. XII коректура коју је извршио Димлер, јер писмо је морало да буде написано исте године као бр. 58; супротно томе рукописно предање наводи: „indictione decima". Према томе, датовање оба писма сасвим је непоуздано. *Dümmler*, *Jaffé* и *Tangl* (N. Archiv 40, 1916, стр. 776 и д.) одлучили су се за годину 744; *Loofs* (Zur Chronol. d. auf d. frank. Synoden d. hl. Bonifatius bezüglichen Briefe d. Bonif. Briefsammlung. Leipzig 1881, стр. 21 и д.) и *Werminghoff* (N. Archiv 33, 233) датују оба писма

шког система, јер исто онако као датум трећег, по Артавазду датованом документу,[21] године Артаваздове владавине рачунају од 742.

И сад Ибер покушава да свог читаоца утеши тиме што ствар наводно боље стоји са писмима Стефана II, Павла I и Хадриана — Jaffé[2] 2331, 2342, 2346, 2350, 2395 — и што ће та писма доказати тачност његовог хронолошког система. У
[12] ствари ни овде није имао много више среће него иначе.
Писма су датована по индиктима и по годинама владавине Константина V и Лава IV. Погледајмо најпре постконзулске године Константинове: бр. 2331 даје датум IV Kal. Mart. imp. Const. a. XXXVIII, p. c. XVIII, imp. Leone IV, ind. X[22] — Kal. Mart. ind. X = 25. фебруар 757. Кад папино писмо овде наводи 18. постконзулску годину, мора се закључити да долазак Константинов на власт ставља у годину 739. То је проста грешка која се ни са једним хронолошким системом не може довести у склад. Међутим, у исту грешку падају и бр. 2342 и бр. 2395, који такође почињу рачунање од 739, па стога се за наше сврхе уопште не могу употребити.[23] Не може нам помоћи ни бр. 2350, јер уопште не наводи неку Константинову постконзулску годину,[24] док је навођење царских година за наш проблем потпуно без значаја (уп. стр. 232). Остаје дакле само бр. 2346 (не 2343, како пише Ибер), који очигледно упућује на 740. као годину Константиновог доласка на власт, јер наводи датум: IV non. Jun. imp. Const. a. XLI, p. c. XXI, ind. XIV = 2. јун 761. Али морамо ли заиста датум овог једног писма да сматрамо иоле значајним аргументом за Иберов хронолошки систем, зато што поред три ноторно

у 743. (Танглова излагања на нав. месту трпе од његовог уверења да је Артавазд уздигнут „неколико дана после смрти Лава", тј. годину дана раније него што је стварно).

[21] Листине римског синода из јесени 743, које носе датуме: „anno secundo Artabasdi imperatoris nec non et Liutprandi regis anno XXXII, indictione duodecima". Ако се Артавазд наметнуо за противцара у лето 742, онда је он у јесен 743. заиста био у другој години своје владавине. За разлику од оба Захаријева писма, овај датум изгледа поуздан, јер је и 32. година Лиутпрандове владавине стварно почела 10. јуна 743.

[22] *Migne* 89. 1013. — Наводим према ed. Sismondi et Labbei, док се Ибер држи слабијег предања ed. Madilloni (Ибер уз то грешком пише III уместо IV Kal).

[23] Бр. 2342: nonis Febr., imp. Const. a. XL, p. c. XX, imp. Leone a. VII, ind. XII = 5. фебруар 759. — Бр. 2395: III. Kal. Mart, imp. Const. a. LIII, p. c. XXXIII, imp. Leone a. XXI, ind. X = 22. фебруар 772.

[24] Бр. 2350: VII Kal. Nov., imp. Const. a. XLIII, imp. Leone a. X, ind. I = 26. октобар 762.

погрешна датума случајно даје годину коју Ибер жели? При томе треба још и напоменути да овом сведочанству из месеца *јуна* припада веома слаб значај: тај датум говори у Иберов прилог једино ако се претпостави да је папска канцеларија године владавине Константина V заиста рачунала
од 18. јуна; ако је, пак, рачунала просто од јуна, онда и по [13]
овом датуму долазак Константинов на власт пада у годину 741.

Што се тиче навода царских година Лава IV на које наилазимо у овим листинама, оне су у три случаја (бр. 2331, бр. 2342 и бр. 2350) рачунате као да је крунисање Лава IV обављено 752. или чак 753 (што је опет проста грешка), у једном случају (бр. 2395) као да је обављено 751. године. — Бр. 2395 дакле опет показује да је Теофан, који крунисање Лава IV ставља у месец мај 6242 (=750), са својим рачунањем година у заостатку за једну годину.

Сва иоле употребљива сведочанства (са изузетком јединог бр. 2346, слабе доказне снаге), дају према томе постконзулске године Константина и Артавазда и царске године Лава IV у противречности са Теофановим рачунањем година, тј. супротно хронолошком систему Ибера и Бјурија, а у складу са Теофановим рачунањем индикта, дакле са системом против којег се Ибер и Бјури боре. И сада Ибер једноставно тврди да су та сведочанства погрешна.[25] Оно што је требало да докаже, он дакле на завршетку расправе поставља као аксиом, свим чињеницама упркос и пошто је промашио са доказивањем. Оваква метода ослобађа нас обавезе да се упустимо у његова наивна објашњења, како су настале те „грешке". Прелазим и преко аргумената којима покушава да обеснажи њему неугодне податке византијских извора, наводећи, на пример, против Теофанових навода Гликине (!), а прелазим сад на последњу скупину сведочанстава која наводи Ибер, на писма Гргура II (Бонифацијева збирка писама бр. 12, 16, 17, 24, 26) и Гргура III (ibidem бр. 45).

Ибер није навео датуме тих писама, него само њихове
бројеве, уз напомену: „dates correctes". Како је та напомена [14]
кадра да читаоца доведе у заблуду, потребно је рећи о којим је датумима овде реч. Бр. 12 потиче из године 719, бр. 16 и 17 из 722, бр. 24 из 724. Цитирајући та писма, Ибер је очи-

[25] На стр. 501 каже: „L'avènement de Léon IV comme le commencement des postconsulats de Constantin V et d'Artavasde ont été retardés (!) d'un an. La même erreur (!) se répéterait donc dans 3 séries de documents et pour 3 datations différentes." Уп. сличне изјаве стр. 498, 500 и д.

гледно био заборавио да је хтео да расправља о хронологији између 726. и 774, како то стоји и у наслову његове студије. Бр. 26 потиче од 23. новембра 726, бр. 45 од 29. октобра 739. Та два писма датирана су према постконзулским и царским годинама Лава III и царским годинама Константина V. И ови документи, дакле, потпуно су безначајни за постављено питање. Будући да је Лав III ступио на престо 717, а Константин V крунисан 720, листине које у свом датовању полазе од тих датума — да то још једанпут нагласимо — сасвим су без значаја за проблем, да ли су године између 726. и 744. код Теофана наведене тачно или погрешно.

Од значаја за проблем могу бити само они документи папске канцеларије из VIII века који су датовани према постконзулским годинама Константина V и Артавазда и према царским годинама Лава IV.

За постконзулске године Константинове могла су се сакупити укупно дванаест сведочанстава. Три су указивала на 739, седам на 741, и једно на 740 (по мом мишљењу, Константин је дошао на власт 741, по Бјурију и Иберу 740).

За године Артаваздове владавине имали смо три сведочанства, од тога два, додуше, сасвим непоуздана, указивала су на 742 (по мом мишљењу, Артавазд се одметнуо 742, по Бјурију и Иберу 741).

За царске године Лава IV имали смо четири сведочанства. Једно је упућивало на 751, друго на 752, два на 753 (по мом мишљењу, Лав IV крунисан је 751, по Бјурију и Иберу 750).[26]

[15] Мада нисам склон да преценим значај ових докумената за наш проблем, имајући у виду велик број погрешно датованих писама,[27], овај резултат ипак је доста карактеристичан.

[26] Уп. и углавном прилично тачна критичка излагања о теоријама Бјурија и Ибера у наведеним радовима Андрејева и Мелиоранског. Уопште је у највећој мери за жаљење што византинолози нису обратили пажњу на та изврсна истраживања. Многе заблуде које су се увукле у нашу стручну литературу вероватно би биле избегнуте да су византинолози имали у виду и поменуте радове. Јер свакако не би онако једногласно прихватили погрешне поставке Бјурија и Ибера да су, поред већ значајних Бруксових приговора, имали пред очима и још драгоценија, брижљивија излагања двојице руских историчара. Али... „slavica non leguntur“.

[27] *Brooks*, B. Z. 8 (1893) 83 и д. указује на то да се и датуми који показују неслагања, могу ускладити, уз помоћ незнатних исправки, са хронолошким системом који Ибер оспорава. Али, ја се из опреза не бих упустио у исправке, које су ипак све мање-више самовољне, и полазим само од сасвим поузданих сведочанстава. А та сведочанства доказују, како смо видели, довољно јасно да су све Иберове поставке погрешне. — У вези са Бруксовим објашњењима, нав. место (као и његовим горенаведеним излагањима у Engl. Hist. Rev. 13) ваља приметити да местимично нису довољно брижљива и показују рачунске грешке.

Зашто Ибер заправо, мада сав његов материјал говори против њега, остаје упорно при тврђењу да су Теофанови наводи година тачни, постаје читаоцу јасно тек кад стигне до последње странице ове чудне расправе. У Цариграду су, наиме, боравили 753. папски легати. Ако је иконокластички синод одржан 753, како указује Теофанова светска година 6245, а не 754, како би се морало закључити из његовог навода индикта, онда би према Иберу легати Стефана II учествовали у већању тог синода. Али чак и да је Ибер у својим хронолошким истраживањима био срећније руке, таква претпоставка била би потпуно искључена. Сасвим позитивна супротна сведочанства тако поузданих извора као што су Теофан (I, 427), Vita Stephani Junioris (Migne 100, col. 1144 B), Oratio adv. Const. Caballinum (Migne 95, col. 332 C) не остављају у том погледу никакве сумње.[28]

На сасвим промашеном чланку Хоџкина (уп. нап. 11 на стр. 228) не морамо се дуго задржавати. Већ су Брукс (Engl. Hist. Rev. 13, 503) и Андрејев (Герман и Тарасий, 226) указали на забавну околност да су Хоџкин и Ибер — полазећи од папских писама — доспели до истог резултата, мада је Хоџкин „византијску реформу у рачунању индикта“ проширио и на Италију, а Ибер је Италију искључио из примене те тобожње одредбе Лава III. У сваком случају остаје загонетно како је Хоџкин, уз претпоставку да је у Цариграду и у Риму настао исти поремећај у рачунању индикта, хтео да исправи Теофанову хронологију помоћу листина које су у Риму датиране према индиктима. Ништа мање чудновато је и то што је као једини ослонац за свој експеримент одабрао баш непоуздане датуме она два писма папе Захарије која су датована према годинама Артаваздовим (уп. напред стр. 233, нап. 20). [16]

Хоџкин препричава догађаје о којима говори Теофан под А. М. 6232 — А. М. 6235, почевши од смрти Лава III па

[28] У свом чланку Étude sur la formation des états de l'église, Revue historique 69 (1899) 1—40; 241—272, Ибер се издашно послужио тим „открићем“. Исто тако се извесне хипотезе из горе приказане расправе овде без икакве ограде постављају као чињенице. — Изненађује и Иберово веровање да ће кратком белешком на стр. 418 исте свеске овог часописа моћи олако да отклони против њега усмерена, веома озбиљна излагања Брукса (B. Z. 8).

до Артаваздовог ослепљења. При том тврди да Артаваздово свргавање према методу рачунања Бјурија пада у новембар 743, а према раније уобичајеној методи у новембар 744. Чак и кад би то тврђење било тачно, сасвим је недокучиво зашто је управо та околност, у вези са чињеницом да друго од поменутих папских писама (уп. стр. 233, нап. 20) носи датум 5. новембра XIII индикта (=744), улила Хоцкину уверење да је Бјуријево рачунање тачно, и да се Артаваздово свргавање мора датовати са 2. новембром 743, па датум Захаријиног
[17] писма изменити у 5. новембар 743. Јер само по себи било би за њега најприродније да претпостави како је Артаваздово ослепљење извршено 2. новембра 744, а Захаријино писмо написано 5. новембра 744.

Међутим, и само тврђење да Теофан Артаваздово ослепљење, према Бјуријевом систему рачунања, ставља у 2. новембар 743, а према другом систему у 2. новембар 744, могло је да настане само услед једне тешке омашке. Према Теофану, Артавазд је ослепљен 2. новембра А. М. 6235, инд. XII, а то је према Бјуријевом систему 2. новембар 742; према систему који ја сматрам правилним, 2. новембар 743. Хоцкин, који на почетку свог чланка опширно објашњава како треба Теофанове датуме прерачунавати по нашем рачунању времена, овде сасвим несхватљиво губи из вида елементарну чињеницу да година код Теофана почиње у септембру, а не, као код нас, у јануару, па да према томе, при прерачунавању, од Теофанове светске године, када је реч о месецима септембар — децембар, треба одбити једну годину више, него кад је реч о месецима јануар — август. Остаје дакле чињеница да је Артаваздово свргавање за целу једну годину претходило датуму папиног писма, према Бјуријевом систему чак за пуне две године! (Из овог се види у прилог којег система говори у ствари овај датум). Да таква разлика постоји, могао је Хоцкин, и не упуштајући се у некорисна прерачунавања, да уочи већ из околности да Захаријино писмо наводи XIII индикт, док Теофан о ослепљењу противцара извештава под XII индиктом (који би према Бјурију требало сматрати једанаестим!).[29]

[29] *Brooks* (Engl. Hist. Rev. 13, 503 и д. и B. Z. 8, 85) и *Мелиоранский* (н. д. 111 и д.), који су иначе били сасвим свесни потпуне безвредности Хоцкиновог чланка за проблем Теофанове хронологије, нису по мом мишљењу били у праву кад су се сложили са Хоцкиновим тврђењем да је Артавазд владао дуже него што из Теофана непосредно произлази, па су у Теофанов извештај неоправдано хтели да

Видимо, дакле, да Иберови и Хоцкинови радови не пружају никакве аргументе за тачност навода година код Теофана. Хоцкинов чланак, ако се изближе посматра, уопште не спада овамо, а Иберова расправа даје делимично неупотребљиву грађу, делимично таква сведочанства која сасвим јасно и одређено говоре против схватања које он заступа. [18]

Проверавајући поставке Бјурија, Ибера и Хоцкина, нашли смо на само једно једино сведочанство које може да дође у обзир као аргумент за тачност навода године код Теофана у раздобљу о којем је реч, а то је светска година 6252. коју Теофан тачно наводи за помрачење Сунца и ускршњи празник и на коју је упозорио Бјури (уп. напред стр. 231). [19]

унесу неке исправке. — Табелу коју Хоцкин даје на стр. 288 требало би исправити на следећи начин (у загради су године које наводи Хоцкин):

a) 741 (740) 18. јун. Смрт Лава III. Долазак на власт Константина.

b) 742 (741) 27. јун. Константин креће против Арабљана.

c) 742 (741) јул (?). Артавазда извикују за цара.

d) 743 (742) мај. Артавазд је код Сарда потучен од Константина и повлачи се у Цариград.

e) 743 (742) август. Никита, Артаваздов син, поражен од Константина код Модрине.

f(743 (743!) септембар. Константин се пребацује преко Дарданела и опседа Цариград.

g) 743 (743) 2. новембар. Заузеће Цариграда. Свргавање и ослепљење Артавазда.

Узастопност и датовање тих догађаја чине се заиста природним и не дају повода за исправке. Убацивање целе једне године изгледа сасвим излишно како између e) и f) тако и између f) и g). — У сваком случају, пак, све то нема никакве везе са питањем да ли је Теофан године или индикте навео тачно.

Друго је питање такође, не би ли требало претпоставити да горе претресано папско писмо садржи писарску грешку, и не би ли уместо инд. XIII овде требало да стоји инд. XII (а у првом писму, бр. 57 — инд. 11) како многи научници заиста и мисле (уп. стр. 233 нап. 20). Истина, ту искрсавају и извесне тешкоће, јер би требало исправити и све године владавине царева. Уз то су датуми папских писама још и 1. априла 743. везани за име Константина V (бр. 51, 52, и 53 Бонифацијеве збирке писама) а прво писмо датовано према Артаваздовој влади јесте управо бр. 57 од 22. јуна 743 (или чак 744). Ако је дакле папска канцеларија тек кратко време пред Артаваздов пад сазнала за његово уздизање, могла је исто тако и о његовом паду да буде обавештена тек годину дана доцније. (Држећи се система рачунања Бјури-Ибер, ствар би изгледала овако: Артавазд је цар од јула 741. до 2. новембра 742 [уп. *Dölger*, Regesten I, стр. 37]; у Риму се писма до 1. априла 743. датирају према годинама владавине Константина V а затим од 22. јуна 743. или 744. до 5. новембра 743, или 744. према годинама владавине Артавазда).

Овом аргументу може се додати још један: и помрачење Сунца које се према Теофану десило у недељу 5. октобра А. М. 6186, заиста је наступило у недељу 5. октобра 693.[30]

С друге стране, међутим, Теофан обавештава о помрачењу Сунца у петак 5. новембра под А. М. 6136, а 5. новембар био је петак и помрачење Сунца десило се у тај дан 644, а не 643. године. Овај датум показује, дакле, да Теофанов навод године заостаје за годину дана и сведочи о тачности
[20] његовог индикционог система. Исто тако је 2) Ускрс 4. априла (Теофан А. М. 6113, инд. X) слављен 622 (= инд. X) а не 621 (= А. М. 6113); 3) 26. октобар био је у среду [Теофан А. М. 6232, инд. IX: велики земљотрес у Цариграду] не 740 (= А. М. 6232) него 741 (= инд. IX); 4) 16. април био је у четвртак [Теофан А. М. 6235, инд. XII: Валидова смрт] не 743 (= А. М. 6235) него 744 (= инд. XII); 5) 30. јун био је у четвртак [Теофан А. М. 6254, инд. I: битка код Анхијала] не 762 (= А. М. 6254) него 763 (= инд. I); 6) 1. април, дан крунисања царице Евдокије, био је у суботу [Теофан А. М. 6260, инд. VII] не 768 (= А. М. 6260) него 769 (= инд. VII), а Ускрс је био сутрадан, тј. 2. априла, када су крунисани Христофор и Нићифор (Теофан, ib), такође не 768, већ 769.

Те датуме наводе делимице већ Брукс и Мелиорански, а нарочито Андрејев. Али, они нису сви промакли ни Бјурију ни Иберу. Међутим, ови научници предлажу да се сви датуми који говоре против њиховог система сматрају доцније — и то погрешно — израчунатима. (Само датум једног одн. два места који им одговара био би тачно „израчунат"?)[31] Смео предлог! Теофан је, као, у својим изворима нашао само дан у месецу, па је дотични дан у недељи онда сваки пут сâм израчунавао, при чему се свуда преварио у рачуну. Чудновато је да се готово скроз „преварио у рачуну" тако да се његови „погрешни" подаци увек слажу са данима који се заиста и могу очекивати ако се пође од тачности индикта. Сасвим је сигурно да се грешке при навођењу бројки могу,
по себи, веома лако поткрасти, али се веома одлучно мора [21]
нагласити да само оне датуме можемо унапред означити као погрешне који се не дају довести у склад ни са једним од могућих система рачунања.[32] Ако, напротив, неки датум јасно и одређено говори у прилог једног од тих система, не можемо га одбацити пуком претпоставком да је могао да буде и погрешно израчунат. То је потпуно самовољан поступак који се не слаже са најелементарнијим начелима научне методике и нема ничег заједничког са стварним решењем постављеног питања.

Затим (на ово је већ Мелиорански, н. д. стр. 108, сасвим тачно указао): зашто би се Теофан бавио израчунавањима која Бјури и Ибер претпостављају? Код којег би читаоца Теофан на пример за чињеницу да је калифа Валид убијен у четвртак а не у неки други дан, претпоставио толико интересовање да би себе сматрао обавезним да тај дан изнађе?[33] И, ако је то заиста чинио, зашто је пропустио да тако по-

[30] Исто као сам Бјури, пропустио је и Ибер да укаже на ту чињеницу. Оно што је пало у очи не само Андрејеву и Бруксу него већ у Хеншену (*Henschen*, ASS. Martii III, стр. IX sq.) промакло је Иберу потпуно: да се наиме хронолошка неслагања у Теофановој хроници, не ограничавају на раздобље 727—775, него се појављују већ 607—715, и да према томе и тај период треба унети у разматрања. Бјури је напротив, био свестан да хронологија VII века код Теофана такође показује неслагања, па је та неслагања за VII век сводио на Теофанову грешку, и то на криво навођење не индикта него година (уп. History of the Later Roman Empire II, 1889, стр. 197, нап. 1). Утолико је мање разумљива његова теза о удвостручењу индикта у VIII веку, наређеном одозго.

Исто важи и за све оне научнике који — надовезујући се на Бјурија и Ибера — заступају мишљење да, у случајевима дивергенције између индикта и светске године, Теофанови наводи године заслужују да превагну. Хронологију VII века и ти научници сви одређују тако као да су ту Теофанови индикти тачни а његове године погрешне (уп. н. пр. *Dölger*, Regesten I) Такав поступак није баш доследан, али захваљујући тој недоследности бар је хронологија VII века остала поштеђена од заблуда и „коректура" од којих је хронологија VIII века тако тешко страдала.

[31] Бјуријева напомена (стр. 427) да сведочанству које говори њему у прилог — по својој садржини — треба придавати већи значај него супротним сведочанствима, ништавна је већ и самим тим што се напред могло указати на један навод који такође говори о једном помрачењу Сунца и при том даје погрешну годину.

[32] У нашем случају били би то датуми под А. М. 6102, 6118, 6221. Датум те последње године: уторак 7. јануар био би тачан и говорио би такође против Бјурија, ако бисмо извршили малу — већ од Пинија предложену — исправку и уместо 7. читали 17; у прва два случаја Теофан се преварио само за један дан, ако ћемо се држати нашег система рачунања, а за два дана, ако ћемо се држати Бјурија.

[33] Своје претпоставке покушава Бјури (стр. 427) да поткрепи следећом аргументацијом: „Suppose that Theophanes was writing his chronicle in the year 800 (= eighth indiction), and wished to find out on what day of the week the 1st of April fell in 768=6260 A. M.=seventh indiction. Knowing that in the present year, 800, 1st April was Thursday, he might reckon back to the year 768, taking leap years into account; and in doing this it would be very natural for him to count by indictions. He might thus conclude that from April 768 to April 800 there were thirty-one years (8+15+8=31), whereas there were really thirty-two (880—768=32). This mistake would be due to not understanding that the

[22] ступи у десетинама сличних случајева где нам не саопштава одређене дане у недељи? — Не, имамо све разлоге за претпоставку да је Теофан прецизне датуме наводио кад их је баш налазио у својим изворима, и само се поставља питање како их је уврстио: под тачном годином или под тачним индиктом? Одговор наших података гласи: час под тачном годином, час — и то чешће — под тачним индиктом. Шта се из тога може закључити? Јесмо ли приморани на закључак да је Теофан погрешио било у једним било у другим случајевима? — Не, нипошто. По мом мишљењу, научници, који су поверовали да се налазе пред таквом алтернативом били су у заблуди; као што су и сасвим неоправдано сва малопре разматрана сведочанства стављали у један ред. Тим сведочанствима заједничка је само спољна околност да дају прецизне датуме, али по својој садржини потпуно су различита и захтевају — већ према садржини — одвојено разматрање.

Узмимо најпре она три сведочанства А. М. 6136, 6186 и 6252 која обавештавају о помрачењима Сунца (А. М. 6252 још и о свађама око датума ускршњег празника). Као што смо видели, друго и треће сведочанство уврштено је под тачном светском годином и следствено томе под нетачним индиктом (било да је он наведен или није), док је прво сведочанство унесено годину дана раније него што треба, па самим тим под тачним индиктом. — По мом мишљењу, могуће је само једно објашњење ове појаве: уместо да се произвољно претпостављају омашке код Теофана, треба напротив закључити да је он за природне догађаје о којима го-
[23] вори под А. М. 6186 и 6252 (а исто тако и за свађе око ускршњег датума 6252) нашао навод године у свом извору и према томе га пренео у своју хронику под одговарајућом години-

twelfth indiction was spread over two years, 6265 and 6266 (September 772 to September 774); ant it is clear from his chronicle that he had not grasped this curious fact. Hence Theophanes, wishing to calculate for 768, would have really calculated for 769". — О „куриозном факту" индикционе реформе, на којем је изграђена ова аргументација, већ смо напред довољно говорили, па не морамо да се овде враћамо на то. Али сама претпоставка да је Теофан вршио таква рачунања, како Бјури мисли, и да је при том рачунао од индикта до индикта — зар је она иоле вероватна? (Ибер тврди сваки пут кад не налази излаза: „Théophane dans ses calcules a compté les années par indictions . . ." p. 494 et passim). Бјури бира годину 768. Али како ће изгледати ствар ако се помисли на године 621. или 644, у којима Теофан даје такође прецизне а за Бјуријеву теорију такође неугодне датуме? Да ли је Теофан и ту, кроз више од једног и по столећа, рачунао од индикта до индикта? А све то само зато да би утврдио ког дана у недељи је наступило неко помрачење Сунца пре безмало две стотине година?!

ном, док је за помрачење Сунца које наводи под А. М. 6136 имао у свом извору исказан индикт и тај догађај стога забележио према индикту, па због тога и под погрешном годином.[34] Омашке нема ни у једном ни у другом случају; али [24]
је Теофан свакако у једном од та два случаја извршио објективно нетачно хронолошко уврштење догађаја. Како, међутим, догађаји о којима је реч не заузимају неко одређено место у оквиру осталог казивања и, где год се поставили, не

[34] Већ је *Brooks*, B. Z. 8, покушао да поједина сведочанства раздвоји према изворима из којих су могла бити црпена. Али је при том, на жалост, отишао предалеко, пропустивши — као и сви остали научници — да изврши оно још важније одвајање према садржини и значају сведочанства. Брукс би хтео сасвим уопштено да претпостави како су вести што су притицале са Истока код Теофана забележене под тачном годином, а вести са Запада, напротив, под тачним индиктом; индикти би тамо где су наведени увек били тачни, али би се и наводи година — уколико се ослањају на источне, према годинама датоване изворе — морали сматрати тачнима. Кад би Брукс био у праву, било би свеколико Теофаново обавештавање у VII и VIII веку коначно испретурано, јер би се при уврштавању појединих вести према два узајамно противречна метода раздвојили догађаји који су се временски подударали, узрок би често дошао после последице итд. Срећом, тако нешто се не запажа у Теофановој хроници, па не морамо у сваком појединим случају лупати главу, настојећи да докучимо одакле потичу вести и како их, према томе, треба прерачунавати на наше рачунање времена (у многим случајевима било би то просто одгонетање загонетака и Теофаново дело уопште се не би могло употребити као хронолошки основ). Одвајање које је Брукс извео има важности само у случајевима где је реч о догађајима који са основним приказом нису у одређеној вези. Сам приказ, међутим, средио је Теофан према једном јединственом хронолошком систему. Управо уз помоћ датума из арапске историје биће у даљем тексту показано како је Теофан у раздобљима о којима је овде реч редовно заостајао за годину дана у својим наводима године, тј. држао се рачунања према индикту.

Не могу да придајем посебан значај ни околности да ли је у појединим случајевима код Теофана индикт забележен или није (не могу, дакле, ни са Бруксом и Андрејевим да против Бјурија изнесем приговор, да у сведочанству које наводи недостаје податак о индикту). Без сумње, Теофан је непрекидно рачунао по индиктима, било да је саопштавао поједине бројке индикта или је пропуштао да то учини. Одсуство података о индикту код Теофана није доказ да је недостајао на одговарајућем месту његовог извора, као што ни његово навођење код Теофана не пружа јемство да се налазио већ у његовом извору. Кад Теофан на стр. 395 саопштава да је Сулејман 1. септембра I. *индикта* упутио своју флоту против Византије, крајње је сумњиво да би та вест потицала из западног извора, али је сасвим јасно да је податак о индикту овде уврштен зато што Теофан, настављајући казивање у истом одсеку, хоће да забележи да сад почиње нов индикт. При друкчијем распореду грађе, тај би податак највероватније изостао.

могу пореметити редослед извештавања, Теофан није ни морао бити свестан чињенице да су доспели на место које им објективно не припада.

Из тога се може извести општи закључак да Теофанова хроника у временским раздобљима о којима је реч не може пружити јемство за сасвим поуздано одређивање године природних појава, небеских знакова итд., па и важнијих збивања — уколико не сачињавају извесну карику у ланцу извештавања. Још мање могу, дакле, та збивања да долазе у обзир као основ за хронолошка истраживања, код којих се цело питање врти управо око разлика од једне године. Од горе наведених сведочанстава треба према томе при просуђивању питања, ког се система рачунања држао Теофан у својој хронологији, потпуно искључити, с једне стране, оба сведочанства која говоре у прилог тачности светске године
[25] и, с друге стране, прво, друго и треће[35] сведочанство, која говоре у прилог тачности индикта.

Друкчије стоји ствар, разуме се, са оним догађајима којима, као карикама непрекидног ланца казивања, припада сасвим одређено место у оквиру извештаја, и који су са претходним или наредним збивањима прагматички повезани, особито са онима која сачињавају елементе хронолошког склопа хронике, а то су датуми рођења, крунисања и смрти византијских царева, па и источних владара, и датуми устоличења и смрти цариградских патријараха. Па, кад су сви напред размотрени догађаји те врсте (смрт калифе Валида, крунисање царице Евдокије, крунисање Христофора и Никифора, уз незнатну исправку — уп. стр. 238 нап. 29 — и смењивање патријарха Германа) забележени под тачним индиктом а нетачном светском годином, онда нас та околност приморава на претпоставку да је Теофаново рачунање индикта тачно а његово рачунање година погрешно.

[35] Али година у којој се десио земљотрес забележен под А. М. 6232 свакако ће се моћи прилично поуздано утврдити, чим буде решен општи хронолошки проблем Теофанове хронике. Јер, на тај земљотрес надовезује се тако важна одредба као што је увођење пореза дикератона. Будући да је та одредба, са своје стране, забележена под истом годином у коју пада смрт Лава III (по византијском календару, по нашем календару — у јесен претходне године), имамо све разлоге за претпоставку да у овом случају не треба рачунати са једним од оних одступања која су напред приказана као могућна. — Ни под 5) наведени датум битке код Анхијала не може се употребити као поуздано средство за решење нашег хронолошког проблема. Ја, додуше, не сумњам у тачност хронолошког уклапања те битке, али се његова тачност може такође докучити тек из осталог приказа, док бих ја као доказни материјал желео да користим само сведочанства од непосредне, али не и од посредно утврђене поузданости. Према горњим излагањима може се и хронолошко уврштење неке битке у дотична временска раздобља Теофанове хронике узети као тачно само ако то неоспорно произлази из њене повезаности са осталим збивањима и, у крајњој линији, са неким догађајем који припада хронолошком склопу хронике.

Толико о сведочанствима Теофанове хронике која преносе прецизне датуме (уз навођење дана у недељи). Та сведочанства су ранија научна истраживања, како рекох, већ искористила; овде су само поново проверена и подвргнута новом груписању.

Да би се, пак, толико дискутовано питање примакло ко- [26]
начном решењу, треба већи број Теофанових датума контролисати помоћу таквих података чија поузданост не подлеже сумњи, и при томе размотрити одређене категорије датума из целокупног временског раздобља у којем Теофанова хронологија показује неслагања. Најважније је да се методски правилно одаберу датуми најподеснији за нашу сврху.

Пут којим је кренуо Брукс не могу да сматрам срећно изабраним. Он је за раздобље од 727—775 упоређивао датовања појединих догађаја код Теофана и код Михаила Сирийца [понегде је узимао и анонимни сирски Chronicon ad A. D. 846 pertinens].[36] При том је без икакве разлике употребио све догађаје који се помињу у оба та дела и сва сведочанства као једнако вредна поставио у један ред. Није чудо што није доспео ни до каквог резултата, јер ко би могао да јемчи да је Михаило хронолошки тачно уврстио сав онај шарени низ често сасвим споредних збивања која наводи, а да, с друге стране, њихово регистровање код Теофана није оптерећено простим и, од примене једног или другог хронолошког система, сасвим независним грешкама? Напротив, Бруксова излагања уверавају нас да је то заиста случај код знатног дела сведочанстава која он наводи. Из истог разлога не могу допринети решењу ни прегледи које је Брукс доцније саставио (Engl. Hist. Rev. 1900, 728 и д. и 1901, 84 и д.), где је дао преводе из арапских хроника које се односе на доба Абасида и на маргинама прибележио године под којима Теофан описује та иста збивања. Грађа, коју је Брукс сакупио,
не задовољава ни други битни захтев. Решењу нашег про- [27]
блема може да допринесе само поређење уношења таквих догађаја за које су посведочени тачни датуми. Ако, напротив, само сасвим уопштено сазнајемо да је неки догађај код

[36] Изд. *Brooks* у: Zeitschr. der Deutschen Morgenl. Ges. 51, стр. 569 и д.; уп. и Scriptores Syri (C.S.S.O.) Versio latina, ser. III, t. IV (Paris 1903), 121 и д.

Ибн Вадиха забележен под А. Х. 133 = 9. август 750 — 29. јул 751, а код Теофана под А. М. 6243 = 1. септембар 750 — 31. август 751, или неки други догађај код Ал-Табарија под А. Х. 139 = 5. јун 756 — 24. мај 757, а код Теофана под А. М. 6248 = 1. септембар 755 — 31. август 756, онда ми од тога немамо никакве користи, јер подударање или размимоилажење навода године код Теофана и код арапских историчара потпуно би зависило од месеца у којем се десио дотични догађај.

Додуше, и ја видим методски најпоузданији пут ка решењу проблема у поређењу хронолошког бележења одређених догађаја код Теофана са хронолошким уврштавањем тих истих догађаја у другим изворима. Али, за ово треба бирати само такве догађаје који су у изворима што се узимају за поређење 1) сигурно правилно и 2) прецизно датовани, а о којима је, с друге стране, познато да их је Теофан особито брижљиво и са довољним знањем навео у свом делу, како би се и са Теофанове стране што потпуније искључила могућност евентуалних случајних грешака у уношењу. Овом последњем захтеву, без сумње, најбоље би удовољили они датуми који спадају у Теофанову хронолошку мрежу, а то су датуми ступања на престо и смрти византијских царева, арапских калифа и цариградских патријараха.[37]

Треба дакле утврдити, по којем је систему рачунања бележио Теофан године владања византијских царева VII и

[37] Године владавине римских папа и источних патријараха у ствари не спадају у хронолошки склоп Теофанове хронике. О честим грешкама у дотичним наводима добро говори *De Boor*, у свом издању Теофанове хронике, т. II, стр. 464 и д. (насупрот томе, само се веома ретко наилази на грешке у наводима година владавине царева, калифа и цариградских патријараха). *Андреев*, Константинопольские патриархи, стр. 85 и д., убедљиво показује да су ти наводи у Теофановим хронолошким табелама често производ доцније интерполације на основу Нићифоровог Chronogr. Synt. — За нас, уосталом, године архијереја у Риму, Александрији, Антиохији и Јерусалиму уопште не долазе у обзир, јер их Теофан управо у VII и VIII веку већином није ни забележио. У Теофановим хронолошким табелама забележен је један антиохијски патријарх последњи пут под А. М. 6100 (608—609), јерусалимски под А. М. 6127 (635—636), александријски под А. М. 6143 (651—652). Римске папе појављују се ту само до А. М. 6065 (572—573) редовно, одсуствују у току целог VII века, па се онда од почетка иконоборства поново бележе, али са управо невероватним грешкама (уп. табелу коју је саставио *De Boor*, loc. cit. стр. 482—483), које јасно показују како су у оно време у Риму и Цариграду мало знали једни о другима. Понекад се онда у VIII веку поново појављују и источни патријарси, али сасвим нередовно, час један, час други.

VIII века. То нам у исти мах пружа добродошлу прилику за проверавање датума ступања на престо и смрти царева који се наводе у савременим обрадама.

За Фокино крунисање Chronicon Paschale, 693, даје тачан датум: петак, 23. новембра, за његов свечани улазак у Цариград — недеља, 25. новембар. Од 25. нов. VI индикта рачуна Chr. Pasch. 694. и почетак Фокине владавине. VI инд. одговара години 602. после Хр.; на исту годину указује и податак (стр. 690) да је Фокин претходник Маврикије владао до 6111, јер Chr. Pasch. служи се цариградском ером, па стога треба од овде наведених светских година одбити 5508, а уколико је реч о месецима септембар—децембар, 5509. У складу са Chr. Pasch. је и Теофанов податак да је Фока у новембру VI инд., А. М. 6095, ступио на престо. Као што је више пута наглашено, светске године код Теофана, који се држи александријске ере, прерачунавају се на наше рачунање времена одбитком 5492 одн. 5493.

Међутим, при навођењу године у којој је Фока оборен [29]
а Ираклије дошао на власт, Теофаново сведочанство више се не слаже са податком из Chr. Pasch. јер ту већ почиње период у којем се разилазе Теофанови наводи индикта и година. Према Chr. Pasch. 701, Ираклије влада од 7. окт. XIV инд., А. М. 6119[38] = 610. после Хр. Према Теофану, Ираклије се у понедељак 4. окт. XIV инд., А. М. 6102. појављује пред Цариградом, а то би било 609. године. Док се дакле Теофанови наводи индикта слажу са подацима у Chr. Pasch., његов навод године заостаје за годину дана.[39] Сведочанство из

[38] За светску годину уп. Chr. Pasch. 694.

[39] Остали, у Chr. Pasch. и код Теофана прецизно датовани догађаји показују такође сасвим јасно да Теофан сваки пут заостаје за једну годину, док се његови наводи индикта одреда слажу са подацима у Chr. Pasch.:

	Chronicon Pasch.	Теофан
Долазак на власт Ираклија	7. окт. 610, инд. 14	4. окт. 609, инд. 14
Рођење Епифаније, Ираклијеве кћери	7. јул 611, инд. 14	7. јул 610, инд. 14
Рођење Ираклија новог Константина	3. мај 612, инд. 15	3. мај 611, инд. 15
Смрт Евдокије, Ираклијеве жене	13. авг. 612, инд. 15	14. авг. 611, инд. 15
Епифанијево крунисање	4. окт. 612, инд. 1	4. окт. 611, инд. 1
Крунисање Ираклија нов. Константина	22. јан. 613, инд. 1	25. дец. 611, инд. 1

Chr. Pasch. заслужује, разуме се, да превагне како због тога
[30] што наводи индикта и година овде одговарају једни другима тако и с обзиром на чињеницу да је писац Chr. Pasch. био Ираклијев савременик и за своје дело употребио званичне списе.[40] Околност што Теофан Фокино свргнуће, извршено по Ираклијевој наредби, наводи годину дана раније него што треба, имала је за последицу да он трајање Фокине владавине рачуна 7 година, а не као Нићифор и Chr. Pasch. 8 година (о години владавине тог цара која је испала из Теофановог рачуна в. напред на стр. 247).

Према Нићифору, Ираклије је владао 30 година, 4 месеца и 9 дана, умро је дакле 13. фебр. 641.[41] Према Теофану
[31] пак умро је у XIV инд., 6132. Инд. XIV одговара години 641, а светска година 6132 години 640. Опет имамо, дакле, код Теофана тачно наведен индикт — и погрешну годину.

Према Теофану, 341, 14, Ираклије нови Константин владао је четири месеца, према сагласном али прецизнијем наводу Нићифора, 29, 6 : 103 дана. Умро је дакле 26. маја 641. Померајући смрт тог цара у А. М. 6132, тј. 640, Теофан је опет у заостатку за једну годину.

Ираклона, према Теофану (341, 18) одржао се на престолу 6 месеци, тј. отприлике до краја новембра; према Лаву Грам. (156, 14) свега 4 месеца, тј. отприлике до краја септембра. Као и Муралт, Chronogr. byz. 294, ја бих овде каснијем аутору дао превагу, јер је патријарх Пир смењен у октобру 641, а његов пад — како се из историјских разлога претпоставља и као што се види из реда којим сам Теофан описује догађаје — није претходио обарању Ираклоне и царице Мартине него му је следио.[42] За наш хронолошки проблем, међутим, сасвим је свеједно да ли је Теофан Ираклонино свргнуће хтео да помери у септембар или у новембар, јер, у оба случаја он тај догађај, као и уклањање патријарха Пира, за које сасвим тачно наводи XV индикт није требало да стави под А. М. 6133, него под А. М. 6134.

О датуму смрти Константа, који је Ираклону сменио на престолу, имамо одређен податак у Liber pont. p. 344: XV die mensis iulii per XII indictionem praedictus imperator in balneo occisus est. — Јул XII индикта одговара години 669, јер XII индикт тече од 1. септ. 668. до 31. авг. 669. Из аката VI васељенског сабора пак може се неоспорно утврдити да је Константов наследник, Константин IV, ступио на престо између
16. септ. и 7. нов. 668, јер све седнице тог сабора од 7. нов. [32]
680. до 16. септ. 681. носе датум 13. постконзулске године Константина IV. На наведеном месту Lib. pont. треба према томе претпоставити грешку или у броју индикта или у наводу месеца. Супротно Дишену (*Duchesne*, Lib. pont. 344 и д.) ја бих, као и Кулаковски (История Византии III, 226, нап. 2), претпоставио да је грешка у наводу месеца, и да Констанс није убијен 15. јула, него 15. септембра XII индикта (= 668). То се слаже са чињеницом да је Константин IV дошао на власт између 16. септембра и 7. новембра. Томе у прилог говори и околност да Теофан, 451, Констансовим уморством започиње нов одсек, тј. ставља га на почетак го-

У последњој тачки разилазе се за безмало цео месец и наводи данâ код Теофана и у Chr. Pasch., и тако настаје дивергенција од 13 месеци. По свој прилици овде је дан код Теофана наведен тачније него у савременој Chr. Pasch., јер је сасвим вероватно да је за крунисање царевог сина изабран Божић. Тако би крунисање Ираклија „новог Константина" требало датовати 25. дец. 612 (инд. I). — Чињеница да су наводи индикта и година, и тамо где се код Теофана разилазе, у Chr. Pasch. у потпуном складу пружа најбољи доказ да су хронолошка неслагања у Теофановој хроници проузрокована искључиво грешкама самог хроничара, а не неким опште обавезним мерама византијске владе, у ком случају би се налазиле и у Chr. Pasch.

[40] Ираклијева појава пред Цариградом, коју Теофан ставља у понедељак 4. окт., Chr. Pasch. 699 помера на суботу 3. окт. Датум у Chr. Pasch. може се узети као тачан, јер је 3. окт. 610. заиста била субота. Насупрот томе треба Chr. Pasch. 700 и д. — како је то учинио већ Паги — исправити утолико што Фокино погубљење и Ираклијево крунисање није извршено у понедељак 6. окт., него у понедељак 5. октобра. У хронику Теофанову, који — изгледа — погрешно претпоставља како је Ираклије истог дана када се појавио пред Цариградом био и крунисан, тачно је дакле унесен дан у недељи а нетачно дан у месецу; кажем: унесен, јер, у Анастасијевој Chronogr. trip. на том месту уопште није забележен датум. У званичним списима, према Chr Pasch. 701 и д., време Ираклијеве владавине рачуна се од 7. октобра. Препоручљиво је да се према томе Ираклијева владавина рачуна од 7. а не — као што је досад било уобичајено — од 5. октобра, а Фокина од 25. а не од 23. новембра.

[41] Niceph. 27, 18 и д. Нићифоров тачни навод заслужује, по мом мишљењу, да превагне над Теофановим саопштењем, 341, 12, да је Ираклије умро у марту, јер ово Теофаново саопштење, које Анастасијева Chronogr. trip. (стр. 214) не садржи, постаје сумњиво услед навода да је Ираклије владао 30 година и 10 месеци. Да време Ираклијеве владавине треба рачунати од 7. окт. већ сам нагласио у претходној напомени. Наводи доцнијих хроничара, који, додуше, не би могли бити пресудни, разилазе се такође. Kedr. 31 : 11. март; Leo Gram. 155 : 10. фебруар. У наводу *година* Ираклијеве владавине (тј. 30), напротив, сви се извори слажу, тако да *година* Ираклијеве смрти не подлежи сумњи.

[42] За прецизне наводе код Делгера, Regesten: нов. 8. за Ираклонино обарање и нов. 9. за Констансов долазак на престо, не налазим ослонца у изворима.

дине. Можемо дакле рећи да је Констанс убијен 15. септ. 668. а Константин IV дошао на власт у октобру или почетком новембра (terminus ante quem је 7. нов.).[43] Исказујући те догађаје под А. М. 6160 = 667/8, Теофан је и овде у заостатку за годину дана.

О времену смрти Константина IV опет нас обавештава Lib. pont., 366: regnavit dominus Justinianus Augustus defuncto patre in initia septembris, ind. XIII. Будући да из Теофанове хронике и из Нићифоровог Chron. Synt. знамо да је Константин IV владао 17 година, морамо септембар XIV индикта да изједначимо са септембром 685. То што је Теофан смрт Константина IV забележио под А. М. 6177 = 684—685, пружа нам поново доказ да његово рачунање година заостаје за годину дана.

[33] Први Јустинијанов пад, као и време владавине Леонтија и Тиберија II могу се одредити само отприлике. Знамо тек толико да је Јустинијан II владао округло 10 година, Леонтије око 3 године, Тиберије Апсимар око 7 година, и да је друга влада Јустинијанова, који је убијен изгледа у децембру 711, трајала око 6 година. Полазећи од чињенице да је Јустинијан први пут дошао на власт почетком септембра, може се према томе претпоставити да је оборен изгледа у јесен 695, да је Леонтије владао отад па изгледа до јесени 698, а Тиберије II изгледа до јесени године 705.[44] Ако упоредимо Теофанове наводе, добијамо уобичајену слику: Јустинијанов пад Теофан бележи под А. М. 6187 = 694/5, Леонтијево смењивање под А. М. 6190 = 697/8, поновни долазак Јустинијанов на престо под А. М. 6197 = 704/5 после Хр.

О убиству Јустинијана II опет имамо одређеније податке. Папа Константин вратио се 24. октобра X индикта (= 711) из Цариграда у Рим (Lib. pont. 391, 7), а три месеца доцније стигла је у Рим вест о убиству Јустинијана II и уздизању Филипика на престо (Lib. pont. 391, 10 и д.). Јустинијаново свргнуће прочуло се дакле у Риму отприлике крајем јануара 712. и према томе се десило отприлике почетком децембра 711.[45] Теофан опет наводи погрешну годину, извештавајући о преврату под А. М. 6203 = 710—711 после Хр.

Артемије-Анастасије, који је владао до краја августа 715, оборио је Филипика већ 3. јуна 713, а не 27. маја 714, како је опште прихваћено. О датуму Филипиковог пада и [34] времену Анастасијеве владавине биће опширно речи у вези са откривањем оних грешака које су довеле до померања Теофанове хронологије (в. стр. 40 и д.). Овде је довољно напоменути да је према Теофану, 386, 14 и д., Филипик владао две године и девет месеци (у ствари 2 године и отприлике 5 месеци), а Анастасије годину дана и три месеца, и да према томе сви модерни истраживачи, који преврат датују на дан Духова 713. уместо Духова 714, Анастасију додају једну Филипикову годину.

Свргавање Филипика Теофан бележи под А. М. 6205 = 712—713, тј. за годину дана прерано, као што смо видели. Са годином 6207 (714—715), у коју Теофан сасвим тачно ставља свргавање Анастасија од стране Теодосија, ми се већ налазимо у оном раздобљу где се Теофанови наводи индикта и година опет слажу (уп. таб. на стр. 226). На стр. 261 и даље биће изложено како је изравнање хронолошких неслагања постигнуто управо својеврсном расподелом грађе у доба Анастасијеве владавине. Тачно је наведен и крај владавине Теодосија, ког Лав III 25. марта XV инд. (=717) смењује на престолу — према Теофану оборио га је Лав А. М. 6209 = 716—717.

Датум доласка на власт Лава III, који је већ изван хронолошки непоузданог раздобља у Теофановој хроници, и за који код Теофана, 412, 24, имамо горе наведени податак, потпуно је утврђен. Можемо дакле тај датум да узмемо као чврсту основу за израчунавање спорне године смрти Лава III. Ако је Лав 25. марта 717, XV индикта ступио на престо и — како Теофан 412, 26, наводи — владао 24 године, 2 месеца и 25 дана, једноставно сабирање доводи до закључка да је Лав умро у јуну 741.[46] Заиста, и Теофан, 412, 25, помиње

[43] *Dölger*, Regesten, I, стр. 26 и 28, који за Констансову смрт и долазак на власт Константина IV даје исти датум „668 септ.", пропустио је да узме у обзир — у VII веку прилично дуги — рок који је морао да прође пре него што је вест о Констансовом уморству могла уопште да стигне у Цариград.

[44] *Dölger*, Regesten I, 32, почетак друге Јустинијанове владе ставља у средину године 705, очигледно зато што је Јустинијан послао „sacra" папи Јовану VII, који је устоличен 1. марта 705. То би могло да послужи као ослонац само ако би било утврђено да је Јустинијан та „sacra", којима је позивао папу да каноне Квинисекстума поднесе сабору, прво, одаслао непосредно по пријему вести о папином устоличењу и, друго, непосредно по свом доласку на власт.

[45] Делгеров податак, Regesten I, стр. 33 и 34: Dez. 11 (ca), не налази оправдања, јер извори не пружају никаквог ослонца за такву прецизност.

[46] До истог закључка доводи и податак Niceph. Chron. 100, да је Лав владао 25 година, 3 месеца и 14 дана. Нићифор не рачуна од ступања на престо 717, него од проглашења Лава III за цара у претходној години.

[35] 18. јун као датум смрти тог цара. Али, наводећи светску годину 6232 (= 740) а индикт IX (=741), он опет даје погрешну годину а тачан број индикта.

Ван сумње је и година смрти Константина V; умро је 14. (?) септ. 775, инд. XIV.[47] Према Нићифоровој хроници, 100, владао је 34 године, 2 месеца и 25 дана, према Теофану 448, 20 и д. — 34 године, 2 месеца и 26 дана (или 34 године, 3 месеца и 2 дана —стр. 413, 1). Из овог опет произлази да смрт Лава III и долазак на власт Константина V треба датовати 18. јун 741, а не 740.

У сврху бољег прегледа саставио сам у једној табели резултате претходног испитивања о трајању владавине појединих византијских царева од Фоке закључно до Константина V и дотичне податке из Теофанове хронике.

ДАТУМИ ДОЛАСКА НА ПРЕСТО ВИЗАНТИЈСКИХ ЦАРЕВА

	Стварно	Према Теофану по годинама:	по индиктима:[48]
Фока	25. нов. 602	: 602 (6095)	: 602 (6)
Ираклије	7. окт. 610.	: 609 (6102)	: 610 (14)
Ираклије нови Константин	око 13 февр. 641.	: 640 (6132)	: 641 (14)
Ираклије Ираклона	око 26. маја 641.	: 640 (6132)	: 641 [14]
Констанс II	око краја септ. 641.	: 640 (6133)	: 641 [15]
Константин IV	16. септ. — 7. нов. 668.	: 667 (6160)	: 668
Јустинијан II	почетак септ. 685.	: 684 (6177)	: 685
Леонтије	око јесени 695.	: 694 (6187)	: 695
Тиберије II	око јесени 698.	: 697 (6190)	: 698
Јустинијан II	око јесени 705.	: 704 (6197)	: 705
Филипик	око дец. 711.	: 710 (6203)	: 711
Анастасије II	27. маја 714.	: 713 (6205)	: 714
Теодосије III	око краја авг. 715.	: 715 (6207)	: 715 [13]
Лав III	25. марта 717.	: 717 (6209)	: 717 (15)
Константин V	18. јуна 741.	: 740 (6232)	: 741 (9)
Лав IV	14 (?) септ. 775.	: 775 (6267)	: 775 (14)

[47] 14. септ. наводи Теофан, 448, 17, али код Анастасија се тај податак не налази. Није ми јасно на чему се заснива Делгеров навод, Regesten I, стр. 37 и 40, да је Константин умро 23. септ. а Лав IV ступио на престо 24. септ.

[48] Теофан сразмерно ретко наводи бројеве индикта. Тамо где их даје, додао сам одговарајуће податке у загради. У угласте заграде ставио сам бројеве индикта који се не односе непосредно на године владавине царева, али су забележени у дотичним годишњим одсецима. У осталим случајевима су бројке докучене, а могу се докучити потпуно поуздано, јер је однос између индикта и светских година — чак и у оквиру раздобља у којима се ти подаци разилазе — постојан (уп. табелу на стр. 226, као и стр. 243. нап. 34). Уношење ових података има пре свега за циљ лакшу оријентацију читаоца, који ће тако бити у могућности да — не потраживши табелу на стр. 226 — на први поглед разликује сумњиве наводе година код Теофана од оних година који су изван непоузданог раздобља.

Ова табела сасвим јасно предочава чињеницу да Теофанови наводи година у раздобљима у којима не одговарају индикционом систему рачунања увек и без изузетка заостају за годину дана.

Сјајну потврду за то пружа и хронологија цариградских патријараха. При утврђивању ове чињенице ограничавам се на навођење оних цариградских архијереја о чијем устоличењу и смрти (одн. смењивању) располажемо прецизним временским подацима.

Према Chr. Pasch. 697, Киријак је умро у недељу 29. окт. 606. То је последњи патријарх чију хронологију Теофан наводи тачно, учинивши само једну ситну грешку: он Киријакову смрт бележи неколико недеља прерано, како се види из чињенице да као дан устоличења његовог наследника наводи 11. октобар (тј. 18 дана пре него што је Киријак стварно умро).[49] Али, тиме што код њега Тома непосредно наслеђује Киријака, и што је Томино постављење забележено у истом годишњем одсеку, Теофан је починио грешку која се у даљем току тешко осветила. Управо из те омашке проистиче несагласност у његовој хронологији која се отад
провлачи кроз цело једно столеће. Јер, из Chr. Pasch. 697, [37]
сазнајемо да је Тома тек 23. јан. 607. именован за патријарха, а то је и једина вест коју Chr. Pasch. доноси за годину 607. Теофан, који Томино устоличење помера у октобар претходне године, прескаче годину 607, услед чега је његова хронологија у даљем току и поремећена за годину дана (в. о томе стр. 261).

Почевши од Томе можемо констатовати да се код Теофана сви хронолошки подаци о цариградским патријарсима појављују годину дана прерано. За Томину смрт имамо у Chr. Pasch. 699, исто тако прецизан податак као и за његово устоличење: субота, 20. март 610. Теофан, као последњу Томину годину, бележи А. М. 6101 = 608—609, По Теофану, патријарх Сергије влада од 609 (А. М. 6101) до 637 (А. М.

[49] О Киријаковој смрти извештава Теофан под А. М. 6098. — Октобар овде, међутим, не значи почетак него крај одсека година, одговара дакле години 606. Као што то често чини, Теофан овде прекорачује стварни крај године. (Уп. стр. 261).

6130).[50] У ствари, Сергије је постао патријарх у суботу пред Ускрс, 18. априла 610[51] и — према каталозима патријараха, који за њега посведочује трајање службе од 28 година, 7 месеци и 21 дан[52] — умро је око 9. дец. 638. Драгоцену потврду пружа Нићифорово историјско дело својим саопштењем да је Сергије умро у XII индикту.[53]

Пир је, према Теофану, био патријарх од 637 (А. М. 6130) до 640 (А. М. 6133). У ствари отприлике од краја децембра 638. до почетка октобра 641. Прецизних датума немамо ни за устоличење ни за смењивање Пирово, али се они могу прилично тачно одредити, јер из Нићифора (стр. 31, 27 и д.) знамо да је Павле рукоположен у октобру XV
[38] индикта (= 641), и готово у свима, и то у најпоузданијим[54] каталозима патријараха налазимо податак да је Пир остао на положају 2 године, 9 месеци и 9 дана, тако да ни после Сергијеве смрти ни после Пировог смењивања не треба претпоставити дужу упражњеност патријаршијског престола.

Управо наведени датум Павловог устоличења, узет из Нићифора, за нас је зато особито драгоцен што и Теофан, 342, 2 саопштава да је Павле уздигнут за патријарха у октобру XV индикта. Али, док Теофан тако наводи тачну и са Нићифором сагласну индикциону годину, његова светска година 6133 (= 640) опет показује уобичајену грешку.

Датуми друге Пирове управе, као и хронологија свих даљих патријараха до Германа могу се докучити једино уз помоћ података из патријаршијских каталога о трајању управе појединих патријараха. Прецизни датуми, какве нам за горе размотрени период преноси Нићифор, а особито Chr. Pasch., овде нам више не стоје на располагању. Брижљива испитивања Андрејева (и Брукса) показују, додуше, да се дотични датуми могу релативно веома тачно израчунати из података патријаршијских каталога, али тако добијени датуми не пружају ону апсолутно поуздану основу која

[50] Као што се из даљег текста види, реч је у првом случају о априлу, у другом о децембру, стога у првом случају треба одбити 5492, у другом 5493.

[51] Chr. Pasch. 699. — Читање: τῇ η' τοῦ ἀρτεμισίου μηνός... τῷ Μεγάλῳ Σαββάτῳ може се објаснити честом писарском грешком, треба да гласи: ιη' јер је Ускрс 610. године празнован 19. априла. Уп. *Андреев*, н. д. 181.

[52] Тако пре свега Nicephorus, Chron. Synt. 118. О подацима осталих каталога (већина наводи просто: 28 година и 7 месеци) в. *Андреев*, н. д. 181 и д. Упореди и *Brooks* B. Z. VI (1897) 33 и д.

[53] Niceph., 26, 10.

[54] *Андреев*, н. д. 182.

је потребна за проверавање Теофанове хронологије. Стога ћемо прескочити патријархе после друге Пирове управе, поготово што се овде заступана теза о особеностима Теофанове хронологије може сматрати доказаном претходним излагањима, па даља потврда у ствари није више ни потребна. Вреди, ипак, зауставити се неколико тренутака на хронологији патријарха Германа, са чијим ступањем на дужност ми опет прелазимо на сигурно тло, као и на хронологији његових наследника која баца светлост на особито живо дискутовану годину иконокластичког синода.[55]

Датум Германовог устоличења налази се изван периода [39]
хронолошких колебања и Теофан га наводи сасвим тачно: 11. авг. А. М. 6207, инд. XIII, тј. године 715, Герман је — како наводи Теофан, 409, 10 и д. — остао у свом звању 14 година, 5 месеци и 7 дана, тј. до 17. јан. 730. Међутим, Германово протеривање датује Теофан у уторак, 7. јан. А. М. 6201, инд. XIII тј. под тачним индиктом али под погрешном светском годином.[56]

Анастасије, који је сменио Германа на патријаршијском престолу, уздигнут је на то достојанство 22. јануара. Чињеница, да је 22. јануар 730. била недеља, поткрепљује да се налазимо у тачно наведеној години. Анастасије је, према патријаршијским каталозима, био 24 године на положају, умро је дакле у јануару 754. Како је познато да иконокластички синод више није доживео, састанак тог синода треба датовати 10. фебр. 754. а не 10. фебр. 753.— За патријарха Константина каталози наводе 12 година, за Никиту 13 година и 2 или 4 месеца. Никита је умро у новембру 780 (опет један неоспоран датум). Ако од тога одбијемо 25 година и 2—4 месеца, произлази да је Константин стекао патријаршијско достојанство у јесен или крајем лета године 754, што се може довести у склад са чињеницом да је устоличен непосредно после иконокластичког синода 8. августа. Тако смо са две разне стране нагнани на закључак да је иконокластички синод одржан 754, а не 753. године, и да је, према томе, код Теофана забележен под нетачном светском годином (6245), али под тачним индиктом (VII). Треба имати у

[55] Хронологију Германа и његових наследника, као и цара Лава III и Константина V, већ су претресли *Brooks*, B. Z. VIII (1899) 82 и д., и *Мелиоранский*, н. д.

[56] Разлика од десет дана која се ту појављује може се уклонити једном незнатном исправком (уп. нап. 29). Претпоставка *Андреева*, н. д. 196, да је Герман стварно 7. јануара смењен, али зато 6. августа устоличен, повлачи за собом веће и непотребне тешкоће.

[40] виду и да је дан састанка тог синода, 10. фебруар, године 754. била недеља, а године 753. обичан дан, па је без сумње и то јак аргумент за претпоставку да је синод одржан 754. године.[57]

Остаје на крају трећа група сведочанстава, датуми владавине арапских калифа. Та грађа је за нас особито драгоцена: ако нам пође за руком да докажемо како је Теофан и при бележењу датума, који се односе на калифе у дотичном раздобљу, у заостатку за годину дана, самим тим, биће оборена Бруксова теза да су — ако не вести које потичу са Запада и из саме Византије — онда бар оне са Истока забележене код Теофана под тачном годином. Поврх тога, та се грађа одликује највећом поузданошћу која се уопште може замислити: док се време читавог низа патријараха није могло докучити са тачношћу потребном за наше сврхе, и док саопштења о датумима владавине неких царева (особито Леонтија и Тиберија) нису ни издалека довољно прецизна, датуми владавине калифа наводе се у оријенталним изворима са таквом тачношћу и до те мере сагласно да су им без изузетка сасвим извесни не само године него и месеци. Даље преимућство ових података састоји се у томе што потичу из извора који су сасвим независни од Теофана, док је при провераваљу датума владавине византијских царева морао чешће да се позове у помоћ и сам Теофан, мада су употребљени само такви Теофанови подаци на које хронолошка неслагања о којима је реч нису утицала (тако навођење дана у месецу и недељи), или, који су се могли поткрепити сведочанствима других извора (тако подаци о трајању владавине који се налазе и код Нићифора).

Чињеница да су датуми смрти арапских калифа (одн. доласка на власт њихових наследника) за дотично раздобље
[41] потпуно утврђени и да је ту сумњив једино можда дан — што је у нашем контексту безначајно — али никад месец а камоли година, отклања потребу претходног испитивања, које се за датуме владавине византијских царева морало обавити. Према томе, датуми смрти калифа могу се са дотичним подацима Теофановим, без претходног проверавања, упоредити у једној табели.

Ниже су сакупљени, дакле, датуми смрти калифа из целог дотичног раздобља, уз ознаку и месеца у којем је

[57] За ово запажање имам да захвалим усменом саопштењу П. Е. Шрама (*Schramm*).

наступила смрт, и постављени напоредо са одговарајућим датумима код Теофана. Ради боље прегледности, обе групе сведочанстава одмах су прерачунате на наше временско рачунање; за Теофана су наведене како године наше ере, којима одговарају његове светске године, тако и године на које указује његово рачунање индикта, да би се на тај начин сасвим очигледно показало који је од два система рачунања код њега правилан. (Уп. стр. 252 нап. 48 о наводима индикта.)

ДАТУМИ СМРТИ АРАПСКИХ КАЛИФА [42]

	Према источним изворима:	Према Теофану по годинама:	по индиктима:
Абу Бакр[58]	август 634.	: 633 (6125)	: 634
Омар	новембар 644.	: 644 (6137)[59]	: 645
Отман	јун 656.	: 655 (6147)	: 656
Муавија I[60]	април 680.	: 679 (6171)	: 680
Језид I	новембар 683.	: 682 (6175)	: 683
Мерван I[61]	мај 685.	: 683 (6175)	: 684
Абдалмалик	октобар 705.	: 704 (6197)	: 705
Валид I	фебруар 715.	: 715 (6207)	: 715 [13]
Сулејман	септембар 717.	: 717 (6209)[62]	: 717 [1]
Омар II	фебруар 720.	: 720 (6212)	: 720 [3]
Језид II	јануар 724.	: 724 (6216)	: 724
Хишам	фебруар 743.	: 742 (6234)	: 743 [11]
Валид II	април 744.	: 743 (6235)	: 744 [12]
Језид III	септембар 744.	: 743 (6235)[63]	: 744
Мерван II	октобар 749.	: 748 (6241)	: 749 [3]
Абулабас	јун 754.	: 754 (6246)[64]	: 755
ал-Мансур	октобар 775.	: 775 (6267)[65]	: 775 [14]

[58] Почињемо са Абу-Бакром. Мухамедове године још не спадају у Теофанов хронолошки склоп. Први пут је Мухамед забележен под годином 6122, док у хронолошкој табели под 6121. још стоји име персијског владара. Тако ни година Мухамедове смрти није код Теофана јасно утврђена: о његовој смрти извештава како под 6122 тако и 6123. У првом случају имали бисмо посла са грешком која се не би могла ускладити ни са једним хронолошким системом; други навод говори у прилог тачности Теофановог рачунања индикта, а исто тако и чињеница да се године Абу-Бакрове владавине рачунају тек од 6123 (јер тачна година доласка Абу Бакра на власт била би 6124).

[59] У погледу трајања Омарове владавине Теофан је у заблуди. Стварно је Омар владао, као што се види из наше табеле, 10 година

и 3 месеца, а Отман 11 година и 7 месеци. Међутим, Теофан рачуна „12 година" Омара и „10 година" Отмана, тј. поклања Омару једну Отманову годину, тако да по њему Омар влада годину дана дуже. Што је под тим претпоставкама дошао на тачну годину Омарове смрти показује, исто онако јасно као и сви његови наредни правилни подаци, да његов особени систем рачунања година у ствари заостаје за годину дана.

[60] Алија се као самостални владар не наводи код Теофана и не сачињава карику у његовом хронолошком ланцу, као калиф за Теофана од почетка важи Муавија. Сходно слабом интересу који је Алија стога имао за Теофана, забележена је и његова смрт на погрешном месту: под А. М. 6151, тј. уз претпоставку правилног рачунања индикта, годину дана, а уз претпоставку правилног рачунања година, две године раније него што треба, јер стварно је Алија убијен 26. јануара 661. Уп. Елијас од Низибиса (*Corpus script. christ. orientalium*, Script. Syri. Versio latina III, VII, 68).

[61] Муавију II испустио је Теофан, што није ни чудновато, јер је Муавија био само неколико месеци калифа, а његова власт ограничила се на области у околини престонице, тако да га чак и оријентални пописи често изостављају (уп. *Nöldecke* ZDMG, 1901, 683 и д. *J. Wellhausen*, Das arabische Reich und sein Sturz, Berlin 1902, стр. 106 и д.). Калифи Мервану Теофан (стр. 360) додељује 9 месеци, што и није нетачно, јер су га признали за калифу у лето 684 (према Елији Низ. 23. августа 684; према Табарију 22. јуна 684. — Уп. *Nöldecke* нав. место 687). Али, како Теофан није рачунао од тог дана него — изоставивши месеце владавине Муавије II и временски размак између његове смрти и доласка на власт Мервана I — непосредно од смрти Језида I, неминовно је и Мерванову смрт забележио око 3/4 године прерано, дакле у другој половини 684. На ту годину указује и Теофанов индикциони систем, његова светска година, пак, на 683, што опет доводи до констатације да је Теофаново рачунање година у заостатку за годину дана. — Померање у даљим подацима, које је могло настати као последица прераног датовања смрти Мервана I, избегнуто је на тај начин што је Теофан Мервановом наследнику Абдалмалику уместо 20 1/2 година, колико је заиста владао, доделио 21 1/2 годину (уп. стр. 361; у хронолошким таблицама округло 22 године). Из тога јасно произлази да је Теофан у својим изворима налазио не само податке о трајању владавине калифа него, делимице бар, и прецизне хронолошке датуме, па покушавао да њима прилагоди свој хронолошки (индикционорачунски) систем.

[62] Сулејманову смрт Теофан бележи под А. М. 6209. и наводи 8. октобар. Из тога се не сме закључити да је Теофан хтео рећи да је калифа почетком те године (тј. у октобру 716) умро (у том случају не би Сулејману могао ни доделити 3 године трајања владавине, како то чини у својим хронолошким таблицама). Теофан, напротив, Сулејманову смрт ставља на крај прилично дугачког одсека, и напомиње (стр. 395) кад прекорачује 1. септембар, којег дана Сулејман, по њему још живи, да ту почиње нов, први индикт (=717). Према томе Теофан овде антиципира, и Сулејманова смрт требало је заправо да буде убележена под А. М. 6210; навод октобра уместо септембра вероватно се може сматрати омашком, јер оријентални извори за Сулејманову смрт једногласно упућују на септембар 717.

Elias Niz., loc. cit. 77: 8. шафар 99 (= 22. септембар 717); Табари, према преводу *H. Zotenberga* рађеном са персијске верзије, на који су непознаваоци арапског језика, на жалост, за ту епоху још и сад упућени, св. 4, стр. 235: „dix jours avant la fin du mois de çafar en l'an 99". Према *Wellhausen-u*, loc. cit. 164, међутим, Табари даје 10. шафар 99. Упор. и исти податак у попису калифа код *E. de Zambaur*, Manuel de Généalogie et de Chronologie pour l'histoire de l'Islam, Хановер 1927. (при састављању овог пописа Замбаур се у суштини држи Табарија); анонимна Сиријска хроника (Script. Syri, Versio latina III, IV, 177) која почиње год. 846, садржи општу напомену: anno 1028 mense êlûl = септембар 717.

[63] Овде имамо случај сасвим сличан оном у претходној напомени. Мада је Језидова смрт наступила — како арапски извори потпуно одређено бележе, јер наводе и тачан дан у недељи — 25. септембра, Теофанов податак не односи се на почетак А. М. 6235, него на њен крај (одн. на почетак 6236). Јер, Теофан под 6235. каже следеће: „проглашен је Валид од Арабљана априла 16, у четвртак, владао је једну годину, и узео је власт Језид... и после пет месеци умро је Језид." Језидова смрт наводи се овде у истом годишњем одсеку, како би се сачувала повезаност казивања.

[64] Овај случај аналоган је оном који је разматран на стр. 257 сл. нап. 59, само што је нешто замршенији утолико што Теофан овде заправо не додељује калифи Абулабасу више година него што је он стварно владао (владао је више од 4½ године, па тако навод од 5 година у Теофановим таблицама потпуно одговара правилу), него их даје његовом претходнику Мервану II (уместо 5 година и 1 месец — 6 година), али се та околност свети тек при навођењу године Абулабасове смрти. (Ваља обратити пажњу на то да Агапије од Менбиџа — Patr. Orient. VIII, 533 — о Абулабасовој смрти и о иконокластичком сабору у Цариграду извештава под истом годином, док Теофан смрт тог калифе бележи годину дана после сабора.) Намеће нам се исти закључак који смо већ напред извели: ако Теофан долази до тачног навода године тиме што једном калифу омашком додаје сувишну годину, онда је јасно да његов систем рачунања година заостаје за једну годину.

[65] Под том годином Теофан превремено извештава о смрти Константина V, која је наступила 14. септембра 775. А затим каже: „а у истом месецу умро је и Абделас" (тим именом Теофан означава Абу-Ђафар Абдалах ал-Мансур Ибн Мухамеда). Према томе је и ал-Мансурова смрт требало да стоји на крају године 6267, па да бисмо нашли одговарајућу годину наше ере, треба од 6267 да одбијемо само 5492, а не 5493. Правилно би чак требало да буде забележена на почетку године 6268, али Теофан овде опет антиципира и прекорачује стварне границе годишњег одсека не много, јер он, како произлази из горе наведеног места, за разлику од оријенталних извора (Tabari IV, 440: dhû l-higga 158; Elias Nis., 86: die praeparationis 1 dhû l-higga 158 — тј. у петак 7. октобра 775), ал-Мансурову смрт ставља већ у септембар. Имамо овде случај који је сасвим сличан бележењу датума смрти Сулејмана и Језида III. Уп. стр. 258 сл. нап. 62 и 63.

[43] Наведена табела сасвим јасно показује како је Теофаново рачунање индикта тачно, а његово рачунање година,
[44] тамо где се не слаже са рачунањем индикта, редовно у заостатку за годину дана. Треба посебно обратити пажњу на то да су у кратком временском размаку у којем код Теофана пролазно опет настаје правилан однос између индикта и година (уп. табелу на стр. 226), и године смрти калифа (Валид I, Сулејман, Омар II, Језид II) скроз тачно наведене, као што смо то могли запазити и код података о владавини византијских царева (в. стр. 249). У временским размацима,
[45] пак, у којима се појављују неслагања у Теофановој хронологији, Теофан и датуме смрти свих калифа даје годину дана раније. Изузетак представљају, на први поглед, датуми смрти Омара I и Абулабаса; али ти датуми утолико речитије говоре у прилог тачности нашег закључка да Теофан овде само зато наводи тачну годину што омашком допушта обојици поменутих калифа да владају годину дана дуже (уп. стр. 257 сл. нап. 59 и стр. 259 нап. 64).

Овим је, насупрот Бруксу (уп. стр. 243 нап. 34), доказано да је Теофаново рачунање година у раздобљима о којима је реч погрешно и тамо где је узимао податке из оријенталних извора. Као што је напред већ изложено, порекло сведочанстава могло је да утиче на њихово хронолошко уклапање у Теофанову хронику само у оним случајевима где су била у питању споредна збивања, чије место није било јасно утврђено у склопу осталих описаних догађаја. У свим другим случајевима — без обзира на то да ли се односе на Исток или на Византију и Запад — збивања су у Теофановом делу уврштена по јединственом хронолошком систему.

Треба сад расправити питање како су те хронолошке
[46] грешке настале у Теофановој хроници. Први поремећај правилног односа између световне године и индикта мора бити да је настао у временском распону између А. М. 6096, где је однос још правилан, и А. М. 6102, где се индикти и године први пут разилазе. Ако пажљиво читамо извештај из тих година, одмах нам пада у очи сумњива тачка, тј. одсек под А. М. 6098 (605--606).[66] На крају тог одсека читамо: „Пошто

[66] То је уочио већ *Henschen* A. SS. Martii III стр. IX (*Goar* и *Pagi* говоре само сасвим уопштено о пропуштеној години Фоке или Ираклија). Од новијих истраживача једино је *Андреев*, Константинопольские патриархи, стр. 114 и д., обратио пажњу на то питање. Али није у праву кад поремећај у Теофановој хроници рачуна од прве године Ираклијеве владавине (loc. cit. 110 и д., и *Герман и Тарасий* passim).

је умро патријарх Киријак, рукоположен је уместо њега Тома... месеца октобра 11. дана“.

Јасно је да се Киријакова смрт и Томино устоличење нису могли збити 12. окт. А. М. 6098 (то би било мање од 6 недеља од почетка године), јер Киријак још живо учествује у догађајима описаним у том годишњем одсеку. Његова смрт, која је наступила у октобру, долази дакле после годишњег циклуса 1. септ. 605 — 31. авг. 606. Према томе, морала би да стоји на почетку следећег одсека. Дешава се, додуше, да Теофан антиципира збивања из следеће године и понекад залази у октобар следеће године. Али у овом случају ствар стоји друкчије, јер идућа година (А. М. 6099) приказана је као друга година патријарха Томе. Питамо се где је остала Томина прва година? Ту нам опет помаже Chr. Pasch. Тај историјски спис такође обавештава да је Киријак умро у октобру 606 (истина, не 11. него 29. октобра). Али, Томино устоличење обављено је према Chr. Pasch. тек 23. јан. 607, инд. 10. — једини догађај који Chr. Pasch. бележи под том годином (стр. 697). Теофан, међутим, годину 1. септ.
606 — 31. авг. 607. уопште није издвојио у посебан одсек, него [47]
погрешно саставивши Томино устоличење са Киријаковом смрћу под истим даном, додао одсеку године 6098. Под А. М. 6098 забележена су, дакле, код Теофана збивања двеју година, двају индиката; његово А. М. 6098 одговара не само години 1. септ. 605—31. авг. 606 = инд. IX, него и години 1. септ. 606—31. авг. 607 = инд. X. Тиме пак што је следећи одсек ставио под А. М. 6099, док су се овде описани догађаји стварно десили годину дана доцније, Теофан је у својим наводима световних година дошао у заостатак за годину дана, и тако се пореметио и правилни однос између индикта и година.

Почетком VIII века успостављен је правилан однос. Како се то догодило и где треба тражити место на коме се догодило? Наша табела на стр. 226, која последњи пут даје погрешан однос између индикта и световне године под А. М. 6150 (657—658), а први пут правилан однос под А. М. 6207 (714—715), оставља широко поље за то истраживање. Али, већ упоредна табела датума доласка на престо византијских царева показује да је хронолошка неправилност у Теофановом делу постојала још и на почетку VIII века и свакако није изравната пре 714. године. И заиста се испоставља да је једино чудновата расподела грађе на одсеке А. М. 6205—6207 довела до успостављања правилног односа између световне године и индикта.

На крају одсека који стоји под А. М. 6205 забележено је крунисање Артемија, који при том добија име Анастасије. Крунисање је обављено на дан Духова; претпоставимо ли најпре да је година тачно наведена, онда би Анастасије II постао цар 4. јуна 713.

Под А. М. 6206 (= 713—714, уз претпоставку тачног навода светске године) забележени су следећи догађаји: упад Масламе у Галатију; са мноштвом заробљеника и богатим пленом Маслама се враћа у своју земљу. Анастасије именује способне војсковође. Шаље епарха Данила Синопита у Си-
[48] рију калифи Валиду, да привидно преговара о условима мира, а при том сазна нешто поближе о војним припремама Арабљана. После повратка изасланства, које извештава о изванредно јаком наоружању непријатеља, у Византији се предузимају мере за одбрану.

А. М. 6207 (= 714—715) смрт калифе Валида, наследник му постаје Сулејман. Герман, митрополит Кизика, доведен је, „у 2. години Анастасијеве владавине“, 11. авг., инд. XIII (= 715) на цариградску патријаршијску столицу. Порезник Теодосије извикан је за цара; Анастасије не успева да се одржи и повлаче се у манастир.

Анастасије, тако нам саопштава Теофан, био је цар 1 годину и 3 месеца. Морамо претпоставити да је абдицирао крајем августа године 715, јер је Герман још под његовом владавином постао патријарх 11. авг. 715 (тачност те године потврђена је наводом сагласног броја индикта), и јер Теофан о његовој абдикацији извештава још под истом годином. Тај датум се слаже и са саопштењем, да је Анастасије владао три месеца дуже него годину дана, а на престо ступио на Духове. Ако сад од краја августа године 715. одбијемо 1 годину и 3 месеца, добијамо крај маја 714 (први дан Духова пао је 714. у недељу 27. маја). Да је Анастасије заиста те године постао цар, потврђује још и Теофанов податак да је Герман (11. авг. 715) у другој години Анастасијеве владавине позван у Цариград.[67]

На крају одсека А. М. 6205 стоји дакле Анастасијево крунисање, које је обављено 27. маја 714, а Теофан га на уобичајени начин бележи под погрешном годином.

[67] Из чињенице да је Анастасије постао цар 714. а не 713, произлази да је Филипик владао годину дана дуже него што се досад уопште претпостављало, што уосталом следи и из Теофановог податка о трајању владавине тог цара (уп. стр. 248).

На почетку отсека А. М. 6207 стоји тачно забележена [49]
Валидова смрт (уп. табелу на стр. 257), која је наступила 24. февр. 715 (Елија Низ.: die dominica 14 gumada II, 96 = недеља 24. февр. 715); за тачност навода светске године 6207 јамчи и ознака сагласног XIII индикта.

Према томе, збивања забележена под А. М. 6206 испуњавају само временски распон од 27. маја 714. до 24. февр. 715. Она су дакле неоправдано издвојена у посебан одсек и стављена у посебну годину, јер припадају или претходном одсеку, који доводи само до 27. маја 714, или следећем, који почиње тек 24. февр. 715, или, пак, делимично једном а делимично другом одсеку. По мом мишљењу, највероватније је ово треће: Масламин упад прилично сигурно пада у лето 714, Данилово изасланство и византијске одбрамбене припреме свакако у јесен и следећу зиму, тј. у идућу годину по византијском календару. Али, ми овде не морамо да се упуштамо у ово питање; за наш проблем важна је констатација да је, Теофан једну годину, један индикт раставио на 2 годишња одсека, одн. 2 индикта на 3 годишња одсека, тиме убацио сувишну годину и тако изравнао своју ранију грешку.[68] Стављање двеју година (1. септ. 605—31. авг. 607) у један годишњи одсек под А. М. 6098 довело је до померања целог рачунања година за годину дана уназад, а растезање једне године (1. септ. 713—31. авг. 714) на два одсека: А. М. 6205—6206 (или боље: двеју година 1. септ. 713—31. авг. 715. на три одсека: А. М. 6205, 6206, 6207) до успостављања правил- [50]
ног односа.

Међутим, тај правилни однос убрзо је опет поремећен услед сасвим сличне грешке. Под А. М. 6218 опет су убележене две године, инд. IX и инд. X. На почетку тог одсека (стр. 404) налази се извештај о догађајима који су се десили у лето (ὥρᾳ θέρους) IX индикта (= 726), а у истом одсеку реч је затим (стр. 405) о устанку теме Хеладе која је 18. априла

[68] Из реченог произлази да Теофан није већ на светске године 6197. и 6198. разделио једну годину и тако изравнао раније несагласности свог хронолошког система, као што је претпостављао Бјури, loc. cit. 360, нап. 2. Томе противречи и чињеница да је Теофаново рачунање година нетачно закључно до Филипика. Уз то ни околност, да Теофан А. М. 6197, после извештаја о свргнућу Апсимара под ударцем Јустинијана II, описује уздизање тог цара, док А. М. 6198 рачуна као прву годину Јустинијанове владавине, никако не може да важи као доказ да је Теофан овде једну годину поделио на два годишња одсека. Он то исто чини, на пример, А. М. 6160 и 6161 у односу на Константина IV, А. М. 6177 и 6178 у односу на Леонтија, А. М. 6190 и 6191 у односу на Апсимара.

X индикта (= 727) кренула на престоницу. Светској години 6218. овде, дакле, одговара не само година 1. септ. 725 — 31. авг. 726 него још и година 1. септ. 726 — 31. авг. 727, која би требало да стоји под А. М. 6219. Али, како следећи одсек носи натпис А. М. 6219, опет настаје задоцњење свих бројева година за једну годину.

На начин аналоган првом случају, грешка се и овде опет изравнава. Одсек под А. М. 6265 почиње збивањима која су наступила у мају XII индикта (= 774) и постепено прелази на она која су се одиграла у октобру. Са месецом октобром већ се налазимо у идућем, XIII индикту, и обична је писарска грешка кад овде рукопис Reg. 1710 наводи XII индикт, а сви остали рукописи чак XI индикт. Следећи одсек, под А. М. 6267, почиње међутим са августом XIII индикта.

Имамо дакле:

А. М. 6265, који описује збивања XII индикта и завршава се са октобром XIII индикта, и

А. М. 6267, који почиње са августом XIII индикта.

Одсек А. М. 6266 налази се према томе неоправдано под посебном светском годином, а спада заједно са завршетком претходног одсека у А. М. 6267 (774—775). Тако, Теофан овде опет убацује једну сувишну годину, чиме се надокнађује ранији губитак једне године и коначно успоставља правилан однос између рачунања индикта и година.

Тако се могу објаснити хронолошке особености Теофанове хронике у VII и VIII веку. Оне су проузроковане је-
[51] дино и искључиво омашкама хроничара Теофана. Нити су за то биле потребне законодавне одредбе, нити је из тога настао вишак пореског терета за византијско становништво. Све се одиграло много једноставније и природније.

Практични резултат овог дугачког испитивања може се сажети у неколико речи: наведеним годинама у Теофановој хроници треба за раздобља од А. М. 6099 (606—607) до А. М. 6206 (713—714) и од А. М. 6219 (726—727) до А. М. 6266 (773—774) свакад додавати по једну годину.

Додатак: *Датовање према постконзулским годинама у Византији*

У VIII веку, за који су у претходном испитивању (стр. 234 и д.) употребљени документи датовани према постконзулским годинама, под појмом anni post consulatum не подразумева се ништа друго до године владавине царева. Први

annus p. c. означава — у противречности са значењем речи — прву годину владавине. Између anni imperii и anni p. c. прави се разлика уопште само онда ако је неки цар био крунисан још под својим претходником и пре стварног преузимања власти већ важио као цар (као савладар). Јер anni imp. рачунају се од дана крунисања, anni p. c. од дана стварног ступања на престо. Тако смо напред видели да се anni imp. Константина V броје од 31. марта 720, његови anni p. c. од 18. јуна 741. Код неког цара који је узурпацијом дошао на престо или свакако није био најпре савладар уз свог претходника, anni imp. и anni p. c. једноставно су се подударали. Тако, сви документи који су датовани према царским и постконзулским годинама Лава III или Артаваздa дају потпуно сагласне anni imp. и anni p. c.

Поставља се питање, када се појавио овај метод датовања. Хоћу унапред да напоменем да је правилан начин датовања, који под првим annus post consulatum подразумева управо прву годину после конзулске, остао на снази докле год је постојало и само конзулство, па је примењиван чак
и још неколико деценија после тога. Међутим, аутор највеће [52]
и најсолидније студије о носиоцима конзулског звања, *Vaglieri* (в. чланак Consules у: *Ruggiero*, Dizionario epigrafico II, 1910, 899 и д.) нагиње претпоставци да је већ од другог конзулства Јустина II у постконзулске године убрајана и сама година конзулства (уп. loc. cit. стр. 1179, нап. 1).[69] Грађа коју је сакупио Ваљери тешко да би могла уверити у тачност те претпоставке. Истина, неки натписи као да потврђују ту хипотезу, н. пр.: *De Rossi* I n. 1117, који се односи на 11. авг. 567 а датован је у 2. постконзулску годину Јустина II, док је Јустин 566 (по други пут) постао конзул; или C X 4514 (1. нов. 569) са датумом: imp. d. n. Justino pp. Aug. ann. III p. c. eiusdem, indictione tertia. Друга сведочанства, напротив, показују редовно датовање, N. bull. crist. 1904, стр. 312 (18. фебр. 572): quinquies p. c. d. n. Iustini pp. Augusti ind. quarta. (Тај акт се не односи на 572, како би хтео Ваљери,

[69] *W. Liebenam*, Fasti consulares imperii romani (Kleine Texte, ed. Lietzmann, 41—43) стр. 6, наводи омашком да је већ код последњег приватног конзула, Василија, конзулска година убрајана у постконзулске године (услед тога Либенам за VI век претпоставља две напоредо постојеће формуле рачунања). У годинама 541, 542, на које Либенам упућује, није речено: Basilii anno primo, p. c. Basilii anno secundo, како Либенам наводи, него 541: Flavius Anicius Faustus Albinus Basilius junior; 542: p. c. Basilii junioris a. I (уп. *Liebenam*, стр. 56; *Vaglieri*, стр. 1178).

у ком случају би датовање било просто нетачно—, јер инд. IV = 1. септ. 570—31. авг. 571). Друга сведочанства опет показују погрешне датуме, који се ни са једним системом не могу сложити, уп. *De Rossi* I n 1120 (децембар 570): p. c. d. n. Iustini anno tertio. На основу таквих натписа, према томе, уопште се не може поуздано решити питање о методу датовања. Важни, штавише пресудни су, напротив, они натписи који наводе како годину владања тако и постконзулску годину. Сви натписи те врсте сасвим јасно и одређено показују да су та два појма у раздобљу о којем је реч итекако разликована.

C X 1515: imp. d. n. Iustino pp. Aug. anno quarto iterum
[53] p. c. eiusdem Aug. anno tertio; C XI 316: imp. dni Iustini pp. Aug. anno X p. c. eiusdem secundo a. VII (уместо a. VII свакако треба читати a. VIIII); Marini, Pap. 89: imp. d. n. Mauritio Tiberio pp. Augusto anno sexto p. c. eiusdem domini nostri anno quarto; *C X* 7330: imp. d. n. Mauricii Tib. pp. Aug. anno XX p. c. eiusdem anno XVIII.

Два натписа наведена из Маврикијева времена допуштају нам да исправимо још једну Ваљеријеву грешку. Маврикијево конзулство није падало у годину 583, него тек у годину 584. Тиме се објашњава двогодишња разлика између година владања и постконзулских година тог цара. Chr. Pasch. 690, 18, стварно саопштава да је 583. била „бесконзулска година" и стога важила као 4. постконзулска година Тиберија Константина. Конзулска година Маврикијева, према Chr. Pasch. 691, 2, јесте година 584; 585 — његова прва постконзулска година.

Chr. Pasch. уопште пружа потпуно обавештење о начину датовања који је у то време примењиван. Пошто је на њих, изгледа, слабо обраћана пажња, хтео бих дотична саопштења (Chr. Pasch.) за време од Јустина II па надаље да наведем на овом месту.

Јустин II

Ἰνδ. ιδ'. λδ.' μετα ὑπ. Ἰουστίνου νέου τὸ β'μόνου — тј. инд. XIV (= 565—566), 34. Постконзулска година Јустина II, његово друго конзулство.

Ἰνδ. ιε'. α'. μετὰ β' ὑπ. Ἰουστίνου νέου Αὐγούστου μόνου — тј. инд. XV (=566—567), 1. година владавине,[70] прва година после другог конзулства Јустина II.

[70] Смрт Јустинијана I Chr. Pasch. 688, 1 помера на 14. нов. 566. Услед тога се Јустинове царске године наводе са задоцњењем од 1 године. Али то нема никаквог утицаја на потпуно тачне наводе Chr. Pasch. о Јустиновом конзулству.

Ἰνδ. α'. β'. μετὰ β' ὑπ. Ἰουστίνου νέου Αὐγούστου τὸ β' μόνου — тј. инд. I (= 567—568), 2. година владавине, друга година после другог конзулства Јустина II.

Ἰνδ. β.' γ'. μετὰ β'. ὑπ, Ἰουστίνου νέου Αὐγούστου τὸ γ' μόνου — итд.

Тиберије Константин [54]

Ἰνδ. ιβ'. α'. ὑπ. Τιβερίου νέου Κωνσταντίνου Αὐγούστου τὸ α' — тј. инд. XII (= 578—579), 1. година владавине, конзулство Тиберија Константина.

Ἰνδ. ιγ' β'. μετὰ ὑπ. Τιβερίου νέου Κωνσταντίνου — тј. инд. XIII (= 579—580), 2. година владавине, постконзулска година Тиберијева.

Ἰνδ. ιδ'. γ'. μετὰ ὑπ. Τιβερίου νέου Κωνσταντίνου τὸ β' μόνου — тј. инд. XIV (=580—581), 3. година владавине, 2. постконзулска година Тиберијева.

Ἰνδ. ιε. δ' μετὰ ὑπ. Τιβερίου νέου Κωνσταντίνου τὸ γ' μόνου итд.

Маврикије

Ἰνδ. α'. α'. ἐνιαυτὸς ἀνύπατος, καὶ ἐκ κοινοῦ δόγματος ἐγράφη, μετὰ ὑπατείαν Τιβερίου Κωνσταντίνου τοῦ τῆς θείας λήξεως ἔτους δ'. (583. после Хр.).

Ἰνδ. β'. β'. ὑπ. Μαυρικίου Αὐγούστου τὸ α' μόνου. (584).

Ἰνδ. γ'. γ'. μετὰ ὑπ. Μαυρικίου Τιβερίου Αὐγούστου μόνου. (585).

Ἰνδ. δ'. δ'. μετὰ ὑπ. Μαυρικίου Τιβερίου Αὐγούστου τὸ β' μόνου. (586).

Ἰνδ. ε'. ε'. μετὰ ὑπ. Μαυρικίου Τιβερίου Αὐγούστου τὸ γ' μόνου. (587) итд.

Фока

Ἰνδ. ς'. α'. ὑπ. Φωκᾶ Αὐγούστου μόνου. (603).

Ἰνδ. ζ'. β'. μετὰ ὑπ. Φωκᾶ Αὐγούστου. (604).

Ἰνδ. η.' γ'. μετὰ ὑπ. Φωκᾶ τὸ α' (вероватно омашком уместо τὸ β') итд.

Ираклије

Ἰνδ. ιδ'. α'. βασιλείας Ἡρακλείου Αὐγούστου. (610).

Следи веома важно саопштење: „од 7. октобра месеца овог 14. индикта до 13. јануара месеца истог индикта писало је у актима: царовања Ираклијева. А од 14. истог месеца (611. н. е.) писало је следеће године, тј. до завршетка децембра 15. индикта (611) овако: и конзулства истог благочестивог нашег господара."[71]

[71] Уп. аналого саопштење о Фоки, Chr. Pasch. 694, 13.

[55] И даље се набраја:
'Ινδ. ιε'. β'. μετὰ ὑπ. Ἡρακλείου Αὐγούστου (612).
'Ινδ. α'. γ'. μετὰ ὑπ. Ἡρακλείου Αὐγούστου τὸ β' (613).
'Ινδ. β'. δ'. μετὰ ὑπ. Ἡρακλείου Αὐγούστου τὸ γ' (614) итд.

Раздобље од дана ступања на престо па до јануара означава се, дакле, као година царовања (βασιλείας). Прва пуна година царева од јануара до децембра јесте његова конзулска година. Следећа година је прва постконзулска, па друга итд.

Како су постконзулске године рачунате закључно до Ираклија, према томе је потпуно јасно, захваљујући Chr. Pasch. (уп. и документа у Regesta Jaffé датована по Ираклију). Али и под Констансом још влада „антички" метод рачунања. Писмо папе Теодора I (*Migne*, P. L. 87, 99 и д.) носи датум:

Dat. IV Nonas Maii imperii D.piissimi Augusti Constantini anno II, consulatus I, ind. I. Привилегија цара Констанса од 1. марта 666. дата равенском надбискупу показује исти начин датовања: Datum Kal. Mart. Syracusa, imperantibus dominis nostris piissimis perpetuis augustis Constantino maiore imperatore anno XXV et post consulatum eius anno XXIV, atque novo Constantino, Heraclio et Tiberio, a Deo coronatis filiis, Constantini quidem anno XIV, Heraclio autem et Tiberio anno VII.[72]

Али, под Константином IV замењен је „антички" метод датовања „средњовековним". Све седнице VI васељенског сабора од 7. нов. 680. до 16. септ. 681. датују се у 13. постконзулску годину Константина IV. Будући да је Константин IV преузео власт године 668 (између 16. септ. и 7. нов.),[73] из тога се може закључити да VI васељенски сабор под постконзулским годинама није подразумевао ништа друго до
[56] године владавине, и постконзулске године рачунао од дана ступања на власт.[74] Исти начин посведочен је и за Јустинијана II. Натпис на гробу Платона, оца папе Јована VII, носи датум: dep. m. nob. die VII, indict. XV, imp. dn. Justiniano Aug. anno II p. c. eius anno II.[75] Изједначење године владавине и постконзулских година показује и познато писмо Јустинијана II папи Конону од 17. февр. 687: Data decimotertio Kal. Martias... Justiniano imp. a. secundo et p. c. eius a. secundo, ind. XIV.[76]

[72] *Holder-Egger*, уз Agnellus (M. G. H. Scr. Langob.), нап. 8 на стр. 350 и д.
[73] Уп. стр. 250.
[74] Уп. углавном тачне напомене *Кулаковског*, История Византии III, 355 и д. Само што Кулаковски, изгледа — како то показују његова разматрања на стр. 356 и 230 — није водио рачуна о томе да конзулско *звање* у оно време више није постојало.
[75] *Duchesne*, Lib. pontif. 386.

Пошто се царско конзулство угасило, изгубило је „античко" рачунање година post consulatum свој смисао. Традиција је по канцеларијама живела још неколико деценија, отприлике за једну чиновничку генерацију. Али, није никакво чудо што је убрзо одумрла, да је у доцнијем времену чак и значење речи „постконзулат" постало нејасно и добило друкчије тумачење. Будући да је сад означавало прву годину после ступања на власт, а постконзулске године нису значиле ништа друго до године владавине, постконзулско датовање служило је опет једној стварној потреби: пружило је могућност јасног разликовања између царских година и година владавине.

Наслов оригинала: Die Chronologie des Theophanes im 7. und 8. Jahrhundert, Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher 7 (1930) 1—56.

Превела *Вера Стојић*

[76] *Mansi* XI, 737/8.

СЛОВЕНСКИ ПРЕВОД ХРОНИКЕ СИМЕОНА ЛОГОТЕТА

[17] У византијској хронографији X века централно место припада летопису Симеона Логотета. То је разјашњено у класичној студији В. Г. Васиљевског тако убедљиво да се у то не може сумњати.[1] Хроника Симеона Логотета доспела је до нас у читавом низу мање или више измењених редакција, које су само грешком сматране као самостална дела. Давно познат летопис, штампан у париском, а затим и у бонском издању византијских историчара под именом Лава Граматичара, представља само једну од редакција хронике Симеона Логотета; Лав Граматичар, по коме је тај летопис добио име, није био њен аутор већ само преписивач, како је то доказао В. Г. Васиљевски. Само редакција Логотетове хронике је и тзв. хроника Теодосија Мелитинског, коју је издао Тафел.[2] Популарна хроника Георгија Амортола на-

[1] *В. Г. Васильевский*, Хроника Логофета на славянском и греческом, Виз. Врем. II (1895) 78—151. Гледиште Васиљевског прихватили су најкомпетентнији стручњаци у овој области: *Krumbacher*, Gesch. d. byz. Lit. 358 sq.; *С. П. Шестаков*, Парижская рукопись хроники Симеона Логофета (Виз. Врем. IV, 167 сл). и О рукописях Симеона Логофета (Виз. Врем. V, 19 и сл.); *В. Н. Златарски*, Известията за българите в хрониката на Симеона Метафраста и Логотета (Сборник на нар. умотв. и книжн. XXIV, 1 сл.); *Bury*, Hist. of the Eastern Rom. Emp. 450 sq.; *M. Weingart*, Byzantské kroniky v literatuře cirkevněslovanské I, 63 и многи други. Сумње које је изнео у своје време *De Boor*, Die Chronik des Logotheten, Byz. Z. VI, 273 sq. (коме је због непознавања руског језика студија Васиљевског била позната само из реферата у Byz. Z.) мало су убедљиве и нису нашле присталице. За његово мишљење о Теодосију Мелитинском види ниже. — О вероватној истоветности Симеона Магистра и Логотета са Симеоном Метафрастом, аутором познатог зборника житија светаца, *В. Г. Васильевский*, О жизни и трудах Симеона Метафраст, Ж. М. Н. П 212 (1880) 379 сл.

[2] *Th. Tafel*, Theodosii Meliteni Chronographia, Monumenta Saecularia III, 1, München 1859.

стала је путем позајмљивања из Симеона Логотета, а наставак Георгијева летописа (од успостављања култа икона до краја хронике) није ништа друго до Логотетово дело.[3] То је овде истакнуто сасвим недвосмислено речима: „Довде хроника Георгијева, а одавде само Логотетова".[4]

Према томе, постоје три објављене редакције летописа Симеона Логотета, под именом хроника Лава Граматичара, Теодосија Мелитинског и Георгија Амартола (проширене и [18]
настављене).[5] Све три редакције, мада нису потпуно истоветне, међусобно су веома сродне. Њихову сродност са Симеоном Логотетом, на кога се тако изричито позива Георгијев настављач, утврдио је В. Г. Васиљевски упоређивањем наведених хроника-редакција са старословенским (средњобугарским) преводом Симеона Логотета, који је сачувао име свога правог аутора. Словенски превод хронике Симеона Логотета, који је био познат В. Г. Васиљевском према јединим сачуваном рукопису у петроградској Публичној библиотеци, а који је послужио као основа његовог истраживања, постао је касније лако приступачан захваљујући издању В. И. Срезњевског.[6] Напротив, велики број Симеонових грчких рукописа, како оних који носе име свога аутора тако и анонимних али који припадају истој групи, остао је до данас необјављен,[7] и ова околност знатно отежава посао истраживача, који покушава да се снађе у питању хронике Симеона Логотета, веома значајном за проучавање византијске историје.

Онај једини објављени (и то само делимично) грчки летопис који носи Симеоново име, мало је сличан са словенским преводом Логотета и са напред наведене три разноимене грчке редакције. То је хроника „Симеона Магистра и Логотета" коју је, почевши од владе цара Лава Јерменина, објавио, по Париском кодексу № 1712, већ Комбефис у Scriptores post Theophanem, а која је затим прештампана иза

[3] Издао *Е. Муралт*, али није користио сав расположиви рукописни материјал.

[4] *Muralt*, p. 721, 3.

[5] Хронику Полидевка, која је такође обична редакција Логотета, остављамо по страни, јер она иде само до времена цара Валенса. Нас овде интересује искључиво каснији период, за који Логотетова хроника само и има важност прворазредног историјског извора.

[6] Славянский перевод хроники Симеона Логофета, С. Петербург 1905.

[7] О рукописима Симеоновим види *Hirsch*, Byzantinische Studien, 303 sq.; *Krumbacher*, Gesch. d. Byz. Lit. 359 sq.; De Boor, op. cit. и Weiteres zur Chronik des Logotheten, Byz. Z. X (1901); *Шестаков*, н. д.; *Златарски* н. д.

Теофановог настављача и у Бонском издању.[8] Сада се ова хроника обично назива Хроника Псеудо-Симеона; при разматрању питања о првобитној Симеоновој хроници, већина научника, после Васиљевског, не узима је више у обзир. Не бих рекао да је то правилно. Наравно, услед прераде и опширних допуна, нарочито црквено-историјског садржаја, тај летопис се јако разликује од аутентичног Симеона, али је несумњиво да и он припада истој групи. Ако није сасвим у праву ни сам Васиљевски, који је, после упоређивања неких места те хронике са словенским преводом Логотета, закључио да су то „две сасвим различите хронике",[9] то се још мање може сложити с Крумбахером и Бјуријем, који су сматрали да она са Симеоновом хроником „нема ничег заједничког".[10] Ово погрешно мишљење, на жалост, широко је про-
[19] дрло. Напротив, сасвим је у праву био С. П. Шестаков, који је у својим студијама о рукописима Симеона Логотета више пута скренуо пажњу на слична места хронике Псеудо-Симеона. Потребну пажњу обратио је на њу и Вајнгарт. У оној великој „породици" хроника, која се, после Васиљевског, може назвати породицом Симеона Логотета, а свакако не „породицом" Лава Граматичара као што је предложио Пациг,[11] хроника Псеудо-Симеона донекле стоји по страни, али се ипак мора сматрати за члана те „породице", и за проблеме Логотетове хронике, као што ће се одмах видети, она није сасвим безначајна.

Редакције Лава Граматичара, Теодосија Мелитинског и Георгија Амартола, веома сродне Логотетовом словенском преводу, ипак се све од њега мање или више разликују, што В. Г. Васиљевски није довољно нагласио. Разлике, истина, нису велике, нарочито у поређењу са основном сродношћу, али су одступања у сва три случаја довољно значајна да се не би ни у једној од наведених редакција тражио оригинал нашег словенског превода. Ни Теодосије Мелитински, ни Георгијев настављач, а још мање Лав Граматичар, нису сачували ону редакцију која чини основу словенског превода. У трагању за овом редакцијом треба обратити пажњу необјављеним рукописима. После рада В. Г. Васиљевског, свима

[8] Изводе из првог дела хронике, по Paris. 1712, саопштава *H. Gelzer*, Sextus Julius Africanus und die byzantinische Chronographie I, Leipzig 1880.

[9] *Васильевский*, н. д. 81.

[10] *Krumbacher*, op. cit., 359; *Bury*, Hist. of the Eastern Rom. Emp. 459.

[11] *E. Patzig*, Leo Grammatikos und seine Sippe, Byz. Z. III (1894).

су високи квалитети словенског превода довољно познати, па није потребно много о томе говорити али би било важно за објашњење проблема хронике Симеона Логотета ући у траг оној грчкој редакцији од које је полазио словенски преводилац.

У предговору издању словенског превода В. И. Срезњевски је навео читав низ (мада и не сва) одступања словенског Логотета од редакција Лава Граматичара и Теодосија Мелитинског, која су уједно и одступања од текста Георгијевог настављача. В. И. Срезњевски је изразио наду да ће поређења, која је дао, можда навести некога на идеју, где треба тражити изворе наведених уметака, које он није успео да одреди, и изнео је претпоставку да ти умеци потичу из изгубљеног оригинала Логотетове хронике. Нама је успело да утврдимо порекло ових и других допуна по којима се словенски превод разликује од редакција Лава, Теодосија и проширеног Георгија, а самим тим и да установимо редакцију која је послужила као оригинал словенског Логотета.

Пре свега треба нагласити да се скоро све допуне које је навео В. И. Срезњевски опажају и код данас одбаченог Псеудо-Симеона. Ово потврђује наше мишљење да и Псеудо-Симеон припада „породици" Логотета, при чему се показује да Псеудо-Симеон, који је доста удаљен од редакције Лава Граматичара, Теодосија Мелитинског и Георгијева настављача, мање одступа од редакције словенског Логотета. Но, разуме се, оригинал словенског превода не може се тражити код Псеудо-Симеона, који се у целини од њега веома разликује и који је пун каснијих уметака. Знатно је важније подударање словенског Логотета са текстом Париског рукописа № 854 и Ватиканског рукописа № 1807, који потичу из XIV века. Обраћајући се овим текстовима, приближавамо се решењу питања о оригиналној редакцији словенског превода.

Текст анонимне хронике Vat. 1807, која нас интересује, није објављен. Анонимну хронику Paris. 854, у њеном првом
делу, заправо од стварања света па до владе цара Лава [20]
Јерменина, објавио је Крамер у другој свесци зборника Anecdota graeca, и она се дуго сматрала за хронику Лава Граматичара. Међутим, за проблем Логотетове хронике најважнији је управо онај део који почиње од владе цара Лава Јерменина и који остаје необјављен. Овде нам долази у помоћ поменута студија Шестакова о париском рукопису хронике Симеона Логотета. Упоредивши необјављени део хро-

нике Paris. 854 са редакцијом Лава Граматичара, Теодосија Мелитинског и Георгијевог настављача, Шестаков је утврдио да ту хронику треба сматрати делом Симеона Логотета. Имајући пред собом издање словенског превода Логотета, можемо рећи да тачност овог закључка, који је наишао на скептичку оцену Де Бора (Byz. Z. X, 89) не изазива више ни најмању сумњу. У другом свом раду „О рукописима Симеона Логотета", Шестаков је навео варијанте и из Vat. 1807, а исто тако и из низа других необјављених рукописа, који у разним редакцијама дају хронику Симеона Логотета. Нас овде интересују првенствено два рукописа: Paris. 854 и Vat. 1807, јер они дају управо ону редакцију која чини основу словенског превода. Да бисмо се у то уверили, довољно је упоредити варијанте које је навео Шестаков са оним местима на којима се словенски Логотет разликује од редакција Лава Граматичара, Теодосија Мелитинског и Георгијева настављача: тамо где словенски превод одступа од тих редакција, одступају од њих и Paris. 854 и Vat. 1807, при чему су та одступања у већини случајева скоро идентична у Paris. 854 и потпуно идентична у Vat. 1807. Остали засада познати рукописи Логотетове хронике не показују тако блиску сродност са словенским преводом. Ово важи и за венецијански рукопис (Marcianus 608), с којим је, на основу исписа В. К. Јерништета, упоређивао словенски превод В. Г. Васиљевски, и за оне рукописе о којима су дата детаљнија обавештења у истраживањима Шестакова и Де Бора. Садржавајући несумњиво исто дело, ови рукописи не дају међутим и исту редакцију. Исту редакцију као и словенски превод дају, колико видим, само Paris. 854 и Vat. 1807.

На сличност словенског превода са текстом Paris. 854 обратио је пажњу већ В. Н. Златарски, у напред наведеној изврсној студији; међутим, сходно својој теми, Златарски није пружио систематско поређење текстова већ се ограничио на разматрање вести које се односе на бугарску историју. Ради разјашњења питања о оригиналној редакцији словенског превода морамо, међутим, систематски да пратимо ту сличност у свим оним случајевима у којима Paris. 854 одступа од заједничке редакције Теодосија Мелитинског, Лава Граматичара и Георгијева настављача, током читавог оног периода за који хроника Симеона Логотета, по престанку Теофанове хронике, добија значај прворазредног историјског извора. Посебну пажњу треба обратити на рукопис Vat. 1807, који не само иде даље од Paris. 854, већ даје ис-

правнији препис и у исто време, као што ћемо видети, ближи словенском преводу.

Поредићемо, дакле, варијанте које је навео Шестаков [21]
из Paris. 854 и Vat. 1807 са словенским преводом Логотета, с једне стране, са одговарајућим подацима у редакцијама Лава Граматичара, Теодосија Мелитинског и Георгијевог настављача, с друге стране. Како су варијанте из Paris. 854 које је саопштио Шестаков опширније, то ћемо и ми поћи од тог рукописа, наводећи међутим и варијанте из Vat. 1807. Што се, пак, тиче грчких објављених редакција, поћи ћемо од текста Теодосија Мелитинског чија редакција, као што ћемо видети, има предност над Лавом Граматичарем и Георгијевим настављачем, из којих ће се наводити све колико-толико битне варијанте.

Поређења почињемо од владавине Лава Јерменина, од које почињу и исписи Шестакова. Овде се разлика између словенског Логотета и објављених грчких редакција примећује само у почетку излагања.

Theod. Mel. 143:	Слов. Логотет 90:
Λέων, ὁ Ἀρμένης καὶ παραβάτης ἐβασίλευσεν ἔτη ζ', μῆνας πέντε, στεφθεὶς ὑπὸ Νικηφόρου πατριάρχου, βεβαιώσας αὐτὸν ἐγγράφως περὶ τῆς ἑαυτοῦ ὀρθοδοξίας. Ὁ δὲ νέος Σεναχηρεὶμ Κροῦμος ἐπαρθεὶς τῇ νίκῃ (G. M. πρώην νίκῃ), καταλιπὼν τὸν ἴδιον ἀδελφὸν πολιορκεῖν τὴν Ἀδριανούπολιν, μετὰ ἓξ ἡμέρας τῆς αὐτοκρατορίας Λέοντος, ἐπελθὼν τῇ πόλει περιῄει πρὸ τῶν τειχῶν...	Львь, Ярмениньи прѣстѫпникь, цр҃ствова лѣть з҃ и мць пѧть, степсань бывь Никифоромь патріархѡ, оутвръдивь емоу съ писанїемь о своемь правовѣры, нж оуво не оутаисѧ ѿ доврато пастырѣ влъкь, вь овчинѣ съкръвенныи. Новый же Сенахирїи Кроу, възеимсѧ побѣдоѫ, Блъгарскыи кнѧзь, и оставль врата своего ръвати Одри, по шести днѐ прѣѧтїа Львова прїиде на Цркыи гра съ мнѡжьствѡ людїи и обхаждааше при стѣна...

Три подвучена места не налазе се у тексту Теодосија Мелитинског (ни Лава Граматичара и Георгија Амартола, који се уосталом овде подудара са Теодосијем и Лавом тек почев од друге реченице). Утолико је интересантније да Paris. 854 (и Vat. 1807) за ово место, у поређењу са Теодосијем Мелитинским, садржи следеће три допуне: 1) ὀρθοδοξίας ἀλλὰ γὰρ οὐκ ἔλαθε τῷ καλῷ ποιμένι ὁ λύκος τῷ κωδίῳ ἐγκεκρουμμένος (исто Pseudo-Sym. Mag. 604, 2); Κροῦμος ὁ τῶν Βουλγάρων ἀρχηγός; 3) τῇ

πόλει σὺν ὄχλῳ βαρεῖ. Није тешко видети да су то баш оне три допуне којима се словенски превод разликује од Теодосија Мелитинског и да према томе словенски Логотет потпуно одговара тексту Paris. 854.

У владавини Михаила II за нас је интересантан крај.

Theod. Mel. 147:

Μιχαὴλ μὲν ἐκ δυσουρίας καὶ τῆς τῶν νεφρῶν ἀλγηδόνος κακῶς ἀπηλλάγη τοῦ ζῆν. Ἔσχε (G. M. διεδέξατο) δὲ τὴν ἀρχὴν ἀντ' αὐτοῦ Θεόφιλος...

Слов. Логотет 92:

Михаиль ѿ запора проходнаго и ѫтробныѫ болѣзни злѣ изчезе ѿ житїа; положишѫ же тѣло его въ црькви стыхь апль, патрїаршьскыи прѣстоль дръжѫщоу еще Андѡнїоу Силеанинoу. Прѣѩшѫ же въ мѣсто его власть Өеофиль...

Потпуно сагласно са словенским Логотетом после речи: ἀπηλλάγη τοῦ ζῆν у Paris. 854 (f. 401) чита се: ἀπέθεντο δὲ τὸ σῶμα αὐτοῦ ἐν τῷ ναῷ τῶν ἁγίων ἀποστόλων, τὸν πατριαρχικὸν θρόνον [22] κατέχοντος ἔτι Ἀντωνίου τοῦ Συλαίου. Треба подвући да половину ове допуне у донекле измењеној редакцији има и Pseudo-Sym Mag. 624, 11: τὸ δὲ δύστηνον αὐτοῦ σῶμα ἀποκομισθὲν ἀπέθετο ἐν τῷ ναῷ τῶν ἁγίων ἀποστόλων. Саопштења о месту сахрањивања царева и спомињања владајућих патријараха, како је то утврдио Patzig, op. cit., карактеристични су за почетни део редакције Лава Граматичара. Међутим, после Михаила I ова карактеристична особина нестаје код Лава Граматичара и не налази се више код њега већ у оној редакцији коју дају Paris. 854, Vat. 1807 и словенски превод.

На почетку Теофилове владе, име лепотице којој је Теофило претпоставио Теодору, гласи код Theod. Mel. 147, Georg. Mon. (Muralt) 700, Pseudo-Sym. Mag. 624 sq.: Εἰκάσια у Leo Gramm.: Ἰκάσια, а у Paris. 854: Κασία, па и у Слов. Логот. 93: Касїа.

После тога о Теофиловим грађевинама читамо:

Theod. Mel. 148:

Φιλόκοσμος δὲ ὢν ὁ αὐτὸς Θεόφιλος κατεσκεύασεν διὰ τοῦ ἄρχοντος τοῦ χρυσοχοείου, λογιωτάτου πάνυ ὄντος καὶ συγγενοῦς Ἀντωνίου πατριάρχου, τό τε Πενταπύργιον καὶ τὰ δύο μέγιστα ὄργανα ὁλόχρυσα. διαφόροις λίθοις καὶ ὑελίοις καλλύνας αὐτά, δένδρον τε χρυσοῦν, ἐν ᾧ στρουθοὶ ἐφεζόμενοι διὰ μηχανῆς τινὸς μουσικῶς ἐκελάδουν. ἐκαινούργησε δὲ καὶ τὰς βασιλικὰς στολὰς ὁ βασιλεύς (ὁ βασ. om. Leo Gr.), ἀνανεώσας, καὶ χρυσοϋφάντους κατασκευάσας (κατακοσμήσας L. G.) τοὺς λεγομένους λώρους καὶ τὰ λοιπὰ πάντα (τοὺς... πάντα om. L. G.)

Слов. Логотет 94:

Красолюбив же сы, Өеѡфиль сътвори съ нача́л'никомь златарскый, словесный зѣлѡ и сърѡдникомь патрїарха Антонїа, нарицаемое Пѧтостлъп'ное изначѧла, и ѡба великаа органа въсезлаты и различный каменїемь и стъклы оукрашены, и дрвъ злато, на неиже птица сѣдаще различно ѿ хытрости нѣкыѩ подхѫ, вѣтроу ѿ тайны прохо́д вѣдаемꙋ. Обнови же и црскыѩ ѡдеждѧ црь сь, ѡбновль и златотканны сътворь нарицаемыѩ олоугры и прочаѧ въсѧ; и Црогрскыѩ стѣны, ниськы сѫщѫ, възвиси.

Словенски превод има у поређењу са текстом Теодосија Мелитинског три допуне. Томе одговара у Paris. 854: 1) τὸ λεγόμενον πενταπύργιον 2) ἐκελάδουν. τοῦ πνεύματος διὰ κρυφίων πόρων εἰσπεμπομένου (idem Pseudo-Sym. 627, 14), 3) πάντα. καὶ τὰ τῆς πόλεως τείχη χθαμαλὰ ὄντα ἀνύψωσε (idem Pseudo-Sym. 627, 16). Вреди забележити да редакција Лава Граматичара, која је најкраћа, јаче одступа од словенског Логотета и од Paris. 854 него редакција Теодосија Мелитинског и Георгијева настављача, које су у овом случају потпуно истоветне.

При крају Теофилове владе, наше редакције показују читав низ разлика, за које Шестаков из Paris. 854, а затим и из Vat. 1807, наводи одговарајуће пасусе у целини.

Theod. Mel. 156:

παραδοὺς αὐτῷ διδάσκειν καὶ μαθητάς, παρέχων αὐτῷ τὰ πρὸς ὑπηρεσίαν (θεωρίαν G. M.) ἅπαντα· ὃς καὶ μητροπολίτης ἐν Θεσσαλονίκῃ μετὰ ταῦτα (μετὰ ταῦτα om. L. G. et G. M.) γέγονεν.

Paris. 854, фол. 406: [23]

παραδοὺς αὐτῷ διδάσκειν καὶ ἐκπαιδεύειν μαθητὰς εὐφυεστάτους τῶν νέων, παρέχων αὐτῷ τὰ πρὸς ὑπηρεσίαν ἅπαντα, ὃς καὶ μητροπολίτης ἐν Θεσσαλονίκῃ μετὰ ταῦτα γέγονεν.

Слов. Логотет 98:

прѣдавь ємꙋ оучити и наказовати оученикы, остроумныѧ юношѧ, подаѫ ємꙋ ꙗже на потрѣбѫ въсѣ. Иже и митрополит въ Сѳлоуни послѣди бы

Pseudo-Sym. 640, 12:

παραδοὺς αὐτῷ καὶ μαθητὰς διδάσκειν τοὺς εὐφυεστάτους νέων, παρέχων αὐτῷ πᾶσαν ἀπάθειαν. οὗτος καὶ μητροπολίτης μετὰ ταῦτα Θεσσαλονίκης γέγονεν, ὑπὸ τοῦ ἁγιωτάτου πατριάρχου Μεθοδίου χιεροτονηθείς.

Из овога упоређења види се: 1) да словенски Логотет опет сасвим одговара Paris. 854; 2) да се Псеудо-Симеон, поред свих својих редакцијских особина, подудара са Paris. 854 (и Слов. Логотетом), а одваја од Теодосијеве групе додавањем речи: τοὺς εὐφυεστάτους νέων; 3) да је Теодосије Мелитински ближи са Paris. 854 него Лав Граматичар и Георгијев настављач.

Theod. Mel. 156:	Paris. 854 (Ват. 1807, фол. 57 в):
ὑπὸ δὲ τὸ τρίκογχον κάτωθεν διὰ μηχανῆς ἐποίησε τὸ λεγόμενον μυστήριον, ἐν ᾧ ἐν τῇ μιᾷ γωνίᾳ ὃ ἐὰν εἴπῃ τις, ἐξακούεται ἐν τῇ ἑτέρᾳ.	ὑπὸ δὲ τὸ τρίκογχον κάτωθεν διὰ μηχανῆς ἐποίησε τὸ λεγόμενον μυστήριον, ἐν ᾧ ἐν τῇ μιᾷ γωνίᾳ ὃ ἐὰν εἴπῃ τις, ἐ ν μ υ σ τ η ρ ί ῳ π ρ ο σ κ ε κ υ φ ώ ς, ἐξακούεται ἐν τῇ ἑτέρᾳ φ α ν ε ρ ῶ ς.

Слов. Логотет 98:	Pseudo-Sym. 640, 21:
пô тріѫгльныимі же долѹ, въ немиже въ единõ ѫглѣ аще что речеть кто въ таинѣ приникь, чюетсѧ въ дрѹгомь ѩвѣ.	ὑπὸ δὲ τὸ τρίκογχον κάτωθεν διὰ μηχανῆς ἐποίησε τὸ λεγόμενον μυστήριον, ἐν ᾧ ἐν μιᾷ γωνίᾳ ὃ ἐὰν εἴπῃ τις, ε ν μ υ σ τ η ρ ί ῳ π ρ ο σ κ ε κ υ φ ώ ς, ἐξακούεται ἐν τῇ ἑτέρᾳ φ α ν ε ρ ῶ ς.

Изостављање речи διὰ μηχανῆς ἐποίησε τὸ λεγόμενον у словенском преводу свакако је случајна омашка; у осталоме видимо подударање слов. Логотета са рукописима насупрот групи Теодосија Мелит. Нагласимо и потпуно подударање које у овом случају показује Псеудо-Симеон са Paris. 854 и Vat. 1807.

Theod. Mel. 157:	Paris. 854, fol. 406 v.	Слов. Логотет 99:
εὑρέθη τῆς σκαλωτῆς τεχνίτης, καὶ ἀνελθὼν ἐν τοῖς κεράμοις τῆς μεγάλης ἐκκλησίας βέλος ἀφῆκεν μετὰ σχοινίου εἰς τὸν ἱππότην Ἰουστινια-	εὑρέθη τις σκαλωθής, ὃς καὶ (καὶ om. Vat.) διὰ τοξότου πρῶτα μὲν σχοῖνον λεπτὴν βέλους ἐξαρτήσας, εἶτα διὰ ταύτης (δι' αὐτῆς Vat.) παχεῖαν	обрѣтесѧ нѣкто хытрець, иже стрѣленіемъ възыде, прьвѣе оубо врьвь тенкѫ о стрѣлѫ привѧзавь и стрѣливь, таже тоѧ подебелѫ възвлѣкь, а

νοῦ, τὸν ἐκ χαλκοῦ συνιστάμενον (τὸν... συνιστ. om. LG). καὶ τοῦ βέλους παγέντος ἐκεῖσε, αὐτὸς διὰ τοῦ σχοινίου διαδραμὼν θάμβος μὲν τοῖς ὁρῶσι παρέσχετο, καὶ τὴν τοῦφαν προσήρμοσεν, καὶ τὴν τοῦ βασιλέως ἐπεσπάσατο εὔνοιαν, καί τῇ τέχνῃ καὶ τῇ φύσει μέγα προσέθηκεν ὄνομα φιλοτιμηθεὶς παρὰ τοῦ βασιλέως νομίσματα ἑκατόν.	καὶ δι' ἐκείνης ἔτι παχυτέραν καὶ οἷον ἀσφαλῶς δύνασθαι φέρειν βάρος ἀνδρός, ὑπὲρ τὸν ἵππον τὴν στήλην (τὴν ἱππότην στήλην Vat.) διαβιβάζει (ἀναβιβάζει Vat.) δι' ἧς σχοίνου καὶ ἀναθέων ἐπὶ τὴν στήλην ἄνεισι καὶ τὴν τοῦφαν οἰκείῳ πάλιν τόπῳ ἐναποκαθίστησι, πρᾶγμα ἄξιον θαύματος πεπηχώς. διὸ τὴν τοῦ βασιλέως ἐπεσπάσατο εὔνοιαν καὶ τῇ τέχνῃ ἔτι δὲ καὶ τῇ φύσει μέγα προσέθηκεν ὄνομα, φιλοτιμηθεὶς παρὰ τοῦ βασιλέως νομίσματα ρ'.	съ неѧ пакы по дебелѫ и ѩкова же твръдо мошаше носити тѧжесть чл̃чнѧ, и пô конѣ̃ по стлъп ѹ прѣнесе; ею же ѧжемь и възше, на стлъпь възыде и ѩблъко на свое емоу мѣсто пакы постави, вещь чюдеси дôинѫ сътворь, ѥлиже и цр̃ево къ себе привлече везѹміе (sic), и къ хытрости, еще же и естьвѹ велико приложи си имѧ, дарованъ бывь ѿ цр̃ѣ р̃ златникъ.

Овде имамо велико неслагање у текстовима који се упо- [24]
ређују. Али, утолико је значајније што се словенски Логотет, одударајући јако од Теодосијеве групе, слаже са Paris. 854 и Vat. 1807 (вреди обратити пажњу на то да свеза „καί“, које нема на почетку овог пасуса у Vat. 1807, не постоји ни у словенском преводу). Упоређујући наведене грчке текстове С. П. Шестаков примећује: „И поред све опширности описа codicis Paris. 854, не налазимо овде један детаљ: καὶ ἀνελθὼν ἐν τοῖς κεράμοις τῆς μεγάλης ἐκκλησίας. Није ли то произвољна допуна касније редакције, која међутим не уклања бесмислицу насталу невештим скраћивањем оригинала, нарочито уочљиву код речи τὸν ἐκ χαλκοῦ συνιστάμενον?“. Што се тиче Псеудо-Симеона, он у овом случају изоставља цео наведени пасус и одмах после саопштења о паду златне јабуке са Јустинијановог кипа изјављује: καὶ ἐδόθη τῷ σκαλωτῇ παρὰ τοῦ βασιλέως νομίσματα ρ' (645, 12), препуштајући читаоцу да погађа какав је то σκαλωτής и због чега је био тако обилато награђен.

Theod. Mel. 159:	Paris. 854 fol. 407:	Сл. Логотет 100:
τὸ δὲ σῶμα Θεοφόβου διὰ τοῦ Βουκολέοντος ἐξαγάγοντες λαθραίως διέσωσαν πλησίον τὰ Ναρσοῦ ἐν τῇ νῦν λεγομένῃ (λεγ. νῦν LG) μονῇ τῆς Θεοφοβίας, καὶ τοῦτο ἐκεῖσε κατέθηκαν.	τὸ δὲ σῶμα τοῦ Θεοφόβου διὰ τοῦ Βουκολέοντος ἐξαγάγοντες λαθραίως ἀπήγαγον πλησίον τῶν Ναρσοῦ ἐν τῇ (νῦν add. Vat.) λεγομένῃ τῆς Θεοφοβίας, ὡς ἀπὸ τοῦ Θεοφόβου Πέρσου, καὶ τοῦτον ἐκεῖσε κατέθηκαν. τὸν δὲ τῆς ἀρχιερωσύνης θρόνον κατεῖχε Ἀντώνιος ἀπὸ Συλαίου καὶ μετ' αὐτὸν Ἰωάννης ὁ σύγκελλος, ὁ νέος Ἰαννής.	Θеѡфово же тѣло из Вѹкоулеонта изнесше, отаи ѿнесошѧ близь Нар'сы въ ннѣ зовомыи монастырь Θеофовїа, ꙗко ѿ Θеофова Персѣнина имѧ прїемшꙋ, и тꙋ е положишѧ. Архїерейскыи же прѣсто҃ дръжа Антонїе, иже ѿ Силеа, а по немъ Iѡаннь синтель, новыи Iаннись.

Као што видимо, међусобни однос је увек исти, при чему нарочито треба подвући да се „νῦν“, које је изостало у Paris. 854, а које постоји у Vat. 1807, налази и у словенском преводу: „ннѣ“ О спомену патријараха в. горе (стр. 276).

[25] Читав низ варијаната постоји и у излагању о владавини Михаила III. Нећемо да замарамо читаоца подробним поређењем свих случајева — резултат таквих поређења увек је исти: тамо где се Paris. 854 и Vat. 1807 разликују од редакција Теодосија Мелит., Лава Граматичара и Георгијева настављача, неизоставно и у истој мери разликује се од њих и словенски Логотет. Ограничићемо се на нарочито карактеристичне примере, и то такве који могу дати представу о упоредној вредности појединих редакција и решити питање о томе којем од два наша рукописа словенски превод најближе одговара. Остављамо по страни варијанте (Шестаков, Б. Б. IV, 172—173) за следећа места, у којима се, понављам, словенски превод као и раније подудара са Paris. 854 и Vat. 1807 а одваја од групе Теодосија Мелитинског (ради веће јасноће цитирам је према Георгијевом настављачу у Мурaлтовом издању, а не по Теодосију

Мелитинском у Тафеловом издању, јер су код Мурaлта обележени редови, а код Тафела нису): Muralt 723, 12—18; 724, 8—10; 724, 22. Зато треба посебно истаћи да и Теодосије Мелитински (стр. 162) и Георгијев настављач (стр. 725, 3) и Лав Граматичар (стр. 231, 21) бугарског кнеза Владимира називају: Βαλδίμερ, док Paris. 854 и Vat. 1807 (фол. 60) дају правилан облик: Βλαδίμηρ, Βλαδίμερ. Сходно томе и у словенском преводу (стр. 101): Владимирь. Ово несумњиво говори у корист редакције коју дају Paris. 854, Vat. 1807 и словенски превод. После тога имамо варијанте које је неопходно навести:

Theod. Mel. 162:	Paris. 854:	Слов. Логотет 101:
ἐποίησαν οὖν βουλὴν ὁ λαός, σὺν γυναιξὶ καὶ τέκνοις ἐξελθεῖν ἐν Ῥωμανίᾳ. ἐξελθόντος δὲ Μιχαὴλ Βουλγάρου ἐν Θεσσαλονίκῃ...	ἐποίησε βουλὴν ὁ λαὸς πρὸ τοῦ καταλαβεῖν τὰ πλοῖα σὺν γυναιξὶ καὶ τέκνοις ἐξελθεῖν ἐν Ρωμανία. ἐξελθόν (τες δὲ) μέχρι Βουλγαρίας (Μιχαὴλ Βουλγάρου Vat.) ἐν Θεσσαλονίκῃ...	Сътворишѧ же съвѣть людїе прѣ҄дварити кораблѧ съ женами и дѣт'ми изыти на Романїѫ. Изшꙋ҄дше же Михаилꙋ Бългаарскомꙋ кнѧзоу на Солꙋнь...

Овде се поново види сличност словенског Логотета са рукописима и њихово узајамно разилажење са Теодосијевом групом после речи ὁ λαός (людїе). Али најзанимљивије је неслагање Paris. 854 и Vat. 1807: μέχρι Βουλγαρίας у једном случају и Μιχαὴλ Βουλγάρου у другом, с којим се слажу и Теодосијева група и слов. Логотет. Насупрот мишљењу С. П. Шестакова (Виз. Врем. IV, 173 и V, 20) немогуће је прихватити читање μέχρι Βουλγαρίας јер, како је доказао В. Н. Златарски (н. д. 35 сл.), оно нема смисла. Позивање на исто читање у Cod. Vindobon. hist. graec. № 37 (= Collar. suppl. № 126) нас утолико мање може уверити у његову тачност што се ми нимало не слажемо с мишљењем С. П. Шестакова о вредности овог рукописа (в. ниже). Треба сматрати да преписивач Paris. 854 није тачно разабрао речи Μιχαὴλ Βουλγάρου. Уосталом, ни ово последње читање није беспрекорно јер, према времену, не може бити реч о Борису-Михаилу већ само о његовом оцу, кнезу Пресијану, кога је Логотет с њим заменио. На то је такође указао већ Златарски, који међутим [28]

није приметио да читање које одговара словенском Логотету даје Vat. 1807. За нас је управо ово најинтересантније: при разилажењу између Paris. 854 и Vat. 1807 словенски превод се слаже с овим последњим, из чега се види да је он највише сродан са Vat. 1807, а не са Paris. 854.

Даље, у поређењу са Muralt 728, 19, постоји у Paris. 854 и Vat. 1807 једна мала варијанта (Шестаков, Виз. Врем. IV, 17), коју опет даје и словенски превод. Највеће разилажење у редакцијским групама о којима је реч, примећује се у причи о смењивању патријарха Игњатија. За разлику од кратке приче Теодосијеве групе, Paris. 854, Vat. 1807 и словенски Логотет доносе врло опширну приповест. Како је указао Шестаков, ово се објашњава тиме што су овде спојене две редакције: она коју дају Георгијев настављач, Лав Граматичар и Теодосије и она која се налази код Генесија. Према томе, Paris. 854 (fol. 410 v) и Vat. 1807 (fol. 62 v) доносе две приче о једном те истом догађају: једну кратку коју даје Теодосијева група (Theodos. 168; Georg. Mon. 735, 19—736, 4; Leo Gramm. 240, 8—15)[12] и другу опширнију, позајмљену од Генесија, коју даје и Псеудо-Симеон (667,10 — 668,2). У сагласности с рукописима Paris. 854 и Vat. 1807, избегавши само двократно помињање о Вардиној жељи да се причести, две приче даје и словенски Логотет (стр. 105), преузимајући дакле и каснији уметак ова два рукописа. Несумњиво каснију допуну даје Paris. 854, fol. 414 и на самом почетку владавине Василија I. Ова допуна о Василијевој отаџбини, коју садржи и Псеудо-Симеон (686, 16 sq.), не налази се међутим у Vat. 1807, па је врло значајно да је нема ни у словенском преводу.

Вратимо се варијантама у приказу владавине Михаила III. Веома је интересантно следеће место, различито у скоро свим редакцијама:

Theod. Mel. 170: ὑπῆρχεν δὲ ἐν τῇ βουλῇ Μαριανὸς ἀδελφὸς αὐτοῦ, καὶ Συμβάτιος καὶ Βάρδας ἀδελφοὶ αὐτοῦ, Ἀσυλέων ὁ ἐξάδελφος αὐτοῦ, καὶ Πέτρος ὁ Βούλγαρος, καὶ Ἰωάννης ὁ Χάλδος, καὶ Κωνσταντῖνος ὁ Τοξαρᾶς.

Georg. Mon. 740, 17: ὑπῆρχε δὲ ἐν τῇ βουλῇ Μαριανὸς καὶ Συμβάτιος καὶ Ἀσυλαίων ὁ ἐξάδελφος αὐτοῦ καὶ Πέτρος ὁ Βούλγαρος καὶ Ἰωάννης ὁ Χάλδος καὶ Κωνσταντῖνος ὁ Τοξαρᾶς.

[12] Ватикански рукопис Георгија Амартола даје међутим текст врло близак Paris. 854 и Vat. 1807.

Leo Gramm. 244, 5: ὑπῆρχον δὲ ἐν τῇ βουλῇ Μαριανὸς ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ καὶ Πέτρος ὁ Βούλγαρος καὶ Ἰωάννης Χαλδίας καὶ Κωνσταντῖνος ὁ Τοξαρᾶς.

Pseudo-Sym. 678, 9: ἦσαν δὲ ἐν τῇ βουλῇ Μαριανὸς ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ καὶ Συμβάτιος ὁ γαμβρὸς τοῦ Καίσαρος καὶ Βάρδας ὁ ἀδελφὸς Συμβατίου καὶ Πέτρος ὁ Βούλγαρος καὶ Λέων ὁ Ἀσσύριος ἐξάδελφος αὐτοῦ, Ἰωάννης τε ὁ Χάλδος καὶ Κωνσταντῖνος ὁ Τοξαρᾶς.

Paris. 854: ὑπῆρχον δὲ ἐν τῇ βουλῇ Μαριανὸς ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ, καὶ Συμβάτιος καὶ Βάρδας ἀδελφὸς καὶ Πέτρος ὁ Βούλγαρος καὶ Ασύριος Λέων ὁ ἐξάδελφος αὐτοῦ καὶ Ἰωάννης ὁ Χάλδος καὶ Κωνσταντῖνος ὁ Τοξαρᾶς.

Vat. 1807: ὑπῆρχον δὲ ἐν βουλῇ Μαριανὸς ἀδελφὸς αὐτοῦ, καὶ Συμβάτιος καὶ Βάρδας, ἀδελφὸς αὐτοῦ, καὶ Ἰωάννης ὁ Χάλδος...

Слов. Логотет 107: бѣхѫ же на съвѣтѣ: Маріань, брать его, и Сим'батіе и Барда, брать его и Іwа̄ Хал'до, и Костандинь Тоѯара.

Ово поређење омогућава читав низ интересантних за- [27]
пажања. Пада у очи пре свега разилажење између Paris. 854 и Vat. 1807. За Vat. 1807 Шестаков је посумњао да је преписивач после имена Χάλδος нешто изоставио. Ако се, што је сасвим природно, претпостави да се преписивачева омашка у Vat. 1807 састоји у томе што су испале речи καὶ Κωνσταντῖνος Τοξαρᾶς, онда се добија потпуно слагање између Vat. 1807 и слов. Логотета, од којих ниједан не наводи ни Петра Бугарског ни Асилеона. С обзиром на тако јасно одступање од Paris. 854, ово слагање заслужује да буде посебно истакнуто. Све више се уверавамо у то да је словенски превод сачињен према тексту чију веома тачну копију пружа Vat. 1807. Према томе, и изостављање Петра Бугарског у словенском преводу не објашњава се патриотским побудама, како су мислили В. Г. Васиљевски (н. д. 131) и В. Н. Златарски (н. д. 16), већ једноставно тиме што је то име недостајало у оригиналу словенског Логотета. Узгред буди речено, словенски Логотет уопште радо изоставља имена, нарочито мање позната, или их скраћује, изостављајући презиме. У то се може лако уверити ако се упореди било које мало дуже поглавље словенског текста и текстова Теодосијеве групе. На жалост, на основу колационирања Шестакова, не може се решити да ли је то особина редакције заступљене у Vat. 1807 или — што је ипак вероватније — само особина словенског преводиоца, који није желео да претрпава свој спис именима која су му се чинила сувишна, слично томе како је он скоро увек изостављао и обележавање индикта.

Прелазећи на опширније набрајање у Paris. 854, видимо најпре да га следи Псеудо-Симеон, који од њега позајмљује чак и читање Ἀσύριος Λέων уместо Ἀσυλέων, мада премештањем речи квари смисао игре речи (у Paris. 854, име Асилеона, како саопштава Шестаков, даје се иначе у уобичајеном облику). Друго, веома је важно, и потврђује оно што смо о томе већ раније рекли, при разилажењу појединих редакција Теодосијеве групе, најближа је рукопису Paris. 854 редакција Теодосија Мелитинског, а најдаља редакција Лава Граматичара, која је највише искварена скраћивањем. Сасвим је јасно да помен Симватија и Варде није неки каснији додатак; напротив, изостављање Варде у Георгијевом препису, а поготову обојице њих у препису Лава Граматичара, представља грешку која квари првобитни текст. Од свих до сада објављених грчких редакција најисправнији је текст Теодосија Мелитинског, али је његово читање Βάρδας ἀδελφοί αὐτοῦ погрешно и прави приличну забуну. Повољно се од њега разликују Paris. 854 читањем Βάρδας ἀδελφός, а нарочито Vat. 1807 читањем Βάρδας, ἀδελφὸς αὐτοῦ (и слов. превод: Варда, братъ его), тј. Симватија, зета ћесара Варде.

Напротив, у два следећа случаја преимућство несумњиво треба дати Теодосијевој групи:

Theod. Mel. 171:	Paris. 854, fol. 412 (Vat. 1807):
Φιλόθεος δὲ πρωτοσπαθάριος καὶ γενικός, προσφιλὴς αὐτοῦ ὤν, εἶπεν τῷ Καίσαρι.	Φιλόθεος δὲ πρωτοσπαθάριος καὶ Γεώργιος, προσφιλὴς αὐτοῦ ὤν, εἶπεν Καίσαρι.

[28] Pseudo-Sym. 678, 17:	Слов. Логотет 107:
Φιλόθεος δὲ ὁ πρωτοσπαθάριος καὶ γενικὸς προσφιλὴς αὐτοῦ ὢν λέγει τῷ Καίσαρι.	Филоѳеи же протоспаѳаріе и Георгіе, госте сѫще кесарꙋ, рѣста къ немꙋ.

Јасно је да наши рукописи греше дајући Γεώργιος уместо γενικός. Њих следи, као и увек, словенски Логотет, који међутим, у складу с том изменом, даје бар затим множину у глаголским облицима, коју захтева смисао. Интересантно је да правилно читање даје Псеудо-Симеон, одвајајући се овога пута од групе Paris. 854 — Vat. 1807 — Слов. Логотет, а придружујући се групи Теодосија Мелитинског.

Theod. Mel. 174:	Paris. 854, f. 413:	Слов. Логотет 109:
ἐγεννήθη δὲ Λέων ὁ βασιλεὺς ἐκ Μιχαὴλ καὶ Εὐδοκίας τῆς Ἰγγιρίνης.	ἐγεννήθη δὲ Κωνσταντῖνος ὁ βασιλεὺς ἐκ Μιχαὴλ καὶ Εὐδοκίας τῆς Ἀγγουρίνης (Ἰγγιρίνης Vat.).	Роди же сѧ Костандинъ црь ѿ Михаила и Єв'докїѧ Ингеріны.

Тачно читање (Λέων) даје Теодосијева група, док оба рукописа, а са њима и словенски превод, погрешно наводе Константин (исто и Pseudo-Sym. 681, 14), мада треба рећи да читава Логотетова „породица“, говорећи касније о Константиновој смрти, сматра га сином Михаила III. Ватикански рукопис Георгијевог настављача такође даје читање Κωνσταντῖνος: исто читање имао је првобитно и Московски рукопис, који је касније унео исправку. Теодосијев рукопис међутим, првобитно је, уместо ἐκ Μιχαήλ, имао ἐκ Βασιλείου. Треба још обратити пажњу на то да словенски Логотет, у сагласности с Vat. 1807, даје читање „Ингеріны“, одвајајући се од нетачног читања у Paris. 854: Ἀγγουρίνης.

Има још низ варијаната у приказу о владавини Василија I (Шестаков, В. В. IV, 178 и V, 21) где словенски Логотет опет неизоставно следи Paris. 854, а нарочито Vat. 1807, насупрот Теодосијевој групи: Muralt 752, 11—753, 1; 754, 15—17; 755, 12—15; 758, 14—15.

Навешћемо као пример први случај:

Theod. Mel. 177:	Paris. 854, f. 414 v:	Слов. Логотет 111:
τοῦ ξίφους αὐτῷ ἐκπεσόντος κατελθὼν τοῦ ἵππου ἆραι αὐτό, τοῦ ποδὸς αὐτοῦ μὴ φθάσαντος τῇ γῇ ἐπιβῆναι, ἀλλὰ τοῦ ἑτέρου κρατηθέντος ἐν τῇ σκάλᾳ...	τοῦ ξίφους αὐτῷ ἐκπεσόντος ὥρμησε κατελθεῖν τοῦ ἵππου ἆραι αὐτό, καὶ τοῦ μὲν ἑνὸς ποδὸς (ποδὸς αὐτοῦ Vat.) μὴ φθάσαντος τῆς γῆς ἐπιβῆναι, τοῦ δὲ ἑτέρου κρατηθέντος ἐν τῇ σκάλῃ...	мечю его испаꙋшꙋ, оустръмисѧ слѣсти съ конѣ и възѧти его; и единои оуво нωѕѣ его не доспѣвши на землѫ настѫпити, а дрꙋгои оудръжав'шисѧ въ стръмицѣ...

Намерно смо изабрали пример у којем су разилажења веома мала, јер се на таквим незнатним варијантама може нарочито јасно уочити како словенски превод тачно следи
[29] редакцију заступљену у Paris. 854 и Vat. 1807, преносећи њене најситније стилске особине. Из тога се може закључити о високим квалитетима словенског превода. И, управо имајући у виду велику прецизност превода, није безначајно што се он и овде највише подудара не с Paris. 854 већ с Vat. 1807: ποδὸς αὐτοῦ — нѡзѣ его. Разилажење између Теодосијеве групе и наших рукописа у овом случају нимало не погађа смисао приповести, али стилски текст рукописа заслужује предност. Најнемарнији је, међутим, текст Псеудо-Симеона (687, 18).

У приказу о владавини Лава VI постоје две варијанте, у којима се словенски Логотет унеколико разилази са Paris. 854.

Theod. Mel. 183:	Paris. 854, f. 416 v:	Слов. Логотет 114
μετὰ ταῦτα δὲ ὁ βασιλεὺς ἀπέστειλεν Ἀνδρέαν δομέστικον τῶν σχολῶν ἅμα Ἰωάννῃ Ἁγιοπολίτῃ σοφωτάτῳ καὶ γεγονότι λογοθέτῃ τοῦ δρόμου· καὶ ἐν τῷ ἄμβωνι τῆς ἐκκλησίας ἀνελθόντες καὶ τὰς τοῦ πατριάρχου Φωτίου αἰτίας ἐπαναγνόντες (ἀναγνόντης LG), τοῦτον τοῦ θρόνου κατήγαγον, καὶ περιώρισαν (ἀνήγαγον, LG) αὐτὸν ἐν τῇ μονῇ τῶν Ἀρμενιανῶν, τῇ ἐπιλεγομένῃ (λεγομένῃ LG) τοῦ Βόρδωνος (Βόρδονος GM; Βόρδου LG).	μετὰ δὲ ταῦτα ὁ βασιλεὺς ἀπέστειλεν Ἀνδρέαν δομέστικον τῶν ἀνατολικῶν ἅμα Ἰωάννῃ καὶ ἐν τῷ ἄμβωνι τῆς ἐκκλησίας ἐλθόντες καὶ τὰς τοῦ πατριάρχου Φωτίου αἰτίας εἰς ἐπήκοον πάντων ἐπαναγνόντες, ὡς ὅτι ἐπίβουλος ἐφωράθη, τοῦτον τοῦ θρόνου κατήγαγον καὶ περιώρισαν αὐτὸν ἐν τῇ μονῇ τῶν Ἀρμενιανῶν, τῇ ἐπιλεγομένῃ τοῦ Γόρδωνος.	Пото҃ же посла цр҃ъ Андреа доместика коупно съ Игнополитомь прѣмѫдрымь и бывшимь лѡгофето҃ пѫтныи; и на амвонь цр҃ковныи въшеша, и патриар'ха Фотиа вины въ оуслишаниѥ въсѣмь прочьтша, ꙗко навѣтникь ꙗвисѧ, и того съ прѣстола съвеше, затворишѫ въ мѡнастыри Ар'мениистѣмь, зовомѣмь Гордоновь.

Theod. Mel. 186:	Paris. 854:	Слов. Логотет 116:
οἵτινες πρὸς αἰσχροκερδίαν ἀφορῶντες, μεσιτείᾳ καὶ δυνάμει τοῦ Μουσικοῦ διέστησαν τὴν ἐν τῇ πόλει γενομένην (γενομένην om. LG, GM), πραγματείαν τῶν Βουλγάρων ἐν Θεσσαλονίκῃ.	οἵτινες πρὸς αἰσχροκέρδειαν ἀφορῶντες, τὴν ἐν τῇ πόλει γενομένην πραγματείαν τῶν Βουλγάρων ἐν Θεσσαλονίκῃ ἐκαινοτόμησαν (cod. ἐκαινοτόμησε).	ꙗже, на лихоиманиѥ възиражща, ходатаиство и помощию Моусиковоѭ прѣложишѧ бываѭщѫѧ въ Црѣградѣ Блъгарскѫѧ коуплѧ въ Солоунь.

У оба случаја Paris. 854 има по једно изостављање разликујући се у томе истовремено и са Теодосијевом групом и са словенским Логотетом. Међутим, из тога никако не произилази да се словенски превод удаљио од свог оригинала, идући за редакцијом Теодосијеве групе. Верност словенског превода редакцији која је заступљена у Paris. 854 очигледна је, јер он, подударно с Paris. 854, у првом одломку садржи две реченице којих нема код Теодосија и даје читање „Гордоновь" које одговара τοῦ Γόρδωνος у Paris. 854, уместо Теодосијевог τοῦ Βόρδωνος. Према томе може се сигурно рећи да од оригинала не одступа словенски преводи- [30]
лац, већ преписивач Paris. 854 (чији је текст у другом одломку очигледно искварен), утолико пре што се речи које је он изоставио налазе и код Теофановог настављача (Theoph. cont. 353, 13 и 357, 17). Занимљиво је да је и једно од изостављања Теодосијеве групе исправљено у Theoph. cont. 354, 2. На жалост, Шестаков за ова места не наводи читање из Vat. 1807. Међутим, с обзиром на оно што је горе речено, мислим да се текст у Paris. 854 свакако сме исправити на темељу словенског превода, који на тај начин добија значај важног контролног средства. Најзад, неће бити сувишно да забележимо да се и у малопре наведеним одломцима запажа преимућство преписа Теодосија Мелитинског у поређењу са Георгијевим настављачем, а нарочито са Лавом Граматичаром.

Paris. 854 прекида се у првој половини владавине Лава VI (Muralt 779, 8; Leo Gramm. 273, 15). Vat. 1807 доводи скоро до краја владавине Романа I (Muralt 845, 5; Leo Gramm. 325, 18), тј. скоро до краја првобитног текста Симеона Логотета.

Из последњег дела у Vat. 1807, који не постоји у Paris. 854, Шестаков (Виз. Врем. V, стр. 25 sq.) саопштава читав низ мање-више незнатних варијаната, које показују разлику између Vat. 1807 и групе Теодосија Мелитинског. Упоређујући ове варијанте са словенским преводом, видимо потпуну сагласност словенског Логотета и Vat. 1807 у највећем броју случајева, али ипак не без изузетка. Задржаћемо се пре свега на оним изузецима, у којима одступања Vat. 1807 од Теодосијеве групе немају за последицу и одговарајућа одступања словенског превода — слично ономе како смо то малопре констатовали у два случаја и у погледу Paris. 854. Редакцију Теодосијеве групе цитираћемо ради лакше оријентације према Мурaлтовом издању Георгијева настављача, јер у Тафеловом издању Теодосија Мелитинског нису пребројани редови.

Muralt p. 788, 14 δονήσας οἰκήματα καὶ ἐκκλησίας. Vat. δονήσας τὰ θεμέλια τῶν οἰκημάτων καὶ τῶν ἐκκλησιῶν. Слав. Лог. 121 разорь доліовы же и црькви.

p. 789, 7 κρατηθῆς καρὰ Ἱμερίου. V κρατηθῆς περί σου τοῦ Ἀμερίου συσκευὴν κατεργαζομένου. стр. 121 ѧть имаши быти ѿ Имеріа.

p. 790, 2 ἅμα τοῖς συγγενέσι καὶ τέκνοις καὶ φίλοις ἐξεληλυθόσι. V φίλοις πανοικεῖ ἐξεληλυθόσι. стр. 122. кѹпно съ родомь и съ чѧды и дрѹгы своимы, изшеши имь.

p. 790, 15 τὴν ἀπώλειαν τῆς Συρίας βαστᾶς (βαστᾶς om. ThM, LG). V τὴν ἀπώλειαν τῆς Συρίας ὅλης. стр. 122 погыбѣль Сиріи.

p. 791, 8 Ἀβαλβάκης. V Ἀββάκης. стр. 122 Бал'вакіе.

p. 791, 12 ὅπερ ἀνάξιον ἦν βασιλείας. V om. ἦν. стр. 122 еже не дѹнио е҃ цартвѹ.

p. 792, 15 μετ' ὀλίγον δὲ ὥρισε Σαμωνᾶν ἀναλαβέσθαι αὐτὸν ἐν τῇ μονῇ Σπειρά (τὰ Σπ. ThM, LG), βουλόμενος πάλιν ἀναλαβέσθαι αὐτόν. V μετ' ὀλίγον δὲ ἐν τῇ μονῇ τὰ Σπεῖρα ἀνέλαβεν αὐτὸν ὁ Σαμωνᾶς κελεύοντος βασιλέως, ὡς δῆθεν βουλόμενος. стр. 122 по малѣ же повелѣ Самонѣ пріѧти его въ монастирь зовомыи та-Спира, мыслѧ пакы въспріѧти его.

p. 796, 3 ὁ τίμιος καὶ ἱερὸς ἀνήρ. V om. καὶ ἱερός. стр. 123 чьстныи и стыи мѫж.

p. 796, 17 Βασιλίτζην καὶ βασιλέα ἠβούλετο ποιῆσαι (προχειρίσασθαι ThM), ὡς ἄπαις αὐτὸς ὤν. V Βασίλειον καὶ βασιλέα ἠβούλετο προχειρίσασθαι ὡσαύτως οἰόμενος διὰ τὸ ἄπαις εἶναι. стр. 123 Василица и црѣ мышлѣаше поставити, ꙗко без'дѣтень сыи.

[31] p. 802, 9 τοὺς σὺν αὐτῷ ἀνδρείους ὄντας καὶ πολλούς (πολλοὺς καὶ ἀνδρείους ὄντας ThM, LG). V τοὺς σὺν αὐτῷ πολλοὺς ἀνδρείᾳ κεκοσμημένους. стр. 126 многы ѿ сѫщіи съ ни.

Последњи случај донекле је усамљен: није могуће рећи којој се групи овде придружује словенски превод, где је нешто очигледно прескочено. У свим осталим наведеним случајевима, словенски превод се одваја од Vat. 1807, али та одступања нису произвољна у словенском преводу, јер се он слаже са Теодосијевом групом (опет највише са преписом самог Теодосија Мелитинског). Овде треба, напротив, сматрати произвољним изостављања у Vat. 1807. Ово утолико пре што се свих наведених читања словенског превода (и Теодосијеве групе) држи, понекад дословно, и Псеудо-Симеон: 710, 1; 710, 22; 711, 5; 711, 18; 712, 10; 716, 6 (података о Василици код Псеудо-Симеона нема). Видели смо, међутим, да се при разилажењу између Теодосијеве групе и редакције коју заступају Vat. 1807 и словенски превод, Псеудо-Симеон, у претежној већини случајева, придружује овој последњој. Чињеница да се он у овом случају, слажући се са словенским Логотетом, не слаже ни са једним одступањем у Vat. 1807, уверава нас у то да ова одступања не представљају особине оне првобитне редакције што лежи у основи како словенског Логотета тако и Vat. 1807.[18] Поред тога, тачност читања словенског превода (и Теодосијеве групе), насупрот Vat. 1807, потврђује и Теофанов настављач: 371, 16; 373, 6; 374, 20; 375, 2; 378, 7; 379, 5; уп. и 384, 17. (Theoph. cont. 372, 3 и 375, 18 има читања која се разликују и од једног и од другог). Истина, на стр. 372, 19, Теофанов настављач, као и Ватикански рукопис Георгијева настављача, даје читање „πανοιχί", али зато испушта остало набрајање, које заједно са „πανοικεῖ" у Vat. 1807 несумњиво представља плеоназам. Треба уопште истаћи извесну неспретност оних читања из Vat. 1807 у којима се овај рукопис јаче разликује истовремено и од словенског Логотета и од Теодосијеве групе (уп. нарочито места којима одговара Muralt, p. 789, 7 и 792, 15). Поврх тога, несумњиво погрешна су и читања Vat. 1807 Ἀββάκης уместо Ἀβαλβάκης и Βασίλειον уместо Βασιλίτζην. Према томе све говори за то да су наведене варијанте у Vat. 1807, којих нема у словенском Логотету, у ствари грешке преписивача тог рукописа; аутентичну редакцију ове групе преноси словенски Логотет, чији смо значај као кон-

[18] Интересантно је да за *Muralt*, 791, 12 Псеудо-Симеон не даје ἦν, већ ἐστί. Ово одговара „ест" у словенском преводу. Према томе, може се поуздано рећи да је помоћни глагол који је преписивач Vat. 1807 овде изоставио, у оригиналу био дат у садашњем времену.

тролног посредника већ утврдили раније у односу на Paris. 854.

Међутим, нетачности рукописа Vat. 1807 врло су малобројне; оне се своде на горе наведене случајеве: за период од владавине Лава V до владавине Василија I констатовали смо сталну подударност Vat. 1807 са словенским Логотетом, а и у завршном делу су разилажења само изузеци; по пра-
[32] вилу и овде влада потпуна сагласност. Да бисмо се у то
уверили нема потребе да цитирамо сва подударања између Vat. 1807 и словенског Логотета, уз њихово истовремено разилажење са Теодосијевом групом; биће довољно да наведемо само један део тих подударања као пример.

Muralt p. 781, 18 ὁ δὲ ἀδελφὸς αὐτοῦ Ἀλέξανδρος προεφασίσατο νοσηλεύεσθαι καὶ οὐ κατῆλθεν ἐν τῇ εἰσόδῳ. Vat. om. καὶ οὐ κατῆλθεν.[14] Слав. Логот. стр. 119 Бра҃ же его Алеѯан҅дръ сътворисѧ болѣ на въходѣ.

p. 783, 7 ἀπεστράφησαν κακοί (κενῶς ThM, LG). V ἀπεστράφησαν κενοί. стр. 120 възвратишѫсѧ тъщи.

p. 788, 4 после σύγκελλος εἰς πατριάρχην (εἰς πατριάρχην om. LG) V: ὃς καὶ τὸν Πορφυρογέννητον στέφει Κωνσταντῖνον ἐν τῇ τῆς πεντηκοστῆς ἡμέρᾳ. Слав. Логот. стр. 121: и҆ и Багрѣнорѡднааго степ҇са Костандина, въ н҃ дн҇ь.

p. 791, 10 et passim Μαναῦρα. V Μαγναῦρα. Слав. Логот. Магнавра. (Theoph. cont. et Pseudo-Sym. Μαγναῦρα).

p. 794, 19 καέντων τῶν χαρτοθεσίων πάντων καὶ τῆς σακέλλης. V καὶ ἐκαίη τὰ χαρτοθέσια πάντα τῆς σακέλλης. стр. 123 и съгорѣшѫ книгоположенїа вьсѣ келар҅скаа.

Читање V и слов. Логотета заслужују преимућство, поткрепљују их Theoph. cont. 377, 11, који се, међутим, у облику (genetivus absolutus) слаже са Теодосијевом групом. Супротно важи за Pseudo-Sym. 715, 14, који се у облику подудара са V, али има исту садржинску грешку као и Теодосијева група.

p. 795, 1 Λέων (ὁ βασιλεύς add. ThM). V Λέων ὁ σοφώτατος καὶ μέγας βασιλεύς. стр. 123 Лъвь, прѣмѫдрыи и великыи цр҃ъ.

p. 795, 9 Κωνσταντίνῳ. V. Κωνσταντίνῳ Πορφυρογεννήτῳ. (idem Pseudo-Sym. 715, 20) стр. 123 Костан҅диномь Багрѣнороднымь.

p, 799, 13 φροντίδα. V φροντίδα πᾶσαν (idem Pseudo-Sym. 718, 12). стр. 125 попеченїе вьсе.

[14] „Речи заиста непотребне", примећује С. П. Шестаков. Међутим, оне се налазе и у Theoph. cont. 365, 16 и у Pseudo-Sym. 704, 18.

p. 800, 19 ἐν τῷ ἱπποδρόμῳ. V ἐκ τοῦ ἱππορδόμου. стр. 125 ѡ иподромїа.

p. 808, 5 τοῦ Βωγᾶ, τὰ κατ' αὐτῶν ἐκινήθη, καὶ εἰς τοσοῦτον κίνδυνον τὸν δρουγγάριον Ῥωμανὸν περιέστησαν. V τοῦ Βοτγᾶ, ⟨κα⟩τ' αὐτ⟨ῶν⟩ ⟨κιν⟩οῦντες καὶ οἱ ἐν τέλει καὶ εἰς τοσοῦτον κίνδυνον τὰ τοῦ δρουγγαρίου Ῥωμανοῦ περιέστη. стр. 128 Iωаноу Бозѣ, на него вѣхѫ вьси болѣре, и въ толикѫ бѣдѫ дроугарь Романь въпаде.

Текст V овде је оштећен па га је Шестаков исправио на већ наведени начин, при чему је, претпостављајући омашку преписивача, предложио после другога καὶ додатак ὁ δῆμος; међутим, из словенског превода видимо да је такав додатак непотребан.

p. 809, 1 после Λέοντα чита се у V: τὸν Φωκᾶν, τὸν εἰς Γολεοῦντα τυφλωθέντα. Слов. Логот. стр. 128: Фоцѣ ослѣпленомоу въ Голеоунтѣ.

p. 809, 10 ὡς (ᾧ ThM) δέοι ποιήσασθαι. V ᾧ δέει καιρῷ ποιήσασθαι. стр. 128 въ подбнѡ врѣмѧ.

p. 844, 3 τὸν ἐκ Κωνσταντίνου υἱοῦ αὐτοῦ. V τὸν ἐκ Κωνσταντίνου, τοῦ γαμβροῦ αὐτοῦ. стр. 141 рожденнаго ѡ Костандинѣ, зѧтѧ его. Реч је о плану Романа Лакапина да уда кћер Јована Куркуаса за Романа (II), сина Константина VII (а никако не сина Константина Лакапина) и према томе, у праву су V и слов. Логотет, а не Теодосијева група и Theoph. cont. 426, 8.

p. 844, 13 ἐπὶ χρόνοις ε' τὴν εἰρήνην διαφυλαχθῆναι. V ἐπὶ χρό- [33]
νους ἱκανοὺς τὴν εἰρήνην διαφυλαχθῆναι. стр. 142 на врѣмѧ на доволна мироу съхранитисѧ.

Према томе, видимо да, са изузетком оних случајева у којима смо констатовали произвољна одступања преписивача рукописа Vat. 1807, истоветност између Vat. 1807 и словенског Логотета у основи постоји и за време владавине Лава VI и Александра, а за време владавине Константина VII и Романа I постоји поново потпуна подударност, без икаквих изузетака.

*

Остављајући по страни почетни део хронике Симеона Логотета, који нема већи историјски значај, усредсредили смо пажњу на онај период за који Логотетов летопис има прворазредну важност. У овом периоду, који почиње владавином Лава V а завршава се владавином Романа I, о редакцијама Логотетове хронике које смо разматрали, могу се на основу данас приступачног материјала, формулисати сле-

дећи закључци. Издвајају се две основне редакцијске групе: једну заступају преписи Теодосија Мелитинског, Лава Граматичара и настављача Георгија Амартола, другу рукописи Paris. 854 и Vat. 1807 и словенски превод Симеонове хронике. Словенски превод је начињен према тексту чије преписе представљају оба ова рукописа. Тачнији препис и уједно ближи словенском Логотету даје Vat. 1807. Осим оних случајева, које смо у том погледу констатовали приликом упоређивања текстова, важно је указати и на прилично многобројна изостављања у Paris. 854 која је навео С. П. Шестаков (Виз. Врем. IV, 179); нарочито честа су изостављања ex homoteleio. Сва та изостављања не постоје у словенском преводу.[15] Треба такође скренути пажњу на то да словенски Логотет нема оних опширнијих наслова, делом датих на маргинама, за поједине владе које Шестаков наводи из Paris. 854. Између Vat. 1807 и словенског Логотета констатујемо на основу колација које пружа Шестаков потпуно слагање чак и у најситнијим стилским детаљима, за цео период од Лава V до Василија I закључно и у приказу владавине Константина VII и Романа I. У приказу владавине
[34] Лава VI и Александра, уз основно слагање, наилази се на неколико мање-више ситних разлика између Vat. 1807 и словенског превода. Ово се објашњава изменама и грешкама преписивача рукописа Vat. 1807, док словенски превод остаје веран оном оригиналу који је послужио као основа и њему и рукописима Vat. 1807 и Paris. 854. Из овога је јасна висока

[15] Са своје стране словенски превод, поред горе наведених мањих изостављања, има несумњиво лакуну на стр. 130 (л. 228 об.), где читамо: и послав оувѣща быти съ нимь Костандина паракимоумена самобратныих и Костандина протасинкрита оувѣщаваж... Код Теодосија Мелит. 212 (Георгија 813, 12; Лава 301, 7) ово место се чита: καὶ ἀποστείλας ἀνελάβετο εἶναι σὺν αὐτῷ τόν τε παρακοιμώμενον Κωνσταντῖνον, καὶ Κωνσταντῖνον, καὶ Ἀναστάσιον, τοὺς αὐταδέλφους (τοὺς Γογγυλίους καὶ αὐταδέλφους LG; Γογγύλους, τοὺς αὐταδελφ. GM), καὶ Κωνσταντῖνον πρωτασηκρῆτις, τὸν Μαλελίαν, πληροφορῶν κ. τ. λ.

После „паракимоумена" очигледно је пропуштање непажњом преводиоца или преписивача, а изостављање речи τὸν Μαλελίαν у складу је са тенденцијом словенског преводиоца, на коју смо већ указали, да изоставља извесна породична имена или надимке. На стр. 109 (1. 191) словенски превод уместо ἱππεύσας Βένετος даје: прояздивь багрѣнъ (!) а затим изоставља целу наредну реченицу, која наводи ко је управљао колима белих, зелених и црвених (Theod. Mel. 174; Georg. Mon. 747, 5—7; Leo Gramm. 249, 6—9; има и Pseudo-Sym. 681, 16) Очигледно је ова страна византијског живота била неразумљива Словену-преводиоцу. Низ примера измена, које треба приписати преводиоцу, читалац ће наћи и код *В. Н. Златарског*, н. д.

вредност и релативно већа старост словенског Логотета,[16] који може да се искористи при кориговању одговарајућих грчких редакција и да одигра велику улогу при реконструисању првобитног текста Симеона Логотета.

Међу осталим познатим рукописима хронике Симеона Логотета, о којима детаљније обавештавају радови В. Г. Васиљевског, С. П. Шестакова и К. Де Бора, нисмо наишли на препис који би био толико близак словенском Логотету као Paris. 854 и Vat. 1807. Стога, у складу са нашом темом, нисмо се задржали на тим рукописима, чије би испитивање дозволило да, осим поменуте две групе, издвојимо још и друге редакцијске групе Логотетове хронике. Посебно место заузима донекле, као што смо видели, и хроника тзв. Псеудо-Симеона, која ипак припада Логотетовој „породици" представљајући прераду редакције коју пружа Paris. 854, Vat. 1807 и словенски Логотет.

Као најбољи препис оне заједничке редакције коју дају Теодосије Мелитински, Лав Граматичар и Георгијев настављач треба сматрати препис Теодосија Мелитинског, који је у исто време и најближи редакцији друге групе. Најслабији је препис Лава Граматичара, који стоји не само иза Теодосија Мелитинског већ и иза Георгијевог настављача уносећи многобројна и често врло неспретна скраћивања. То се може донекле констатовати већ и на основу горе наведених поређења; детаљније поређење, које се није могло дати in extenso у овој студији, коначно би у то убедило. Морамо само да се оградимо утолико што задовољавајуће издање Георгијева настављача не постоји и о многим његовим рукописима нема довољних обавештења.

Подвлачећи вредност преписа Теодосија Мелитинског, ми се ипак никако не можемо сложити са мишљењем Де Бора да од свих преписа уопште Теодосије даје најбољу и најаутентичнију редакцију тражене хронике. Верујемо да De Boor ни сам не би на томе инсистирао да је био упознат са словенским Логотетом и да није занемарио рукописе Paris. 854 и Vat. 1807, мислећи да не припадају Симеону Логотету. Више пута смо истицали преимућства ове групе у односу на Теодосијеву редакцију, значајна преимућства која несумњиво говоре о већој верности првобитном тексту (низ даљих запажања у том погледу читалац може

[16] *В. Г. Васиљевски*, н. д. 80, на основу језичких особина, ставља га у XIV век. Ово мишљење прихвата и поткрепљује новим убедљивим разлозима *В. Н. Златарски*, н. д. 5 и 16.

наћи и у истраживањима С. П. Шестакова). С друге стране, не можемо се потпуно придружити ни мишљењу В. Г. Васиљевског да је словенски превод сачувао првобитни текст хронике Симеона Логотета. Ако је текст словенског превода, и њему одговарајућих грчких рукописа углавном потпунији
[35] од Теодосијева, онда се то не може увек објаснити скраћивањима Теодосијеве редакције. У неким случајевима, напротив, постојеће разлике морају се сматрати као резултат допуна, учињених у оној редакцији, коју заступају словенски Логотет и рукописи Paris. 854 и Vat. 1807. Нарочито је то јасно код оног великог и непотребног уметка о коме смо говорили на стр. 280. Видели смо такође да у два случаја ова група садржи веће нетачности, док је исправан текст сачувала Теодосијева група (в. стр. 282 сл.).[17] Другим речима, код већине неслагања бољи текст даје група словенског превода, Paris. 854 и Vat. 1807 (при чему рукописе треба контролисати уз помоћ словенског превода), али у неким случајевима веће поверење заслужује Теодосијев текст.

С. П. Шестаков првобитно је (Виз. Врем. IV) давао предност редакцији Paris. 854. Касније (Виз. Врем. V) он је унеколико изменио своје мишљење признавши за најбољу редакцију Логотетове хронике текст рукописа Vindob. histor. graec. № 37 (= Collar. Suppl. № 126). Међутим, исписи, које је он донео из тог рукописа, нимало не говоре у његову корист. Узмимо први пример који је он навео а који се односи на Muralt 700, 15: στέφεται δὲ Θεοδώρα καὶ Θεόφιλος ἐν τῷ εὐκτηρίῳ τοῦ ἁγίου Στεφάνου ὑπὸ *πάντων τῆς συγκλήτου καὶ ἀρχόντων καὶ ταγμάτων* καὶ τοῦ πατριάρχου Ἀντωνίου, καὶ τῷ τοῦ γάμου καὶ τῷ τῆς βασιλείας στέφει τῇ ἁγίᾳ πεντηκοστῇ. Подвучене речи не налазе се ни у једном рукопису који нам је познат, али је јасно да се оне не могу приписати аутентичном тексту Симеона Логотета. То је каснији уметак, сасвим бесмислен, јер је бесмислена тврдња да су Теодору и Теофила венчали цео сенат, архонти и војска. Беспрекоран текст даје у овом случају, с једне стране, Теодосије Мелитински (али не и Лав Граматичар!), а с друге стране, словенски Логотет (и према томе свакако и Paris.

[17] Погрешно је и следеће читање у приказу крунисања Василија I: Изыде же патрїархь възѧ съ главы царевы стемѫ, и възлѡжи на Василїа (слов. Логотет, 108 / 1. 189 /. Правилно је, као што се види и из самог овог описа и из поређења са церемонијалом крунисања савладара у De Caerim. p. 194. читање Теодосија Мелитинског, 172: καὶ ἐξῆλθεν ὁ πατριάρχης καὶ ἦρεν ἀπὸ τῆς κεφαλῆς τοῦ βασιλέως τὸ στέμμα, *καὶ ἀπέδωκεν αὐτῷ βασιλεῖ* (ἐπέδωκεν αὐτὸ τῷ βασιλεῖ LG).

854 и Vat. 1807 из којих Шестаков овде не саопштава варијанте):

Theod. Mel. 147: στέφει δὲ Θεοδώραν ἐν τῷ (τῷ om. LG) εὐκτηρίῳ τοῦ ἁγίου Στεφάνου, στεφθεὶς καὶ αὐτὸς ἅμα αὐτῇ Ἀντωνίου πατριάρχου (πατριάρχου om. GM) καὶ τῷ τοῦ γάμου καὶ τῷ τῆς βασιλείας στέφει (καὶ τῷ τοῦ γάμου — στέφει om. LG) τῇ ἁγίᾳ πεντηκοστῇ. Слов. Логотет 93: степ'са же сѧ самь съ Θеодорож вь цр҃кви ст҃го Стефана Антонїемь патрїархо҃; вѣнчавсѧ и брачный и цр҃кьнымь вѣнцемь въ ст҃ѫѧ пѧтидесѧтницѫ.

Међу данас познатим преписима, по нашем мишљењу нема таквог, за који би се смело тврдити да представља првобитну редакцију хронике Симеона Логотета. Постоји само низ њених мање или више модификованих редакција и редакцијских група. Надајмо се да ћемо у скорој будућности дочекати критичко издање Логотетове хронике, чија израда представља један од важних наредних задатака византинологије. Онај ко се прихвати овог задатка мораће дефинитивно да реши сложено питање о упоредним вредностима расположивих редакција. Нама није био циљ да решимо ово питање, тим пре што сходно нашем основном задатку — проналажењу грчке редакције која је најближа словенском преводу — нисмо имали разлога да у свим детаљима упоређујемо све постојеће редакције. Но, вршећи поређења неопходна за нашу тему настојали смо да уједно дамо и нека запажања о вредности и недостацима разматраних редакција, у нади да ће та претходна запажања користити будућим испитивачима и издавачима хронике Симеона Логотета.

Ако у закључку поставимо практично питање: које текстове, у недостатку аутентичног текста Логотетове хронике, треба данас да користи историчар у сада постојећим издањима, на основу свега што је горе речено, може се одговорити сасвим одређено: оригиналну Логотетову хронику данас може најбоље заменити упоредно коришћење Теодосија Мелитинског и словенског Логотета.

Наслов оригинала: Славянский перевод хроники Симеона Логофета, Seminarium Kondakovianum 5 (1936) 17—36.

Превела *Јованка Лазаревић*

БРАЋА ВАСИЛИЈА I

[342] Говорећи о месту сахрањивања византијских царева и њихових ближих рођака, књига О церемонијама Константина Порфирогенита наводи, између осталог, да су у манастиру св. Јефимије били сахрањени „Маријан, који је био доместик Схола, и његов брат Симватије, обојица браћа Василија, христољубивог господара“.[1]

Шта знамо о овој браћи Василија I? О њима се зна веома мало, али ипак наши наративни извори помињу и Маријана и Симватија као Василијеву браћу. Међутим, ти спомени су тако кратки и нејасни, да их испитивачи нису правилно схватили. Тако Диканж зна само једног брата Василија I — Маријана.[2] Бјури, такође, сматра само Маријана за Василијевог брата, а што се тиче Симватија посебно се труди да докаже да није био брат оснивача македонске династије.[3] Изгледа да Бјури није запазио наведени податак књиге О церемонијама, а у Диканжево време ово дело је, као што је познато, било још неприступачно. Фогт, који, колико видимо, такође није обратио пажњу на податак књиге О церемонијама, ипак на једном месту говори о Маријану и Симватију као Василијевој браћи.[4] Међутим, и у Фогтовој монографији, посвећеној Василију I, родбински односи овог цара приказани су сасвим нејасно. Тако Асилеон, који је овде првобитно правилно назван Василијевим бра-

[1] De caerim., p. 648.

[2] *Du Cange*, Familiae byz., p. 138.

[3] *Bury*, A History of the Eastern Roman Empire (1912), pp. 458—459

[4] *Vogt*, Basile Ier (1908), p. 41: „Symbatios et Marianos, frères de Basile.“

том од стрица,[5] касније се јавља као његов брат,[6] а на трећем месту Маријан и Асилеон се јављају само као Василијеви пријатељи.[7] Најзад, Адонц, последњи научник који се [343] заинтересовао за породичну историју Василија I, наводи три Василијева брата, тј. осим заиста посведочених Маријана и Симватија, још и Варду.[8]

Пошто су наводи најкомпетентнијих научника тако нејасни и противречни, изгледа нам да неће бити сувишно да упоредимо и испитамо документе који помињу браћу оснивача македонске династије. Такво испитивање је занимљиво пре свега у методолошком погледу, јер ће нам показати да ли су подаци наших наративних извора у сагласности са наведеним податком књиге О церемонијама.

Као што смо већ рекли, подаци којима располажемо о браћи Висилија I веома су оскудни и безначајни, као што је била безначајна и њихова историјска улога. У ствари, она се своди на учешће у два најмрачнија поступка Василија Македонског: у убиству ћесара Варде и цара Михаила III.

Ова два убиства, која су Василију отворила пут ка престолу, најопширније и најобјективније су описана у хроници Симеона Логотета, где су наведена и имена главних Василијевих саучесника. Као што се зна, хроника Симеона Логотета сачувана је у више преписа и редакција[9] и питање које нас интересује, а које су искомпликовали ранији испитивачи, можемо решити једино упоређивањем главних варијаната појединих редакција.

Размотрићемо најпре убиство ћесара Варде. Лица која су учествовала у завери против Варде најопширније су набројана у редакцији коју представља неиздати рукопис Paris. 854.[10] После речи Βασίλειος ὁ παρακοιμώμενος βουλὴν ἐποιεῖτο ἀνελεῖν τὸν καίσαρα овде се каже ὑπῆρχον δὲ ἐν τῇ βουλῇ Μαριανὸς ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ καὶ Συμβάτιος καὶ Βάρδας ἀδελφὸς καὶ

[5] Loc. cit.: „Asyléon, son cousin.“

[6] Op. cit., p. 384: „Asyléon, frère de Basile.“

[7] Op. cit., p. 152: „deux amis de l'empereur, Asyléon et Marianos“.

[8] *N. Adontz*, L'âge et l'origine de Basile I, Byzantion 9 (1934), p. 231.

[9] Уп. *В. Г. Васильевский*, Хроника Логофета на славянском и греческом, Виз. Врем. 2 (1895), 78 сл.; *Г. Острогорский*, Славянский перевод хроники Симеона Логофета, Sem. Kond., 5 (1932) 17 сл. (у овој књизи стр. 270 сл.).

[10] Варијанте из тог рукописа наводи *П. С. Шестаков*, Парижская рукопись хроники Симеона Логофета, Виз. Врем. 4 (1897), 167 сл. Спискове убица ћесара Варде, у различитим редакцијама хронике Логотета, навели смо већ у напред поменутој расправи, стр. 282.

[344] Πέτρος ὁ Βούλγαρος καὶ Ἀσύριος Λέων ὁ ἐξάδελφος αὐτοῦ καὶ Ἰωάννης ὁ Χάλδος καὶ Κωνσταντῖνος ὁ Τοξαρᾶς.

Према томе, Маријан је овде изричито назван Василијевим братом. Напротив, Симватије, који је наведен после њега, уопште није брат Василија Македонског. То је зет ћесара Варде, патриције и логотет дрома Симватије, којег је Василије придобио за себе обећавши му ћесарски положај. Наши извори дају о њему доста детаљне податке:[11] у завери против Варде он је био главни Василијев помагач. Варда, наведен после њега, био је Симватијев брат, који је такође приступио завери. Тако реч ἀδελφός, која је додата уз његово име, треба схватити у значењу „Симватијев брат". То није схватио најновији испитивач историје Василија I — Адонц, али је одлично схватио већ тзв. Псеудо-Симеон. Као што смо навели на другом месту,[12] хроника Псеудо-Симеона, без обзира на веома јака одступања, припада групи Симеона Логотета; она се заснива на редакцији која је у основи рукописа Paris. 854. Нарочито јасно показаће то одломак који нас интересује. Овде се Псеудо-Симеон очигледно држи редакције која је дата у Paris. 854, али уноси извесне допуне, које су у овом случају потпуно умесне и доприносе разумевању текста: ἦσαν δὲ ἐν τῇ βουλῇ Μαριανὸς ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ καὶ Συμβάτιος ὁ γαμβρὸς τοῦ Καίσαρος καὶ Βάρδας ὁ ἀδελφὸς Συμβατίου καὶ Πέτρος ὁ Βούλγαρος καὶ Λέων ὁ Ἀσσύριος ἐξάδελφος αὐτοῦ, Ἰωάννης τε ὁ Χάλδος καὶ Κωνσταντῖνος ὁ Τοξαρᾶς.[13] Према томе, Псеудо-Симеон нарочито наглашава да је Симватије, о коме је реч, био зет ћесара Варде, а Варда који је наведен после њега — Симватијев брат. Следећи редакцију Paris. 854, али не схвативши игру речи у њој, Псеудо-Симеон је брата од стрица Василија I — Асилеона — претворио у Лава Асирца.

Настављач Георгија Амартола назива Асилеона уобичајеним именом, али је код њега скраћен списак Василије-
[345] вих саучесника, чак није наведено ни сродство Маријана и Василија: ὑπῆρχε δὲ ἐν τῇ βουλῇ Μαριανὸς καὶ Συμβάτιος καὶ Ἀσυλαίων ὁ ἐξάδελφος αὐτοῦ καὶ Πέτρος ὁ Βούλγαρος καὶ Ἰωάννης ὁ Χάλδος καὶ Κωνσταντῖνος ὁ Τοξαρᾶς.[14] Још краћи је списак код

[11] Theod. Melit., p. 169 sq. (и остале редакције С. Логотета); Theoph. cont., p. 205; Genesios, p. 106. Уп. и *Bury*, op. cit., p. 170 sq.; *Vogt*, op. cit., p. 36 sq.

[12] *Г. Острогорски*, н. д., стр. 271 сл.

[13] Sym. Mag., ed. Bonn., p. 678, 9.

[14] Georg. Mon. cont., ed. Bonn., p. 830; ed. Muralt, p. 740, 17.

Лава Граматичара, који је уопште склон произвољним скраћивањима[15] и који у овом случају изоставља чак главног саучесника у злочину логотета Симватија, наводећи само следеће: Μαριανὸς ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ καὶ Πέτρος ὁ Βούλγαρος καὶ Ἰωάννης ὁ Χάλδος καὶ Κωνσταντῖνος ὁ Τοξαρᾶς.[16] За разлику од Лава Граматичара, рукопис Vat. 1807 има уопште високе квалитете и, упоредо са Paris. 854, од свих познатих рукописа вероватно је најближи првобитном тексту Логотета, представљајући у исто време редакцију којој је нарочито сродан словенски превод Логотета.[17] Али, приликом набрајања завереника против ћесара Варде Vat. 1807 допушта скраћивања: ὑπῆρχον δὲ ἐν τῇ βουλῇ Μαριανὸς ἀδελφὸς αὐτοῦ, καὶ Συμβάτιος καὶ Βάρδας, ἀδελφὸς αὐτοῦ, καὶ Ἰωάννης ὁ Χάλδος.[18] Исто тако и словенски превод, потврђујући тиме још једном наше мишљење о посебној сродности словенског текста са редакцијом Vat. 1807, изоставља Асилеона и Петра Бугарина, саопштавајући: Бѣхѫ же на съвѣтѣ: Маріанъ, братъ его, и Симватї и Варда, братъ его и Іωа҃ Хал'до, и Костандинъ Тоѯара.[19]

Треба посебно истаћи редакцију Теодосија Мелитинског, код кога се место које нас интересује чита овако: ὑπῆρχεν δὲ ἐν τῇ βουλῇ Μαριανὸς ἀδελφὸς αὐτοῦ, καὶ Συμβάτιος καὶ [346]
Βάρδας ἀδελφοὶ αὐτοῦ, Ἀσυλέων ὁ ἐξάδελφος αὐτοῦ, καὶ Πέτρος ὁ Βούλγαρος, καὶ Ἰωάννης ὁ Χάλδος, καὶ Κωνσταντῖνος ὁ Τοξαρᾶς.[20] Као што видимо, код Теодосија је списак исто тако потпун као и у Paris. 854 и код Псеудо-Симеона. Али после Вардиног имена Теодосије уместо ἀδελφός даје погрешно читање ἀδελφοί и тако уноси велику забуну, стварајући утисак да

[15] *Г. Острогорски*, н. д., 292.

[16] *Leo Gramm.*, ed. Bonn., p. 244, 5.

[17] *Г. Острогорски*, н. д., 291 сл.

[18] *С. П. Шестаков*, О рукописях Симеона Логофета, Виз. Врем. 5 (1898), 21 констатује овде пропуст преписивача: очигледно су изостављене речи: καὶ Κωνσταντῖνος ὁ Τοξαρᾶς.

[19] Изд. Срезњевског, стр. 107. — *В. Г. Васильевский*, н. д., 131 и *В. Н. Златарски*, Известията на българите в хрониката на Симеона Метафраста и Логотета, Сборник за нар. умотв. и книжн., 24, с. 16, претпостављали су да словенски преводилац из патриотских осећања није именовао међу завереницима Петра Бугарина. Међутим, као што смо видели, он је изостављен већ и у Vat. 1807. Напротив, у причању о убиству Михаила III тај исти словенски преводилац није се устезао да истакне веома активну улогу Петра Бугарина (*Срезневский*, стр. 110).

[20] Theod. Melit., ed. Tafel, p. 170.

није само Маријан био Василијев брат већ као да су то били и Симватије и Варда, који се помињу одмах после њега.[21]

Размотрићемо сад убиство Михаила III. У овом убиству логотет Симватије, као ни његов брат Варда, нису учествовали, јер је после убиства ћесара Варде између Симватија и Василија дошло до раскида: пошто није добио ћесарско звање које му је било обећано за саучесништво у убиству таста, преварени Симватије се побунио против Василија и касније је био ослепљен. Сви остали Василијеви сарадници, познати као учесници у убиству ћесара Варде, помогли су Василију и у убиству цара Михаила III. Њима је пришло још неколико нових саучесника, а међу њима и Василијев брат — Симватије. Уосталом, обојици Василијеве браће, и Маријану и Симватију, пала је у део само помоћна улога. Док се један део завереника, Јован Халд, Персијанац Јаковица и Бугарин Петар, разрачунавао са царем, Василијева браћа су са другим завереницима стајали на стражи: Μαριανὸς δὲ καὶ Βάρδας ὁ πατὴρ Βασιλείου τοῦ ῥαίκτορος καὶ Συμβάτιος ὁ ἀδελφὸς Βασιλείου καὶ Ἀσυλαίων ἐξάδελφος Βασιλείου καὶ Κωνσταντῖνος ὁ Τοξαρᾶς ἵσταντο πρὸς φυλακὴν ἔξωθεν.

Такав је текст у редакцији настављача Георгија Амартола,[22] која, како је већ приметио Бјури,[23] у овом случају несумњиво заслужује преимућство и испред Лава Граматичара и испред Теодосија Мелитинског.[24] Изгледа да исто
[347] читање дају и рукописи Paris. 854 и Vat. 1807, јер уз ово место Шестаков не наводи из њих варијанте; а оба ова рукописа, као што смо већ напоменули, најбоља су од свих редакција хронике Симеона Логотета које су до сада познате. Овом читању сасвим одговара и текст словенског превода, који је, као што знамо, нарочито близак редакцији Vat. 1807: Маріа же и Варда, отьць Василїа ректора, и Симватїе, брать Василїевь, и Асилен, братучадь Василїевь, и Костандинь Тоѯара, си[25] стоахѫ на стражи вънѣюду.[26]

[21] Иста забуна и у рукописима Palat. 86 и Vat. 153. Уп. *Шестаков*, Виз. Врем. 5 (1898), 50 и варијанте код *Муралта*, Георги Амартол, с. 740.

[22] *Ed. Muralt*, p. 750, 1; ed. Bonn., p. 827, 11.

[23] *Bury*, op. cit., p. 458, n. 2.

[24] Cf. Leo Gramm., p. 251, 11, где је велика лакуна ex homoeoteleio (τοῦ ῥαίκτορος — Βασιλείου); Theod. Mel., p. 175, где се уместо ὁ ἀδελφὸς Βασιλείου чита οἱ ἀδελφοὶ Β.

[25] Речца „си" одговара οὗτοι, чега нема код Georg. Mon., али има код Theod. Mel., p. 175.

[26] Изд. Срезњевски, стр. 110.

Маријан овде није наведен као Василијев брат и могло би се поставити питање да ли се овде има у виду Василијев брат Маријан, који је већ учествовао у завери против ћесара Варде, или можда Петронин син Маријан, који је, после убиства Михаила III, јавно на цариградском тргу прогласио Василија за самодршца.[27] Каснија саопштења наше хронике ипак доказују да се овде заиста има у виду Маријан — Василијев брат. Летописац прича да је Бог касније казнио убице Михаила III; казна није мимоишла ни Маријана (истина, мимоишла је главног јунака — самога Василија): пао је са коња, повредио ногу и најзад умро од тровања крви. У том излагању Маријан је изричито назван братом цара Василија: ὁ ἀδελφὸς τοῦ βασιλέως.[28]

У горе наведеном тексту Симватије је поменут као Василијев брат, а Асилеон као Василијев брат од стрица.[29]
Бјури је претпоставио да овде није реч о Василију Македонском већ о ректору Василију, чијим је оцем назван Варда, [348]
који је наведен испред Симватија и Асилеона.[30] Али, ова претпоставка је погрешна. У већ поменутом причању о божјим казнама, које су снашле убице Михаила III, Асилеон је јасно наведен као *царев* брат од стрица (ὁ δὲ ἐξάδελφος τοῦ βασιλέως Ἀσυλέων). Према томе, и у тексту који набраја лица, која су стајала на стражи за време обрачуна са Михаилом III, податак Ἀσυλαίων ἐξάδελφος Βασιλείου значи — Асилеон, Василијев брат од стрица, а податак Συμβάτιος ὁ ἀδελφὸς Βασιλείου — Симватије, брат Василија Македонског. И текст, који смо навели из књиге О церемонијама сасвим јасно показује да је Симватије био брат Василија I.

Бјуријеву грешку је приметио и исправио Адонц.[31] Међутим, он је пао у другу грешку,убројивши у Василијеву браћу и Варду, заједно са Маријаном и Симватијем. Адонц

[27] Sym. Log., Georg. Mon. cont., p. 839, 5; Theod. Mel., p. 175; Слов. прев. 111.

[28] Sym. Log., Georg. Mon. cont., p. 840, 5; Theod. Mel., p. 177; Слов. прев. 111 црвнь брать.

[29] Као што је познато, ἐξάδελφος може значити и синовац и брат од стрица, одн. од ујака. Али у живом говорном језику реч ἐξάδελφος све више је добијала ово последње значење, које је у X веку, када је писана хроника Логотета, несумњиво већ сасвим преовладало, па и с обзиром на његов узраст вероватније је да је Асилеон био Василијев брат од стрица, јер мало је вероватно да је Василије могао у то време имати већ одраслог синовца, који би могао да игра ону веома активну улогу коју је Асилеон играо у убиству Михаила III.

[30] *Bury*, op. cit., p. 457 sq.

[31] *N. Adontz*, op. cit., p. 230 sq.

се том приликом позива на текст Theod. Melit. 170, који смо навели, где се приликом набрајања учесника у убиству ћесара Варде каже: Μαριανὸς ἀδελφὸς αὐτοῦ καὶ Συμβάτιος καὶ Βάρδας ἀδελφοὶ αὐτοῦ. Али, као што смо видели, поређење овог места са другим редакцијама хронике Логотета показује да је читање ἀδελφοὶ несумњиво погрешно, уместо ἀδελφός. Што је главно, Адонц није приметио да се у овом тексту, који се односи на убиство ћесара Варде, говори о логотету Симватију, зету ћесара Варде, а никако не о Василијевом брату, и о Варди — брату логотета Симватија, а не о ономе Варди који је учествовао у убиству Михаила III. Међутим, у списку учесника у убиству Михаила III, као што смо већ утврдили, стварно се налази Симватије, за кога постоје сви разлози да се сматра Василијевим братом. Напротив, нема никакве основе да се као Василијев брат сматра Варда који је такође овде поменут као „отац Василија ректора". Да је Варда био Василијев брат, летописац га сигурно не би назвао оцем Василија ректора, већ Василијевим братом, као што он ту и назива Симватија. Грешка Адонца није само у
[349] томе што, не упоредивши поједине редакције Логотетове хронике, полази управо од најлошијег читања, већ и што сасвим испушта из вида да Симватије и Варда — убице ћесара Варде нимало нису идентични са Симватијем и Вардом — убицама цара Михаила III.

Да одстранимо узгред још један неспоразум. По мишљењу Адонца, сви Василијеви сарадници били су од реда Јермени.[32] Да би то доказао, он прибегава натезањима која не могу да не изненаде. Адонцу не смета чак ни то што су два завереника директно названа Персијанцима а један Бугарином. „Ils ne sont pas Perses, mais plutôt Pers-Arméniens", изјављује он.[33] И на другом месту: „Pierre le Bulgare et son neveu Léon l' Assyrien sont aussi Arméniens. Leurs surnoms n'ont aucun rapport avec leur origine, car le neveu d'un Bulgare ne pourrait pas être un Assyrien."[34] Али, све су то чудне за-

[32] Ibid., p. 229 sq.

[33] Ibid., p. 231. За Евлогија Персијанца у нашој хроници је такође речено да се хетеријарху Артавазду обратио „на своме језику". Према овоме, *Bury*, op. cit., p. 178 каже: „Eulogius called out to his fellow-countryman Artavasdos in the Persian tongue...". Али Адонц, op. cit., 228 пише: „Euloge dit dans sa langue (en arménien) à Artavasde...".

[34] Ibid., p. 229. Али чак ако и дозволимо за тренутак да појам „Бугарин" није имао етничко значење (мада и не схватам какво би друго значење могао овде имати?) и да Петар Бугарин није био

блуде, које овде треба разјаснити, не улазећи у разматрање етничких питања, која немају непосредне везе са нашом темом. Никакав Лав Асирац уопште није постојао. Пошто није упоредио текстове различитих редакција Логотетове хронике, Адонц није приметио да Λέων ὁ Ἀσσύριος (Ἀσύριος Λέων у Paris. 854) који је поменут код Псеудо-Симеона међу убицама ћесара Варде — није нико други до Асилеон, Василијев брат од стрица. Као што смо раније приметили и као што је већ објаснио Шестаков,[35] редакција Paris. 854, а за њом, не сасвим успешно, и Псеудо-Симеон, на овом месту употребљавају игру речи; у осталим, пак, случајевима и Paris. 854 и Псеудо-Симеон називају Асилеона његовим уобичајеним именом, исто као и све друге редакције. Међутим, Асилеон је био, као што нам је познато, брат од стрица Василија I, а не Петра Бугарина. Према томе, кад се у списку завереника против ћесара Варде каже Ἀσυλέων ὁ ἐξάδελφος αὐτοῦ, — то значи „Василијев брат од стрица", и не треба да нас збуњује што је Асилеон овде наведен прилично далеко после Василија, при чему се у неким редакцијама наводи пре а у другим после Петра Бугарина. Према томе, „Лав Асирац" је једноставно подругљив назив за Асилеона, брата од стрица Василија I. Тај „Лав Асирац" није имао никакве везе са Петром Бугарином — и по нашем скромном мишљењу нема никаквог разлога да се сумња у то да је Петар Бугарин и био Бугарин.

О даљој судбини Асилеона и оба рођена брата Василија I, Маријана и Симватија, зна се врло мало. О Асилеону знамо само то да је живео на свом имању, где га је протерао Василије, и да су га убили његови робови, јер је са њима окрутно поступао. Маријан је, као што се види из књиге О церемонијама, имао извесно време положај доместика Схола — веома висок положај, јер су у то време за звање доместика Схола обично везиване функције врховног

Бугарин, ипак није јасно због чега би он требало да буде Јерменин? Претворивши пак, овако у Јермене и Персијанце Евлогија и Јаковицу, и Бугарина Петра, Адонц претвара у Јерменина, друштва ради, и Јована Халда, резонујући овако: „Vu que les autres conjurés sont tous d'origine arménienne, il est probable qu'il était de la même nationalité". У ствари, јерменског порекла су, као што је познато, биле породице самог Василија I и ћесара Варде (и ово је, изгледало би, довољно да се призна значајна улога јерменског елемента у животу Византије тога доба). Али, осим њихових рођака, међу сарадницима Василија I нисмо успели да нађемо Јермене.

[35] *Шестаков*, Виз. Врем. 4 (1897), 176.

заповедника целокупне царске војске. Маријан је, повредивши ногу приликом пада с коња, добио гангрену и умро.

О Симватију се зна само то да је, исто као и Маријан, био сахрањен у манастиру св. Јефимије.

Међутим, интересантно је да, ма како мало саопштавали наши извори о браћи Василија I, хронографија бележи иста два Василијева брата као и књига О церемонијама. У потпуној сагласности са подацима књиге Константина Порфирогенита, хроника Симеона Логотета назива Маријана и Симватија браћом Василија I, и исто као и књига О церемонијама, зна само за та два брата оснивача македонске династије.

Наслов оригинала: Братя Василия I. Сборник в паметь на професор Петър Ников, София 1939, 324—350.

Превела *Јованка Лазаревић*

10. Константин IV (668—685) са дворским и црквеним достојанственицима. Мозаик у Сан Аполинаре in Classe у Равени.

11. Цар Александар (912—913). Мозаик у Св. Софији у Цариграду. →

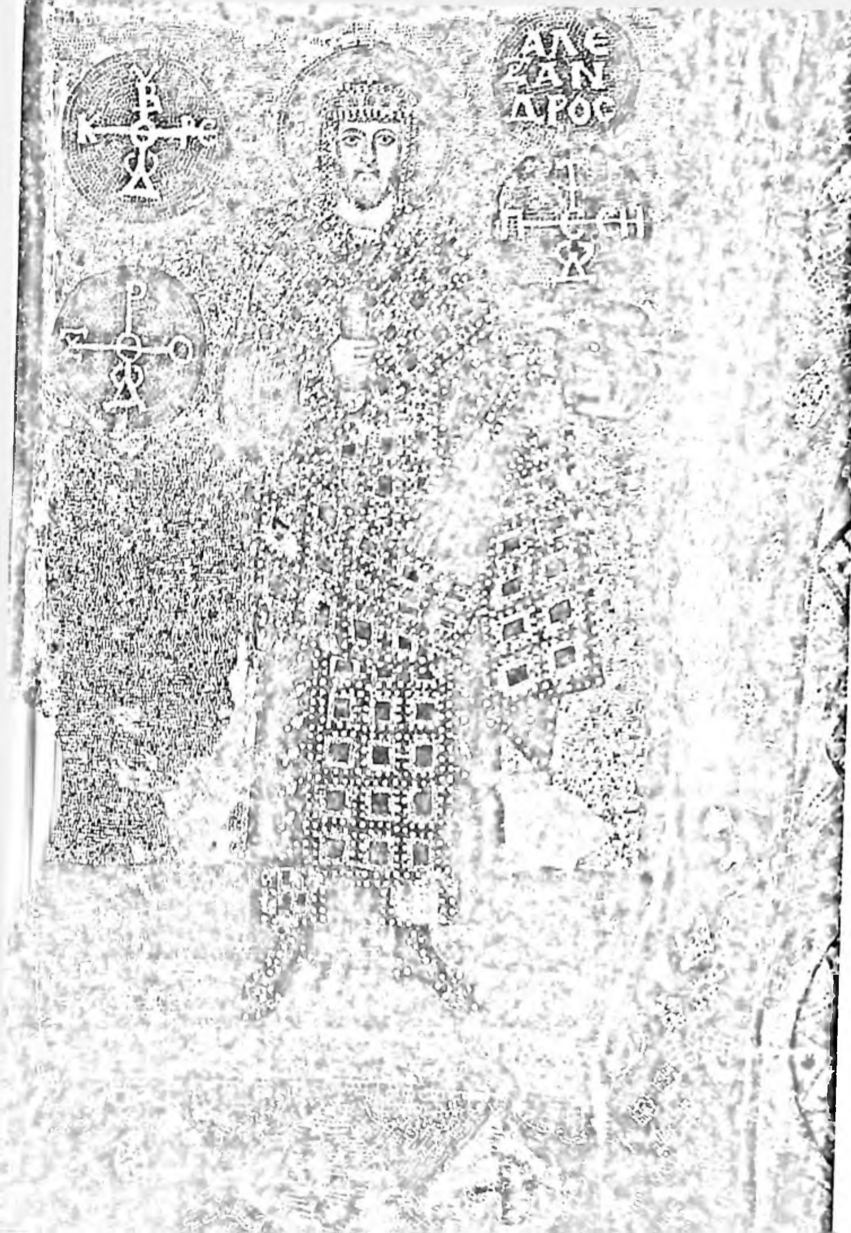

КОНСТАНТИН ПОРФИРОГЕНИТ О КОНСТАНТИНУ ПОГОНАТУ

Према једној старој традицији надимак Погонат (Брадати) носио је цар Константин IV (668—685). Тако зову овог владара доцнији Византинци, а тако га зову и модерни византинолози. Међутим, већ пре дуже времена познати енглески историчар Брукс истакао је у једном малом чланку да је та традиција, изгледа, настала забуном и да у ствари Константин Брадати није био Константин IV него његов отац Констанс II (641—668), чије је право име такође било Константин.[1] Заиста, на новцу се Констанс II, као уосталом и његов деда цар Ираклије, често приказује са упадљиво дугачком брадом, док Константин IV, напротив, има сасвим обичну браду.[2] Поред тога, Брукс је упозорио на то да се у опису царских гробова у Порфирогенитовој књизи О церемонијама, како изгледа, као Погонат не цитира Константин IV већ његов отац. Према Бруксу, Константин IV се први пут јавља са надимком Погонат у различитим редакцијама хронике Симеона Логотета. Ова група хроника, настала средином X века, зна и којом је приликом цар Константин IV добио тај надимак: кад је по ступању на престо млади Константин IV, на вест о очевој погибији у Сиракузи, кренуо са флотом за Сицилију, он је пошао у поход голобрад а вратио се у Цариград већ са брадицом. Из хронике Симеона Логотета надимак Погонат, заједно са овом наивном причом, продро је у доцније византинске хронике. Напротив, старији извори не знају за тај надимак: не наводи га ни Теофан, ни [116]

[1] *E. W. Brooks*, Who was Constantinus Pogonatus? Byz. Z. 17 (1908), 460—462.

[2] *Cf. W. Wroth*, Catalogue of Imp. Byz. Coins I, pl. XXX—XXXV (Констанс II); II, pl. XXXVI—XXXVIII (Константин IV).

патријарх Нићифор, ни првобитна редакција хронике Георгија Монаха.

Међутим, занимљиви Бруксов чланак био је мало запажен и византинолози највећим делом и данас, према устаљеној традицији, називају Погонатом Константина IV.[3] Уосталом, Бруксова аргументација била је непотпуна. Поред
[117] сведочанства које пружају представе на новцу, он се позвао само на једно место из књиге О церемонијама. При томе, он изражава чуђење да историчари нису обратили пажњу на овај податак. Но, још чудноватије да се сам Брукс, специјално испитујући ову тему, задовољио једним податком из књиге О церемонијама, а није потражио обавештења и у другим Порфирогенитовим списима. О томе, који је цар носио надимак Погонат, има, наиме, података и у De thematibus и у De administrando imperio. Ти подаци су јаснији и одређенији но сведочанство из De caerimoniis. Али, пада у очи да се ти подаци међусобно не слажу — и управо у томе су нарочито занимљиви.

Ми се враћамо на питање, које је Брукс пре скоро пола века покренуо а које само по себи није од великог значаја, не због тога што бисмо желели да употпунимо његову аргументацију, већ зато што се на овом примеру могу уочити извесне особине Порфирогенитових списа коју бацају пуну светлост на заиста важно питање о карактеру ових списа као извора.

*

Податак из књиге О церемонијама, на који је Брукс упозорио, налази се, као што смо напоменули, у опису гробова представника царских породица сахрањених у цркви Св. Апостола у Цариграду. После гробова Ираклија и његове жене Фавије Еудокије спомињу се овде гробови Константина Погоната и његове жене Фаусте а затим гроб „у коме лежи Константин, унук Ираклија, син Константина Погоната."[4] Пошто се жена Константина IV није звала Фауста него Анастасија и пошто Константин IV није имао сина Константина, Брукс је закључио да се под Константином Погонатом овде подразумева Константин — Констанс II (име његове жене није познато из других извора), док се Константин IV наводи као Погонатов син. Иако Константин IV није био Ираклијев унук, како се каже у тексту, већ његов праунук,[5] овај закључак је несумњиво оправдан, тим пре што на њега упућује и сам редослед набрајања.[6]

Међутим, врло је упадљиво да се на једном месту у [118]
спису О темама Погонатом назива управо Константин IV. И док опис царских гробова у књизи О церемонијама сигурно није саставио сам Константин Порфирогенит,[7] поменути податак у спису О темама може бити потиче из пера самог цара Константина VII. Тај податак налази се, наиме, у почетном делу друге књиге De thematibus, који има карактер увода и донекле подсећа на предговор на почетку прве књиге којим почиње цео спис, па није невероватно да

[3] Да наведемо само најпознатије новије приручнике: *Ф. И. Успенский*, История византийской империи I (1913), 717; *Ch. Diehl*, Histoire de l'Empire Byzantin (1919) 222; *Ch. Diehl - G. Marçais*, Le monde oriental de 395 à 1081 (1936), 240; *N. Iorga*, Histoire de la vie byzantine III (1934), 314 (Index); Κ. Ἀμάντου, Ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ κράτους I (1939), 328; *L. Bréhier*, Vie et Mort de Byzance (1947), 571 (Index), В. *Златарски*, История на Българската държава през средните векове I (1918), 139; *St. Runciman*, History of the First Bulgarian Empire (1930), 26; *F. Šišić*, Povijest Hrvata (1925), 269; *К. Јиречек — Ј. Радонић*, Историја Срба I (1952), 60. — *A. A. Vasiliev*, Histoire de l'Empire Byzantin I (1932), 256 узима у обзир и прихвата Бруксову тезу, али се чак и код њега у индексу (т. II, 454) Константин IV ипак наводи са надимком Погонат.

[4] De caerim. lib. II, cap. 42, p. 644, 15 (ed. Bonn): ἕτερος λάρναξ Προικονήσιος Κωνσταντίνου Πωγωνάτου. ἕτερος λάρναξ ἀπὸ λίθου πρασίνου Θεσσαλικοῦ, ἐν ᾧ ἀπόκειται Φαῦστα ἡ γυνὴ Κωνσταντίνου Πωγωνάτου, ἕτερος λάρναξ Σαγαρινός, ἐν ᾧ ἀπόκειται Κωνσταντῖνος, ἔγγων Ἡρακλείου, υἱὸς Κωνσταντίνου τοῦ Πωγωνάτου.

[5] Тако да би се при стриктном тумачењу текста могло закључити да се овде Погонатом назива Ираклијев син Константин III, а Погонатовим сином Ираклијев стварни унук Констанс II. Међутим, такво тумачење није могуће, тим пре што се ни жена Константина III није звала Фауста него Григорија. Уп. Brooks, op. cit., 461. — Уосталом, већ патријарх Нићифор у свом хронолошком списку назива Констанса II сином, а Константина IV унуком Ираклија, заборављајући на Константина III који је владао само неколико месеца.

[6] Упркос овом редоследу, Reiske, полазећи од уверења да је Погонат био Константин IV, у свом латинском преводу уместо υἱὸς Κωνσταντίνου Πωγωνάτου ставио је „pater Constantini Pogonati", нагласивши у коментару (De caerim. II, 768): „Filium Constantini Pogonati patri cognominem nullum novi."

[7] Већ давно је запажено да се у том опису спомиње и гроб самог Константина Порфирогенита. Истина, то је доцнији уметак, као што се види из речи: ἐν ᾧ ἀπόκειται Λέων ὁ ἀοίδιμος σὺν τῷ υἱῷ Κωνσταντίνῳ ὕστερον τελευτήσαντι τῷ Πορφυρογεννήτῳ (De caerim. 643, 7). Чињеница да се Лав VI назива ἀοίδιμος (на другим местима, иза тога μακάριος: De caerim. 643, 11, 17) потврђује да је текст овог поглавља састављен вероватно још у доба Константина Порфирогенита, али нема никаквог разлога за претпоставку да га је саставио сам цар Константин.

га је написао сам цар-редактор. Говорећи о оснивању теме Тракије после доласка Бугара на Балканско полуострво, Порфирогенит каже да се прелаз тих варвара преко Дунава догодио пред крај владе Константина Погоната: ἐγένετο δὲ ἡ τῶν βαρβάρων περαίωσις ἐπὶ τὸν Ἴστρον ποταμὸν εἰς τὰ τέλη τῆς βασιλείας Κωνσταντίνου τοῦ Πωγωνάτου.[8] Нема, наравно, никакве сумње да се ту под Константином Погонатом подразумева Константин IV, јер се зна да су Бугари прешли Дунав за његове владе, и то око 680 г.

Но, најзанимљивији су подаци о Брадатом цару у спису О народима, и то нарочито у 21. поглављу тог списа. У овом поглављу, које се углавном заснива на Теофановој хроници и чини део једне веће компилације о старијој историји Арабљана, прича се најпре о упаду Мардаита у Либан и о посланству које је Муавија у вези с тим упутио цару Константину IV, после чега је и цар послао калифи свог изасланика: ἐπὶ ταύτῃ τῇ προφάσει πέμπεται παρὰ βασιλέως Κωνσταντίνου, τοῦ ὀρθοδόξου, υἱοῦ τοῦ Πωγωνάτου, Ἰωάννης ὁ ἐπίκλην Πιτζηκαύδης.[9] Међутим, одговарајуће место у Теофановој хроници гласи: ὁ δὲ βασιλεὺς τοὺς τοιούτους πρέσβεις δεξάμενος... ἀπέστειλε σὺν αὐτοῖς ἐν Συρίαν Ἰωάννην τὸν πατρίκιον, τὸ ἐπίκλην Πιτζιγαῦδιν.[10] Према томе, напомена да је Константин IV био Погонатов син не налази се код Теофана и нарочито је додата у тексту
[119] De adm. imp.[11] Даље, тамо где се завршава приказ о догађа-

[8] De them. lib. II, cap. 1, п. 46, 1 (ed. Bonn). — Ново издање *A. Pertusi*, Constantino Porfirogenito De thematibus (Studi i Testi 160), Vaticano 1952, није нам још приступачно. Ближа обавештења о том делу добили смо тек за време штампања овог чланка из критике *F. Dölger*, Byz. Z. 45 (1952), 390 sq. Теза да је друга књига De them. настала крајем X века и да ју је саставио историчар Ј. Генесије свакако не изгледа срећна, како то примећује и Делгер. Уосталом, за нас није од нарочите важности да ли је почетни део друге књиге De them. написао сам Константин Порфирогенит или неко други. Важно је за нас само то да писац тог поглавља није идентичан са ауторима осталих података о Константину Погонату који се налазе у Порфирогенитовим списима и да према томе ти подаци потичу од више различитих лица (додато у коректури).

[9] De adm. imp. cap. 21, 9 (ed. *Moravcsik—Jenkins).*

[10] Theoph. I, 355, 14 (ed. *De Boor).*

[11] Ова напомена бунила је редом све издаваче, чврсто уверене да је Погонат био сам Константин IV. Већ је Meursius предложио да се реч υἱός изостави, што су прихватили и Banduri и Bekker, док је Migne ставио запету иза υἱός. Уп. апарат у издању *Moravcsik—Jenkins*, Међутим, збуњени су чак и ови најновији, одлични издавачи, како то показује њихов Index, p. 300. — Исто и у оба досада најопсежнија истраживања о De adm. imp.: *J. B. Bury*, The Treatise De administrando

јима из доба Константина IV, каже се: ἐν τούτοις τελευτᾷ Κωνσταντῖνος ὁ βασιλεύς, ὁ υἱὸς τοῦ Πωγωνάτου, κρατήσας τῆς Ῥωμαίων ἀρχῆς ἔτη ιζ' καὶ ἐβασίλευσεν αντ' αὐτοῦ Ἰουστινιανός, ὁ υἱὸς αὐτοῦ.[12] Напротив, Теофан каже само: Τούτῳ τῷ ἔτει ἀνεπάη ὁ εὐσεβὴς βασιλεὺς Κωνσταντῖνος κρατήσας ἔτη ιζ' καὶ ἐβασίλευσεν Ἰουστινιανὸς ὁ υἱὸς αὐτοῦ.[13] Дакле, и овде је додата иста напомена да је Константин IV био Погонатов син.

Међутим, у истом поглављу, негде на средини између обе горе наведене реченице које говоре о цару Константину IV као о Погонатовом сину, Константин IV се одједанпут јавља као Погонат. Овде се прича о борбама у Калифату, о судбини Моавијиних потомака и, најзад, о прелазу Арабљана у Шпанију. Но, пошто је тиме прешао границе владе Константина IV, писац напомиње да се то догодило већ „у данима Јустинијана Ринотмета, а не Погоната": ἐν ταῖς ἡμέραις Ἰουστινιανοῦ τοῦ Ῥινοτμήτου, οὐχὶ δὲ τοῦ Πωγωνάτου.[14] Ову причу писац не узима из Теофана, него изгледа из неког источног извора, јер се он жали да грчки историчари о томе ништа не пишу.[15] Али, како било, јасно је да примедбу, да Арабљани нису прешли у Шпанију за време Константина IV него тек за време Јустинијана II, наш писац не преузима из свог извора него уноси сам, приметивши да је пореметио хронолошки ред излагања. И, ето, при томе он Јустинијана II назива Јустинијаном Ринотметом, а Константина IV — Погонатом.

Но, онда је очигледно да напомене у горе наведеним реченицама, које изрично наглашавају да је Константин IV био Погонатов син, не потичу од састављача овог поглавља. Чини се да је могуће само једно решење: ове напомене су додате доцније и представљају маргиналне белешке неког читаоца, које је затим преписивач рукописа унео у текст.

imperio, Byz. Z. 15 (1906), 530; *П. Манојловић*, Студије о спису „De administrando imperio" цара Константина VII Порфирогенита, Рад 182 (1910), 43 sq.

[12] De adm. imp. 21, 46.

[13] Theoph. I, 361, 15.

[14] De adm. imp. 21, 30.

[15] De adm. imp. 21, 31. Међутим, као што је показао у свом изврсном истраживању Џ. Б. Бјури, op. cit., 529 sq., у ствари наш писац (Бјури каже: Константин) једноставно није успео да пронађе код Теофана одговарајући извештај, пошто га је тражио на погрешном месту, побркавши Тариково освајање Шпаније 711 г. (у доба Јустинијана II) и долазак у Шпанију Абд-ар-Рахмана, родоначелника шпанске династије Омајада, 755 г. У ова, као увек, врло јасна и оштроумна Бјуријева излагања Манојловић, op. cit., 45 sq., уноси непотребну забуну.

Овај доцнији читалац, који је свакако такође припадао највишем дворском кругу,[16] сматрао је, дакле, да је Погонат био отац Константина IV, Констанс II, и у жељи да тачно одреди о коме се цару Константину овде ради он два пута специјално наглашава да је цар Константин IV, отац Јустинијана II, био Погонатов син. Напротив, састављач 21. поглавља списа О народима Погонатом назива самог Констан-
[120] тина IV и у томе се подудара са горе наведеним пасусом из списа О темама, за који смо претпоставили да га је можда написао сам Константин Порфирогенит. Међутим, 21. поглавље списа О народима, као ни цео одељак о старијој историји Арабљана коме ово поглавље припада, сигурно није саставио сам Порфирогенит. Један већи део извештаја о Арабљанима, узетих углавном из Теофана, завршава се овим речима које свакако не потичу од самог цара Константина него од неког његовог сарадника: Ἕως ὧδε ἐκανόνισεν τοὺς χρόνους τῶν Ἀράβων ὁ ἐν ἁγίοις Θεοφάνης... μητρόθειος τυγχάνων τοῦ μεγάλου καὶ εὐσεβοῦς καὶ χριστιανικωτάτου βασιλέως Κωνσταντίνου, υἱοῦ Λέοντος κ. τ. λ.[17]

На крају 48. поглавља списа О народима налази се једна белешка о изуму Грчке ватре, која гласи Ἰστέον, ὅτι ἐπὶ Κωνσταντίνου, υἱοῦ Κωνσταντίνου, τοῦ καὶ Πωγωνάτου καλουμένου, Καλλίνικός τις ἀπὸ Ἡλιουπόλεως Ῥωμαίοις προσφυγών, τὸ διὰ τῶν σιφώνων ἐκφερόμενον πῦρ ὑγρὸν κατεσκεύασεν, δι' οὗ καὶ τὸν τῶν Σαρακηνῶν στόλον ἐν Κυζίκῳ Ῥωμαῖοι καταφλέξαντες τὴν νίκην ἤραντο.[18] Као што видимо, ова белешка, која се такође односи на време Константина IV, садржи напомену о том цару као Погонатовом сину сасвим сличну горе наведеним напоменама из 21. поглавља, у којима смо препознали доцније уметнуте маргиналне белешке. Једва се може посумњати у то да ова примедба и овде има исто порекло и потиче од истог лица као и сличне примедбе у 21. поглављу.[19]

[16] *Gy. Moravcsik—R. J. H. Jenkins*, Constantine Porphorogenitus, De administrando imperio, Budapest 1949, p. 12 и 33 добро истичу да је De adm. imp. био спис поверљиве природе, неприступачан обичним смртницима.

[17] De adm. imp. 22, 77. — *Jenkins*, op. cit. 11, је у праву истичући да врло мали део De adm. imp. стварно потиче из пера Константина Порфирогенита. Ово важи, наравно, и за остала Порфирогенитова дела.

[18] De adm. imp. 48, 28. С овим текстом вреди упоредити:

Theoph. I, 354, 13: τότε Καλλίνικος ἀρχιτέκτων ἀπὸ Ἡλιουπόλεως Συρίας προσφυγὼν τοῖς Ῥωμαίοις πῦρ θαλάσσιον κατασκευάσας τὰ τῶν Ἀράβων σκάφη ἐνέπρησε καὶ σύμψυχα κατέκαυσεν. καὶ οὕτως οἱ Ῥωμαῖοι μετὰ νίκης ὑπέστρεψαν καὶ τὸ θαλάσσιον πῦρ εὗρον.

Sym. Log.-Theod. Melit: Καλλίνικος γάρ τις ἀρχιτέκτων ἀπὸ Ἡλιουπόλεως Συρίας προσφυγὼν τοῖς Ῥωμαίοις, πῦρ ὑγρὸν ἀρχῆθεν αὐτὸς κατεσκεύασε, καὶ τὰ τῶν Ἀράβων σκάφη καταπρήσας σύμψυχα ἀπώλεσεν. Καὶ οὕτως οἱ Ῥωμαῖοι μετὰ νίκης μεγάλης ὑπέστρεψαν, ἔκτοτε τὸ ὑγρὸν πῦρ ἐφευρόντες (од досада објављених редакција Логотетове хронике редакција Теодосија Мелитинског даје овде, као и у већини случајева, најбољи текст).

Skyl.-Cedr. I, 765, 11: τότε Καλλίνικος ἀρχιτέκτων ἀπὸ Ἡλίου πόλεως τῆς Αἰγύπτου προσφυγὼν τοῖς Ῥωμαίοις, πῦρ θαλάσσιον κατασκευάσας τὰ τῶν

Ἀράβων σκάφη κατέπρησεν ἐν Κυζίκῳ, σύμψυχα καταποντίσας αὐτά. αὐτὸς οὖν ἐστιν ὁ τὸ θαλάσσιον πῦρ ἐφευρών.

Јасна је заједничка основа свих ових текстова (јасно је такође да је стилизација белешке у De adm. imp. најслободнија а уједно и најинтелигентнија). Али се поставља питање какав је њихов међусобни однос. *Bury* op. cit. 539, био је мишљења да је белешка у De adm. imp. узета из Теофана, док је у погледу Логотетове хронике изнео занимљиву претпоставку да је њен текст узет директно из „изгубљене хронике која је била главни извор Теофанов за VII век." На ову мисао навела га је реч ἀρχῆθεν у тексту Логотетове хронике. Међутим, још је много значајније да и белешка у De adm. imp. и Скилица подударно тврде да је арабљанска флота уништена ἐν Κυζίκῳ, док Теофан о томе не каже ништа. Истина, на почетку свог приказа о борбама око Цариграда Теофан укратко спомиње заузеће Кизика од стране Арабљана (Theoph. I, 354, 2; ову реченицу преписује скоро буквално Skyl.-Cedr. I, 765, 3). Могло би се можда помислити, иако то није много вероватно, да је то навело аутора вести о Грчкој ватри у De adm. imp. да у својој белешци спомиње Кизик, или би се могло, и то са већом вероватноћом, претпоставити да је он то учинио тако рећи ad maiorem gloriam града Кизика, будући да се у претходним партијама у самом De adm. imp. (cap. 47 и 48) много говори о Кизичкој митрополији. Но, како било, у сваком случају је тешко, па чак и немогуће замислити да је Скилица независно од њега унео исти податак, и то у истој формулацији ἐν Κυζίκῳ, доста чудноватој кад се ради о поморској бици. Чини се да постоје само ове две могућности: или је Скилица узео те речи из De adm. imp., или су и аутор белешке у De adm. imp. и Скилица користили неки трећи извор у коме су се те речи налазиле. Према томе, ми морамо да закључимо било да је Скилица овде, поред Теофана, употребио и De adm. imp., било да су се аутор белешке у De adm. imp. и Скилица служили непосредним Теофановим извором и да су из њега узели речи ἐν Κυζίκῳ, док их је Теофан изоставио. Међутим, на основу овде анализираних текстова, од две могућности које смо изнели претпоставка да је Скилица, који је, као што је познато, био високи достојанственик, користио, поред Теофана, и De adm. imp. изгледа чак и вероватнија, како с обзиром на велику сличност његовог и Теофановог текста, која доказује његову зависност управо од Теофана, тако и с обзиром на то што се може прилично добро објаснити зашто је аутор белешке у De adm. imp. додао у свом извештају податак о Кизику, мада га и није нашао код Теофана.

[19] Напротив, довољно је бацити један поглед на текст описа царских гробова у Књизи о церемонијама (в. горе прим. 4) да би се увидело да тамо надимак Погонат није накнадно уметнут.

[121] Према томе, у Порфирогенитовим списима има више података о цару с надимком Погонат, али се тај надимак у De them. и у 21. поглављу De adm. imp. на једном месту приписује Константину IV, док се на два друга места истог поглавља као и у 48. поглављу истог списа и у De caerim. Константин IV назива Погонатовим сином. Показало се да је питање о том надимку сложеније но што је Брукс мислио. Ауторитет Константина Порфирогенита, на који се Брукс позивао, не помаже много, јер су наводи у Порфирогенитовим списима сасвим противречни. Ипак по свему изгледа да је Брукс био у праву кад је тврдио да је надимак Погонат првобитно припадао Констансу II а да је доцније забуном пренет на његовог сина Константина IV. Многе слике Констанса II на новцу заиста су у овом погледу тако карактеристичне и упадљиве да се преко тог аргумента не може прећи. Уз то, Брукс је врло духовито објаснио зашто је надимак Констанса II могао прећи на његовог сина. Забуна је лако могла настати зато што се овај цар све више називао Констансом тако да се на његово право име Константин готово и заборавило, па се услед тога и његов надимак Константин Погонат повезао за његовог сина Константина. Напротив, тешко би било објаснити зашто би надимак Константин Погонат, да је припадао Константину IV, прешао на његовог оца Констанса II.

Међутим, забуна која је настала око овог надимка не потиче тек од Симеона Логотета. Његова хроника, која се завршава 948. г., није први познати извор који тај надимак приписује Константину IV, како је то мислио Брукс. Ми смо видели да се Константин IV јавља као Погонат, отприлике у исто време, у De administrando imperio и, свакако раније, у De thematibus.[20] Још старијих података о том надимку ми зачудо немамо или бар засада не знамо. Бранећи своју тезу, Брукс је подвукао да ни Теофан ни патријарх Нићифор, ни првобитна редакција хронике Георгија Монаха не називају Константина IV Погонатом. Али, не називају они тако ни Констанса II. Другим речима, старији извори уопште не знају за тај надимак. Ово не може а да не изненади, јер би природно било очекивати да је такав надимак, ма на кога се цара односио, морао настати још за живота

[20] С друге стране, заслужује пажњу чињеница да аутор маргиналних бележака у 24. и 48. поглављу списа О народима инсистира на томе да је Константин IV био Погонатов син, иако је он свакако млађи од Симеона Логотета.

тог цара или барем ускоро после његове смрти. Међутим, ми можемо да укажемо на једну фрапантну аналогију. Ни [122]
познати надимак Јустинијана II „Ринотмет“ не спомиње се у старијим изворима. Ни Теофан ни патријарх Нићифор никада не називају Јустинијана II Ринотметом.[21] Врло је упадљиво да и за овај надимак, као и за надимак Погонат, најстарије познате податке пружају Порфирогенитови списи, а поред њих опет Логотетова хроника.[22]

•

За решавање питања, који се византијски цар у ствари звао Погонатом списи Константина Порфирогенита, као што смо видели, не дају много или, боље речено, дају премного, јер заступају час једну, час другу верзију. Али, зато се показало да је проучавање овог, у суштини прилично безначајног питања веома поучно за расветљавање проблематике самих Порфирогенитових списа, јер управо неслагања на која се у њима по том питању наилази бацају пуну светлост на карактер и структуру тих списа. Одавно је познато и више пута се наглашавало да су противречности и недоследности врло честа појава у Порфирогенитовим делима. Питање о Брадатом цару, којим смо се ми овде позабавили, пружа за то један досада незапажен, иако врло упадљив и карактеристичан пример. Називајући Константина IV час Погонатом, час Погонатовим сином, Порфирогенитови списи само одражавају неслагање које је о томе постојало. Ту се не ради о случајним грешкама или омашкама. Подаци Порфирогенитових списа о цару Погонату не слажу се зато што су ти подаци различитог порекла и потичу из различитог времена и од различитих лица. Анализирајући шест пода-

[21] Georg. Mon. 742, 20 (ed. Boor) назива Јустинијана II ὁ ῥινογλωσσότμητος, али надимак ῥινότμητος, који се доцније тако удомаћио, оригинална редакција хронике Георгија Монаха не познаје. Овај надимак јавља се само у доцнијим рукописима, у оним истим рукописима у којима се и Константин IV назива Погонатом, иако оригинална редакција Георгијеве хронике за тај надимак не зна. Ни списак царева, додат Ускршњој хроници, који се наставља све до у време Константина VII и Романа I Лакапина, не наводи ни један ни други надимак, већ набраја (Chron. Pasch. II, 84, ed. Bonn): Ἡράκλειος, Κωνσταντῖνος (Константин III), Κωνσταντῖνος Констанс II), Κωνσταντῖνος (Константин IV), Ἰουστινιανός.

[22] De them. 50, 14. De adm. imp. 21, 30 (в. горе) и 22, 4 (у наслову, вероватно доцнијег порекла: cf. Bury, op. cit. 520 sq.). Sym. Log.- Theod. Melit. 120.

така о Погонату у Порфирогенитовим делима, ми смо могли да утврдимо да тих шест података потичу од четири различита лица: од самог Константина Порфирогенита (?) (De them. II, cap. 1), од два његова сарадника (De adm. imp., cap. 21, 30 и De caerim. II, cap. 42) и од једног читаоца (De adm. imp., cap. 21, 11 и 46 и cap. 48).

[123] Проучавајући Порфирогенитове списе треба увек нарочито водити рачуна о хетерогености њихових података и о њиховој неусклађености, јер о усклађивању својих података цар Константин и његови сарадници никада се нису много бринули. Треба уз то увек узимати у обзир могућност уметака који потичу из доцнијих маргиналних бележака. То је показала, усталом, већ пре скоро пола века велика и врло драгоцена расправа Бјуриа о De administrando imperio, а то показује још један пут и ово мало истраживање на основу упоређења података о једном конкретном и врло ситном питању у сва три главна дела која носе име цара Константина Порфирогенита.

Zgodovinski časopis 6/7 (1952/3) [Kosov Zbornik], 116—123.

ПОВОДОМ ПУТОПИСА ХАРУН-ИБН-ЈАХЈЕ

О путопису Харун-ибн-Јахје доноси Seminarium Kondakovianum (V, стр. 149 и д.) расправу из пера А. А. Васиљева, најбољег познаваоца и неуморног унапређивача историје византијско-арапских односа. Нови превод Харуновог извештаја о Цариграду што га даје Васиљев, и сугестивне напомене којима је пропратио текст, поново скрећу пажњу на својеврсне описе које је Харун оставио за собом о свом боравку у Цариграду. Сасвим је извесно да нису сва Харунова саопштења поуздана, она очигледно пате од многобројних нетачности и од ауторове склоности фабулирању; али је исто толико извесно да садрже и много драгоцених и занимљивих података, а већ и чињеница да је то најстарији сачувани арапски извештај о Цариграду свакако оправдава жељу да се према том тексту још једном, укратко, заузме став.

Нека ми буде допуштено да у вези са коментаром Васиљева и у допуну његових инструктивних излагања изнесем неколико нових гледишта о питању датовања тог текста. Харунов боравак у Цариграду и Риму Васиљев ставља у последњу четврт IX. века, уз извесне ограде, у време после 881. То у суштини одговара мишљењу Маркварта, који је као време путовања и путописа Харун-ибн-Јахје сматрао године између 880. и 890.[1]. Према схватању те двојице научника, којима имамо да захвалимо за два најбоља истраживања о Харуновом извештају, Харун би дакле боравио у

[1] *J. Marquart,* Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge (Leipzig 1903) 206 и д.

Цариграду или под Василијем I (867—886) или под Лавом VI (886—912).

Међутим, упадљиво је да се на дворским свечаностима и у поворкама које је Харун посматрао у Цариграду појављује увек само један цар. Ни на једном месту у Харуновом извештају нема помена о неком другом цару, нигде ни о царици. Свакако је сасвим искључено да би Харун, који је опширно описао церемоније што их је видео у Цариграду и брижљиво забележио учеснике, пропустио да помене присуство неког сацара или неке царице. Њихов случајни изостанак — рецимо услед болести — такође се не може замислити јер је Харун, доспевши у Цариград као заробљеник, тамо без сумње боравио дуже времена: он описује, с једне стране, прославу Божића и, с друге стране, неку литију коју Маркварт, loc. cit. 235, свакако с правом повезује са чистом средом. Треба дакле претпоставити да у време Харуновог боравка у Цариграду није у Византији било ни сацара ни
[252] царице, или у најмању руку да они нису смели да учествују у дворским свечаностима.

С обзиром на то искрсавају велике тешкоће за претпоставку да је Харун боравио у Цариграду под Василијем I или Лавом VI. Од доласка на власт па до 882. отприлике, уз Василија I налазила се његова супруга Евдокија;[2] од 881/82. постојала је на двору и друга „августа“, Теофано, жена Лава VI, те је непосредно после смрти царице Евдокије Василије I пренео на своју снаху функције старије по рангу августе.[3] Познато је, такође, да је Василије I тројицу својих синова уздигао на ранг савладара: 869. Константина († 879), 870. Лава VI и око 879. Александра. Могућност да би Василије I своју жену или своју снаху искључио из учешћа у дворским свечаностима и поворкама једва би дошла у обзир, чак и да немамо поменуто место из житија св. Теофане.[4] Исто тако, нису ни сацареви Константин и Александар могли да одсуствују при дворским свечаностима. За Лава VI важи исто, уз ограничење да се у години 885. налазио три месеца у кућном притвору; али већ 20. јула 885. смео је

[2] Евдокија Ингерина умрла је убрзо после венчања Лава VI са Теофаном. Уп. *E. Kurtz*, Zwei griechische Texte über die hl. Theophano, Mémoires de l'Acad. Imp. de St. Petersbourg, III 2 (1898) str. 7, 2.

[3] Житије св. Теофане, стр. 7, 7: καὶ αὖθις ὁ βασιλεὺς τῇ νύμφῃ αὐγούστῃ τὴν ἀρχὴν τῆς ἐξουσίας ἐγχειρίζει καὶ τὸν τῆς μητρὸς ἀναπληροῦν παρακελεύεται τόπον...

[4] Уп. и Sym. Log., Georg. Mon. cont. 840, 11.

опет да се појави при свечаним поворкама.[5] Према томе, за све време владавине Василија I нема раздобља у којем не би било царице, а од 869. ни раздобља у којем на двору не би постојао бар један сацар.

Што се тиче владавине Лава VI, тај цар се, као што је познато четири пута женио: од зиме 881/2 до 10. нов. 893. био је у браку са Теофаном, од краја 894. до поодмаклог лета 896. са Зојом Зауцином, од пролећа 899. скоро до 20. априла 900. са Евдокијом Вајаном, од почетка 906. до краја живота са Зојом Карбонопсином.[6] Као Василије I, тако је и Лав VI полагао много на женску репрезентацију: после смрти Зоје Зауцине уздигао је своју кћер Ану на ранг августе, јер „без августе није могућно одржавати свечаности онако како обичај захтева“.[7]

Истина, после смрти прве супруге Лава VI па до његовог венчања са Зојом Зауцином, отприлике годину дана, на византијском двору није било августе, а уз претпоставку, додуше недоказиву, да је мала августа Ана умрла брзо после свог крунисања, могло би се помислити и на време другог, особито пак трећег удовиштва Лава VI. Али, Харунови описи не могу се односити ни на та раздобља владавине Лава VI, јер Лав је у току целе своје владавине имао сацара, још за очева живота крунисаног брата Александра. Свакако, однос Лава VI према Александру није био пријатељски, али претпоставка да би Лав VI, који је много полагао на церемонијал, свом пунолетном савладару ускратио учешће у
дворским свечаностима, не само што је невероватна него се [253]
на основу извора може неоспорно побијати: Филотејев Клиторологион сасвим јасно показује да је Александар суделовао у свим дворским свечаностима,[8] и да је Александар, када је једном хтео да изостане са поворке — литије у цркву Моција год. 902. ил 903 — морао да се направи болестан.[9] Он је дакле имао не само право него и дужност да се појави на дворским церемонијама.[10]

[5] Sym. Log., Georg. Mon. cont. 846 и д. Уп. *Н. Попов*, Император Лев VI Мудрый (Москва 1892) 5 и д.

[6] О хронологији *De Boor*, Vita Euthymii 92 и д., и *Попов*, н. д. 83 и д., 106, нап. 4.

[7] Sym. Log., Georg. Mont. cont. 860, 6, Theoph. cont. 364, 14.

[8] Уп. посебно Philotheus, стр. 157—175 (Bury). Уп. и De Cerim. 604 и д.

[9] Sym. Log., Georg. Mon. cont. 860, 15. Theoph. cont. 365, 15.

[10] Постојање кованог новца на којем се Лав VI појављује сам ниуколико не доказује — супротно мишљење Ламброса, Byz. Zeitschr.

Према томе, церемоније које је Харун видео у Цариграду не одговарају ни времену Лава VI ни времену Василија I. Да се не може помислити на време пре Василија I, довољно су јасно показала већ излагања Маркварта и Васиљева (уп. и стр. 320 сл.). Насупрот томе, могли би се Харунови описи, како се мени чини, сасвим лепо односити на време владавине Александра, наследника Лава VI. На Александровом двору није било августе, јер непосредно пред ступање на престо Александар је своју жену прогнао у манастир, а иста судбина задесила је и удову царицу Зоју.[11] Сацара је, истина, било, јер је Константин VII крунисан још за живота Лава VI, 9. јуна 911, али није тешко допустити

IV (1895) 92 и д. — да Лав VI извесно време није имао савладара; јер имамо, на пример, новце и Романа Лакапина, Нићифора Фоке и Јована Цимискија на којима су ти владари, који су ноторно за све време своје владавине имали сацареве, приказани сами (уп. *Wroth*, Imp. Byz. Coins II 460, 472 и д. 474 и д.). Заблуда је такође кад Runciman, The Emperor Romanus Lecapenus (Cambridge 1929) 45, позивајући се на Vita Euthymii стр. 29 и на управо наведени чланак Ламброса, претпоставља да је Лав VI у години 904. привремно одузео свом брату сацарско достојанство. Поменуто место у Vita Euthymii не пружа ни најмањег ослонца за такву претпоставку; тамо је речено само толико да је Александар по наредби царевој одвојен од своје жене (да ли да поверујемо у то чудновато кажњавање, друго је питање). Уз то, Vita Euthymii стр. 29. не односи се на годину 904, него стоји пре извештаја о поменутој литији у цркву Моцијa (Vita Euthymii стр. 35) коју треба датовати или 21. апр. 902. или 11. мај 903 (уп. *De Boor*, Vita Euthymii стр. 110 и д.). У то време, међутим, Александар — како смо видели — као и дотад, није био само овлашћен него управо обавезан да учествује у литијама, из чега произилази да нерасположење Лава VI према брату, о чему прича *Vita Euthymii* стр. 29, не само што није повукло за собом Александрово смењивање него уопште није имало никаквих последица за његов положај. После литије у цркву Моција године 902. или 903, на којој је извршен атентат на Лава VI, између Лава и његовог брата опет је настало нерасположење. Али ни то ново нерасположење није ниуколико изменило Александров званични положај; то доказује, с једне стране, управо натпис који наводи Ламброс, loc. cit. 98, а који потиче најраније из године 904, и означава Лава VI и Александра као василевсе и автократоре, с друге стране пак и чињеница да је Лав VI 6. јануара 906. указао Александру част да његовом сину, Константину VII буде кум на крштењу (уп. Sym. Log., Georg. Mon. cont. 865, 4; Theoph. cont. 370, 13.). — Најзад, године 907. закључен је мир са руским кнезом Олегом у име царева Лава и Александра, и византијско-руски трговински уговор из 911. говори о царевима и самодршцима Лаву, Александру и Константину (Полное Собрание Русских Летописей, I, 2, 1926, стр. 30 и 33). Према томе нема ни најмањег повода за претпоставку да су Александру икад окрњена његова званична сацарска права, а камоли да је икад чак и пролазно био лишен царског достојанства.

[11] Vita Euthymii, 68, 27; 70, 2.

могућност, да тада тек седмогодишњи и болешљиви Константин није учествовао у дворским церемонијама свог стрица, поготову што је Александар према синовцу био изразито непријатељски расположен, па се чак носио мишљу да га ушкопљењем лиши царских права.[11a] [254]

Време после Александра, међутим, за Харунов извештај не долази у обзир баш као ни време пре његовог ступања на престо. Да је Харун био у Цариграду у првом раздобљу владавине Константина VII (913—919), он сигурно не би пропустио да помене како је цар ког је видео био дете. Уз то, царица мајка Зоја тешко је могла да не присуствује дворским церемонијама тог времена.[12] У Константиновом другом раздобљу, под владавином Романа I Лапакина (919—944) опет је било више царева па и више царица. Додуше, Роман Лакапин је придавао репрезентацији мање важности него што су то чинили Василије I и Лав VI: у поворци приликом крунисања његовог сина Христофора присуствовао је поред овога само Константин VII, који је обавио крунисање;[13] по свему судећи, у време Романа I (у годину 933/934) пада такође, у књизи О церемонијама (I, погл. 39 и 41), описано крунисање и венчање августе, где се опет јављају само непосредни учесници: два цара и једна августа (вероватно Роман Лакапин, његов син Стефан и Стефанова жена), док остали чланови царске породице не присуствују церемонији.[14] Али да би Роман Лакапин на Божић отишао у цркву сам, без своје породице, а затим, како то чини цар у Харуновом извештају (превод Васиљева, стр. 157), обедовао сâм, ипак се, сасвим сигурно, не може претпоставити. Напротив, из Лиутпранда (Antap. III 37), лепо се види да су у царским поворкама под Романом Лакапином, поред владара, учествовали како његови синови тако и Константин VII.

Што се тиче трећег раздобља Константина VII (944—959), он је после пада млађих Лакапина (27. јануара 945) око три месеца био једини цар. Али, и у то доба постојала је августа: царица Јелена, која је 28. априла 919. крунисана и тек

[11a] Sym. Log., Georg. Mon. cont. 872, 13, Theoph. cont. 379, 6.

[12] Кратко Зојино изгнанство пада у поодмакло лето 913. године (уп. *De Boor*, Vita Euthymii, стр. 125), док Харун између осталог описује божићни празник.

[13] Sym. Log., Georg. Mon. cont. 890, 20.

[14] Уп. *Ostrogorsky—Stein*, Byzantion VII (1932) 200 и д. (в. књ. V, бр. 10).

19. септ. 961. умрла.[15] Од 6. априла 945. постојао је опет и један сацар: Роман II, син Константина VII. Исто тако, из сличних разлога ни доцнији цареви не одговарају Харуновим описима. Али једва би се и смело помислити не само на ово време него већ ни на треће раздобље владавине Константина VII, јер ибн-Ростех, који преноси Харунов извештај, тешко да је своју књигу могао саставити доцније него у тридесетим годинама X века (в. доле стр. 321 сл.).

Постоји дакле само један период коме Харунови описи одговарају: време Александрове владавине. Ја бих стога поставио тезу да је Харун-ибн-Јахја боравио у Цариграду под Александровом владавином. Тиме би Харуново путовање било временски веома тачно одређено, јер је Александар, као што је познато, владао годину дана: од 11. маја 912. до 6. јуна 913. Можемо претпоставити да је Харун у лето го-
[255] дине 912. пао у византијско ропство,[16] да је зиму 912/913
провео у Цариграду, а у пролеће 913. преко Солуна и Венеције наставио пут у Рим.[17]

Погледајмо сад остала хронолошка обележја Харунових записа, па да видимо да ли се слажу са нашим датовањем. Излагања Маркварта и Васиљева, по мом мишљењу, једва остављају места сумњи да под Словенима који су, према Харуну, примили хришћанство у време краља Б-суса, треба подразумевати Србе и особито Неретљане који су између 870. и 880, у време Василија I прешли у хришћанство, па да краљ Б-сус према томе није нико други до цар Василије I. Уз то бих још напоменуо да Харунова саопштења: „Примили су хришћанство у доба краља Б-суса па су и данас још хришћани" (превод Васиљева, стр. 162: „They adopted Christianity at the time of the King B-sus, and they have remained Christians till now") свакако дају повода за претпоставку да је од обраћања тих Словена прошло подуже времена пре него што је Харун пропутовао њихову земљу, и да је поменути Б-сус (Василије I, † 886) тада већ припадао прошлости. Ако бисмо, пак, у складу са старијим научницима хтели да претпоставимо да под Б-сусом треба под-

[15] Theoph. cont. 394, 21; 473, 9.

[16] О византијско-арапском рату под Александром (у лето 912) в. *А. А. Васильев*, Византия и Арабы, II (1902) 184 и д.

[17] Извесно је да је Харун о Божићу био у Цариграду (превод Васиљева, стр. 157), и са Маркввартом можемо прихватити као вероватно да се литија коју Харун описује (превод Васиљева, стр. 158 д.) односи на чисту среду. Да ли се пак церемонија крај кладенца у дворишту царске палате односи на Цвети, како Маркварт 228 мисли, остаје напротив под питањем.

разумевати преобраћивача Бугара, кнеза Бориса (владао до 888, одн. 893, умро 907), добили бисмо још нешто доцнији terminus post quem. Међутим, Харунов итинерар — како су показали Маркварт и Васиљев — као да не оставља места могућности да се Словени које он помиње схвате као Бугари. Друга запажања стварно и показују да се са Харуновим извештајем више не налазимо у добу кнеза Бориса. Велики заобилазак који је Харун направио да би из Солуна стигао у Венецију може се, са Маркквартом (стр. 242), свакако објаснити тиме што су се путници „бојажљиво трудили да што дуже остану на ромејском земљишту"; а пошто су се у том циљу већином држали јадранског приморја, изгледало би да је бугарска држава, коју су настојали да обиђу, захватала већ такво пространство какво можемо претпоставити тек за доба великог бугарског владара Симеона (893—927). Још важнији је Харунов податак да Бугари и Ромејци обично ратују једни с другима (превод Васиљева, стр. 161). Јер као што је познато, између бугарске државе и Византије владао је савршено непомућен мир од покрштења Бугара па до краја владавине Бориса-Михаила, одн. за цело време владавине Василија I и првих осам година Лава VI.[18]

Из времена свог боравка у Риму Харун даје опис неке церемоније коју је папа на Велики четвртак обавио у гробници св. Петра, и уз то напомиње да се та церемонија вр-
шила сваке године у току од 900 година. Маркварт (29, нап. [256]
2, 207, 268) и Васиљев (стр. 152) верују да је Харун рачунао од године 67, „традиционалне године смрти апостола Петра"; али како је немогућно да би Харун могао писати око 967, они зато морају да претпоставе да се он преварио у рачунању и уместо 800 омашком написао 900; тако долазе отприлике на годину 867. Ствар је, по мом мишљењу, много једноставнија и оно увек прилично незгодно средство којем се прибегава приписујући аутору грешку у рачунању, овде уопште није потребно: не бавећи се замршеним рачунима и не распитујући се за годину смрти св. Петра, Харун је просто полазио од хришћанског рачунања времена и написао 900 година зато што се налазио у времену када је по хришћанској ери било прошло 900 година. Ако је пак „од

[18] Први рат против Византије покренуо је Симеон у јесен 894, упор. *В. Н. Златарски*, История на Българската държава I, 2 (София 1927) 288 и Сборник за народни умотворение и книжнина XXIV (1908) 90 и д.; *Runciman*, A History of the First Bulgarian Empire (London 1930) 144 и д.

Христа“ прошло 900 година, било је сасвим природно да се од апостолских времена рачуна исто толико.

Харунов податак да Британијом владају седморица краљева потиче, како је већ Маркварт (стр. 270) истакао, из једног старијег писменог извора у којем се описују прилике пре 827; као ослонац за одређивање времена Харуновог пута тај податак, наравно, уопште не долази у обзир. И о Бургундији је обавештен Харун, који није стигао даље од Италије, ако не из писмених извора а оно ипак по чувењу. Али, свакако нема никаквог разлога да се његово помињање неког бургундског краља — попут Маркварта (207 и 208) — безусловно доведе у везу са Босом († 887), а не са неким доцнијим краљем Бургундије.

Најзад је Васиљев (156, нап. 41) изнео сасвим уверљиву претпоставку да се један Харунов опис тиче Нове цркве коју је подигао Василије I а освећена је 1. маја 881. — Овим су исцрпени хронолошки ослонци који се за Харуново путовање могу наћи у његовом извештају, и нама се чини да је наше датовање, после управо приказаних чињеница, не само одрживо него и да стиче нове потврде. Јер ми се са Александром налазимо у времену после 900. од Христа (одн. „од апостола“), у времену поново разбукталог византијско-бугарског непријатељства и на почетку најјачег размаха моћи цара Симеона.

На крају треба још размотрити, да ли се наш резултат слаже са чињеницом да је ибн-Ростех унео путопис Харун-ибн-Јахје у своју „Књигу драгоцених ствари“. Ибн-Ростехово дело, наиме, често се датује у време око 903 (290. по хиџри).[19] Али при том је реч само о тек приближном временском одређивању, које се заснива на ибн-Ростеховом наводу да је године 290. био у Медини (*De Goeje*, loc. cit. 73, 75). Међутим, како ибн-Ростех уопште не помиње колико је времена прошло од његовог боравка у Медини пре него што је написао те редове,[20] из тога за његово дело очигледно произлази само terminus post quem; између тог рока и постанка дела могло је да протекне и неколико деценија, поготово што је „Књига драгоцених ствари“ свакако била веома обимна, а сачувана свеска са Харуновим путописом сачињава тек седми део те књиге. И заиста су Харкави и осо-

[19] *De Goeje*, Bibl. Geogr. Arab. VII (1892) стр. V sq. *Розен*, Зап. Вост Отдел. XI (1897/98) 389. *Brockelmann*, Gesch. d. arab. Lit. I (1898) 227; *Enzyklopädie d*. Islam, в. Ибн-Ростех.

[20] За познавање арапских текстова који су у питању имам да захвалим љубазном обавештењу које ми је дао г. Др. Рихтер.

бито Вестберг, по мом мишљењу, потпуно убедљиво доказали да је ибн-Ростех, по којем су Бугари око Волге већином већ муслимани, написао своје дело тек после 922.[21] [257]

Толико о питању датовања. На завршетку нека ми буде допуштено да изнесем још једну хипотезу у вези са питањем, ко је могао да буде онај тајанствени ал-Рухум који је, по Харуновом опису, корачао у поворци непосредно испред цара и очигледно дириговао церемонијом (превод Васиљева, стр. 159). Само по себи, понајпре би се помислило на протопрепозита, али тај назив нема ни најмање сличности са ал-Рухумовим. Васиљев помишља на епарха, у чијој се титули бар појављују гласови *p* и *x*. Али будући да епарх није имао никакве везе са церемонијама, ја бих пре претпоставио да се мисли на ректора, чије су функције свакако биле пре свега церемонијалне и дворске природе. Лиутпранд (Antap. VI, 10) назива га rector domus; према *De Cerim*. 22 и д., он се појављује са препозитима и њиховим чиновницима и по *De Cerim*. 530, 5 на дворским свечаностима „увек седи заједно са препозитима“. Под Александром је неки свештеник по имену Јован Лазар био ректор; очигледно био је нарочито близак цару, и требало је да буде члан намесништва које је Александар именовао на самртничкој постељи.[22] Епарха, напротив, треба можда видети у оном човеку који је корачао иза цара и ког Харун назива „ал-визир“. У прилог ове претпоставке говори велики значај који је епарх Цариграда, „градски отац“ (De Cerim. 264, 12, 528, 2), имао у византијском животу, као и околност што даљи Харунов опис, ма колико да је чудан у појединостима, јасно показује судске компетенције особе коју он назива „ал-визир“. Али то су само хипотезе. Насупрот томе, може се поуздано рећи да „дванаесторица најотменијих патриција у златом извезеним одорама“ које Харун помиње одговарају првом рангу из De Cerim. I 1, стр. 245 — „разреду магистара и антипата, који носе дванаест златом извезених лора“.

Обичне патриције пак треба тражити у — непосредно пре тога — поменутој „стотини патриција у одорама од ша-

[21] *Харкави*, Сказание мусульманских писателей о славянах и руских (Петроград 1870) 260 и д. *Вестберг*, К анализу восточных источников о Восточной Европе, Журн. Мин. Нар. Просв. Н. С. XIV (1908, март) 7 и д.

[22] Sym. Log., Georg. Mon. cont. 872, 8, 874, 1. Theoph. cont. 378, 23, 380, 18. Vita Euthymii 70, 2 (Theoph. cont. назива га λαζάνης, све објављене рецензије: Sym. Log., Georg. Mon. cont., Theodos. Melit. 200, L. Gramm. 286, 12, Слов. прев. изд. Срезневског 124 — напротив λαζάρης). Уп. *Bury*, Imp. Admin. System 115 и д.

реног брокатаʺ, при чему Харун или њима прибраја и чиновнике нижег ранга[23] или пак — као на више места тог описа — наводи претерано велик број.

Наслов оригинала: Zum Reisebericht des Harun--ibn-Jahja, Seminarium Kondakovianum, 5 (1932) 251—57.

Превела *Вера Стојић*

[23] Јасно је да Харун као патриције не означава неки одређени чиновнички разред него више чиновнике уопште. Уп. превод Васиљева, стр. 158: „a hundred most dignified patricians... twelve chief patricians...ʺ

УСПОН РОДА АНЂЕЛА

У историји Византијског Царства династија Анђела одиграла је веома значајну, мада и сасвим негативну улогу, припремивши пут првом паду Цариграда. Још Лебо је рекао да никад није било неплоднијег и неспособнијег царског рода од породице Анђела.[1] Ова оцена, коју су понављали на различите начине и сви каснији истраживачи, потпуно је оправдана уколико је реч о цариградској грани Анђела — о царевима Исаку II (1185—1195. и 1203—1204) и Алексију III (1195—1203) и о њиховом оцу, Андронику Анђелу. Али, не треба заборавити да су представници тог истог рода Анђела знали да, после крсташког освајања Византије, изграде нову државну творевину, објединивши око себе један део Балканског полуострва. Насупрот цариградској, епирска грана Анђела истицала се изванредним способностима,[2] и то се, опет, не односи само на епирског деспота Михаила и солунског цара Теодора, чија је делатност довољно позната, већ и на њиховог оца Јована Анђела-Дуку на чију личност историчари нису обратили потребну пажњу.

Задржаћемо се у овој студији на прецима обе династије Анђела, цариградске и епирско-солунске. Уздизање рода Анђела није занимљиво само због тога што она његова грана која се попела на цариградски престо, заменивши славну династију Комнина, није имала ни војничке ни државничке способности. Успон Анђела је историјски и социолошки нарочито занимљив зато што се одиграо — и то

[1] *Ch. Lebeau*, Histoire du Bas Empire, vol. XX, Paris 1776, p. 121.

[2] Обично се прва линија сматра као старија, а друга као млађа. Међутим, у генеалошком смислу, као што ћемо видети, тачно је управо обратно, и због тога више волим да једну називам цариградском а другу епирском.

[112] веома брзо — у време аристократизације Византијске Царевине, када је порекло имало велику, често чак и одлучујућу улогу. Међутим, још у првој половини XII века род Анђела није био много цењен.

Говорећи о прецима царева Анђела, новији историчари задовољавају се неколиким површним напоменама,[3] заснованим у целини на подацима које је сакупио још Диканж.[4] Заиста, Диканжове Familiae byzantinae су неисцрпна ризница, и сваки пут кад узима у руке ову изврсну књигу, читалац не може да се надиви беспримерној ауторовој ширини знања. Али, наравно, Диканж није располагао са целом оном грађом која нам је данас приступачна, и ма колико био сразмерно скроман напредак за онај велики размак времена који нас дели од Диканжа, понешто ипак можемо да додамо: као што ћемо видети, извесни чланови породице Анђела били су Диканжу још сасвим непознати. Поред тога, као што је истакла већ Алиса Гарднер, у Диканжовим истраживањима о генеалогији Анђела понешто остаје нејасно.[5] Више његових закључака, у основи правилних, али изнетих без исцрпне аргументације, захтева нове и темељније доказе, док више других, примљених у доцнијим истраживањима без проверавања, изискује извесне ограде и исправке.

Темељ успону породице Анђела ударен је том околношћу што се почетком XII века Константин Анђел, до тада непознат човек, оженио принцезом Теодором, најмлађом кћерком цара Алексија I Комнина. Алузију на то како је дошло до таквог неравног брака налазимо у историјском спису Никите Хонијата, који о Константину Анђелу каже следеће: „Он је водио порекло из Филаделфије, од простих и непознатих родитеља, али, имајући изврстан стас и дивну спољашност, уз помоћ проводаџије — лепоте, оженио се Теодором, кћерком цара Алексија, Манојловог деде."[6] Поставши царев зет, лепотан-Филаделфијац добио је дворско
[113] достојанство пансевастоипертата.[7] Међутим, њега нису сматрали равним са осталим царевим зетовима, ћесаром Нићифором Вријенијем и паниперсевастом Нићифором Катакалоном, који су били племенитијег порекла и носили још више

[3] Чак у посебном и у многоме вредном истраживању о цару Исаку II Анђелу, његовим прецима је посвећено само неколико речи. Cf. *F. Cognasso*, Un imperatore bizantino della decadenza: Isacco II Angelo, Bessarione 13 (1915), p. 31.

[4] *Du Cange*, Familiae Augustae Byzantinae, Paris 1680, p. 202 sq.

[5] *A. Gardner*, The Lascarids of Nicaea, London 1912, p. 88, n. 2.

[6] N. Choniates (ed. Bonn.), p. 126.

[7] *Miklosich et Miller*, Acta et diplomata graeca V, 374.

титуле. И сама Теодора испаштала је због свог неразумног брака. Исто онако као између њеног супруга и осталих царевих зетова, прављена је разлика између ње и осталих царских кћери, што се изражавало чак и у ситницама, као, на пример, у празничним поклонима. Тако је Богородичин манастир, задужбина царице Ирине, на царичин и царев рођендан делио сиротињи 12 номизми, 10 модија жита и 8 мера вина. На рођендан сва три царева сина и три старије кћери, као и супруге престолонаследника Јована и мужева обе старије принцезе (трећа, Јевдокија, била је у то време монахиња) ови поклони су износили 6 номизми и 5 модија жита. Међутим, на рођендан Константина Анђела дељено је свега 3 номизми и 3 модија жита, а на Теодорин рођендан само 3 модија жита, без икаквог новчаног давања, тако да се Теодора нарочито одваја од својих сестара, а изједначује се са млађим царевим снајама, супругама севастократора Андроника и ћесара Исака. У њихову част дељено је такође по 3 модија жита, али се и оне наводе у списку пре Теодоре, која се налази на последњем месту. Чак и царева унука, Ирина, кћи Ане Комнине и Нићифора Вријенија, има предност пред својом тетком Теодором и Константином Анђелом: на њен рођендан манастир је делио 4 номизме и 4 модија жита.[8]

Изгледа да је успон Константина Анђела био спор и тежак — није познато да је он играо ма какву улогу у политичком животу за време Алексија I (1081—1118) и Јована II (1118—1143). Али, на крају крајева, за време свог нећака Манојла I (1143—1180), он је заузео прилично висок положај и извршавао је више пута, мада не увек успешно, важне задатке војне природе. Године 1154. командовао је флотом послатом против Сицилијанаца. Подухват се жалосно завршио, и Јован Кинам приписује то „непромишљености" Константина Анђела, који, упркос царевој наредби, није сачекао појачање и ушао је пре времена у бој. Ма како то било, византијска флота била је поражена, а сам Константин Анђео заробљен.[9] Међутим, десет година касније [114]
налазимо га на Балкану, и у то време пада, како изгледа, његова највећа активност. Он је учествовао у великом походу против мађарског краља Стефана V 1165. године. После победе над Мађарима, цар се вратио у „римске пределе", а свога течу Константина Анђела Филаделфијског оставио је

[8] Ibid., 374—375. Cf. *F. Chalandon*, Les Comnènes, II (1912) 27. *Ch. Diehl*, Figures byzantines, II (1921) 83.

[9] Kinnam, 119. N. Choniat. 126—127.

заједно са Василијем Трипсихом да обнове утврђења Зевгмина (Земуна)". Константин Анђео и његов помоћник подигли су срушена утврђења Земуна, побринувши се „посебно марљиво" о утврђењу Београда, и заселили Браничево. Затим су пренели своју делатност из пограничних области у унутрашњост земље и „зидинама оградили и сам Ниш".[10]

Захваљујући Константину Анђелу направили су каријеру и његова браћа. Једним од њих морамо, следећи Диканжа, сматрати оног Николу Анђела, „човека чврсте руке и непоколебљиве храбрости", који је већ крајем четрдесетих година учествовао у турским походима цара Манојла.[11] Међутим, за разлику од Диканжа, не сматрамо да се овај Никола може изједначити са оним братом Константина Анђела, чије се име не наводи, а који је заједно с Константином учествовао у неуспелој сицилијанској експедицији 1154, али је избегао заробљеништво, спасавши се са извесним бројем лађа „неславним бегством".[12] Већ сама разлика у тону којим J. Кинам говори о овом Константиновом брату и о Николи Анђелу јако отежава идентификовање које је предложио Диканж. Изгледа да учесник експедиције из 1154. године није нико друго до онај Јован Анђел који је командовао новом италијанском експедицијом 1156. године,[13] а кога, како Диканж тако и Шаландон, сматрају за сина Константина Анђела.[14] Сасвим је природно да је за заповедника нове експедиције био одређен помоћник команданта заробљеног у претходном походу. Напротив, Јована, сина К. Анђела, о коме ће још бити речи, сусрећемо и после десет година још увек не као команданта већ као помоћника старијих војних заповедника. Најзад, брат Константина Анђела био је, по свој прилици, и онај Михаило Анђел који је шездесетих година ратовао с Турцима.[15] Диканж га је сматрао за старијег сина Константина Анђела. Али ова претпоставка сасвим отпада, јер су у записницима цариградског
[115] сабора из 1166. г. синови К. Анђела наведени сви заједно и изричито означени као његови синови, док је Михаило Анђел тамо поменут посебно.[16] Из тих записника дознајемо да је он имао титулу протонобелисима.

[10] N. Choniat. 177—178.
[11] Kinnam. 46 sq.
[12] Kinnam. 119.
[13] Kinnam. 148.
[14] *Chalandon*, op. cit., 363 и 667.
[15] N. Choniat. 163.
[16] *Migne*, P. G. 140, 253.

Као сина нашег Константина Анђела треба сматрати севастоипертата Константина Анђела, који је 1149. године учествовао у походу цара Манојла против непокорних Срба. После упада у Далмацију и заузимања Рисна, он је командовао војском која је тамо остављена.[17] Као што наводи Диканж, исти севастоипертат Константин Анђел поменут је код Аљација у одлуци о свргавању патријарха Козме 1144. г., те је овде и речено да је брат од тетке цара Манојла.[18] Пошто је већ 1144. г. имао тако високо достојанство, а 1149. вршио важне војне функције, може се закључити да је то био најстарији син Константина Анђела. Изгледа да није дуго живео, јер се касније више не помиње.

У већ поменутим записницима сабора из 1166. набројана су остала четири сина Константина Анђела. На овом сабору, који је осудио неоаријанско учење Димитрија Лампијског, у многобројној пратњи цара Манојла налазила су се и „вољена браћа од тетке нашег светог цара, синови вољеног тече нашега светог царства, пансевастоипертата господина Константина Анђела: господин Јован, господин Алексије, господин Андроник и господин Исак".[19] Врло је карактеристично да су синови К. Анђела и принцезе Теодоре Комнине имали типично комниновска имена, омиљена у породици Комнина. Позната нам је и кћи К. Анђела. Она је била удата за Камица,[20] а њен син, који је за време Исака II и Алексија III више пута учествовао у ратовима и био протостратор, тј. старији коњушар, имао је опет типично комниновско име, Манојло.[21]

Нема сумње да су у записницима сабора из 1166. синови
Константина Анђела набројани по старешинству, а отуда [116]
јасно произилази да је Андроник, отац доцнијих царева Исака II и Алексија III, био млађи од Јована, оца Михаила Епирског и Теодора Солунског, па чак и од Алексија.[22] Овај Алексије се не помиње више ни у једном писаном извору. Али, са његовим именом треба повезати један од највелелеп-

[17] Kinnam. 102. *Chalandon*, op. cit., 385, погрешно пише „sous les ordres du *panhypersébaste* Constantin" и уопште не наводи да је он припадао роду Анђела.
[18] *Du Cange*, op. cit., 202.
[19] *Migne*, P. G. 140, 253 AB. Упор. *Chalandon*, op. cit., 649, n. 4.
[20] Уп. испис из рукописа Теодора Продрома у *Пападимитриу*, Виз. Врем. 10 (1903), 111.
[21] Choniat. 502, 526, 533, 660, 678, 679, 681, 707, 709.
[22] *Du Cange*, loc. cit., наводи следеће синове К. Анђела овим редом: Михаило, Андроник, Јован, Константин. Али, као што смо видели, Михаило није био син већ брат К. Анђела; уз то, ред ста-

нијих споменика византијске црквене уметности на Балкану, храм Св. Пантелејмона у Нерезима, код Скопља (в. слику 12).

Натпис цркве у Нерезима, усечен у мрамору на довратнику улазних врата, обавештава да је црква украшена о трошку господина Алексија Комнина, сина у пурпуру рођене госпође Теодоре, септембра XIII индикта, године 6673, тј. 1164 (в. слику 13).[23] Већ је Еванс указао на то да је овде реч о сину К. Анђела и у пурпуру рођене Теодоре,[24] али његова кратка напомена, непоткрепљена доказима, измакла је пажњи већине каснијих истраживача. Н. П. Кондаков је мислио да је ктитор цркве у Нерезима био цар Алексије II Комнин (1180—1183), за кога каже да је био ванбрачни син цара Манојла I.[25] Ово тумачење у целини прихвата и Сњегаров.[26] В. Марковић и Ј. Иванов га одбацују, при чему Иванов, према Евансу, сасвим правилно указује на Алексија Анђела, сина у пурпуру рођене Теодоре. Али ни он није приметио грешку која се крије у наведеном тумачењу, па у својој полемици против Кондакова и Сњегарова исто тако не прави разлику између цара Алексија II, Манојлова сина од друге његове жене Марије Антиохијске, и истоименог ванбрачног
[117] Манојловог сина од његове братанице Теодоре.[27] То су, у ствари, две личности, али се ни један ни други Манојлов син никако не може сматрати ктитором Нереза. Цар Алексије II рођен је тек 10. септембра 1169. г;[28] осим тога, његова мати није била порфирородна, већ антиохијска принцеза, и није се звала Теодора, већ Марија. Манојлов незаконити

решинства три остала брата био је супротан оном који је предложио Диканж; најзад, треба додати Алексија и Исака, који Диканжу још нису били познати. Шаландон зна, наравно, за она четири сина К. Анђела која су наведена у записницима сабора из 1166, али не узима у обзир севастоипертата Константина кога је већ навео Диканж.

[23] Овај натпис први је објавио *A. J. Evans*, Antiquarian Researches in Illyricum, Archaeologia 69 (1885) 96. У исправљеном облику објавили су га *П. Н. Милюков*, Христианские древности западной Македонии, Известия Русск. Археол. Инст. в Константинополе 4 (1899) 136 и *Н. П. Кондаков*, Македония, С. Петербург 1909, 174. Одавде су га прештампали *В. Марковић*, Православно монаштво и манастири у средњевековној Србији, Сремски Карловци 1920, 22 и *Й. Иванов*, Български старини из Македония, 2. изд., Софија 1931, 116.

[24] *A. J. Evans*, op. cit., 96.

[25] *П. Н. Кондаков*, н. д., 174—175.

[26] *Сњегаров*, История на Охридската архиепископия, I (1924), 87.

[27] *Й. Иванов*, н. д., 117.

[28] Cf. *F. Chalandon*, op. cit., 212. То је приметио и *Марковић*, loc cit., који наводи низ других претпоставки, али их и сам побија па долази до закључка да је „немогуће утврдити личност оснивача манастира."

син, Алексије, родио се не много раније[29]; његова мати, истина, звала се Теодора, али се ни она није могла сматрати принцезом рођеном у пурпуру, јер није била кћи већ унука цара — Јована II. Јасно је такође да би се царев син пре свега позвао на свога оца — цара, а не на мајку, како то чини ктитор манастира у Нерезима, који себе назива сином у пурпуру рођене Теодоре, а ниједном речју не спомиње свога оца.

Овим подацима натписа у Нерезима, а исто тако и његовом датуму, сасвим одговара Алексије, син Константина Анђела, те су потпуно у праву Еванс и Ј. Иванов што мисле да је он ктитор манастира Нереза. Заиста, он се звао Алексије а по мајци био је Комнин; његова мати била је у пурпуру рођена Теодора, кћи цара Алексија I; године 1164. он је био жив, јер је присуствовао сабору 1166. године; његов отац био је сиромашног порекла и због тога је природно што га натпис прећуткује, спомињући само ктиторову у пурпуру рођену мајку. Најзад, може се објаснити и веза Алексија Анђела-Комнина с облашћу Скопља, условљена општом везом Анђела са балканским земљама: споменули смо већ активност његовог оца и старијег брата у различитим областима Балканског полуострва, а касније ћемо видети да је и његов други брат учествовао у ратним походима на Балкану. Према томе, сви подаци натписа у Нерезима, као и сви закључци, који се могу из њега извући, потпуно одговарају Алексију Анђелу-Комнину, и то само њему, као јединому у то време сину у пурпуру рођене Теодоре, који се звао Алексије.[30]

Сматрали смо за потребно, не задовољавајући се упућивањем на кратке, и не у свему тачне, примедбе Иванова и [118]
на још краће напомене Еванса, да се детаљније позабавимо натписом у Нерезима, да би се дефинитивно решило питање ктитора тог манастира. На то нас је подстакао посебан значај овог споменика, који је постао потпуно јасан тек после открића и чишћења његових велелепних фресака, које су до недавно биле сакривене под слојем каснијег живописа. Ово

[29] Колико је познато, веза цара Манојла и Теодоре почела је тек после друге Манојлове женидбе (25. децембра 1162): cf. *Chalandon*, 205 sq. У сваком случају, Алексије, Манојлов и Теодорин син, био је изгледа још сасвим млад кад га је Андроник Комнин 1183. оженио својом, такође ванбрачном, кћерком Ирином (N. Choniat. 337).

[30] У пурпуру рођена Теодора, била је, сем кћери Алексија I, и једна од кћери Јована II, која је била удата за Манојла Аниму (уп. *Пападимитриу*, Виз. Врем. 10, 111). Али, није познато да је имала сина Алексија. Изгледа да није уопште имала синове. Позната је само њена кћи, која је била удата за Јована Анђела (в. доле).

откриће, за које је заслужан Н. Л. Окуњев, знатно је изменило и прецизирало наше представе о развоју византијског сликарства.[31] На фрескама у Нерезима открива се не само читав низ нових иконографских детаља, већ и она нова стилска обрада која се затим развија у византијској и балканској уметности XIII—XIV века. У њима се открива већ она изражајност покрета, она посебна драматичност у приказивању осећања, чија је појава у уметности из доба Палеолога раније објашњавана позајмицом из Италије. Срећно попуњавајући празнину која је постојала у нашем знању, зидно сликарство у Нерезима чини излишном претпоставку о позајмицама и омогућава да се установи непрекидна линија самосталног и континуираног развоја византијског сликарства. Као што се види из оног што је горе речено, постанак изванредних фресака у Нерезима ми дугујемо сину Константина Анђела. Њему дугујемо и подизање дивне олтарне преграде у нереској цркви, која је, како је то доказао Н. Л. Окуњев, настала у исто време са зидним живописом.[32]

Да ли је ктитор храма у Нерезима, Алексије Анђео-Комнин, слично свом оцу и старијој браћи вршио некакву службену функцију на Балканском полуострву, остаје непознато. Намеће се претпоставка да је он био дукс тзв. Бугарске теме, чије је средиште било Скопље.[33] Истина, у том случају могао би се очекивати одговарајући податак на
[118] нереском натпису. Могућна је и друга претпоставка: Алексије Анђео-Комнин могао је имати поседе у области Скопља. Познато је да су цареви ратни другови често награђивани земљом и веома је вероватно да су Константин Анђео и његови синови за своју службу на Балкану добили имања у долини Вардара. Због недостатка података ово питање се не може позитивно решити, јер, као што смо већ нагласили, Алексије Анђео-Комнин се помиње само у записницима сабора из 1166. г. Да се тај помен није сачувао, не бисмо уопште знали да су Константин Анђео и Теодора Комнина имали сина Алексија — и загонетка натписа у Нерезима била би нерешива.

Мало података сачувано је и о млађем сину Константина Анђела — Исаку. Ипак, познато је да је крајем шездесетих

[31] *N. Okuneff*, La découverte des anciennes fresques du monastère de Nérèz, Slavia VI (1927/28) 603 sq.

[32] *Н. Л. Окунев*, Алтарная преграда XII века в Нерезе, Seminarium Kondakovianum III (1929) 5 сл.

[33] Из овога времена није се, на жалост, очувало ниједно име управника Бугарске теме. Уп. *В. Н. Златарски*, История на Българската Държава през средните векове, II (1934) 262.

или почетком седамдесетих година био управитељ Киликије.[34]

Од синова Константина Анђела најјачи траг у историји оставили су Јован и Андроник. Старији, Јован, био је ожењен кћерком Манојла Аниме и Теодоре Комнине, кћерке Јована II. Тако се он још једномородио са Комнинима, оженивши се кћерком своје сестре од ујака. Овај брак, коме је у ствари сметала блискост сродства, посведочен је у два изворна податка: с једне стране, код Теодора Продрома помиње се „кћи покојног Анеме и госпође Теодоре, која је била удата за Анђела“;[35] с друге стране, на сабору у Влахернском двору, 1157. године, у пратњи цара Манојла налазио се „пансеваст-севаст и зет блажене у пурпуру рођене и вољене сестре моћног и светог нашег цара, госпође Теодоре, господин Јован Анђео“.[36] Могло би се претпоставити да се не ради о сину већ о брату Константина Анђела или о некаквом његовом синовцу који нам није познат. Али, првој претпоставци смета велика разлика у годинама, јер је жена Константина Анђела била сестра деде Анимине кћери, а другој висока титула овог Јована, јер смо видели да је чак брат К. Анђела, Михаило, имао нижи чин протонобелисима. Ако је међутим реч о сину К. Анђела, како то ми претпостављамо, онда се добија ова убедљива градација: сам Константин Анђео имао је титулу пансевастоипертата, његов старији син, Константин, титулу севастоипертата, а други син, Јован, титулу пансеваста-севаста.

Јован Анђео је, као и његов отац, учествовао у рату против Мађара из 1165. Пре иступања главних снага, цар [120]
Манојло је упутио опкољеном Земуну „већи помоћни одред под заповедништвом Михаила Гавре и Јосифа Вријенија, под којима су служили и други истакнути Ромеји, као Јован, звани Анђео, човек искусан у рату...“[37] У судбоносном боју са Турцима код Мириокефалона, 1176. године, браћа Јован и Андроник Анђели командовали су претходницом и успешно провели своју војску кроз тешке мириокефалонске кланце;[38] али, као што је познато, ова битка се завршила потпуним поразом византијске војске. Године 1177. Андроник Анђео је учествовао у посланству јерусалимском краљу

[34] *Sathas*, Bibl. graeca II, 3. Cf. *Chalandon*, op. cit. 528.

[35] *Пападимитриу*, Виз. Врем. 10 (1903) 111, бр. CXXII.

[36] *Migne*, P. G. 140, 177 C.

[37] Kinnam. 238.

[38] N. Choniat. 223 sq. Овде је Јован опет наведен пре Андроника, што још једном потврђује да је он био старији.

Балдуину IV.[39] Нешто касније он је поново упућен против Турака, и то као заповедник читаве војске. Међутим, насупрот свом старијем брату, Андроник се нимало није одликовао ратничким врлинама и, при првој појави непријатеља, срамно је побегао с бојишта „пустивши стрмоглавце свог брзог коња и подстичући га и рукама и ногама и гласом да јури што брже". Андрониково неславно и безразложно бекство толико је разљутило цара Манојла да „замало није наредио да га на поругу проведу улицама града у женској одећи; али, из љубави према својима и уобичајеној попустљивости према рођацима, укроти свој гнев . . ."[40]

Исто тако слабо показао се Андроник и у служби Манојловог сина, малолетног цара Алексија II Комнина (1180—1183). Послат с војском против Андроника Комнина, доцнијег цара, он је „био потпуно потучен мада није имао посла с равноправном војском и није наишао на ратоборног противника већ је ратовао против некаквог ушкопљеника, који је у своје редове сакупио ништавне сељаке . . ." Пораз је био такав да је изгледао намеран: по повратку, Андроник је био осумњичен због издаје и сарадње са претендентом. По савету својих синова, Андроник је најпре помишљао да се учврсти и брани у својој кући у предграђу и већ је „оспособио за одбрану". Али затим, уплашивши се надмоћности царске војске, побегао је са шесторицом својих синова и стигао у логор Андроника Комнина. Долазак брата од стрица са синовима наравно обрадовао је и охрабрио претендента. [121] Андроник Комнин, који је уз све своје остале особине био и веома духовит, „угледавши Анђела, кажу, рекао је кад му се овај приближио: то ја шаљем Анђела свога пред лице твоје, који ће приуготовити пут пред тобом".[41] Међутим, пријатељство Анђела и Андроника Комнина било је краткотрајно, убрзо су опет морали да беже,[42] а после ступања на престо Андроника Комнина, синови Андроника Анђела нашли су се у првим редовима његових противника.

Из брака са Јефросинијом Кастамонитисом,[43] Андроник Анђео је имао шест синова:[44] Алексија, Исака, Јована, Константина, Теодора и Андроника (?). Тројицу је Андроник

[39] *Chalandon*, op. cit., 551.
[40] N. Choniat. 254 sq.
[41] N. Choniat. 319 sq.
[42] N. Choniat. 345 sq.
[43] Она је била сестра (не кћи, као што је сматра *Du Cange*, op. cit., 203) Теодора Кастомонита, логотета секрета, јер га N. Choniat. 574 назива ујаком цара Исака II.
[44] То се види из N. Choniat. 319.

Комнин ослепио: 1) Теодора, који се утврдио у Пруси и извесно време давао отпор;[45] 2) свакако Константина, за кога се зна да је био бачен у тамницу и да је због веза са њим био ослепљен његов шурак, Јован Кантакузин;[46] 3) по свој прилици Андроника.[47] Но, као што је познато, преврат који је учинио крај суровој влади Андроника Комнина, 12. сеп- [122] тембра 1185. године довео је на престо Исака Анђела. Познато је, такође, да је 8. априла 1195. Исака II смакао и ослепио његов брат Алексије III; да је Алексија III, са своје стране, уз помоћ крсташа, 18. августа 1203. збацио с престола Исаков син, Алексије IV; најзад, да је Алексија IV, после његове кратке заједничке владе са ослепљеним оцем, 28. јануара 1204. смакао с престола и убио зет Алексија III, Алексије V Мурзуфл.

Изгледа да је Андроник Анђео умро још пре синовљевог ступања на престо. Напротив, старији брат, Јован, активно је учествовао у преврату 12. септембра 1185, добио високо достојанство севастократора и играо велику улогу за време владе оба своја синовца, дочекавши дубоку старост.

[45] N. Choniat. 349, 372, 374.
[46] N. Choniat. 336.
[47] Према податку западног порекла, на који указује *Du Cange*, op. cit. 203, ослепљени (и ушкопљени) су Андроник Анђео и *два* његова сина. Међутим, како подвлачи и сам Диканж, Н. Хонијат ништа не говори о ослепљењу Андроника, већ саопштава одређено да су била ослепљена *три* сина Андроника Анђела (N. Choniat. 600). Грешку западног извора, који је заменио Андроника с једним од његових синова, најлакше је објаснити ако се претпостави да се један од ослепљених синова звао Андроник. Стога мислим да смемо да уведемо ово име за онога једног сина Андроника Анђела чије се име не наводи у изворима. Ред старешинства синова Андроника Анђела немогуће је утврдити сасвим одређено, али су могуће извесне хипотезе у том погледу. Познато је да се Исак (II) родио око 1155. г. (N. Choniat. 596), а да је Алексије (III) био од њега старији (cf. *Du Cange*, op. cit. 205; *K. Hopf*, Geschichte Griechenlands in Ersch und Gruber, Enzyklopädie LXXXV, 168). Један од старије браће био је несумњиво Јован, чији је син 1190. г. предат Фридриху Барбароси као талац (*Du Cange*, 203). О Теодору се, напротив, каже, да је 1183, кад је ослепљен, био „младић коме тек што је почела да пробија брада" (N. Choniat. 374). Упоређење ових података наводи на закључак да је Андроник Анђео не само у избору имена својим синовима већ и у њиховом редоследу ишао за очевим примером и кад је исцрпео оних пет имена које су носили синови Константина Анђела, он је шестога сина назвао Теодором. Према томе, редослед његових синова био би овај: Константин, Јован, Алексије (III), Андроник, Исак (II), Теодор. Познате су и две кћери Андроника Анђела: Ирина, жена поменутог Јована Кантакузина кога је ослепио Андроник Комнин, и Теодора, жена ћесара Конрада од Монферата, брата Бонифација II (N. Choniat. 497).

Занимљиво је да се он у то време више не назива Анђео, већ било само севастократор Јован, било Јован Дука. Нема сумње да је то исти Јован Анђео, пошто Н. Хонијат изричито и не једном каже да је Јован Дука био севастократор и стриц цара Исака Анђела.[48] Јован се могао звати Дука по својој баби, царици Ирини, али како се тај назив јавља тек у одређено време, пре се може претпоставити да се он оженио, по други пут, неком представницом породице Дука.[49]

Устанак у корист Исака Анђела потпомогао је, заједно са Јованом Анђелом-Дуком, и његов син Исак.[50] Интере-
[123] сантно је ово опште непријатељство читавог рода Анђела према Андронику Комнину. У борби византијске аристократије против цара, који је прекинуо са политиком својих претходника и узео оштар антиаристократски курс,[51] млади и још доскора непознати род Анђела нашао се у првим редовима и убрао је главне плодове победе. Занимљива је при томе улога Јована Анђела-Дуке. Када се у центру догађаја нашао случајно његов синовац Исак, који је у самоодбрани убио царевог љубимца Стефана Агиохристофорита, Јован га је подржао. Али, кад је Исак, плашљив какав је био, почео да одбија царску круну коју му је народ понудио, Јован, „скинувши са главе капу, молио је да њему ставе дијадему, при чему је показивао на своју голу лобању и на

[48] N. Choniat. 447, 562 и 640. Са овим треба упоредити ibid. 489 и 502, где је он назван само севастократором Јованом, стрицем цара Исака.

[49] На крају свога обавештења о Јовану Анђелу *Du Cange*, op. cit. 206 каже: Huic, nescio quo authore, Zoem Ducaenam, Constantini Ducas ex Anna Comnena filiam, uxorem fuisse scribit Doutremanus: nam de hoc coniugio silent caeteri, ni fallor, scriptores. На основу овога саопштења *A. Gardner*, op. cit. укључила је ову легендарну Зоју Дукену у своју родословну таблицу, која се ни иначе не истиче поузданошћу својих података. Међутим, Ана Комнина не само да никада није имала, већ није ни могла имати, децу са Константином Дуком, који је, као што је познато, умро као Анин заручник, веома млад, још пре ступања у брак. Легендарна Зоја Дукена јавља се и код *Милиарикиса*, Ἱστορία τοῦ βασιλείου τῆς Νικαίας καὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου, Атина 1898, стр. 49. Уосталом, Милијарикисова генеалошка обавештења представљају тешко схватљиву збрку: ту је наведено, нпр., да су Исак II и Алексије III били синови цара Андроника I, а да је севастократор Јован, отац Михаила Епирског, био његов брат.

[50] N. Choniat. 447.

[51] О политици Андроника Комнина в. *Н. Радојчић*, Два последња Комнена на цариградском пријестољу, Загреб 1907, *Ф. И. Успенский*, Цари Алексей II и Андроник Комнины, Журн. Мин. Нар. Просв. 212 (1880) 95 и сл. и 214 (1881) 52 сл. и Последние Комнины, Виз. Врем. 25 (1927/28) 1 сл.

12. Црква Св. Пантелејмона (1164) у Нерезима код Скопља.

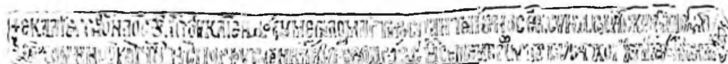

12а. Ктиторски натпис из цркве Св. Пантелејмона у Нерезима (Цртеж Галерије фресака у Београду).

13. Цариград, Манастир Мирелаион (Bodrum Camii). Маузолеј Романа I (920—944). Фото Courtauld Institute of Art). →

ћелу која је сијала као пун месец". Можда би историјски ток догађаја био у по нечему друкчији да се свршило како је он то желео и да је на престо уместо безначајног Исака ступио одважни и енергични Јован. Но, после тешке Андрониковe владе, народ је био неповерљив према старцима. Према причању савременика, „светина се није сагласила и говорила да неће да њоме поново управља и влада старац, да је много претрпела од седога Андроника, и због тога мрзи и гнуша се свакога старца који је близу смрти, а поготово ако има дугачку браду, раздељену на двоје, а доле шиљасту... На тај начин Исак је био проглашен за цара..."[52]

Цар Исак, изгледа, није заборавио тај испад свога стрица и био је врло љубоморан на његову ратну славу. После успешног рата са Бугарима и Власима, Јован је био осумњичен за издајство и опозван.[53] Али, успео је да убеди цара у своју лојалност и без обзира на дубоку старост, наставио да учествује у ратним походима.[54] Изгледа да је он и у државним пословима, од самог почетка владавине Исака II, имао водећу улогу. Крајем 1185. г. он је дочекао браћу Петра и Асена, осниваче Другог бугарског Царства, који су дошли цару. Као што је познато, овај сусрет није дао позитивне резултате и завршио се узајамним прекорима и увредама. „Нарочито дрзак и груб био је", како тврди византијски историчар, „Асен, тако да је севастократор Јован наредио да га ишамарају због његове бестидности."[55] Овим је, међутим, темпераментни старац навукао на Царство велике невоље. [124]

Пошто је надживео сву своју браћу, стари севастократор Јован доживео је и пад и ослепљење Исака II и ступање на престо свог другог синовца, Алексија III. Пратећи новога цара у свечаној поворци, јахао је поред њега. Том приликом десила му се, по речима Н. Хонијата, „неочекивана незгода": одједном му је пала с главе севастократорска круна. „Сви посматрачи су вриснули, а затим се заорио смех када се, као пун месец, указала његова ћела, коју је раније прикривала круна". Староме севастократору није остало ништа друго него да се и сам прави весео. Примивши „смех гомиле као пријатну шалу, он се смешкао и сам, не показујући никакве знаке љутине". Уосталом, примећује историчар, „треба рећи да се он ни иначе није лако узбуђивао због

[52] N. Choniat. 450.
[53] Ibid. 489.
[54] Ibid. 502 и 562.
[55] Ibid. 482.

непријатних случајева".[56] Без обзира на поодмакле године, мисао о царском престолу није напуштала Јована, и кад се цар Алексије III разболео он је поново покушао да истакне своја права, надмећући се у томе са својим синовцем, протостратором Манојлом Камицем.[57] После тога, Јован Анђео Дука више се не помиње у изворима, он силази са историјске позорнице са сновима о царској круни. Успон својих синова он, очигледно, није доживео.

Остаје нам да на крају претресемо замршено питање о синовима севастократора Јована Анђела Дуке. Код Н. Хонијата спомиње се Михаило, ванбрачни син севастократора Јована, млад човек који је (око 1198) прешао Турцима и постао, под покровитељством Селџука, самосталан господар у долини Меандра. Касније, исти писац говори о Михаилу као о оснивачу Епирског деспотата и овде поново наводи да је он био ванбрачни син севастократора Јована.[58] Побијајући Диканжово мишљење, Паул Витек разложно истиче да је реч у ствари о две различите личности. Према Витековој претпоставци, меандријски Михаило остао је код Турака и
[125] био је родоначелник оних „Комнина" који се помињу у једној иконијској епитафији из 1297. г.[59] Ово схватање треба прихватити као вероватно и оправдано, али је потребно из тога извести даље закључке, што Витек није учинио: ако је у Хонијата реч о два различита Михаила, онда је свакако реч и о два севастократора Јована, јер је крајње невероватно да је један човек имао два истоимена ванбрачна сина, приближно истих година. Ако је један Михаило био син нашег севастократора Јована Анђела, онда је другог требало сматрати сином севастократора Јована Комнина, сина севастократора Андроника и унука цара Јована II. Истина севастократор Јован Комнин је погинуо још 1176. године код Мириокефалона. Али, вероватно се управо тиме и објашњава грешка Н. Хонијата што је он заборавио на погинулог севастократора Јована, па га је поистоветио са севастократором Јованом Анђелом Дуком, и онда се идентификовање

[56] Ibid. 604—605.

[57] Ibid. 660.

[58] Ibid. 700—701 и 841.

[59] *P. Wittek*, L'épitaphe d'un Comnène à Konia, Byzantion 10 (1935) 505 sq. Овај епитаф, према читању Витека, посвећен је „младоме сину емира" Михаилу, сину монаха Јована Комнина и унуку господина Јована Комнина Маврозома, који је са своје стране назван праунуком у пурпуру рођених царева. Овај последњи и јесте, по мишљењу Витека, син меандријског Михаила.

њихових једноимених синова наметало само собом. Који је, дакле, од ова два Михаила био син нашег севастократора Јована Анђела? Може се a priori рећи да је син севастократора Јована Комнина био онај (меандријски) Михаило који је својим потомцима предао име Комнина, а син севастократора Јована Анђела-Комнина-Дуке онај (епирски) Михаило који се звао Анђео-Комнин, а чији су се наследници звали Анђели-Комнини-Дуке.[60] Међутим, поред овог закључка опште природе, постоје и јасни докази о томе да је оснивач Епирског деспотата био син нашег севастократора Јована Анђела. Георгије Акрополит каже изричито да је Михаило Епирски био Алексију III брат од стрица,[61] што ће рећи син његовог стрица Јована Анђела-Дуке. Исти писац наводи на другом месту, да су браћа Михаила Епирског били Константин, Теодор и Манојло.[62] То су несумњиво синови
Јована Анђела-Дуке из другог брака, док је раније поменути [126]
Исак, који је учествовао у догађајима из 1185. године, био по свој прилици из његовог првог брака.[63] У прилог овоме говори, с једне стране, што су они узели породично име Дука, а с друге стране, што су се сви они истакли — и то знатно више од Исака — тек у периоду после пада Цариграда. Као што је познато, Теодор је, наследивши Епирски деспотат од свога полубрата Михаила, снажно проширио границе нове државе, освојио Солун и примио из руку Димитрија Хоматијана царску круну; Манојло је, после пораза и заробљавање Теодорова код Клокотнице (1230) био извесно време, као његов наследник, солунски цар и провео је буран живот, пун пустоловина; Константин је био намесник у Етолији и Акарнанији и, као и Манојло, добио од Теодора

[60] Ако је меандријски Михаило био син севастократора J. Комнина, сасвим се једноставно објашњавају и сви подаци иконијског епитафа. Јер, у том случају Јован Комнин-Маврозом, Михаилов син, стварно је био праунук у пурпуру рођеног цара Јована II и могао говорити о својим прецима-царевима у множини, имајући у виду Јована II и Алексија I. Ако је, пак, меандријски Михаило био син севастократора J. Анђела, Јован Комнин-Маврозом има само једног прадеду-цара, који уз то није рођен у пурпуру (Алексије I), тако да је *Wittek*, op. cit. 513, био принуђен да у родословну таблицу уведе хипотетичну ванбрачну кћер цара Манојла I.

[61] Akropolit. 15 (ed. Heisenberg).

[62] Akropolit. 27.

[63] Стога изгледа још сигурније да је управо Исак био онај син Јована Анђела који се за време цара Исака II оженио кћерком Алексија Вране (N. Choniat. 502), као што је то претпоставио већ *Du Cange*, op. cit. 206, не знајући још за постојање два брака Јована Анђела-Дуке.

титулу деспота.[64] Није нам задатак да разматрамо историју синова Јована Анђела-Дуке, као што се нисмо задржали ни на историји царева Исака II и Алексија III, која је довољно позната. Занимљиво је да су и синови Андроника Анђела и синови Јована Анђела-Дуке по карактеру личили на своје очеве. Безначајни синови безначајног и малодушног Андроника не мало су допринели пропасти великог Царства; храбри и енергични синови храброг и амбициозног Јована створили су ново Царство, које није било дугог века али је било пуно полета и представљало један од бедема потиснутих византијских снага.

Занимљива је била судбина овог рода, све до почетка XII века сасвим непознатог. Његов успон почиње захваљујући лепотану-филаделфијцу Константину, који је „уз по-
[127] моћ проводаџије-лепоте“ успео да наведе на брак цареву кћер, доспео у прве редове византијске аристократије и омогућио и својој браћи и синовима да направе каријеру. Упоредо с представницима најпознатијих византијских родова, чланови породице Анђела окружили су престо цара Манојла Комнина. Достигли су високе положаје, стекли знатно богатство, као дародавци-мецене потпомагали изградњу цркава и процват црквене уметности. Може се замислити каква је била она палата Анђела у цариградском предграђу коју је Андроник Анђео „оспособио за одбрану“ против царске војске; за име другог сина Константина Анђела везан је један од најзначајнијих споменика византијске уметности на Балкану; један од његових унука, Манојло Камица, помиње се међу људима „познатим по пореклу и богатству“. Најзад, против цара Андроника Комнина, непријатеља племства, Анђели се боре у првим редовима византијске аристократије, а после његовог сргавања доводе на престо представнике свога рода.

Свест о томе да је њихов род скромног порекла, ипак се дуго одржала и код самих Анђела. Иако је већ Јован Анђео назван у Кинамовој историји „истакнутим Ромејем“, ипак он није пропустио прилику да своје презиме замени поро-

[64] Наравно, њега треба разликовати од онога Константина, брата од стрица Исака II, који је, послат против Бугара и Влаха, прогласио себе за цара и био ослепљен по наредби Исака II (N. Choniat. 570—572); његова сестра била је удата за Василија Ватаца (ibid. 57). *Du Cange*, op. cit. 202, сматрао га је за сина Константина Анђела, стрица Исака II. Ово је могуће, али могуће је такође и да је његов отац био један од оне двојице браће Андроника Анђела који су Диканжу били непознати: ктитор манастира у Нерезима Алексије или управник Киликије Исак.

дичним именом славнијег племићког рода, Дука, а његов брат, ктитор храма у Нерезима, више је волео да се на црквеном натпису зове Комнин него Анђео. Најзад, још је и цар Алексије III, одмах после ступања на престо „одбацивши презиме Анђео, почео да се назива Комнин — можда због тога што му његово сопствено презиме није изгледало довољно чувено, као талог Комнинове славе, или због тога што је хтео на тај начин заједно са својим братом сахранити и његово презиме“.[65] Али, није му успело да сахрани братовљево (и своје властито) презиме, а свест да је слава Анђела, према духовитој Хонијатовој примедби, само „талог Комнинове славе“, на крају крајева сасвим је нестала: за касније генерације име Анђела стало је у исти ред са именима Комнина и Дуке, као равноправно царско име. У XIII веку именом Анђела су се поносили исто тако као што су се у XII веку Анђели поносили именом Комнина и Дука. Сродством с Анђелима дичили су се и касније византијске династије и инострани владари. За мање од једног века извршио се успон овог рода, који се дигао — рекло би се, без много услова за то — из потпуне анонимности на врх славе и моћи. Од [128]
унука Константина Анђела двојица су се попела на византијски царски престо, а двојица су носила царску круну у Солуну. Царску круну носио је и његов праунук, а мужеви његових праунука били су цар Алексије V Мурзуфл, последњи византијски владар пре пада Цариграда под латинску власт, Теодор I Ласкарис, оснивач Никејског царства, немачки краљ Филип Швапски, српски краљ Стефан Првовенчани, чија је сестра била такође удата за једног унука Константина Анђела.[66]

Наслов оригинала: Возвышение рода Ангелов, Юбилейный сборник Русского археологического общества в Королевстве Югославии, Београд 1936, 111—129.

Превела *Јованка Лазаревић*

[65] N. Choniat. 605.

[66] Генеалошки резултати наших истраживања графички су приказани на приложеној родословној таблици, која се јако разликује од таблице коју је саставио аутор руског превода Н. Хонијата у издању петроградске Духовне академије, на основу Диканжових података. У складу са задатком наших истраживања наводимо исцрпно само представнике три прве генерације породице Анђела, почевши од Константина Анђела и закључно с његовим унуцима.

ГЕНЕАЛОГИЈА АНЂЕЛА У XII ВЕКУ

Алексије I Комнин = Ирина Дука; NN Анђео = NN

Теодора = Константин; Никола; Јован; Михаило

Константин = ??; кћи М. Анеме = Јован = NN Дука; Алексије; Андроник = Еуфросина Кастамонитиса; Исак; кћи = Камица

Константин; В. Ватац = кћи; кћи А. Вране = Исак; Михајло; Константин; Теодор; Манојло; Манојло

Константин; Јован; Алексије III = Еуфросина Каматериса; Андроник (?); Маргарета Угарска = Исак II = NN; Теодор; Ирина = Ј. Кантакузин; Теодора = Конрад Монфератски

Ирина = Филип Швапски; Алексије IV

Алексије Палеолог = Ирина; Ана = Теодор I Ласкарис; Евдокија = 1. Стефан Првовенчани, 2. Алексије V Мурзуфл, 3. Лав Згур

РЕЛИКВИЈАР ЕПИРСКИХ ДЕСПОТА

У ризници катедрале у Куенки чува се један дводелни, богатим кујунџијским радом и ликовним представама украшени византијски релеквијар, који је по предању доспео онамо као поклон кардинала Алборноза. Аутор је за тај историјски као и уметничкоисторијски занимљиви споменик сазнао љубазним посредством г. проф. Дијега Ангуло Ињигеза у Севиљи. [165]

Висина реликвијара износи 0.385 м; ширина оба крила по 0.275 м. На левом крилу види се лик Богоматере, окружен допојасним сликама 14 светитеља. На десном крилу је приказан лик Христов, исто тако окружен са 14 светитеља. Сваки светитељ носи мален кивот за мошти, а натписи са стране наводе имена. Имена светитеља што окружују Богоматер гласе: Теодор Тирон, Теодор Стратилат, Ана — Богородичина мајка, Прокопије, Артемије, Евстратије, Варвара, Пелагија, Козма, Дамјан, Пантелејмон, Амона, Гурије Исповедник и Никола Нови. Христов лик окружују апостоли: Андрија, Лука, Тома и Вартоломеј, и светитељи: Јован Милостиви, Спиридон, Елевтерије, Лаврентије, Стефан Првомученик, Стефан Нови, Теодор Сикеот, Павле Исповедник, Антипа и Власије.

Осим тога на реликвијару су биле представљене две ктиторске фигуре. Једна од њих, лик жене, јасно се распознаје крај Богородичиних ногу. Она је, као и фигура саме Богородице, насликана и означена натписом на металној основи изнад ње. Првобитно постојање друге, на сличан начин распоређене ктиторске фигуре крај Христових ногу посведочује натпис који је сачуван такође на металној основи изнад ње. Али та друга ктиторска фигура више не по-

стоји, а плоха на којој је била насликана превучена је доцније другом бојом.

Натписи који се односе на те две ктиторске фигуре гласе:

[166] лево:

ΜΑΡΙΑΒΑΣΙΛ[ΙΣ]
ΣΑΑΓΓΕΛΙ[Ν]Α
ΔΥΚΕΝ
ΑΗΠΑΛΑ
ΙΟΛΟ[ΓΙ]
Ν[Α]

десно:

ΘΩΜΑΣΔ[ΕΣ]
ΠΟΤΗΣΚ[ΟΜΝ]
ΗΝΟΣΟΠ[ΑΛΑ]
Ι[ΟΛΟΓΟΣ]

Μαρία Βασίλισσα Ἀγγελίνα
Δούκαινα ἡ Παλαιολογίνα

Θωμᾶς Δεσπότης Κομνηνὸς
ὁ Παλαιολόγος

Женска ктиторска фигура јесте сасвим очевидно Марија Ангелина Дукена Палеологина, кћерка „Палеолога" Симеона (Синише) и братаница великог Душана, која је 1367—1394 са своја два мужа, Србином Томом Прељубовићем, а после његове насилне смрти са Талијаном Исаилом де Буонделмонти, делила власт у Јанини (в. слику 14). Мушка ктиторска фигура, која је накнадно премазана, представљала је, како сачувани натпис предочава, Маријиног првог супруга, деспота Тому Прељубовића који је 1367—1384 влада у главном граду Епира (сл. 15). Наш реликвијар потиче дакле из епирске области и припада времену владе деспота Томе.[1] Чи-

[1] Као што натпис нашег реликвијара показује, имао је и деспот Тома Прељубовић, слично његовој супрузи, обичај да себи придева византијска царска имена. То из других извора још није било познато, али сасвим добро одговара средини са којом смо овде суочени. Ако је иоле постојао неки, макар и далеки повод, представници тадашњег словенског племства тежили су да присвоје звучна грчка презимена. Најчешће је узимано мајчино име (тако је и сама Марија Анђелина носила име Дукена по својој мајци, Дукени Томаиди епирској, а име Палеологина — као већ њен отац, цар Симеон „Палеолог" — по баби, Марији Палеологини); понекад, мада ређе, преузимано је женино име. Г. професор Александар Соловјев, коме бих и на овом месту желео да изразим своју захвалност, упућује ме у том погледу на следеће случајеве. Краљ Стефан Радослав потписује 1234. једну повељу као Στέφανος ῥὴξ ὁ Δούκας, (*Miklosich*, Mon. Serb. 20), јер му је жена Ана била кћи Теодора Анђела Дуке Комнина (уп. израз „Δουκικῆς ῥίζης" на натпису њеног венчаног прстена: уп. *K. Krumbacher*, Sitz.-Ber. Bayer. Akad. III, 1906, 423, и *Čajkanović*, *Byz. Z.* XIX, 111). Један од помоћника Стефана Душана, који је потицао из скромне српске породице, Радослав Повић, (тако се још зове у

14. Релеквијар из Cuenca (Шпанија). Марија Ангелина, жена деспота Томе Прељубовића у проскинези пред Богородицом.

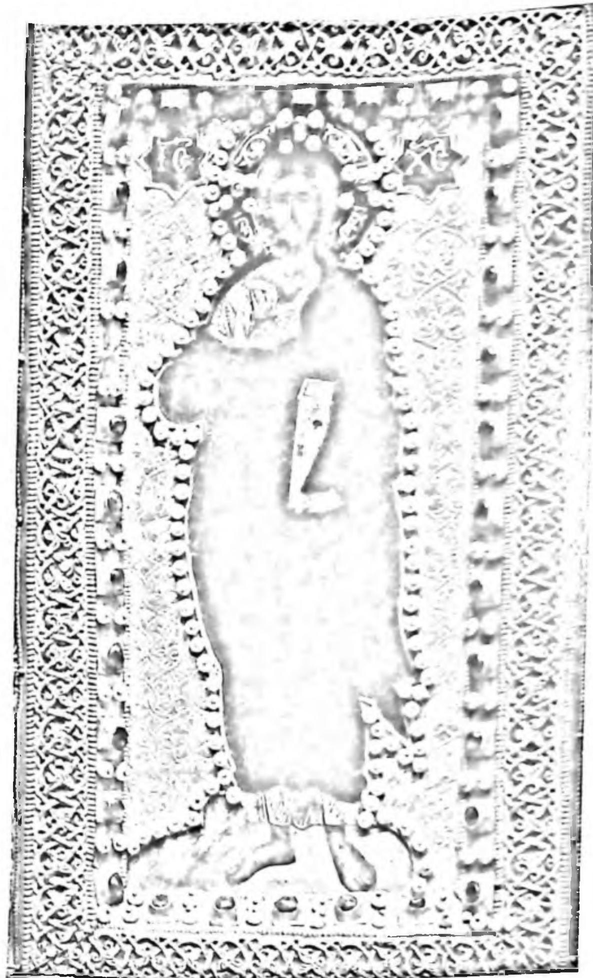

15. Реликвијар из Cuenca (Шпанија). Крај ногу Христа назире се избрисана фигура деспота Томе Прељубовића.

њеница, која на први поглед делује чудно, да је Томин лик,
првобитно представљен крај Христових ногу, као лик његове
супруге крај Маријиних ногу, доцније избрисан, обја-
шњава се историјом тог човека, на коју ћемо се укратко [167]
подсетити.[2] У оквиру историје оних државица које су про-
цвале на остацима моћи Стефана Душана, силовита влада
деспота Томе у Јанини није незанимљив одељак.

Пошто је ћесар Прељуб, што је као Душанов намесник владао великим делом Тесалије и Епира, умро године 1355. а некадашњи византијски деспот Епира, Нићифор, 1358. страдао у покушају да поново приграби деспотовину, могао је Симеон, који је свом младом синовцу оспоравао Душаново наслеђе и узео титулу „цар Грка и Срба“, да се и изван Етолије и Акарнаније испрва одржи и у Тесалији и Епиру. У Епиру је, истина, стајао на веома слабим ногама, а кад је Прељу-

једној повељи из 1355, уп. *А. Соловјев*, Гласник Скопског Научн. Др. II, 28), појављује се 1365. одједном као Радослав Торник и зет царице Јелене (Виз. Врем. XII, Приложение, бр. 18). Већ *Јиречек* (Историја Срба I, 245, нап. 45 и II, 58 стр.) указује на то да се Радослав у међувремену свакако оженио једном Торникисом и стога добио ново име (уп. сад и *А. Соловјев*, Гласник Ск. Научн. Др. VII, 157). Брат бугарског цара Јована Александра, Јован Асен, потписује повељу из 1350. као деспот Јован Комнин (Споменик Срп. Краљ. Акад. I, 30); то се без сумње објашњава његовим браком са Аном, удовицом епирског деспота Јована II. — Што се пак тиче нашег Томе Прељубовића, он је имао двоструку могућност да дође до византијских имена. Његова мајка била је отмена, краљевском дому блиска жена (уп. повељу коју је објавио *Д. Анастасијевић*, споменик СКА LVI, 6) и без сумње Византинка; носила је, у Србији тада неуобичајено, име Ирина, а њен син из другог брака, Стефан, полубрат нашег Томе, добио је име Дука. Међутим, још је вероватније да је Тома за горда имена која носи на нашем натпису имао да захвали својој супрузи Марији Ангелини. Видимо како тада, управо у Епиру, византијска династичка имена из генерације у генерацију прелазе на словенске властодршце услед њихових брачних веза: Јован Асен називао је себе Комнином, јер је склопио брак са Аном, удовицом епирског деспота; Симеон „Палеолог“ био је ожењен Анином кћерком Томаидом, а Тома Прељубовић, који је добио за жену Томаидину кћер, Марију Ангелину, називао се Комнин Палеолог.

[2] Најважнији извор су Epirotica, ed. Bekker у Бонском корпусу (потпуно издање Хронике Комнина и Прокла, ed. Г. Дестунис, Петроград 1858, није нам приступачно). Уп. и *C. Hopf*, Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters bis auf unsere Zeit у Ersch & Gruber, св. 86, стр. 32 и д.; *исти*, Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues, стр. 529 и д.; *К. Јиречек*, Историја Срба I, 241 и 316 и д.; *F. Herzberg*, Geschichte Griechenlands seit dem Absterben des antiken Lebens bis zur Gegenwart II (1877), 314 и д., 341 и д., 418 и д.; *N. A. Bees*, Zeitschrift f. osteurop. Geschichte III (1913), 209 и д.; Βυζαντίς I (1909) 191 и д.; Ἐφημερὶς Ἀρχαιολογική 1911, стр. 182. бр. 3.

бова породица истакла своја права на ту земљу, Симеон, који је додуше имао много амбиције али само мало оне силне енергије свог великог брата, пошао је путем споразумевања. Венчао је своју кћер Марију, која је носила благозвучно име Марија Ангелина Дукена Палеологина, са сином покојног ћесара Прељуба и поставио га за властодршца у Јанини; северни део Епира пао је у руке албанских поглавица Гин-Буа-Спата и Петра Љеша. Тиме је запечаћен расцеп који је после Душанове смрти постојао између северног и јужног Епира. И Етолију и Акарнанију морао је Симеон да препусти албанским поглавицама и да се задовољи номиналним признањем своје врховне власти.

Тако је у доба наглог опадања српске моћи отпочела године 1367. владавина Томе Прељубовића у Епиру. То је у очима Грка била изразита туђинска владавина, која је — услед личних особина „грамжљивог тиранина" Томе — постала сасвим неподношљива за домаће становништво. Становници Јанине, који су супруга побожне „царице" Марије испрва радосно поздравили, убрзо су опазили да су „бежећи од албанског ропства, допали још већег зла". Док „побожну царицу" Марију помиње увек са највећим поштовањем, грчки хроничар не налази довољно погрдних израза којима би жигосао сва недела „среброљубивог" и „Христу мрског" Томе. Пре свега се у тој хроници непрестано наглашава његова грамжљивост. Изгледа, заиста, да је Тома најбезобзир-
[168] није експлоатисао земљу, не штедећи ни представнике најугледнијих локалних родова ни широке масе народа. Највеће огорчење изазвала су његова насиља над митрополитом Севастијаном, кога је локално становништво веома поштовало, и одузимање црквених добара, која је разделио међу својим људима. Али и међу Србима су се многи постепено одвајали од њега.

Беда је још порасла услед глади која је за време Томине владавине у више махова притискивала земљу, а особито услед бескрајних ратова против Арбанаса. На челу са Петром Љешом, деспотом Арте, а затим са Спатом, настојали су Арбанаси да оборе српску власт у Јанини и неколико пута су већ стајали пред зидинама града. У најтежим часовима умео је Тома да албанске поглавице умири брачним везама и поклонима, док би се приликом повремених победа свирепо светио противнику. Пародирајући моћног победника Самуиловог царства, Василија II Булгароктона, мали тиранин је прикачио себи титулу „Албанитоктонос".

Томина борба против Арбанаса завршена је као већина ратова тог доба. Тома је позвао Османлије у земљу и њиховом помоћу отарасио се противника. Помисао да је тиме отворена капија бескрајно моћнијем непријатељу била је, разуме се, далеко од човека Томина кова; она у сличним случајевима није забрињавала ни увиђавније владаре. Тома је био однео победу и као плод тог успеха могао је забележити чињеницу да му је у јесен исте године 1382. византијски цар званично доделио деспотско достојанство. Али, две године доцније земља га се ослободила: 23. децембра 1384. убијен је деспот Тома од својих сопствених људи.

Тад су за Епиране настали бољи дани. Народ Јанине, одувек одан Марији Ангелини Дукени Палеологини, прогласио је њу за регенткињу. Марија се ставила под заштиту свог брата, Јована Уроша Палеолога, који је 1371. заменио Симеона на престолу Тесалије. Ученик светог монаха Атанасија, Јован је био благ, побожан човек, који је најрадије боравио у Метеорском манастиру, где се доцније коначно повукао као монах Јоасаф. Он се залагао за своју сестру колико је могао, али када је Спата промену владара искористио за нов напад на српску власт у Јанини, Јован је потражио решење у преудаји своје сестре. Уз одобравање народа, за новог супруга Маријиног изабран је Талијан Исаило де Буонделмонти. Избор беше срећан, јер Буонделмонти, који од XII века играју велику улогу у историји Фиренце и помињу се у Дантеовом Паклу (16, 66 и 16, 140), били су у XIII веку и један од најмоћнијих талијанских родова у франачкој Грчкој. Велики углед уживао је ту и род Ачајуоли из којег је потицала Исаилова мајка, док је његова сестра Мадалена, удовица Леонарда I Тока, у оно време владала у Кефалонији у име свог малолетног сина. На двору у Кефалонији боравио је и Исаило када му је стигао позив из Јанине. Већ 31. јануара 1386. дочекало га је становништво у Јанини раздраганим клицањем као новог владара. Ослонац који је имао у франачкој Грчкој, с једне стране, и код свог шурака у Тесалији, с друге, добри односи са византијским царем, а у знатној мери и његове урођене способности, омогућили су Исаилу да се у Епиру учврсти и — колико су тешке прилике у много напаћеној земљи допуштале — поново успостави ред.

Тако је становништво Јанине одахнуло. Успомена коју је Тома свуда у земљи оставио за собом била је довољно мрачна. Па, није никакво чудо што су и на нашем реликви-

јару — вероватно породичном реликвијару владарског дома — избрисали његов лик, како не би више морали гледати „христомрсца" крај Христових ногу и поред побожне Марије Ангелине.*)

Наслов оригинала: Das Reliquiar der Despoten von Epirus, Seminarium Kondakovianum, 4 (1931) 165—169.

Превела *Вера Стојић*

* Иза тога, у другом поглављу, *Philipp Schweinfurth* дао је историјско-уметничку анализу реликвијара (Sem. Kond. 4, 169—172).

ПОВОДОМ ЈЕДНЕ ПРОСТАГМЕ ЈОВАНА VIII ПАЛЕОЛОГА

1. ЈЕДНА СТАРА КОНТРОВЕРЗА

Међу документима које је објавио Ф. Делгер у својим Факсимилима повеља византијских царева, налази се једна [63]
веома значајна простагма издата светогорској Великој Лаври у месецу децембру VII индикта.[1] Као и многа друга акта, ова простагма потврђује манастиру права на његове поседе и њихово ослобођење од сваког намета; али, необично је да је у њој реч само о поседима који се налазе поред градова Еноса и Киса и на другим местима у области доње Марице. Чини ми се да датум који предлаже његов еминентни издавач не би могао да објасни ову упадљиву појединост. У ствари, полазећи од рукописа менологема, Делгер приписује ову простагму Андронику III и датује је, према томе, сходно индикту, у децембар 1338.

Међутим, пада у очи да се потписник овог документа позива на простагме које су биле издате Лаври, у вези са истим поседима, од стране његовог деде и његовог стрица, почивших царева: προσταγμάτων τῶν ἁγίων μου αὐθέντων καὶ βασιλέων τοῦ τε πάππου καὶ θείου τῆς βασιλείας μου τῶν ἀοιδίμων καὶ μακαριτῶν (l. 6—7). Овај податак није промакао Д. Анастасијевићу. У једној ученој критици о значајној Делгеровој публикацији, Анастасијевић је указао да „тако нипошто не би могао говорити Андроник III, јер му никакав стриц није никад био цар."[2] Међутим, иза ове примедбе, очигледно

[1] *F. Dölger*, Facsimiles byzantinischer Kaiserurkunden, München 1931, No 53.
[2] *Д. Анастасијевић*, Гласник Српског научног друштва 11 (1932) 250.

тачне, следи тврђење да, исто тако, ниједан цар из династије Палеолога за време своје владавине не би могао да наведе међу својим претходницима-царевима, покојног деду и покојног стрица. Полазећи од ове премисе, Анастасијевић тражи потписника наше простагме међу солунским деспотима. Он се зауставља на деспоту Андронику Палеологу, сину Манојла II, и на основу тога ставља наш акт, према индикту, у 1413. Потписников покојни дед био би, у том случају, цар Јован V Палеолог, а његов покојни стриц, цар Андроник IV, који је умро 1385.[3]

[64] Међутим, Андроник IV био је стриц а Јован V дед не само солунском деспоту Андронику већ и његовој браћи, двојици последњих византијских царева, Јовану VIII и Константину XI. Дакле, и ова два цара су међу својим претходницима на царском престолу имала покојног деду и покојног стрица, те према томе и један од њих би сасвим могао бити потписник наше простагме. Уосталом, и сам Анастасијевић је то доцније увидео.

Делгер није пропустио да у једном опсежном чланку одговори на критичке примедбе које су изазвали његови Факсимили царских докумената.[4] У овом опширном одговору, велики део се односи на замерке које је ставио Анастасијевић, и то нарочито на оне које се тичу наше простагме. Делгер ту обавештава и о личној преписци коју је тим поводом водио са Анастасијевићем, а посебно о једном Анастасијевићевом писму у коме овај одустаје од своје првобитне претпоставке и указује да су „сви синови Манојла II, за време своје владавине, могли говорити о покојном деди цару и покојном стрицу цару, тј. о почившем Јовану V и почившем Андронику IV", и да му, према томе, сада изгледа вероватније да је нашу простагму издао цар Јован VIII.[5]

Према овим обавештењима изгледа да је Анастасијевић, приписујући нашу простагму Јовану VIII, сматрао то само бољом хипотезом, не увиђајући, како се чини, да је то у ствари једино прихватљиво решење, док је приписивање простагме деспоту Андронику, што је он најпре предложио, сасвим немогуће. У сваком случају, питање је остало отворено, јер је Делгер одбацио обе Анастасијевићеве претпоставке, инсистирајући у једном дугом и ученом чланку

[3] *Д. Анастасијевић*, loc. cit.

[4] *F. Dölger*, Epikritisches zu den Facsimiles byzantinischer Kaiserurkunden, Archiv f. Urkundenforschung 13 (1933) 45—68; прештампано у: Byzantinische Diplomatik, Ettal 1956, 75—101.

[5] Cf. *Dölger*, op. cit., 92 и 94.

да наша простагма припада Андронику III.[6] Уз то, ова распра имала је свој наставак. Делгер се касније, у неколико махова, враћао на питање наше простагме и предлагао нова решења.

Изгледа, према томе, да би било корисно поново се вратити на тај проблем, утолико пре што ће нас то довести до претресања извесних принципа византијске дипломатике као и извесних методских питања. Што се тиче наше простагме, мени не изгледа да одређивање њеног аутора представља стварне тешкоће. Анастасијевић је већ наслутио решење. Требало би, међутим, утврдити не само потписника већ и датум овог акта, а пре свега, доказати да је решење, које је наговестио пок. Анастасијевић у свом писму господину Делгеру, стварно тачно па и једино могуће. У том циљу морамо бар укратко да се осврнемо на све хипотезе које су изнете у вези са проблемом наше простагме. [65]

Као што смо већ рекли, Делгер се најпре, насупрот Анастасијевићу, залагао за приписивање простагме Андронику III. Тешкоћа на коју је указао Анастасијевић, помен потписниковог стрица-цара, није му се чинила непремостивом. По њему, могло се радити о једном од три стрица-деспота Андроника III. Због тога је он, користећи све своје велико знање, покушао да докаже да је у питању најпре Константин. деспот Солуна 1321/22.[7] Подсетимо се, међутим, да су у нашој простагми потписникови дед и стриц изричито наведени као цареви (τῶν ἁγίων μου αὐθέντων καὶ βασιλέων). Из тог разлога чини ми се да је веома тешко прихватити мишљење да би само један од њих, потписников дед, био цар, док би други, његов стриц, био само деспот.[8] Да су обојица били цареви, потврђује уосталом и чињеница да је Лавра од ова два владара имала простагме, како то изричито стоји у нашем документу. Међутим, издавање простагми било је привилегија царева. Ова чињеница, на коју ћемо се касније

[6] *Dölger*, op. cit., 91—97.

[7] *Dölger*, op. cit., 95 сл.

[8] Касније, у једној допунској белешки за IV свеску својих Регеста, објављеној у B. Z. 54 (1961) 430, Делгер је покушао да приписивање наше повеље Андронику III подржи једним другим тумачењем, предлажући да у потписниковом цару-стрицу треба видети Михаила IX. Очигледно је да се ради о случајној омашки, због које нећемо да замерамо великом научнику који зна боље него ико да је Михаило IX био отац а не стриц Андроника III. У истој белешци, такође омашком, за нашу простагму се каже да је необјављена а да су само изводи из ње публиковани у Делгеровим Факсимилима, бр. 53. У ствари, тамо се налази њен интегрални текст.

вратити, показује истовремено сву слабост првобитне Анастасијевићеве претпоставке, по којој је нашу простагму издао деспот Андроник Палеолог: као деспот. он није могао издавати простагме, нити потписивати акта менологемом (и одиста, видећемо, он није никад чинио ни једно ни друго).

Међутим, у велелепној збирци светогорских аката, коју је објавио 1948, Делгер је ставио до знања да одустаје од приписивања наше повеље Андронику III, и да би је радије приписао Јовану V и датирао у 1383. годину.[9] Веома сажета примедба коју он тим поводом доноси не дотиче се чворног питања о потписниковом стрицу, цару. Овај проблем је дотакнут, међутим, у Regesten der Kaiserurkunden где су наведене оне две простагме које спомиње аутор нашег акта, тј. простагма његовог деде и простагма његовог стрица: деда би био, то се разуме, цар Михаило IX,[10] а стриц, што је тешко схватити, Јован VI Кантакузин.[11] У примедби датој као образложење каже се само: „Јован VI је једини који долази у обзир".[12] У ствари, ова изјава само признаје чињеницу, иначе неоспорну, да Јован V није имао стрица који је био цар. Али, наравно, то не значи да се стриц може заменити тастом, већ да треба једноставно установити да Јован V не може бити аутор наше простагме.

Ми уосталом врло добро знамо како је Јован V називао
[66] свога таста, и управо Делгер је на то први указао у својој познатој студији о Јовану Кантакузину.[13] Не само да га Јован V никад није називао стрицем (θεῖος), он га није ословљавао ни називом таст (πενθερός), већ га је звао, чак и после његове абдикације, оцем и царем. Ево, на који начин Јован V помиње бившег цара Јована VI у једној хрисовуљи из 1355: ὁρισμῷ τοῦ πατρὸς τῆς βασιλείας μου τοῦ βασιλέως τοῦ Καντακουζηνοῦ.[14]

[9] *Dölger*, Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, бр. 18, 19 и 55 (у рубрици „Diplomatisches", уп. доле, прим. 23).

[10] *Dölger*, Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches, IV, München-Berlin 1960, бр. 2646.

[11] Regesten V (1965), бр. 3028.

[12] Исто.

[13] *Dölger*, Johannes VI. Kantakuzenos als dynastischer Legitimist, Annales de l'Inst. Kondakov 10 (1938), 19—30, прештампано у: Paraspora, Ettal 1961, 194—207. Види такође J. Meyendorff, Projets de Concile Oecuménique en 1367: Un dialogue inédit entre Jean Cantacuzène et le légat Paul, Dumbarton Oaks Papers 14 (1960) 149—169. Љ. Максимовић, Политичка улога Јована Кантакузина после абдикације (1354—1383), Зборник радова Византолошког института 9 (1966) 119—193.

[14] Необјављена хрисовуља од 22. септембра 1335, светогорском манастиру Дохијару, цитирана код Делгера, нав. дело, Paraspora, стр.

Као што се види, потписник наше простагме не може бити ни Андроник III ни Јован V. Прекинимо овде за тренутак испитивање нашег документа са генеалошког гледишта да би га размотрили са становишта дипломатике.

2. ДИПЛОМАТИЧКЕ ОПАСКЕ

Најпре, пажњу привлачи начин датирања наше простагме. Познато је да је цар Манојло II наредио 1394. године да се на простагмама, поред месеца и индикта садржаних у менологему, назначују такође дан у месецу и година њиховог издавања.[15] Стручњаци су већ одавно указали на значај ове мере.[16] Насупрот томе, веома малу радозналост истраживача изазвала је чињеница да се, још доста пре ове мере која је требало да отклони хронолошку несигурност проузроковану традиционалним датирањем простагми, појав-
љује измена, мање ефикасна али не и мање значајна. Почео [67]

197 (*Dölger*, Regesten, No 3048). Уп. *Максимовић*, нав. дело 141 сл., нарочито 144. Види исто тако у Дијалогу из 1367, ed. *Meyendorff*, op. cit., 170, ред 13: ὁ βασιλεὺς ὁ πατήρ μου. Пошто је регест о коме је реч (бр. 3028) у очигледној супротности са значајним резултатима поменуте Делгерове студије, једва се може поверовати да је сам аутор Регеста редиговао овај регест. Доиста, Делгер у предговору V свеске Регеста обавештава да су му у раду помагали његови сарадници, а да је један од њих често уносио допуне и додатке. У сваком случају наводи у овом регесту показују нетачности, које су за жаљење у једној таквој публикацији. Тако се у њему чита под сиглом D: „Prostagma Johannes' V. v. J.. 1338 (Datum berichtigt) (vgl. Dölger, Byz. Zeitschrift 54 (1961) 430)". Пошто је немогуће да један акт Јована V буде из 1338, склони смо да претпоставимо да се ради само о једној незгодној штампарској грешци (уместо 1383?) али збуњени смо чињеницом да се тај датум поклапа са оним који је Делгер предложио у поменутој белешки у В. Z. на коју се овде изричито упућује. Уосталом, овом белешком Делгер у ствари одустаје од приписивања наше простагме Јовану V па се поново одлучује за Андроника III (в. горе прим. 8). Чему онда служи њено навођење у прилог ауторству Јована V? Најчудније је, уосталом, да после свега тога, ми међу актима Јована V узалуд тражимо регест који би био посвећен самој нашој простагми.

[15] M. M. II, 214. Regesten, бр. 3246.

[16] Cf. *Zachariä von Lingenthal*, Einige ungedruckte Chrysobullen, Mémoires de l'Acad. Imp. des Sciences de St. Petersbourg, VIIe série, t. XLI, No 4 (1893) 6. *Dölger*, Kodikellos des Christodulos in Palermo, Archiv für Urkundenf. 11 (1929) 41 (= Byz. Diplomatik, 47); Facsimiles, col. 59; Epikritisches zu den Facsimiles, 62 (Byz. Diplomatik, 94); Schatzkammern, 20, n. 1; Die byzantinische und die mittelalterliche serbische Herscherkanzlei, XIIe Congrès Intern. d'Études byz. I (Belgrade 1963) 98.

је да се наводи дан у месецу (но још не и година) издавања простагме, па се ова ознака стављала испред менологема.[17] Управо је то учињено и у нашој простагми. Њен текст се завршава формулом: τούτου γὰρ χάριν ἐγένετο αὐτοῖς καὶ τὸ παρὸν τῆς βασιλείας μου πρόσταγμα ἀπολυθὲν τῇ τετάρτῃ — следи менологем који даје месец децембар и VII индикт.

Ова формула, Делгер је то добро запазио, среће се почев од времена Јована V, или боље рећи, почев од владавине Јована VI Кантакузина и Јована V Палеолога. Отада је она све чешће употребљавана. Напротив, ова формула је непозната у документима првих Палеолога. Наведимо пример простагми објављених у Делгеровим Факсимилима, пример који може бити потврђен било којом другом публикацијом аката тога доба. Ознака дана у месецу не налази се у бројевима 44—50: простагме Теодора I Ласкариса, Јована III Ватаца, Михаила VIII Палеолога, Андроника II, Михаила IX, Андроника III. Насупрот томе, она се налази у бр. 51 (Јован V или Јован VI, 13. дец. 1350);[18] (Андроник IV, 15. јул 1378); 53 (Наша простагма!) и 55 (Јован VII, 16. септ. 1404).[19]

Поводом овог последњег акта Делгер је приметио: „Треба обратити пажњу на датум на крају текста уз ознаку дана у месецу."[20] Начин датирања овог акта је, међутим, исти као и у напред наведеним простагмама, подразумевајући ту и бр. 53. У датирању простагме Јована VII од 16. септембра (1404) не изненађује ознака дана, која је уобичајена у то време, већ одсуство ознаке године, прописане наредбом Манојла II од 1394. Међутим један још упадљивији случај занемаривања ове наредбе види се у једној простагми самог Манојла II, у којој се не налази ни ознака дана у

[17] Ову појаву први је запазио *Dölger*, Schatzkammern, бр. 9 и 55 („Diplomatisches"). Колико је мени познато, Делгер је једини који је досад то забележио; алузију на ово учинио је исто тако у Schatzkammern, p. 20 и у Herrscherkanzlei, p. 98.

[18] Ова простагма не може бити из 1365, већ једино из 1350 (Cf. *Г. Острогорски*, Серска област после Душанове смрти, Београд 1965, 96; в. СД књ. IV, стр. 551) и према томе њен издавач би могао бити Јован VI Кантакузин исто као и Јован V Палеолог.

[19] Почев од исте епохе, ознака дана у месецу појављује се исто тако и у хрисовуљама, мада не тако често као у простагмама. Види, на пример, хрисовуљ Јована VI Кантакузина од 14. јула 1351 (ed. *Dölger*, Zu den Urkunden des Athosklosters Iberon, Ἑλληνικά 9 (1936) 212/3 (= Byz. Diplomatik 179/80), Јована V од 25. августа 1357 (*Dölger*, Schatzkammern, бр. 9), истога од 27. августа 1364 (*Dölger*, Facsimiles, бр. 31), Андроника IV од 28. маја 1378 (ibid., бр. 32).

[20] *Dölger*, Facsimiles, col. 59.

месецу, ни ознака године од стварања света, већ само традиционални менологем.[21]

Задржимо се на овим примерима, довољним да покажу да потпуније датирање простагми није било строго примењивано. Према томе, одсуство потпуног датума, односно једног од његова два елемента, дана у месецу или године од стварања света, не пружа сигурну хронолошку основу и нема вредност једног термина ante quem. Другим речима, [68] одсуство ознаке године од стварања света у нашој простагми не доказује да овај документ претходи наредби из 1394.[22] Напротив, пошто се ознака дана у месецу не среће никада у простагмама издатим раније од око 1350, нити ознака године пре 1394, једно такво датирање пружа веома поуздан terminus post quem. Једна простагма у којој, као у нашој, менологему претходи ознака дана у месецу, без икакве могуће сумње, издата је после доба Андроника III.[23] Ово је, међу-

[21] *Dölger*, Schatzkammern, No 22, од августа 1399. или 1414. У једној белешки под „Diplomatisches" (стр. 67), Делгер примећује: „Упадљиво је да овај документ, супротно наредби самог Манојла II из 1394, не указује дан у месецу." У њему међутим, поновимо то, недостаје не само ознака дана већ и ознака године од стварања света, главног елемента новог датирања, на коме, с пуним правом, пре свега настоји наредба из 1394.

[22] Овај аргумент изнео је Делгер, Epikritisches, 62 (Byz. Diplomatik, 94) против приписивања наше повеље Јовану VIII које је предложио Анастасијевић. У Byz. Diplomatik 94, н. 32 Делгер додаје примедбу којом одбацује опаску коју је раније учинио у својој запаженој студији Kodikellos des Christodulos, 42 (Byz. Diplomatik, 47, н. 202) где је — с правом — истакао да има доста докумената издатих после 1394. који не наводе годину од стварања света. Делгер тврди да је ова опаска само једна грешка настала због тога што он није запазио на једној простагми из XV века ознаку године исписану ситним словима и прекривену менологемом. Али, ако се простагма на коју мисли Делгер (о њој он не даје јасне податке) и придржавала наредбе из 1394, остаје чињеница да има доста простагми из XV века које то не чине, као простагме Јована VII из 1404. и Манојла II из 1399. или 1414, које смо мало пре навели: уп. репродукције код Делгера, Facsimiles, табл. 55 и *Dölger*, Schatzkammern, табл. 22.

[23] Као што смо видели (прим. 17), Делгер је то забележио у Schatzkammern, бр. 9 и нарочито у бр. 55, и по свему изгледа да га је управо та чињеница навела да — макар привремено — одустане од приписивања наше простагме Андронику III и да за њеног аутора сматра Јована V. Cf. Schatzkammern, бр. 55 (p. 148): „Das Tagesdatum (ohne Weltjahreszahl) wird in Prostagmata des Kaisers Andronikos III. (1328—1341) noch nicht (vgl. *Dölger*, Facsim., n. 50), von Johannes V (1341—1391) an jedoch regelmässig gesetzt (vgl. *Dölger*, Facsim., n 51, 52, 53, letzteres Stück schreibe ich jetzt Johannes V zu)". Свакако, опаска је тачна („regelmässig" је чак сувише јако), али она одређује само terminus post quem; уколико је у питању наша простагма

тим, једини закључак који се може извести из начина његовог датирања.

*

Једно друго питање дипломатичке природе које намеће проблем наше простагме, односи се на карактер докумената званих простагме, а нарочито на право њиховог издавања. Изгледа ми да је потребно расветлити ово питање, чији је значај за византијску дипломатику очевидан. Тако је и на контроверзу између Делгера и Анастасијевића, нарочито у њеној почетној фази, много утицала нејасноћа у овом питању.

Аргументи ове двојице великих стручњака полазили су од убеђења да су простагме издавали и цареви и деспоти. Анастасијевић је био врло категоричан у том погледу. „Као што је познато," — каже он, да би оправдао своју првобитну хипотезу — „и деспоти су се сматрали за владаоце; и они су се титулисали ἡ βασιλεία μου („царство ми"); и они су издавали простагме."[24] Оповргавајући његову хипотезу, Делгер је веома разложно приметио да се не зна ни за један акт издат од стране деспота који би, као наша простагма, био потписан менологемом. „Деспоти" — каже он сасвим тачно — „потписују се са ὁ δεσπότης."[25] Али, он не каже, а у
[69] томе је суштина ствари, да акти деспота нису никад простагме. Чак и напротив, Делгер говори о осам познатих простагми које је издао деспот Андроник Палеолог; састављa и њихов веома користан списак, у коме је, пак, сваки од ових аката означен као простагма.[26] У ствари ниједан од ових аката није простагма. Сви ови документи су оризме, као што се то могло и очекивати и како су уосталом и означени на фотографијама које Делгер даје у прилогу свога чланка.

Поставља се питање да ли је оправдано у изразима простагма и оризма једноставно видети синониме. Што се мене тиче, ја сматрам да је то грешка и чини ми се да је проблем довољно значајан да буде ближе проучен.

Свакако, простагма је репрезентативан тип читаве једне групе докумената. Као што је познато, византијска дипло-

(Facsim., бр 53), констатоване чињенице никако не доказују да је овај акт издао Јован V, већ једино да он није издат пре владавине овог цара.

[24] *Анастасијевић*, op. cit., 250.

[25] *Dölger*, Epikritisches, 62 (Byz. Diplomatik, 93).

[26] *Dölger*, Byz. Diplomatik, 92 и прим. 31.

матика сврстава царске повеље у две основне групе: хрисовуље и простагме.[27] Ова класификација произилази из самих наших извора који често наводе хрисовуље и простагме као две главне категорије царских повеља. Тој класификацији дакле нема шта да се замери, под условом да се при томе има у виду да припадање извесних врста докумената једној заједничкој групи свакако потврђује њихову сродност, али не подразумева никако и њихову идентичност. Мада је простагма репрезентативни тип једне, бар у почетку, веома многобројне групе докумената, она не представља само један општи термин, већ означава, као технички израз, једну посебну врсту аката.[28] Иако њој сродни, ниједан од докумената ове многоврсне групе не може се идентификовати са простагмом у правом смислу. Укратко, сматрам да је методски погрешно сводити разноврсност термина једноставно на разлику у називима. По мом мишљењу, напротив, важно је правити јасну разлику између појединих типова докумената и бити што прецизнији у употреби техничких израза. Само на овај начин моћи ће да се утврди стварно место које различите врсте докумената заузимају у систему византиј- [70]
ске дипломатике, као и да се види еволуција овог система и његових појединих елемената.

[27] Уп. *П. Яковенко*, Грамоты Нового монастыря на острове Хиосе, Исследования в области византийских грамот, Юрьев 1917. Овај врло значајан рад, мало познат чак и стручњацима, даје поред студије о повељама Новог манастира на Хиосу, прво документовано излагање о типологији и бипартитној класификацији византијских докумената. На основу много обимније грађе таква класификација је изнета у познатим Делгеровим радовима, који представљају епоху у проучавању византијске дипломатике. Уп. нарочито Der Kodikellos des Christodulos in Palermo, Archiv f. Urkundenf. 11 (1929) 30—44 (= Byz. Diplomatik 33—50) и Facsimiles, col. 1—7. Међутим, доцније, у Schatzkammern, p. 19 sq., Делгер је увео једну трипартитну класификацију, посматрајући хрисовуљни сигилиј као једну посебну групу, док је у горе наведеним радовима видео у њему, по мом мишљењу с правом, само један прелазни тип између хрисовуље и простагме (Kodikellos, 44) и сматрао га је једном врстом хрисовуље (Facsimiles, col. 3). Најновија синтеза, коју је велики познавалац византијске дипломатике дао на XII међународном конгресу византинолога у Охриду, 1961, изгледа да се враћа на дводелну класификацију: cf. Herrscherkanzlei, 83—103. Види исто тако исцрпно излагање *А. Соловјева* и *В. Мошина*, Грчке повеље српских владара, Београд, 1936, p. LXVI, сл., и *M. Lascaris*, Influences byzantines dans la diplomatique bulgare, serbe et slavo-roumaine, Byzantinosl. 3 (1931) 500 sq.

[28] *Яковенко*, нав. дело, 111, то признаје, али с друге стране и даље поистовећује простагму са читавим низом других докумената, као ὁρισμός, πιττάκιον, λύσις итд.

Није једина заслуга истраживања, која су раскрчила раније необрађено поље византијске дипломатике, у томе што су она дала основ за типологију византијских диплома. Ова проучавања, на првом месту радови Ф. Делгера, пружила су сем тога многа драгоцена појединачна запажања и расветлила најважније дипломатичке особености. Међутим, слика о византијској дипломатици коју данас имамо, неоспорно врло богата, бар што се тиче групе хрисовуља ако не и групе простагми, у ствари је статичка. У њој се не разазнаје довољно еволуција кроз коју су прошле током времена поједине врсте наших докумената. Међутим, пошто је дипломатички систем царске канцеларије био, изгледа, у својим главним цртама утврђен око 900. године и основни типови хрисовуље и простагме установљени у доба Лава VI,[29] ради се о еволуцији која обухвата период од преко пет векова. Стога не изгледа ни много корисно покушавати дати дефиницију једног дипломатичког феномена која би важила за цео овај дуг период.

Упркос свег конзервативизма, који смо увек склони да претпоставимо кад је у питању Византија, очигледно је да је дипломатика, као и свака друга историјска појава, била подложна променама. Дипломатички систем византијске канцеларије неминовно је претрпео током векова значајне промене, а то је свакако оставило трага и на самој типологији византијских повеља. Византијски конзерватизам не показује се, ни у овом случају, сувише строг. У ствари, само главни оквири система (основна алтернатива: хрисовуља — простагма) остају, док се његови елементи мењају из једне епохе у другу. Међутим, еволуција ових елемената, тј. развој појединих врста повеља, остаје нам још увек нејасан.

Свакако, овај чланак нема амбиција да попуни ту празнину. Остављајући тај посао будућим студијама, ограничићу се на извесне опаске, нарочито у вези са документима који нас овде на првом месту занимају и епохом којом се тренутно бавимо.

Врсте царских наредаба које као такве припадају групи простагми биле су у почетку веома бројне, као што то сведочи мноштво назива којима су оне означене. Током времена један добар део тих докумената, ако не и већина, изишао је из употребе, и због тога и одговарајући називи постају све ређи. Ипак, и термини као ἴδικτον,[30] θέσπισμα, θέσπισμα νεαρά и θεσμοθέτημα,[31] διάταγμα[32] итд. сачували су још у [71] другој половини XII века своју техничку вредност. У сваком случају, на крају они ишчезавају у документима и срећу се још само у списима учених аутора, који настоје да употребљавају старе термине, као Пахимер, Григора, Кантакузин и чак Сфранцес. Нарочито је значајно што нестаје као врста царске повеље πιττάκιον, раније веома распрострањен, као и λύσις стара и много употребљавана форма царског рескрипта.[33] Шаренило царских диплома, карактеристично за почетно доба, уступа место осетно скромнијем броју типова, и овај број, веома сужен већ у XIII, постаје још ограниченији у XIV и XV веку.

Врсте повеља које остају у употреби настављају међутим да еволуирају. Сваки тип пролази неминовно кроз низ промена пре но што се његова права природа и његови дипломатички облици не утврде и пре но што се технички израз, који га означава, дефинитивно не искристализује. Употреба термина је, према томе, нарочито у почетку, веома колебљива и нема довољно прецизности и тачности, бар оне правилности коју показују углавном (мада и не без изузетка) каснији документи. Ово између осталог објашњава што документи често, не правећи разлику, употребљавају термине простагма и оризма, она два најважнија термина царских наредби која нас на првом месту интересују.[34] Свакако да је семантичка сродност ових израза допринела њиховом мешању; у томе је, без сумње, имала удела и немарност, која није била страна царској канцеларији, а можда,

[29] Cf. *Zachariä von Lingenthal*, op. cit., 6, а нарочито *Dölger*, Kodikellos, 35 и 41 (Byz. Diplomatik, 39 и 46).

[30] *Zepi*, Jus graeco-romanum, I, 416 од 1166. *Dölger*, Regesten, no 1469. Cf. примедбе *Dölger*, Kodikellos, 30 (Byz. Diplomatik, 34) и Das byzantinische Mitkaisertum in den Urkunden, B. Z. 36 (1936) 130 sq. (Byz. Diplomatik, 121 sq).

[31] *Zepi*, Jus, I, 402 од 1166 и 425 од 1170 (за овај датум cf. *Ostrogorskij*, Pour l'histoire de la féodalité byzantine, Bruxelles 1954, 42, (в. СД, књ. I, стр. 159). *Dölger*, Regesten no. 1466 и 1398.

[32] *Zepi*, Jus, I, 407 од 1166. Dölger, Regesten, No 1467.

[33] Уп. *Яковенко*, нав. дело, 106—110.

[34] У картулару повеља манастира Лемвиотисе код Смирне (MM IV, 1—289) налази се богата грађа за ову врсту диплома. Проучавајући термине употребљене у тим повељама, треба наравно узети као основ саме текстове докумената, а не наслове које им даје картулар (изгледа уосталом да је Јаковенко о томе водио рачуна, што касније није увек чињено). Ипак је значајно да су у насловима наведеним у картулару, преписаном без сумње у XIV веку, документи о којима је реч, мада у ствари представљају већином оризме, сви означени као простагме, а то је управо термин својствен царским наредбама тога доба (в. ниже, стр. 361 сл.).

као што то сматра Делгер,[35] и византијска склоност за стилистичке варијације. Ипак, ови моменти имају само другоразредни значај, јер треба приметити, а то је оно што је важно, да колебање техничких израза, необично често у старијем добу, представља карактеристичну појаву само те епохе, док се касније појављује само изузетно.

У својој брижљивој студији Јаковенко је изнео већи број примера из којих се види да је један исти акт називан час простагмом, час оризмом, те је сматрао да из тога треба закључити да између простагме и оризме не постоји никаква
[72] разлика, сем у имену.[36] Оно што он није запазио јесте, међутим, чињеница да се ови примери, нарочито бројни у актима Никејског Царства, веома ретко срећу после XIII века, прелазне епохе у историји византијских повеља. У XIV веку ситуација се потпуно мења. Може се, додуше, бар у првој половини тог века, наићи ту и тамо на слична колебања у терминологији, али се сада ради само, подвлачим то, о све ређим и ређим изузецима.[37] Постојећи типови повеља (а број тих типова постао је веома мали) добијају најзад свој дефинитиван карактер и њихове особености постају изразитије. У оквиру ових промена и сама простагма заузима своје посебно место, које је све јасније издваја од других слич-

[35] Cf. *Dölger*, Schatzkammern, p. 22 и Herrscherkanzlei, 87, n. 1.

[36] *Јаковенко*, нав. дело 110 сл. Ово је исто тако и Делгерово мишљење, које је значајно за типологију византијских повеља установљену у његовим фундаменталним делима. У њима се одиста чита: „Der zweite Haupttypus... ist das Prostagma (Horismos)" (Facsimiles, col. 4), или пак: „Das Prostagma oder der Horismos" (Schatzkammern, pp. 19 и 20). Види исто тако у Chronologisches und Prosopographisches zur byzantinischen Geschichte des 13. Jahrhunderts, B.Z. 27 (1927) 293, n. 2: „Prostagmata (auch ὁρισμοί, προστάξεις u. ä genannt)"; у Kodikellos, 40 (Byz. Diplomatik, 45/6): „Das Prostagma (πρόσταγμα, ὁρισμός, κέλευσις, πρόσταξις, πιττάκιον"), и коначно у Herrscherkanzlei, 88 и 98.

[37] Уп. на пример, Actes de Xéropotamou, ed. *J. Bompaire*, бр. 13. 8, 9, 14 (1295) и бр. 14. 7, 8, 13 (1295); Actes de Chilandar, ed. L. Petit, бр. 65. 7, 8, 18 (1321), бр. 66. 2, 9 (1321) и бр. 115. 13, 17, 18, 19 (1327); Archives de Saint-Jean-Prodrome sur le Mont Ménécée, ed. A. Guillou, бр. 36. 8, 13 (1324); MM I, p. 233 (1343). Да би се одредила права природа једног акта неустаљене терминологије, требало би, по мом мишљењу, узети као исправан не онај термин који је наведен на првом месту (cf. Guillou, бр. 36, 37, 38), већ онај који стоји у завршној формулацији. По овоме критерију сви акти које смо овде навели у ствари су простагме. — Иста збрка у терминологији појављује се и у више простагми Стефана Душана. Уп. *Соловјев-Мошин*, бр. 1 (1345), 4 (1345) и 26 (1352/3) = Guillou, бр. 37, 38, 45. У једној од њих се чак чита: τῇ ἐμφανείᾳ τοῦ ἡμετέρου ὁρισμοῦ καὶ προστάγματος (*Соловјев-Мошин*, бр. 4. 16); међутим у завршној формулацији: τὸ παρὸν πρόσταγμα τῆς κραλότητός μου (Ibid., 1. 21).

16. Печат Михаила IX Палеолога савладара (1294—1320) Андроника II са повеље Хиландару од јуна 1300. На аверсу Христос, на реверсу Михаило IX.

18. Повеља деспота Андроника Палеолога (1408—1423) светогорском манастиру Дионисиу од октобра 1417.

них докумената. У ствари у XIII веку цареви су, изгледа, чешће издавали оризме него простагме; у првој половини XIV века, напротив, царске оризме постају све ређе у односу на растући број простагми; на крају, још увек у току XIV века, простагма одлучно преовладава и постаје прави и практично једини тип царске наредбе, док оризма престаје да се употребљава као царска повеља.[38] Треба забележити, [73]

[38] Најмлађа оризма владајућег цара, чији нам се текст сачувао, јесте, колико ја знам, оризма Андроника III, издата 1334: Guillou, бр. 31. 28 (завршна формула). Позната је, међутим, оризма савладара Матије Кантакузина од фебруара 1354: ed. P. Lemerle, Revue des études byz. 9 (1925) 51, ред 11. И у каснијим актима наилази се, међутим, на спомињања царских оризми, чији нам текстови нису сачувани: Actes de Chilandar, бр. 152. 23 (1366) и бр. 156. 2, 8 (1375); Actes de Kutlumus, бр. 31. 13 (1375). Истина, спомињање царске оризме не односи се увек на повељу коју је цар издао, јер реч ὁρισμός често једноставно значи наређење и нема никакву техничку вредност. Тумачење овог израза, према томе, изискује велику опрезност. Ипак, у три акта које сам мало пре навео несумњиво се ради о документима које је цар (Јован V) издао светогорском Протату. Доиста, два акта прота Гервасија из 1375. односе се на исту царску наредбу, наведену у једном од њих, заједно са аналогном наредбом патријарха, као ἔγγραφοι ὁρισμοί, а у другом као θεῖος καὶ πάνσεπτος ὁρισμός (ови устаљени епитети налазе се и у хиландарској повељи из 1366. која говори о θείου καὶ προσκυνητοῦ ὁρισμοῦ цара Јована Палеолога). Могуће је, према томе, да су око 1375. цареви још издавали, мада ретко, оризме, али се то не би могло поуздано тврдити. Да би се то могло тврдити, требало би бити сигуран да је прот Гервасије тачно пренео термин царског акта који помиње. Међутим, без познавања самог текста документа то се никада не може сигурно знати. Употреба једног истог термина у оба Гервасијева акта изгледа да потврђује тачност његовог навода, док га израз ἔγγραφοι ὁρισμοί, којим се означава како царски акт тако и акт патријарха, доводи у сумњу; изгледа да тај израз просто значи „писано наређење“, утолико пре што технички термин за акта патријараха није никад ὁρισμός већ (σιγιλλιῶδες) γράμμα (Cf. *Dölger*, Schatzkammern, p. 212 sq). У сваком случају, наведена акта из 1375. најмлађи су документи који би могли доћи у обзир. У патријаршијским актима из 1381. и 1387. (MM II, 38. 6 и 98. 16) као и у хрисовуљи Манојла II од јануара 1394 (Actes de Pantocrator, ed. L. Petit, бр. 8. 15) реч ὁρισμός је употребљена у свом најширем смислу и не означава дипломатички акт. Исто је и са простагмом Јована VII од 16. септембра 1404 (*Dölger*, Facsimiles, бр. 55), која помиње једну наредбу самог тог цара, означену као ὁρισμός, и једну наредбу његовог оца, означену као κέλευσις (ред 1 и 2), израз који је већ вековима престао да буде у употреби за царске повеље. Пошто „отац“ аутора није наведен као покојник, није реч о Андронику IV (упркос Regesten, бр. 3153), нити, према томе, о некој наредби издатој између 1376. и 1379, већ о Манојлу II и наредби коју је овај не тако давно издао. Да резимирамо, реч ὁρισμός не означава увек дипломатски акт, и према томе не смемо да му придајемо то значење сваки пут кад се у документима нађу изрази као ὁρισμῷ, κατὰ τὸν ὁρισμὸν (а нарочито καθ' ὁρισμόν), или παρὰ τὸν ὁρισμόν.

ово може да изненади и у сваком случају веома је карактеристично, да тек на крају једног дугог периода, само име простагма стиче свој дефинитивни облик. У ствари у почетку облици πρόσταγμα и πρόσταξις се мешају, и у XIII веку још увек је πρόσταξις најчешћа форма. Тек у XIV веку облик πρόσταγμα преовладава и остаје коначно једини у употреби.[39]

Еволуција коју смо приказали за групу простагме у основи је слична развоју боље познате групе хрисовуља. Као што се зна, догађа се да један χρυσόβουλλος λόγος буде означен, у самом тексту документа, и као χρυσόβουλλον σιγίλλιον и чак као χρυσόβουλλος γραφή. Разуме се, и овде се ради у првом реду о старијим актима. На ову појаву прва је указала Ж. Рујар.[40] У више махова овом појавом се бавио и Ф. Делгер, и она га је, изгледа, доводила у недоумицу.[41] Међутим, нема у њој ничега што би требало да нас изненађује.[42] Ради се опет о оном колебању у терминологији које представља, као што смо видели у вези са групом простагме, обележје почетне фазе развоја византијске дипломатике. Примери из XI и првих година XII века које је Ж. Рујар навела из архива Лавре имају извесних аналогија, како изгледа, све до краја XII века.[43]

[74] Према томе, и овде се види да се дипломатички облици и изрази устаљују тек постепено. Свакако, упркос неким ретким примерима мешања техничких израза са којима се понекад срећемо још и средином XIV века,[44] процес стаби-

[39] Поред πρόσταγμα и πρόσταξις, понекад се среће, нарочито у старијим актима, облик προσταγή. Уп. врло карактеристичан пример акта светогорског прота Павла од јула 1083 (Actes de Xénophon, ed. L. Petit, бр. 1) који позивајући се на једну наредбу Алексија I Комнина (која је ту и укључена, ред 74—102, и која је једна оризма, уп. ред 101), означава је најпре као ὁρισμός (р. 71 и 103), затим као προσταγή (р. 107), као πρόσταξις (р. 111 и 213) и најзад поново као προσταγή (р. 230 и 293).

[40] G. *Rouillard*, Note de diplomatique byzantine. Byzantion 8 (1933) 117 сл.

[41] *Dölger*, B. Z. 33 (1933) 415/6; Schatzkammern, p. 21/2 n 43; Herrscherkanzlei, p. 87 n. 1.

[42] Уп. усталом занимљиву опаску *Делгера*, Kodikellos, 36, n. 4 (Byz. Diplomatik, 40, n. 176) који указује на то да се срећу документи из XI века у којима су црвеним мастилом уписане речи γραφή и σιγίλλιον.

[43] Види, на пример, недостатак прецизности у употреби ових израза у Actes de Chilandar, бр. 3—5 од 1198—1199. Cf. Regesten, бр. 1644—1646 и 1652.

[44] Тако је хрисовуља Јована V од 25. августа 1357, неоспорно аутентична и редигована по свим правилима која важе за хрисовуље, означена одједном, у реду 70, као χρυσόβουλλος ὁρισμός. Cf. *Dölger*, Schatzkammern, бр. 9 и примедбе под „Diplomatisches“ (стр. 43). Исти

лизације у групи хрисовуље развија се брже, и много је лакше у њему разликовати типове који се преплићу него у сложеној категорији простагме. Али, у суштини, ради се о истом процесу који у оба случаја доводи до истих резултата. Било да имамо у виду једну или другу категорију, групу хрисовуље или групу простагме, види се да дипломатички систем царске канцеларије све више тежи ка упрошћавању своје структуре, ка постепном уклањању бескорисних елемената и ка концентрацији на главне типове. Ово му коначно даје јасноћу која му је дуго недостајала.

Хрисовуља — χρυσόβουλλος λόγος — коначно преовладава у својој групи, као што ће, отприлике у исто доба, простагма преовладати у својој. Тако хрисовуљни сигилиј као и хрисовуљна оризма, усталом доста редак тип у унутрашњој употреби Царства, ишчезавају, изгледа, средином XIV века.[45] Отада χρυσόβουλλος λόγος постаје једини тип хрисовуље и под називом хрисовуља подразумева се само χρυσόβουλλος λόγος.[46]

Дакле, на крају остају у употреби само два веома различита типа царских повеља: хрисовуља и простагма. То су, усталом, увек била два основна типа. Простагма је заузимала у својој групи прво место, као што га је заузимала хрисовуља (χρυσόβουλλος λόγος) у својој и истовремено у хијерархијској целини византијских повеља. Овај израз не употребљавам случајно, јер хијерархијски ред, својствен свакој византијској институцији, такође је битна црта његовог дипломатичког система. Упрошћавање структуре, о којој смо малочас говорили, не утиче на његов хијерархијски карактер. То показује чињеница да хрисовуља и даље заузима врх овог система. О томе исто тако сведочи, и то на један посебан начин, улога коју има простагма и њена веома на-

израз забележио је Делгер у тексту једне необјављене хрисовуље истог Јована V издате 22. септембра 1355. манастиру Дохијару: cf. Regesten, бр. 3048.

[45] Као што бележи *Делгер*, Schatzkammern, стр. 20, последњи пример хрисовуљног сигилија који нам је познат, датира од новембра 1342. Тај документ су објавили *Делгер*, Schatzkammern, бр. 16 и *Лемерл*, Actes de Kutlumus, бр. 20. Још у септембру 1356. Јован V је издао једну хрисовуљну оризму: ed. W. Regel, Χρυσόβουλλα καὶ γράμματα τῆς... μονῆς τοῦ Βατοπεδίου, Петроград, 1898, стр. 25/6, бр. 7.

[46] Још хрисовуљни сигилији Андроника II од септембра 1311. и Михаила IX од фебруара 1321. називају се у тексту час χρυσόβουλλον σιγίλλιον час χρυσόβουλλον: Actes de Chilandar, бр. 14. 7, 15, 25 и 15. 7, 9, 22, 27 = *Dölger*, Schatzkammern, бр. 15. 7, 9, 24, 31 (усвајам Делгерову хронологију, Regesten, бр. 2331). Хрисовуљин сигилиј Андроника II означен је као χρυσόβουλλον у поменутом хрисовуљном сигилију Михаила IX као и у хиландарским повељама, бр. 52. 5 (јануар 1320), 53. 18 (фебруар 1320), 58. 25 (фебруар 1321) и 62. 5 (април 1321).

[75] глашена предност у односу на повеље које су јој по облику сличне. Доиста, мада је простагма постала једини тип царске наредбе, друге врсте повеља, које су раније имале исту функцију, нису због тога изашле сасвим из употребе, већ су изгубиле карактер царских аката. Тако је оризма, некадашњи близанац простагме, постала прави тип деспотске повеље. На тај начин између ова два типа повеља успостављена је хијерархија изражена јасније него икад раније.

Захваљујући Б. Ферјанчићу имамо посебну студију о деспотским повељама.[47] Правећи јасну разлику између појединих типова повеља, ова изврсна студија сигурно нам показује којим су се врстама докумената служили деспоти, следећи правила византијске дипломатике. Разуме се, да би се одредила та правила, треба се обратити оној епохи у којој су се она коначно установила и узети у обзир оне повеље чији су аутори били спремни да се држе тих правила, тј. повеље легитимних деспота из доба Палеолога. Насупрот томе, треба изоставити повеље епирских деспота које показују још доста несталну терминологију и чији су аутори, понети својим високим претензијама, издавали повеље чије је право издавања по правилу припадало царевима.[48] Тако, поред доста бројних хрисовуља епирских владара,[49] познат је један акт, означен као простагма, који је 1234. издао Манојло, брат и наследник солунског цара Теодора, и још један, издат вероватно 1251. од стране деспота Михаила II, који се зове простагма и аргировуљна простагма, као и оризма. Ипак, ове две „простагме" потписане су именима дародавца а не менологемом.[50]

Напротив, као што никад нису дирали у искључиво право царева да издају хрисовуље (свечане привилегије,

[47] *Б. Ферјанчић*, О деспотским повељама, Зборник радова Византолошког института 4 (1956) 89—114. Види такође од истог аутора, Деспоти у Византији и јужнословенским земљама, Београд 1960.

[48] Уп. о томе разложне опаске које чини *P. Lemerle*, Le privilège du despote d'Épire Thomas I pour le vénitien Jacques Contareno, B. Z. 44 (1951) 394, n. 7.

[49] Види списак од петнаест познатих аката епирских владара који је саставио *П. Лемерл* у Προσφορὰ εἰς Στ. Π. Κυριακίδην (1953) 407—414. Томе треба додати писмо Михаила II дубровачком кнезу из 1237, које је објавио и коментарисао *Ф. Баришић*, Писмо Михаила II Анђела дубровачком кнезу из 1237, Зборник радова Визант. инст. 9 (1966) 1 сл.

[50] Критичко издање са коментаром: *М. Марковић*, Византиске повеље Дубровачког архива, Зборник радова Визант. инст. 1 (1952) 211 сл. и 225 сл. Ново коментарисано издање акта Михаила II дао је *Баришић*, нав. дело, 10 сл.

аргировуљне оризме морејских деспота представљају њихову аналогију која истовремено врло јасно одражава разлику), легитимни деспоти из доба Палеолога не издају ни простагме.[51] Њихове наредбе називају се сукцесивно γραφή, παρακέλευσις, ὁρισμός, никад πρόσταγμα.[52] Доиста, изгледа да ови [76]
термини иду један за другим и да тај њихов ред означава успон деспотских аката у хијерархијском плану: повеље деспота Јована, брата цара Михаила VIII (друга половина XIII века) означене су као γραφή; повеље солунског деспота Димитрија, сина Андроника II (прва половина XIV века) увек као παρακέλευσις; многобројне повеље Андроника, солунског деспота и сина Манојла II (почетак XV века) називају се увек и без изузетка ὁρισμός, као и повеље морејских деспота (оризме и агрировуљне оризме).[53] Упркос великим празнинама, које раздвајају међусобно ове три групе докумената, наведени подаци су неоспорно веома значајни. Они не само да нам показују да деспоти нису уживали право издавања простагми, већ нам, поврх тога, откривају да су тек у касније доба почели да издају оризме; без сумње, ова почаст припала им је тек пошто су цареви престали да се користе овом врстом докумената (в. горе стр. 361); дотада изгледа да су се задовољавали паракелевсисом, који је био одавно изашао из употребе као царски документ.

Треба исто тако обратити пажњу на начин на који су царске простагме цитиране у самим деспотским повељама.

[51] Према томе, *Ферјанчић*, нав. дело, 92, испитујући „простагму" деспота Манојла, коју смо мало пре навели, с правом сматра њено издавање неком врстом узурпирања царских права, јер, додаје он врло тачно, али не задржавајући се више на овом битном питању, „простагму је у Византији могао да издаје само цар".

[52] Уп. *Ферјанчић*, нав. дело 94 сл.

[53] Ово поступно ређање термина изгледа прекинуто једном оризмом, познатом само у препису у коме је датирана у август 4. индикта. Л. Пети сматра да је њен аутор деспот Константин, син Андроника II, и датира је према томе у 1321. годину: Actes de Chilandar, бр. 68. Али, иако стручњаци у ову идентификацију нису посумњали (Cf. *Dölger*, Byz. Diplomatik, 95 и Schatzkammern, стр. 80; *Lemerle*, Philippes et la Macédoine orientale, Paris 1945, 225, n. 1; *Ферјанчић*, op. cit., 95), очигледно је, по мом мишљењу, да деспот Константин не може бити аутор овог акта, пошто његов издавач не само да има оца већ и сина који је цар. Штавише, документ не носи деспотски потпис (ὁ δεσπότης) већ даје транскрипцију царског менологема; према томе, овај акт не потиче од деспота већ од цара. Пошто су оба цара које аутор помиње живи, најприхватљивија хипотеза била би да је тај аутор Михаило IX; у том случају требало би исправити број индикта (рецимо ιδ' уместо δ', што би давало 1316. годину), уколико тај акт није фалсификат (у њему се ради о фамозном млину у селу Хандаку).

Одиста ништа не може боље да расветли наш проблем од савршено јасне разлике коју канцеларија византијских деспота не пропушта никад да истакне између царских простагми и повеља самих деспота.

Ево, на пример, једне повеље деспота Димитрија Палеолога од новембра 1322, упућене Николи Кардаму.[54] По овоме акту, хиландарски калуђери били су поднели деспоту божанску и поклоњења достојну *простагму* — θεῖον καὶ προσκυνητὸν πρόσταγμα — моћног и светог господара и цара, његовог оца, којом се Кардаму забрањује изградња млина у суседству хиландарских поседа. Позивајући се на ту простагму, која је и овог пута наведена са истим звучним епитетима, деспот наређује Кардаму да сруши незаконито подигнут млин — и у том циљу издаје свој *паракелевсис:* τὴν παροῦσαν παρακέλευσιν τῆς βασιλείας μου. Исто тако, век касније, у једној оризми издатој светогорском манастиру Светог Па-
[77] вла, у марту 1417, деспот Андроник Палеолог нам говори о даривању овог манастира божанском и светом хрисовуљом његовог покојног брата од стрица цара Јована (VII), која је била потврђена божанском и светом *простагмом* моћног и светог господара цара, његовог оца (Манојла II). Деспот потврђује и повећава ово даривање са своје стране издајући ову *оризму:* ὁ παρὼν ὁρισμὸς τῆς βασιλείας μου.[55]

Из аката деспота могло би се навести безброј оваквих примера. У њима би се увек видела та иста, веома одређена разлика између наредби царева и деспота, као и иста прецизност у терминологији: с једне стране, царска простагма на коју се деспоти позивају,[56] а с друге, наредба самог деспота, издата на основу те простагме, названа, према епохи, паракелевсисом или оризмом, али никад простагмом. Деспотске повеље XIV и XV века су изванредан пример све веће ста-

[54] Actes de Chilandar, бр. 87.

[55] ed. *Dölger*, Byz. Diplomatik, 99.

[56] На први поглед може се учинити да паракелевсис деспота Димитрија Палеолога од августа 1324 (Actes de Xéropotamou, бр. 23), који се позива, у 4. реду, на простагму Андроника II — θεῖον καὶ προσκυνητὸν πρόσταγμα — означава даље ову простагму као оризму кад каже у 11. реду: κατὰ τὸν ὁρισμὸν τοῦ... βασιλέως τοῦ πατρός μου. Cf. *J. Bompaire*, ibid., p. 178. Међутим, овде је реч о једном од многобројних случајева (в. горе нап. 38) где реч ὁρισμός није дипломатички термин којим се означује документ, већ значи једноставно наређење, одлуку; зато се каже, што је врло значајно, κατὰ τὸν ὁρισμὸν а не κατὰ τὸν θεῖον καὶ προσκυνητὸν ὁρισμόν. Уп. у паракелевсису истога деспота, од новембра 1322, упућеном пансевасту Јовану Цимискију (Actes de Chilandar, бр. 76; за хронологију *Dölger*, Byz. Diplomatik, 95, n. 37): ὅτι γινώσκεις ἀκριβῶς τὸν ὁρισμὸν καὶ τὸ θέλημα τοῦ... βασιλέως τοῦ πατρός μου.

билизације техничких израза, коју и иначе показују, као што смо видели, документи каснијег времена. Мада се ту и тамо наилази — ово смо такође видели — и у овој епохи на извесне неправилности, наведене повеље јасно показују колико смо се удаљили од готово сталне неуједначености у терминологији, која је била карактеристична појава у дипломатичким изворима претходног периода. Наведимо, на крају, још један паракелевсис деспота Димитрија, веома значајан у том погледу. Издат после 1322. и упућен Лаву Калогному, старешини Драме, овај акт регулише једну обичну парницу између манастира Ксиропотама и Дохијара поводом неког имања.[57] По деспотској повељи, калуђери Ксиропотама поднели су као доказе својих права: 1) акт пореских чиновника (апографевса) покојног Пергамина и Фарисеја, означен као σιγιλλιῶδες γράμμα, по коме им је ово земљиште било уступљено; 2) *простагму* цара (Андроника II) која потврђује акт ова два чиновника, добро позната у то време; сем тога цар је био упутио непосредно деспоту другу *простагму* позивајући га да заштити права манастира Ксиропотама. Стога деспот наређује Калогному да изврши, на основу поменутих повеља, и то сигилног писма (σιγίλλιον γράμμα) апографевса и цареве божанске и поклоњења достојне простагме (наведене сваки пут са тим епитетима) пренос спорног земљишта Ксиропотаму. Формални акт којим Калогном извршава овај пренос означен је као писмо (γράμμα). Сама повеља деспота Димитрија је, наравно, и овде, παρακέλευσις, и потписана је, као увек, ὁ δεσπότης. Дакле, једна [78]
савршена тачност у терминима и изванредна јасноћа хијерархијског реда између разних докумената, а самим тим и између њихових потписника.

Подсетимо се најзад да је Михаило VIII био први цар који је уступио право издавања простагми свом савладару.[58] Према томе, дотад ово право није припадало ни царевима-савладарима, а камоли деспотима. Дајући свом сину, после његовог крунисања за цара (новембра 1272), врло широке привилегије, какве нису никад раније имали цареви-савладари, Михаило VIII између осталог одобрио му је да издаје простагме и да их потписује црвеним мастилом, и то својим именом и титулом василевса Ромеја, али му је изричито

[57] Actes de Xéropotamou, бр. 21. За хронологију примедбе Бомпера, ibid., p. 173.

[58] *A. Heisenberg*, Geschichte und Literatur der Palaiologenzeit, SB. d. Bayer. Akad. d. Wiss., Philos-philol. u. Hist. Kl., 1920, Abh. 10, p. 50. *Јаковенко*, op. cit., 104 sq. *Dölger*, Facsimiles, col. 6.

забранио да употребљава менологем (πλὴν οὐ μηνολογεῖν ὡς ἔθος τοῖς βασιλεῦσι).[59] На тај начин, успостављена је једна хијерархијска разлика између простагми правог цара и простагми царевог савладара, које нису имале царски менологем. Тек после очеве смрти Андроник II издао је први пут простагму потписану менологемом.[60] Извесно је да се карактеристична разлика, на којој је настојао Михаило VIII, није могла дуго одржати услед повећања компетенција царева-савладара; и већ савладари Андроника II издају простагме и потписују их менологемом. Али, ово је био последњи и крајњи уступак који је икад био учињен у вези са издавањем простагми.

3. *Аутор и датум простагме*

Враћајући се нашој простагми, утврдимо најпре да нема више никакве сумње да је потписник ове повеље био цар и да је то исто био случај и са његовим дедом и стрицом, који су такође издали Лаври простагме. Ово унапред ограничава број могућих хипотеза. С друге стране, даља наша испитивања су хронолошки ограничена чињеницом што начин датирања наше простагме показује да није била издата пре владавине Јована V Палеолога и Јована VI Кантакузина.

Већ смо видели да не може бити реч о Јовану Палеологу, јер он, за разлику од аутора наше простагме, није имао стрица који је био цар. Што се тиче Јована Кантакузина, чињеница да није имао царских предака још га не одстрањује, пошто је Кантакузин као такве сматрао своје претходнике из династије Палеолога, називајући их οἱ ἀοίδιμοι βασιλεῖς οἱ πρόγονοι τῆς βασιλείας μου и спомињући изричито
[79] Андроника II као „свог деду цара“.[61] Међутим, на њега се не може помишљати из истог разлога који одстрањује Јована V или Андроника III, његовог „брата“. Иако је Андроник II био његов „дед цар“ (исто као што је Андроник III његов „брат“ и према томе Михаило IX његов „отац“), узалуд би тражили личност која би могла бити, ма и на

[59] Pachym. I. 319. 8 (ed. Bonn.) Cf. Gregoras I, 109, 20 (ed. Bonn).

[60] Pachym. II, 13. 2.

[61] Види хрисовуљу од 14. јула 1351. издату манастиру Ивирону, у којој се Јован Кантакузин позива на простагме Андроника II и Андроника III, називајући првог својим дедом, а другог својим братом. Cf. *M. J. Gedeon*, Ἐφημερίδες ἐκ τῆς ἡμετέρας ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας I, Атина 1936, стр. 48.

духовном плану, сматрана као његов цар и стриц. Укратко, оно што важи у том погледу за његовог духовног брата Андроника III, важи исто тако и за њега.

Исто тако ни Андроник IV, ни Манојло II нису имали стрица који је био цар. Јован VII га је имао у личности Манојла II, али ни он није могао говорити, како то чини аутор наше простагме, о покојном цару-стрицу, јер га је Манојло II надживео за скоро двадесет година. На крају, остају два последња византијска цара, браћа Јован VIII и Константин XI. Просопографички подаци наше простагме добро одговарају и једном и другом. Међутим, Константин XI (1449—1453) не може бити аутор наше повеље, јер VII индикт, којим је она датирана, не пада у године његове кратке владавине. Према томе, коначно остаје само једно могуће решење: аутор наше простагме је цар Јован VIII (1425—1448). Овом решењу, и то једино овом, ништа не противречи. Оно се, напротив, савршено слаже са подацима нашег документа: ауторов покојни дед је очигледно Јован V (1341—1391), а покојни стриц Андроник IV (1376—1379); акт је био издат, према месецу и индикту наведеном у менологему и дану назначеном у тексту, 4. децембра 1428. или 1443. године.

Према томе, сасвим сигурно можемо наш документ додати малом броју сачуваних простагми Јована VIII, и истовремено, што није мање важно, прикључити менологем овог цара ретким примерима који су нам досад били познати.

Пре но што ближе проучимо овај менологем, морамо се дотаћи једног питања опште природе, методског питања које се неминовно намеће сваком ко би се позабавио византијским документима потписаним менологемима. Да ли рукопис менологема представља довољно поуздан критериј да би се могао, само на основу њега, одредити аутор једног документа? Свакако да простагма о којој је реч није једина која у том погледу изазива озбиљне сумње, али их она изазива на нарочито оштар начин.

Доиста, видели смо да је Делгер, најпозванији стручњак у области византијске палеографије, приписао нашу простагму, на основу рукописа менологема, Андронику III и да је, према томе, датирао у 1338. годину, док нам је испитивање података садржаних у овом документу показало да он у ствари припада Јовану VIII, праунуку Андроника III и да је, према томе, млађи за око деведесет година.

Ово разилажење између резултата добијених графичком анализом менологема, с једне стране, и проучавањем самог документа, с друге, показује да чак и у рукама највећег стручњака графички моменат остаје врло несигурно средство. Међутим, као што показује наш случај, једна погрешка, ма како незнатна била са графичког гледишта, може [80] довести до погрешних закључака доста озбиљних размера. Према томе, не би требало прецењивати значај графичких аргумената, нити им приписивати апсолутну тачност.[62]

Утврђивање, у којој су мери менологеми који се упоређују слични или различити, често је подложно мање-више субјективном утиску. Идентификовање њихових аутора је, према томе, доста деликатан посао, нарочито кад су сличности изразитије но разлике, а то је обично случај кад се ради о примерцима који припадају мање-више истом добу. У ствари, изузимајући менологеме Јована VII, чији је необичан карактер већ Делгер добро уочио, менологеми царева целокупног периода којим се овде бавимо (почев од Андроника III до Јована VIII), веома различити од менологема царева претходног периода, показују, опште узев, више заједничких но индивидуалних црта. Разлике међу менологемима, чак хронолошки веома удаљеним, често су веома танане тако да могу промаћи чак стручњацима великог искуства. С друге стране, разуме се да ни потписи једне исте личности нису увек једнаки. Најзад, не треба заборавити колико је наша компаративна грађа сиромашна и пуна празнина, јер је број познатих и поуздано датираних менологема веома ограничен. Објављивање једног новог документа може да доведе до измене закључака створених на основу недовољне документације.

Свакако, и поред све опрезности у односу на сувише широку и безрезервну примену графичких аргумената, не може се сасвим оспорити значај испитивања рукописа и корисност аргумената који се из тога могу извући. Сведени на праву меру, ти аргументи имају неоспорну вредност. Тако, и у случају који нас занима, испитивање менологема, мада не може служити као полазна тачка, имаће значајну улогу

[62] Cf. *Dölger*, Epikritisches, 60 (Byz. Diplomatik 91): „Мислим да смем овај документ, с обзиром на апсолутну подударност рукописа у његовом менологему с осталим сигурно познатим менологемима овог цара (sc. Андроника III), приписати управо овом владару и према томе години 1338, јер на основу графичког упоређења у то не може бити никакве сумње."

као помоћни и потврдни аргумент. Кад је једном утврђено да наша повеља припада цару Јовану VIII, њен менологем ће нам помоћи да јој одредимо тачан датум.

Сличност између менологема на нашој повељи и менологема на простагмама Андроника III које је објавио Делгер у својим Факсимилима под бројевима 43 и 50, изгледа велика уколико је реч о почетном делу, тј. о речи μηνὶ која показује исту веома праву хасту и исту карактеристичну цикцак линију са оштрим врховима јоте. Али у ствари на овим елементима се и завршава сличност. Остатак менологема, идентичан или скоро идентичан у бројевима 43 и 50, нема скоро никакве сличности с нашим бројем 53.

Међутим, исте карактеристичне црте у речи μηνὶ појављују се и у менологемима Јована VIII. Истина, одбијајући Анастасијевићеву претпоставку по којој наша простагма можда потиче од Јована VIII, Делгер је био врло категоричан: „Што цар Јован VIII, чији нам је слабачки несигурни менологем добро познат (Факсим. бр. 57), није могао да нацрта менологем из бр. 53, јасно је и сваком неискусном на први поглед."[63] Изгледа, међутим, да у тренутку када је писао ове редове Делгер није познавао друге менологеме Јована VIII, осим оног из писма упућеног 1439. године Ђакому де Морелису, на које се он и позива.[64] Аутентичност овог чудноватог писма изгледа међутим доста сумњива, а и менологем који оно доноси, свакако је само имитација царског менологема.[65] Међутим, данас ми познајемо, захваљујући пре свега самом Делгеру, више докумената Јована VIII

[63] Cf. *Dölger*, Epikritisches, 63 (Byz. Diplomatik, 94), где се аутор дотиче и писма текста наше простагме, да би изјавио да „писмо текста наше простагме не може бити из почетка XV века већ се мора датовати за 80—100 година раније". Подсетимо се, међутим, да је Делгер, одлучивши се привремено да аутором наше простагме сматра Јована V, померио њено датирање у 1383. годину. Према томе, и у погледу писма текста залажем се за исту обазривост на коју сам позивао у односу на рукопис менологема.

[64] Приликом прештампавања своје поменуте расправе, Делгер је у њој додао (Byz. Diplomatik 94, n. 33) још један пример, и то писмо Јована VIII упућено турском великашу Сарици, које је он, заједно са Ф. Бабингером објавио 1952. (в. доле, нап. 70).

[65] Уп. примедбе *Б. Ферјанчића*, Зборник Визант. инст. 10, Београд (1967) стр. 273. Ипак, чак и ова имитација („Nachzeichnung", према згодном термину који је Делгер увео у нашу дисциплину), прекидајући целину менологема на начин за који нема аналогије у аутентичним менологемима Јована VIII, у почетној речи μηνὶ репродукује доста верно начин писања тога цара.

потписаних менологемом.[66] Наводим само примере чији су аутентичност и ауторство сигурни:[67]

1) Простагма издата Кутлумушу, јуна 6. индикта (1428)[68]

2) Простагма издата Лаври, 4. децембра 7. индикта (1428) (наш документ)

3) Простагма издата манастиру Свих Светих, октобра, 9. индикта, 6954 (= 1445)[69]

4) Писмо турском паши Сарици, априла, 10. индикта (1447).[70]

[66] Без сумње једног дана биће познат већи број таквих докумената. Ја се задржавам нужно на проучавању врло ограниченог броја објављених примера, али желим бар да забележим да је Делгер, B. Z. 45 (1952) 22, n. 1 (=Byz. Diplomatik, 24, n. 6) поменуо менологем Јована VIII на једном писму венецијанском дужду Франческу Фоскарију од 3. маја 1424, сачуваном у архиву Мантове. Уп. такође напомене Делгерове у B. Z. 46 (1953) 428.

[67] Према томе, у малом списку који следи, неће се наћи мало пре поменуто писмо, сумњиве аутентичности, упућено 1439. Ђакому Морелису. Ту се не налази ни простагма издата Кутлумушу, коју су као простагму Јована VIII објавили *Lemerle*, Actes de Kutlumus, бр. 47 (са датумом: „децембар 1446?“) *и Dölger*, Schatzkammern, бр. 25 (са датумом: „децембар 1431 или 1446“). Уосталом, Лемерл ставља под знак питања не само датум већ и ауторово име, и изражава, штавише, своје колебање изричитом напоменом: „Наводим, међутим, аутора и датум само са великом резервом.“ Ова опрезност је по мом мишљењу више него оправдана с обзиром на садржај овог акта, који калуђерима Кутлумуша потврђује разне поседе на Халкидици, што цар није могао чинити 1446, нити 1431. Види о томе доле, стр. 373 и сл.

[68] ed. *Lemerle*, Actes de Kutlumus, бр. 45, табл. XXIII. Фотографију овог акта објавио је *и Dölger*, Mönchsland Athos, München 1943, p. 61 (датум „јун 1429" који је ту наведен, исправљен је у Regesten, бр. 3422). Хронологија овог акта је сигурна: уп. примедбе Лемерла, loc. cit., p. 157.

[69] ed. *Dölger*, Schatzkammern, бр. 26. Овај акт је датиран годином од стварања света која се слаже са индиктом у менологему. Датум је, према томе, сасвим сигуран.

[70] Објављено од стране: *P. Wittek*, Ein Brief des Kaisers Johannes VIII. an den osmanischen Wesir Sariĝa Pasha vom Jahre 1432, Byzantion 21 (1951) 323—331, *и F. Dölger-F. Babinger*, Ein Auslandsbrief des Kaisers Johannes VIII. vom Jahre 1447, B. Z. 45 (1952) 20—28 (=Byz. Diplomatik, 292—301). Као што се види, издавачи нису сагласни у погледу датума документа. Делгер и Бабингер су бранили своје гледиште у B. Z. 46 (1953) 427 sq., док је Витек задржао своје у једном писму упућеном Грегоару, које је овај објавио као додатак Витековом чланку (Byzantion 21 (1951) 331/2). Изгледа ми, а то је и Делгерово мишљење, да рукопис менологема, који у овом случају представља, као што ће се то видети, јак аргуменат, говори у корист 1447. године (в. доле), утолико пре што ми се чини да учена Витекова излагања

Ако бацимо поглед на фотографије ова четири документа (в. сл. 19—22) видећемо да њихови менологеми имају очигледне заједничке црте, показујући оно сродство које имају обично потписи једне личности, чак кад су одвојени већим временским размаком. С друге стране, иако писани истом руком, ови менологеми далеко су од тога да буду једнаки. Чак и монограм речи μηνί, ма како да је велика сличност коју он пружа у целини, показује очигледне разлике у детаљима: слово μ у броју 2 нашег списка (сл. 20: наша простагма) осетно се разликује од оног у три друга документа; штавише, у броју 3 (сл. 21) овај монограм, повучен дрхтавом руком, нема крајњих слова, чија заоштрена цикцак линија представља карактеристично обележје других менологема цара Јована VIII.

Срећа је што оно неколико менологема Јована VIII којима располажемо припадају различитим периодима, тако да смо у могућности да упоредимо хронолошки удаљене примерке. Ови примерци јасно показују дејство које има на рукопис време, тј. године, а можда и физичко и психичко стање потписника.[71] Разлика између чврстог и одлучног рукописа у менологемима под бр. 1 и 2 (сл. 19 и 20), с једне стране, и слабог и дрхтавог под бр. 3 и 4 (сл. 21 и 22), с друге, лако се може уочити. На тај начин, наши документи се сврставају у две групе: број 2 иде заједно са бројем 1, поуздано датираним у јун 1428 (в. прим. 68) а број 4 са бројем 3, датираним у самом документу у октобар 6954 (= 1445). Према томе, треба датирати број 4, чији је датум изазвао размимоилажења, у април 1447 (X индикт), а број 2, предмет нашег истраживања, у децембар 1428 (VII индикт), или тачније, с обзиром на дан месеца назначен у тексту, са 4. децембром 1428. Вероватноћа овог датума потврђена је извесним запажањима која ћемо сад изнети.

•

На почетку нашег чланка скренули смо пажњу на чињеницу да наша простагма потврђује Лаври само посед и привилегије имања смештених на доњој Марици, не по-

о каријери примаоца писма нису у противречности са овим датумом (Сарџа није у то време више везир, али од 1444. он поново ужива султанову милост и налази се на истакнутом положају).

[71] Cf. *Dölger — Babinger*, op. cit., 22 (Byz. Diplomatik, 25).

мињући ниједном речју главне поседе манастира суседне
[83] подручју Свете Горе, на Халкидици, у области Солуна, у серској области, дуж Стримона и у другим крајевима источне Македоније. Припадност наше простагме Јовану VIII лако објашњава ову необичну чињеницу. Територија источне Македоније, где се налазила већина поседа светогорских манастира, била је у то време под турском влашћу, и царска византијска управа није тамо више постојала.

Са тог разлога царски документи издати светогорским манастирима доста су ретки у то време, а поред тога, њихов карактер се мења. У њима се више не налазе позната набрајања безбројних манастирских поседа, тако честа у старијим документима. Дуги низ таквих аката — чији се понеки примери још могу наћи у доба српске власти, верне византијским традицијама — прекида се, уосталом, већ после турског освајања Сера (1383), којим је источна Македонија припала освајачима.[72] Повратак Солуна и суседних области под византијску власт, после Ангорске битке и уговора из 1403, изазвао је опет прилично велики број царских повеља којима су светогорским манастирима додељивана имања и потврђивани њихови ранији поседи у поново стеченим провинцијама. Међутим, као што је познато, предах је био кратког века, и што се више приближава коначна пропаст, то све брже ишчезавају царске повеље класичног типа. Оне се више не срећу много пре коначног пада Солуна. Насупрот томе, што није мање значајно, видимо да цареви каснијег доба често издају повеље светогорским манастирима којима потврђују њихове поседе на Лемносу и којима им уступају имања и приходе на овом острву, где се византијска власт успела да одржи. Тако и једна од поменутих простагми цара Јована VIII (бр. 3 из нашег списка) уступа светогорском манастиру Свих Светих годишње приходе, истина доста скромне, које ће му достављати кефалија Лемноса;[73] док опет друга, наша простагма, потврђује Лаври

[72] Уп. *Острогорски*, La prise des Serrès par les Turcs, Byzantion 35 (1965) 302 sq. (в. СД IV, 243 сл.).

[73] Уп. исто тако хрисовуљу Јована VIII издату светогорском манастиру светог Павла у септембру 1436: ed. *Zachariä v. Lingenthal*, Einige ungedruckte Chrysobullen, 19/20. Овај значајан акт истиче да су манастири Свете Горе уживали некад замашне приходе са својих поседа; како су, међутим, многе од њих уништили варвари а и они који су остали оптерећени су варварским наметима и пљачкама, манастири су пали у беду. Због тога су калуђери манастира светог Павла дошли да траже од цара да им уступи земљиште из свог сопственог домена који се налази на богомчуваном острву Лемносу.

поседе у области Еноса; у трећој — бр. 1 нашег списка — цар само испољава суверенитет духовне природе, одобравајући спајање манастира Кутлумуша и Алипијског манастира.

Град Енос се такође одржао, окружен Турцима, све до [84]
пада Царства.[74] Истина, његова област није више сачињавала саставни део Византије, али је и даље признавала византијску врховну власт. Јован V уступио је Енос, пре 1384, млађем брату свог чувеног зета Франческа Гатилузија, господара Лезбоса.[75] У доба које нас интересује, Еносом је управљао Паламида (1409—1455), Николетов син. Овај други господар Еноса држао је, сем тога, и острва Самотраку, Имброс и Тасос, које је добио као феуд од цара Јована VIII.[76] Разумљиво је, према томе, што су калуђери Лавре хтели да имају цареву потврду својих права у области Еноса, јер је цар и даље био сизерен овог града. У вредност такве потврде неће се посумњати, ако се има у виду да су областима које су држали Гатилузији често у њихово име управљали Грци.[77]

Остаје нам још да видимо када је Лавра за своје поседе у области Еноса примила оне две простагме које је она, према сведочанству аутора нашег документа, добила од његовог деде и стрица, тј. од Јована V и од Андроника IV. Не верујем да је реч о документима издатим сукцесивно од стране два владајућа цара. У том случају, свакако, требало би претпоставити да је простагма Андроника IV издата за време његове владе, између 1376. и 1379, а простагма, његовог оца, Јована V, негде претходне епохе. Међутим, ни ситуација за време Андроника IV, као ни у претходној епохи,

Својом хрисовуљом цар им додељује тражено имање. За осиромашене светогорске манастире, Лемнос постаје, то потврђују и други документи, извор помоћи и оштете за претрпљене губитке.

[74] Њега је 24. јануара 1456. освојио Мехмед II. Cf. Ducas ed. *Grecu* (1958), p. 419, 18. Следеће године га је заузела Венеција, а 1459. поново је пао у турске руке. Cf. *C. Hopf*, Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters bis auf die neuere Zeit, I (1868) 153. Половину прихода Еноса, као и са Лемноса, Тасоса и других острва доделили су Турци затим (1460) деспоту Димитрију Палеологу.

[75] Cf. *Hopf*, op. cit., II, 31. — Познат је један патријаршијски акт упућен Николету Гатилузију, „архонту Еноса", поводом дуже упражњености митрополитске столице у Еносу: ММ II, 338. Овај акт нема датума, и без сумње Хопф (op. cit., 151) га грешком ставља у јануар 1409, ослањајући се, како изгледа, на претходни акт, који је, међутим датиран, исто као и акта која следе наш документ, у јануар 1400.

[76] *Hopf*. op. cit., 152.

[77] Ibid.

не би могла објаснити зашто се повеље о којима је реч ограничавају на потврду права Лавре само у области Еноса. Таква ситуација настала је први пут у време када је, после пада Сера (19. септембра 1383), источна Македонија постала плен Османлија. Међутим, у то време Андроник IV је био цар-савладар свога оца, признат као такав формалним уговором од 2. новембра 1382.[78] Биће, дакле, да је простагма Андроника IV, према пракси уобичајеној од времена Андроника II, представљала акт који је само потврђивао простагму владајућег цара.

Ако је ово тумачење тачно, онда се повеље поменуте у нашој простагми могу веома прецизно датирати: оне су биле
[85] издате, обадве, основна простагма Јована V и потврдна простагма Андроника IV, на сваки начин после пада Сера, дакле најраније крајем 1383, а пре смрти Андроника IV (28. јуна 1385), па чак и пре крвавог сукоба који је избио између та два цара у пролеће или почетком лета 1385.[79]

Сада се може разумети зашто наша повеља помиње само две простагме потписниковог деде и стрица; то су биле једине повеље које је Лавра примила као потврду својих права у области Еноса пре но што је добила простагму од самог Јована VIII. С друге стране, може се разумети да Лавра, пошто је већ имала простагме Јована V и Андроника IV, није оклевала у тренутку када се поново нашла у истој ситуацији да затражи сличан документ од Јована VIII. Очигледно да је датирање наше повеље у 1428. годину веома потпомогнуто овим опаскама. Одиста, не види се разлог због кога би калуђери Лавре одложили да потраже од цара повељу све до 1443, следећег датума који би се слагао са индиктом наведеним у документу.

Наслов оригинала: Autour d'un prostagma de Jean VIII Paléologue, Зборник радова Византолошког института, 10 (1967) 63—85.

Превела *Нада Мандић*

[78] Cf. R.-J. *Loenertz*, Fragment d'une lettre de Jean V Paléologue à la commune de Gênes 1387—1391, B. Z. (1958) 37 sq.
[79] Cf. *Loenertz*, op. cit., 40.

19—22 Менологеми цара Јована VIII Палеолога.

ВИЗАНТИЈА, ВАЗАЛНА ДРЖАВА ТУРСКОГ ЦАРСТВА*

Пораз војске деспота Јована Угљеше и краља Вукашина у чувеној битки на Марици, 26. септембра 1371, један је од најкобнијих датума не само у историји Јужних Словена, већ и у историји Византијског Царства. Турска победа, која је за балканске земље значила почетак доба беде и потлачености, имала је необичног одјека чак и на Западу. Иако је са закашњењем доспела у Авињон, вест о пропасти српске војске на Марици изазвала је тамо право запрепашћење. У једном писму од маја 1372, у коме се налазе први гласови о томе, папа Григорије XI говори о опасности која се приближава с једне стране Мађарској, с друге Албанији и јадранским лукама, а у новембру 1372. указује на опасност која прети Византијском Царству и латинским земљама у Грчкој. [49]

Праве последице пораза на Марици биле су, међутим, познате на Западу тек неколико година касније. У ствари, изгледа да је папа добио вести о једном споразуму између византијског цара и султана, али прави смисао тог споразума није му био јасан. Тако, још 1374. он помиње гласове о безбожном савезу (quaedam impia colligatio) закљученом између Грка и Турака и упереном против верника. Исто тако, у Млецима су веровали да се византијски цар и султан Мурат наоружавају за једну заједничку војну акцију, и већ јула 1374. предузете су мере против такве опасности. Најзад, у јесен исте године, цар Јован V Палеолог одлучио је да пошаље Григорију XI поруку, на коју је папа одговорио једним веома забринутим писмом. Али, ни ова прва царска

* Суштина овог чланка била је предмет предавања одржаног на X Међународном конгресу византинолога у Цариграду, септембра 1955.

порука, ни друга, која је доспела у Авињон јануара 1375, нису, изгледа, пружиле папи јасну представу о обрту догађаја на Истоку. Изгледа да је он о томе био обавештен тек преко изасланика које је упутио у Византију и који су се вратили у Авињон, после продуженог боравка у Цариграду, крајем октобра 1375. Без сумње да су му тек обавештења ових изасланика најзад отворила очи. Осмог децембра 1375. Григорије XI саопштио је старешинама реда Хоспиталијера у Мађарској да су безбожни Турци, прогонитељи хришћанског имена, не наишавши на довољан отпор верника, напа-
[50] ли, заузели и уништили скоро цело славно Ромејско Царство (invaserunt, occuparunt, destruxerunt fere totum gloriosum imperium Romanie) и да су га потчинили себи (et sibi tributarium effecerunt). Бугарска царевина и српска краљевина, као и друге хришћанске земље, свирепо су потлачене. И, чак, поносити Цариград и његов славни цар тако су притешњени од стране Турака да су постали не само њихови вазали, већ се налазе скоро потпуно у њиховим рукама (non solum eis tributarii facti sunt, sed fere in eorum manibus consistunt).[1]

Ево, дакле, каква је била тужна истина: споразум између византијског цара и султана Мурата, у коме је Запад најпре био склон да види грчко-турски војни савез, а који је цар изгледа у својим порукама представио папи као обично примирје, показао се као уговор о вазалној зависности.

Византијски извори, необично сиромашни за ово доба, нигде изричито не помињу овај кобни уговор. Али, и без директног помена, казивања византијских историчара, ма како била кратка и недовољна, добро показују резултате овог уговора — који је свео Византију на ранг вазалне државе Османлијског Царства — и то доста пре но што су гласови о томе доспели на Запад и пре но што се схватио прави смисао великих промена које су се одиграле на Балкану. Тако је већ у пролеће 1373. цар Јован V пратио султана Мурата и пружио му војну помоћ у једном походу у Малој Азији. Овај датум изгледа сигуран, јер по Халкокондилу, као и по Сфранцесу, за време овог похода избио је, у европском делу Византије, устанак Андроника IV и Сауџи

[1] *A. Theiner*, Vetera mon. hist. Hung. II, № 309, p. 155. За претходна сведочанства в. *O. Halecki*, Un empereur de Byzance à Rome, Varsovie 1930, p. 252 sq. Ова добро позната књига много ми је користила, мада се нисам увек држао њених тумачења.

Челебије против њихових очева.[2] Једна кратка хроника у збирци Ламброса и Амандоса[3] даје тачан датум почетка овог познатог устанка два принца: Андроник IV напустио је Цариград да би се придружио Сауџију 6. маја 1373.[4] Очевидно, чим је већ најкасније почетком маја 1373. Јован V испуњавао своје вазалне обавезе према турском суверену, он је морао признати своју зависност од Турака најдоцније током 1372.

Ово нас необично приближава датуму битке на Марици. Због поражавајуће турске победе од 26. септембра 1371,[5] с једне стране, и због потпуно негативних резултата свога путовања на Запад, с друге стране, Јован V, вративши се октобра 1371. у Цариград,[6] изгледа није дуго оклевао да се
покори неизбежном. Тако је неуспех противнапада, који је [51]
организовао серски деспот, одлучио не само судбину српске источне Македоније, већ и самог Византијског Царства. Турска победа од 1371, највећа и најсудбоноснија пре 1453, учинила је крај независности Византијског, као уосталом и Бугарског Царства.

Ужас, који је код савременика изазивала катастрофа на Марици, јасно се одражава у поменутим писмима папе Григорија XI и на необично драматичан начин види из приповести старца Исаије, који нам говори као очевидац. Треба прочитати ову потресну приповест, једну од најузбудљивијих страница старе словенске књижевности, да бисмо осетили какво је расуло и очајање владало после катастрофе у крајевима које је непријатељ опљачкао и опустошио.[7] Овде ћемо навести само сведочанство једног византијског владара. Истина, Византинци нису учествовали у битки на Марици.[8] Штавише, у првом тренутку чак су покушали да

[2] G. Phrantzes, p. 55, ed. *Papadopoulos*. L. Chalcocondyles I, 37, ed. *Darkó*.

[3] *Lampros-Amantos*, Βραχέα χρονικά, No 47, 35.

[4] *P. Charanis*, The Strife among Palaeologi and Ottoman Turks, 1370—1402, Byzantion 16 (1942/3) 204 sq., има потпуно право што турским изворима претпоставља Халкокондилове и Сфранцесове приповести, потврђене сведочанством кратке анонимне хронике.

[5] Овај датум, који је с пуним правом бранио *Љ. Ковачевић*, Годишњица Н. Чупића 3 (1879) 402 сл., усвојили су сви стручњаци.

[6] *Lampros-Amantos*, No 47, 32.

[7] *Љ. Стојановић*, Стари српски записи и натписи III (1905), 43.

[8] Додуше, у Исаијиној приповести помиње се учешће Грка у походу деспота Угљеше, на шта је указао *M. Lascaris*, Actes Serbes de Vatopédi, Byzantinoslavica 6 (1935) 169, n. 16. Али, нема сумње ради се о грчким поданицима из Угљешине кнежевине, а не о византијској војсци.

извуку корист из српске катастрофе; Манојло је из Солуна запосео земље погинулог Јована Угљеше и ушао у његову престоницу Сер.[9] Међутим, нико други до тај исти цар Манојло II, у једном каснијем акту, говорећи о турској инвазији тога доба, ставља пораз на Марици на чело свих несрећа које су се сручиле на његово царство. У својој простагми, издатој 1408. светогорским манастирима, он каже: „Одмах после смрти деспота Србије, покојног Угљеше, због најезде Турака која се догодила у то време, врло тешке и дуготрајне", византијска влада је била приморана да манастирима одузме половину њихових добара и да их подели пронијарима „да не би сви до последњег били прогутани".[10] Ова навала Турака, „врло тешка и дуготрајна", која је приморала побожну византијску владу на секуларизацију манастирских поседа, навала која се испољила у катастрофи од 1371, натерала је исто тако Византију да призна власт турског султана и своју вазалну зависност.

Дужности вазала према сизерену испољавају се, пре свега, као што је познато, у војној помоћи и плаћању данка. Видели смо да су ове две обавезе везивале византијског цара за турског суверена, од времена после маричке битке. У изворима који се односе на доба унутрашње борбе између цара Јована V и његовог сина Андроника IV, налазе се занимљиви детаљи о природи и обиму тих обавеза.

Византијски историчари нам причају да су Јован V и Манојло II, које је Андроник IV збацио с престола, успели 1379 да се поново докопају власти, пошто је Манојло обећао султану да ће сваке године долазити на Порту са уговоре-
[52] ним данком и помоћним трупама да би га пратио куда год овај нареди. Халкокондил је забележио висину данка: 30 000 златника, а Сфранцес број војника: 12 000 људи, коњаника и пешака.[11] Што је више расла моћ Турака, то је византијска зависност постајала све тежа и понизнија. „Они заповедају а ми морамо свему да се покоравамо", каже Димитрије Кидон у једном писму крајем 1377, „ето колико је велика њихова моћ и какво је наше ропство".[12] Унутрашње размирице су само отежавале невољу: борба „за сенку власти", по речима истог Кидона, „приморала их је обојицу да

[9] Уп. као најновије *P. Lemerle*, Philippes et la Macédonie orientale, Paris, 1945, p. 213 sq.

[10] *В. Мошин*, Акти из светогорских архива, Споменик СКА 91 (1939), 165.

[11] Chalcocondyles I, 57, 13 и 58, 1. Phrantzes 60, 21.

[12] D. Cydonès, Correspondance, ed. *Cammelli*, No 25, 20 и 22.

служе варварину".[13] Византијски цареви су у почетку пружали султану војну помоћ против побуна његових вазалних емира, а на крају су учествовали у турским походима против византијских градова Мале Азије. Тако су Манојло II и Јован VII — ривали које је њихова унутрашња распра приморала да „служе варварину" — били принуђени да помажу султану Бајазиду да освоји 1390. Филаделфију, последњи византијски град у Малој Азији.[14]

Ова тужна епизода добро је позната. Познати су такође и многи други Муратови као и Бајазидови походи у којима су учествовали њихови византијски, као, усталом, и њихови словенски вазали. Обавештења, која се о овом налазе код византијских историчара, у млетачким документима[15] и у писмима пуним дубоког људског огорчења самог цара Манојла,[16] привукла су одавно пажњу и радозналост научника.[17] На овом нећу више инсистирати. Међутим, питање данка који је Византија плаћала Турском Царству, није никад било ближе проучено. Циљ ми је да унесем мало светлости у ово питање које мање импресионира, али зато није мање важно.

Видели смо да се, према Халкокондилу, византијска влада обавезала 1379. да годишње плаћа султану 30 000
златника. Иако је византијски новац изгубио доста од своје [53]
старе вредности, овај данак представљао је без сумње изванредно тешку обавезу за пропало Царство, које се практично свело на престоницу и неколико градова на обали

[13] Ib. No 5, 51. Ово писмо, које Камели ставља у 1353, припада у ствари 1391. години. Уп. *Charanis*, op. cit. 308.

[14] Chalcocondyles I, 58, 9. Cf. *P. Wittek*, Das Fürstentum Mentesche, Istanbul 1934, 78 sq. *Charanis*, op. cit. 304 sq.

[15] *M. Silberschmidt*, Das orientalische Problem zur Zeit der Entstehung des türkischen Reiches nach venezianischen Quellen, Leipzig-Berlin 1923, 74 sq. В. такође *Charanis*, op. cit. 307 sq.

[16] *E. Legrand*, Lettres de l'empereur Manuel Paléologue, Paris, 1893, нарочито стр. 24 сл.

[17] Ова обавештења допуњена су сведочанством једне беседе Јована Хортазмена из тога доба, коју је *H. Hunger* открио у једном рукопису Националне библиотеке у Бечу (Suppl. gr. 75, f. 263r 269r). У својој лепој књизи Byzantinische Geisteswelt von Konstantin dem Grossen bis zum Fall Konstantinopels, Baden-Baden 1958, 282—286, Хунгер даје немачки превод главног дела ове значајне беседе. Сликајући жалостан положај Царства уочи ангорске битке, Јован Хортазмен подсећа своје читаоце како су „варвари" у то време — и то је био, по њему, „израз најужаснијег ропства" — вукли веома побожног цара по целом свету, не дајући му ни тренутка мира, и како су његовом помоћи освојили још непокорене градове.

Мраморног мора и област Солуна.[18] Већ 1377. Димитрије Кидон је писао, да су Турци приморали Византију да им плаћа „толико новца да га није било лако избројати". [19] Године 1391, када се ситуација још више погоршала и Солун био изгубљен, он пише: „Варвари су заузели целокупно подручје ван града и они су главни узрок свих недаћа у граду, коме су наметнули тако тежак данак да целокупни државни приходи неће бити довољни да га покрију; зато се чак и од сиромашних мора убирати порез, да би бар делимично утолили незасите прохтеве наших непријатеља".[20]

Ова обавештења славног ретора су, без сумње, вредна пажње. Међутим, ако се потраже прецизнији подаци о природи овог данка, који Кидон, исто тако као и Халкокондил, означава изразом φόρος, ако желимо да сазнамо на који начин је византијска влада успевала да измири новчана потраживања, нећемо се свакако обратити реторичким списима, ни приповедањима историчара, већ документима. Византијски документи нису никад били проучавани у вези са овим питањем. Међутим, они пружају податке првоaccess разредног значаја, иако потичу из доба после битке код Ангоре, тј. укидања турског данка.

Позната је велика промена која се одиграла на Истоку услед Бајазидове пропасти у бици код Ангоре 1402. и грађанског рата који је избио између синова заробљеног султана. Сулејман, који се био учврстио у Једрену, потражио је савез са византијским царем и склопио је 1403. уговор са њим као и са Млецима, Ђеновом и Родосом.[21] Он је указивао грчком цару, који је још до недавно био покорни вазал великог султана Бајазида, особито поштовање, називајући га својим оцем. Укинуто је плаћање данка. Византија, која је у Бајазидово време била сведена на своју престоницу, поново је добила изгубљене градове на обалама Црног и

[18] Мореја је заузимала посебно место и уосталом плаћала је, како изгледа, почев од 1387/8 свој данак; cf. *R. Loenertz*, Pour l'histoire du Péloponnèse au XIVe siècle, Ét. byz. 1 (1943) 166 sq.

[19] Cydonès, Correspondance, No 25, 18.

[20] Ib., 5, 40. Исто тако, Јован Хортазмен се жали да су Ромејци били принуђени да плаћају Турцима данак који превазилази могућности осиромашеног становништва. Cf. *Hunger*, op. cit. 285.

[21] Мишљење *Heyd*, Histoire du commerce du Levant II (1923), 268, по коме је овај уговор закључен током 1403, потврђено је наредбом Манојла II о којој ћемо касније говорити. Овај документ од 29. септембра 1404. показује да се област Солуна налазила под византијском влашћу већ за време претходне византијске године.

Мраморног мора, штавише повратила је и Солун са целом околном облашћу.[22]

Нова ситуација, створена овим уговором у областима [54]
које је поново добила Византија, најбоље и најаутентичније се огледа у једној наредби Манојла II упућеној Димитрију Вулиоту. Овај занимљиви докуменат из архива Ватопеда објавио је 1918. Аркадије Ватопедски у једном солунском часопису.[23] Овај докуменат познат је дакле већ скоро 40 година, али у ствари он остаје неискоришћен: осим Ф. Делгера који га је забележио у библиографији часописа Byzantinische Zeitschrift,[24] нико, колико је мени познато, није увидео његов изванредан значај.

Докуменат о коме је реч носи датум 29. септембар XIII индикта, дакле 1404. године, и објављен је непосредно после обнављања византијске власти у Солуну и на Светој Гори. У њему цар Манојло даје инструкције Д. Вулиоту, кога шаље у Свету Гору и задужује га да се стара о светогорским манастирима као њихов δεφένσωρ и ἐπιμελητής. Он помиње у више махова свога „сина" емира, дакле Сулејмана, и позива се на уговор који је склопио са њим, а с друге стране, свога „сина" цара, коме је уступио област Солуна. Очевидно је да је реч о Јовану VII Палеологу, његовом синовцу и савладару, кога и у другим документима назива својим сином.[25]

Уступање Солуна Јовану VII било је потврђено уговором закљученим између два цара и поткрепљеним заклетвом: Манојло га означава, исто као и уговор који је био закључио са Сулејманом, као „потврђен заклетвом" (ὁρκωμο-

[22] Баш ову неочекивану промену Јован Хортазмен велича у својој, већ поменутој, беседи као највеће чудо које је икад учинила Богородица у корист Цариграда. Она се борила за нејаке и несрећне, који више нису имали чему да се надају, и ослободила их је не само свих опасности које су их притискивале, већ је натерала Бајазидове синове да падну на колена пред најпобожнијим царем... Многи византијски градови повратили су слободу, а међу њима и најславнији град Солун. Cf. *Hunger*, op. cit. 248.

[23] *Arkadios Vatopaidinos*, Gregorios Palamas 2 (1918) 449—52.

[24] *F. Dölger*, Byz. Zeit. 29 (1929) 102 sq.

[25] *F. Dölger*, Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, No 23, 1. Исто тако и његов син Андроник, који је, после смрти Јована VII (1408), дошао на његово место као управник Солуна, означава га као свога брата, у повељи од 1417: ib. 30, 4. Уп. Делгеров коментар о овом акту. О Јовану VII в. такође: *Dölger*, Johannes VII, Kaiser der Rhomaer 1390—1408, Byz. Zeit. 31 (1931) 21 sq. *St. Binon*, Les origines légendaires et l'histoire de Xéropotamou et de Saint-Paul de l'Athos. Louvain 1942, 19 sq. et passim. *G. Kolias*, Ἡ ἀνταρσία Ἰωάννου Ζ' ἐναντίον Ἰωάννου Ε' Παλαιολόγου, Ἑλληνικά 12 (1951) 34 sq.

τικόν), што је од неоспорног интереса и важности. Међутим, нисмо у могућности да изнесемо све занимљиве податке из овог документа. Морамо се овде ограничити на питање данка које је, уосталом, најважнија тачка на којој пре свега инсистира наредба цара Манојла.

Споразум закључен између два цара поводом Солуна обухватио је наравно и Свету Гору: требало је да светогорски манастири поново добију имања која су поседовали пре турског освајања Солуна. Међутим, није се радило о потпуном враћању на status quo. Под турском влашћу манастири су морали плаћати харач за своја имања, и ова обавеза није потпуно ишчезла са престанком турске владавине. Византијска влада је у неку руку заменила османлијске власти. Цар Манојло изјављује да је калуђерима поклонио 2/3 харача који им је дотад био наметнут, а преосталу трећину манастири су продужили да плаћају — сада у корист византијске владе. У области Солуна, ова трећина припадала је Јовану VII, како је то било утврђено уговором, закључе-
[55] ним између два цара. Ван области Солуна, објашњава цар Манојло, та трећина је припадала њему самом. И, ево, још једне веома занимљиве појединости: као полазна тачка служила је она свота што се на име харача наплаћивала „за време покојног емира Бајазида бега". Вулиот је морао добро пазити да од тога манастири добију 2/3 а влада 1/3. Цар је нарочито настојао на овом принципу поделе, о коме се није довољно водило рачуна претходне године, грешком представника манастира. Ово је нанело штете државној благајни и Вулиот је био задужен да их накнади. Требало је, уосталом, да овај принцип буде примењен не само на харач већ и на сваки порез који је манастир некада плаћао Турцима.[26] Вулиотов претходник, Тарханиот, био је сувише попустљив и имао је знатан мањак у наплаћивању дажбина од манастира.

Дакле, харач није био једини порез који је византијско становништво плаћало Турцима пре битке код Ангоре. Ипак, то је био најважнији порез. Да би само са имања светогорских манастира прикупио ону трећину коју је отад убирала византијска влада, цар је доделио Вулиоту помоћника, који се звао Јован Граматик и који је био специјално задужен за „службу харача" (εἰς τὴν δουλείαν τοῦ χαρατζίου). Плате ових чиновника падале су на терет манастира. Самом Вулиоту

[26] За византијски војни намет, φοσσατιακόν, цар је најпре одлучио, као и за харач, да калуђери плаћају једну трећину, али их је затим на њихове молбе ослободио ове дажбине.

калуђери су морали плаћати 500 перпера годишње, из прихода са њихових поседа у области Струме, тј. од оне 2/3 харача које им је цар и овде уступио. Ваља подвући да је Вулиот, повереник цара Манојла, требало да буде награђен из прихода са метоха струмске области, која је исто тако била враћена Византији после битке код Ангоре, а не из прихода са манастирских имања у области Солуна, која је била поверена Јовану VII. Јован Граматик, порезник за харач, требало је да прими 200, а Вулиотов син и нећак сваки по 100 перпера годишње, из прихода од пореза на куће (ὀσπητιακόν); уколико ови приходи не би били довољни, остатак би се давао из наплате харача.

Бацимо поглед на документе у којима се помиње плаћање турског данка у словенским и албанским земљама, које су биле у вазалној зависности од Османлијског Царства. Ови документи потврђују да је турски данак убиран веома строго и без изузетка. Кад се поседнику додељује финансијски имунитет, документи не пропуштају да нагласе да се из овог искључује турски данак. Тако две повеље српског деспота Ђурђа Бранковића из 1410. и 1419, ослобађају поседе, дате светогорском манастиру Св. Павла, свих пореза „изузев царева телоса", односно „турске плате".[27] Исто тако, Иван Кастриот ослобађа села, која даје Хиландару, свих пореских плаћања осим „харача царева".[28] Локални владар
може да ослободи своје пореске обвезнике свих намета које [56]
ови њему дугују, али их не може ослободити плаћања у корист Турака, сем ако преузме обавезу да их сам плаћа уместо ослобођених. То је и учинио Вук Бранковић повељом, коју је издао Хиландару 21. новембра 1392, а која за нас има посебан значај. Савезник кнеза Лазара у бици на Косову, Вук Бранковић, кога је касније легенда неоправдано оптужила за издају, пружао је отпор и после Косова. Принуђен да се покори Турцима после пада Скопља (6. јануара 1392), он је закључио, као што каже у својој повељи, мир са великим царем Бајазидом; а да би могао да плаћа наметнути данак, „расписао" је сву земљу у својој области, одредивши колико ко има да плаћа на име данка Турцима. Тако су хиландарски метоси који су се налазили на његовој територији морали давати 200 перпера годишње. Међутим, на молбу игумана Хиландара, он их је ослободио плаћања и обавезао се да ће сам плаћати Турцима своту „од себе и од своје куће" и да ће то чинити „до краја свог живота и докле

[27] *Ст. Новаковић*, Законски споменици, 529 и 531.
[28] Ib., 467.

плаћамо данак Турцима".[29] Исто тако, занимљива је и повеља коју је млетачка влада у фебруару 1410. упутила свом скадарском кнезу. Према млетачким документима, Ђурђе Страцимировић и његов син Балша III, који су владали у Зети крајем XIV и почетком XV века, наметнули су својим поданицима плаћање једног дуката по огњишту (de uno ducato pro igne), да би могли давати Турцима данак. Млетачка влада, која је и даље плаћала Турцима данак за своје области, прихватила је овај систем и унела у њега само једну исправку, одређујући намет својим пореским обвезницима, према њиховом имовном стању, од пола, једног или једног и по дуката по огњишту.[30]

Да би Турцима исплатили њихова потраживања, у словенским и арбанашким земљама убирана је, дакле, посебна дажбина од свих пореских обвезника, која се звала час харач, час једноставно турски данак или царев данак, или и царев телос. Овај исти систем свакако је био примењиван и у Византији, и без сумње су светогорски манастири учествовали у плаћању турског данка од успостављања османлијске врховне власти у византијским земљама, после маричке битке. Када су око 1386. пали под непосредну турску власт, светогорски манастири плаћали су харач Турцима, као што нам је показала простагма Манојла II из 1408.[31] Али, испитивање овог документа показало нам је још једну ствар. Иако је после ангорске битке престала византијска вазална зависност, иако су укинути намети у корист Турака, византијски манастири, као свакако и други поседници, били су само делимично ослобођени тих плаћања. Они су од тада давали византијској влади трећину суме коју су под Бајазидом плаћали Турцима. Турски харач замењен је византијским харачем. Сачувало се чак и име овог турског намета који је од тада убирала византијска влада, бар делимично, за свој рачун.

[57] Ова необична појава објашњена је у поменутој простагми Манојла II упућеној 1408. светогорским манастирима. Цар ту каже да му је велики емир (Сулејман) лично вратио бивше манастирске поседе. Очигледно, реч је о поседима из области које су враћене Византији према уговору из 1403. Цар је од ових добара вратио две трећине манастирима, који су, према томе, имали да се одрекну једне трећине

[29] Ib., 459 sq.
[30] *S. Ljubić*, Listine VI, стр. 56. Уп. *И. Божић*, Доходак царски, Посебна изд. Српске акад. наука 254 (1956) 54 sq., 60 sq.
[31] *Мошин*, op. cit. 166.

својих имања. Као што се види, то је тачно она подела о којој говори цар у својим упутствима Д. Вулиоту. И у сагласности са овим принципом документи нам говоре понекад о „царском дохотку" који се убира на извесним манастирским имањима и који чини трећину њихових укупних прихода.[32]

Веома је занимљиво да ми располажемо једним документом који детаљно и тачно описује како се спроводила наређена подела. То је сигилиј апографевса и великог хартулара Ласкариса Метохита, из архива Ватопеда, који његов издавач В. Регел, датује, према индикту, у децембар 1405, или децембар 1420.[33] Очевидно, у обзир може да дође само 1405. година. Према наредби цара Манојла II, Ласкарис Метохит имао је да преда манастиру Ватопеду село Стиларион или Св. Мамант, које је некад манастиру поклонио велики доместик Алексије Ласкарис Метохит, син великог логотета Теодора Метохита.[34] Али, од тога села он је имао да преда „једну трећину земљишта и људи мање" (ἄνευ μέντοι τῆς τρίτης μερίδος τῆς γῆς αὐτοῦ καὶ τῶν ἀνθρώπων). Према томе, он је доделио манастиру две трећине земљишта тога села, као и две трећине парика који су у њему живели. Затим долази списак људи додељених манастиру; они сачињавају 12 сељачких домаћинстава: 1 зевгаратно, 4 воидатна и 7 убогих. Најзад, пошто је дао подробан опис уступљене земље, Ласкарис Метохит објашњава како је извршио њену поделу: најпре је поделио целу територију на два дела, затим сваки од ових делова на три једнаке парцеле, и манастиру је дао 4 парцеле, по 2 од сваког дела. Осим ових парцела и набројаних сељака, манастир је добио и две солане у селу, док је трећа солана, као и једна трећина земљишта и једна трећина његовог становништва остала у државном поседу.

Свакако, ако је цар желео, поседник је могао да добије известан посед у целини. Простагма Манојла II из 1409, поновљена на молбу калуђера у простагми од 1415, враћа манастиру Дохијару село Амаријане, које је манастир био купио од велике доместикисе Палеологине, а које му је затим, у немирним временима, било одузето. Међутим, ово

[32] *Dölger*, Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, No 63, 18. Cf. *Г. Острогорски*, Пронија 111 сл. (= СД I, стр. 262).
[33] *W. Regel*, Χρυσόβουλλα καὶ γράμματα τῆς... μονῆς τοῦ Βατοπεδίου, Петроград 1898, p. 35—38.
[34] В. Алексијеву даровницу од јуна 1369: ib., 27—29. Она помиње исто тако и значајна даровања Теодора Метохита Ватопеду.

враћање поседа садржи и једно веома карактеристично ограничење; „то значи", прецизира царска наредба, „да се не ради о порезу који су они (калуђери) давали Турцима и који
[58] су ови називали харачем, већ о паричком поседу, онаквом какав им је припадао пре турских времена".[35] Другим речима, пошто је поново добио у посед своје старо село, манастир Дохијар је морао за њега, као и за друга своја имања плаћати харач византијској влади.

Положај византијских манастира, који су некад били тако богати и повлашћени, није био много завидан у ово доба. Лишени половине својих имања у корист пронијара већ седамдесетих година XIV века,[36] они су изгубили још више после турског освајања. Чак и пораз Турака у 1402. донео им је само делимично побољшање. У областима у којима је била успостављена византијска власт, они су повратили само један део својих поседа: византијска влада је задржала трећину, трећину земље или, бар, трећину прихода.

Што се тиче њихових сељака, за њих се ништа није променило, чак и после укидања турског данка. Они су и даље плаћали харач, као што су га плаћали за време Турака. Једина разлика је била у томе што њихова плаћања нису више одлазила Турцима, већ једна трећина њиховој сопственој држави, а две трећине њиховом сопственом господару.

Поредак са којим нас упознаје наредба Манојла II, упућена Вулиоту и који је, као што то показује простагма издата Дохијару, остао на снази још 1415, важио је без сумње све док се византијска управа одржала у поново задобијеним областима[37] и док је царска влада, ослобођена вазалне зависности, уживала извесну независност на својој територији. Ова независност, изгубљена после битке на Марици и поново стечена после ангорске битке, изгледа да није била доведена у питање ни за време грађанског рата у Османлијском Царству, ни за време владавине Мехмеда I (1413—1421). Као и Сулејман, Мехмед I се називао сином цара Манојла[38] и чак се 1415. обавезао да плаћа годишње извесну своту

[35] *Ktenas*, Χρυσόβουλλοι λόγοι τῆς... μονῆς τοῦ Δοχειαρίου, Ε. Ε. Β. Σ. 4 (1927) 307 sq.

[36] Уп. *Острогорски*, н. д. 109 сл. (= СД I, стр. 260).

[37] Два акта из 1419. и 1420 (Acta Ross. No 26 *и* *S. Eustratidès*, Ἑλληνικά 2, 1922, 378 sq) показују да је он још увек у важности „као у најбољим данима царства", како то добро каже *Lemerle*, op. cit. 240. Повеље Ласкариса Метохита (*Regel*, No 11 *и* 12) овде не долазе у обзир јер нису из 1420. и 1421. године већ из 1405. и 1406. В. горе.

[38] Ducas, p. 119, 15; Уп. такође 118, 22.

Византији, која је, са своје стране, примала обавезу да чува његовог брата, бунтовника Мустафу, прогнаног на Лезбосу.[39]

Моја намера није да пратим историју односа између Византинаца и Турака у то доба. Познато је да су долазак на престо Мурата II и његова опсада Цариграда 1422. значили преокрет. Изгледа сигурно да је уговор закључен после ове опсаде, 22. фебруара 1424 — који је наметнуо царској влади, поврх територијалних концесија, годишњи данак у износу од 300 000 аспри — вратио Византију у вазални однос кога се привремено била ослободила после ангорске битке. Убудуће, све до њене коначне пропасти, ништа више није је могло ослободити те потчињености.

Наслов оригинала: Byzance, État tributaire de l'Empire turc, Зборник радова Византолошког института 5 (1958) 49—58.

Превела *Нада Мандић*

[39] Cf. N. *Jorga*, Geschichte des osmanischen Reiches I, 374.

[40] Ducas 196, 3. Уп. такође *Jorga*, Notes et extraits I, 360, n. 1.

КРИТИКЕ

1.

R. Guilland, Essai sur Nicéphore Grégoras. L'homme et l' oeuvre. Paris, 1926, XL + 308 стр. 8°.

Веома је срећна била замисао да се Нићифору Григори, једном од најплоднијих и најзначајнијих византијских писаца XIV века, посвети посебна студија. Нићифор Григора био је досад познат готово искључиво као историчар, као аутор „Римске историје“ у 37 књига (која обухвата раздобље од 1204. до 1359). Знало се, додуше, да је написао и веома много других ствари, али стварни обим његовог дела открива тек студија Р. Гилана, који је први покушао да проучи целокупно дело тог неизмерно плодног писца. Типичан представник културе, поново процвале на рушевинама Византијског Царства у доба Палеолога, прави византијски енциклопедист, Нићифор Григора био је теолог, филозоф, историчар, природњак и математичар у исти мах, али надасве — како Г. тачно наглашава — ретор. Оставио је за собом дела из свих области знања; његово доба није имало проблема који Григора није интересовао, за чије решење се он не би потрудио, па да при том дâ одушке и својој реторској потреби.

То што се пре Г. нико није одважио да проучи Григорино књижевно дело у целини, објашњава се чињеницом да претежна већина његових списа још и сад чека да буде објављена — околност коју је већ Крумбахер са жаљењем истакао. Г. се није дао заплашити таквим стањем ствари. Са заиста дивљења достојном марљивошћу тражио је и у рукопису читао Григорине необјављене списе по свим најважнијим западноевропским библиотекама. Списак тих радова који доноси у уводу своје студије и који обухвата целих 12 страница, јесте најбоље сведочанство за ауторову огромну радну енергију.

Књига која је сад пред нама плод је тог прилежног рада. Хоће ли задовољити читаоца? — И да и не. Непоречна

и веома велика вредност те књиге је у томе што је изванредно проширила наше знање о једном од најзначајнијих представника позновизантијске културне историје. И не само то: сакупљањем грађе Г. је знатно унапредио познавање књижевне делатности целе те епохе и тако створио веома солидан темељ за проучавање културе у доба Палеолога. Својом студијом, која је у погледу научничке савесности и акрибије заиста узорна, учинио је неоцењиву услугу проучавању византијске историје и сваког научника који ће се позабавити позновизантијском културном историјом обавезао на искрену захвалност.

Метод и нацрт дела, међутим, тешко би се могло одобрити. Студија се раздваја на два дела: први део даје Григорину биографију, други је посвећен његовом делу. Тај део, опет се рашчлањава на низ под-поглавља у којима се појединачно обрађују: 1) граматички, 2) реторски, 3) филозофски списи Нићифора Григоре, 4) његово историјско дело, 5) његова преписка, 6) његови природнонаучни и теолошки списи (спајање те две последње категорије делује помало чудно!). Такав склоп има можда преимућство извесне прегледности, али и велике недостатке. Он неминовно води непотребним понављањима; што је још много теже, не може да пружи јединствену представу ни о Григориној личности ни о његовом делу. Григорине замисли и његови списи, нагомилани једни поред других према спољним обележјима, растргнути су и раздвојени, без узајамне повезаности, без разликовања важног од неважног. То има за последицу да није постигнуто оно најбитније што би једна историјска биографија морала да постигне: да човека прикаже као живу личност и да прати ток њеног развоја. Нема ваљда ничег што се у овој веома садржајној књизи не би нашло ако се жели нешто да сазна о Григори: али његов живи лик узалуд ћете тражити у њој. Карактеристични су безначајни судови које аутор доноси о личности Нићифора Григоре: „Григора је био, изгледа, честит човек, мада не и без мана“ (стр. 91). Или, као крајњи резултат целог проучавања: „Григора се показује не као највећи, али ипак као један од највећих писаца столећа ... веома значајног у историји византијске културе“ (стр. 296). Такав резултат ни у Диканжово доба не би изненадио никог.

А већ сасвим као сенке промичу мимо читаоца Григорини савременици, чак и тако пластични ликови као што су Метохит, Кантакузин, Палама. Не можемо се отети утиску да аутору ове књиге нису лебдели пред очима ликови и догађаји о којима пише, него само безбројни рукописи које је прелиставао. Имена, па опет имена, наслови, па опет наслови! И ни један једини живи лик! Непрестано се наводи безброј најистакнутијих духовних вођа оне епохе, али бојим се да их слабо упућен читалац уопште неће моћи разликовати, јер су само ретко обележени нечим другим осим називом списа које су саставили. Ово је за жаљење утолико више што аутор располаже ретко широким знањем не само о Григори него и о свим његовим најзначајнијим савременицима. Он није презао од труда да поред свих објављених проучи и мноштво њихових необјављених дела. Чини се, међутим, да стваралачка снага ауторова није адекватна његовом знању. Оно што њему недостаје, то је способност да збивања и појаве о којима говори повеже и протумачи. Од научника који располаже тако богатом грађом као Г. очекивало би се да ће Григорину личност коју приказује уклопити у шири оквир, да ће оцртати изразитију слику духовног живота у XIV веку. За жаљење је што се ништа не сазнаје и о утицајима политичких збивања, а пре свега би човек пожелео да изнесене чињенице не буду просто поређане, него предочене у својој узајамној повезаности и узајамном дејству. Од приказа историје уметности може се евентуално сасвим одустати у књизи посвећеној човеку коме је уметност била тако туђа као Григори; али је одвећ неспретно када се о уметности у доба Палеолога, у узгредној напомени бр. 5 на стр. 74, каже: „Било је тада стварно и буђење византијске уметности“.

Недостатак критичког смисла уопште не би се могао пребацити аутору. Критички смисао, на пример, при анализи дела сумњиве припадности, као и критички опрез при оцењивању Григориних исказа посведочио је он и сувише често. Али, чини ми се, опрезност у овом последњем погледу никад не може да буде довољно велика. Тако нас мора зачудити кад Григору због његове борбе против Паламе просто-напросто назива „champion de l'orthodoxie“ (стр. 31 и passim). Или, да наведем сасвим други пример: држећи се Григориног саопштења у Флорентију, Г. извештава како је Варлам, тек по свом доласку у Солун, на брзину стекао нешто знања грчког језика (стр. 16). Само по себи изгледа веома сумњиво да један монах из Калабрије није већ од малена владао грчким језиком. Што се посебно Варлама тиче, он је — као што је познато — био Петраркин учитељ грчког језика о ком Петрарка вели да је изврсно знао грчки, али недовољно латински. Упозоравамо на тај моменат, јер

је битно да се тако значајна личност као што је Варлам културноисторијски правилно одреди. Правилнији суд о Варламу могла би уопште да предочи, идејама богата студија Ф. Успенског (Очерки по истории византийской образованности, 1891, стр. 240—365), која заслужује више пажње него што јој је поклонио аутор.

Као заиста осетан недостатак мора се сматрати чињеница да Г. није чак ни покушао да некако објасни смисао исихастичког спора који је у Византијском Царству око половине XIV века био у самом средишту свих збивања а посебно за Григору имао кобан значај. Ово је за жаљење утолико више што је Г. имао увида у Григорине необјављене теолошке списе (особито у „Други Антијеретикон") и прочитао његову преписку, која би могла да расветли тај проблем. Примедба (стр. 289) да Григорини теолошки списи не спадају непосредно у његова књижевна дела нећемо моћи уважити. Књижевно дело једног византијског писца просто је неодвојиво од његове теолошке делатности. Тако је и више од половине Григориног животописа посвећено збивањима која се непосредно односе на исихастичку распру. При том се читаоцу чак и не каже шта је била суштина те распре, нити објашњава важност њоме покренутих питања. Такво објашњење било би, ипак, преко потребно, јер све досад још није дато задовољавајуће и исцрпно тумачење смисла тих расправљања о бити таворске светлости и о односу божанске енергије (ἐνέργεια) према божјој суштини (οὐσία).

Био би задатак ауторов да обелодани везу која постоји између тих верских проблема и догматских борби у крилу старохришћанске цркве, па да извуче линију што од халкедонске догме преко иконоборства и мистике Симеона Новог Богослова води Григорију Палами. Требало је објаснити како је специфично ортодоксно-грчко веровање у спас наметнуло потребу да се у исихастичком спору одлучи у корист паламита, јер је ту са схватањем о преображавајућој таворској светлости као божанској, према томе, нествореној, па ипак сагледљивој енергији тражено јемство за то веровање и постулирано учешће у преображењу. — И, колико из теолошких, колико, уосталом, из политичко-националних разлога, такође, (национализма Византинаца распламтелог у позновизантијско доба и њихове страсне мржње на латински Запад), толико је таква одлука и из филозофских разлога постала потребна за византијску цркву, ако није хтела да одступи од својих, њој дубоко својствених спознајнотеоријских основа. Разликовати божју „усију" од његове

„енергије", која је, међутим, такође божанска, вечита и нестворена, значило је чврсто се држати традиција антиномистичког начина мишљења старовизантијске патристике и коначно се одвратити од рационалистичког начина мишљења западњачке схоластике; исто онако као што је одбацивање аристотелског силогизма, као метода примењивог у теолошким питањима, значило осуду схоластичке логике.

XIV век био је за Византију доба великог духовног разрачунавања са Западом и борбе против целокупног његовог духовног става, борбе која је одлучена у исихастичком спору, а имала је верску, филозофску, политичко-националну позадину. Поједини моменти тог разрачунавања били су узајамно тесно повезани, тако да је одлука у једној тачки тог комплекса питања до извесног степена унапред одређивала став према свим проблемима који ту искрсавају. — Најбољу илустрацију те повезаности појединих спорних питања пружа историјат развоја Нићифора Григоре, чији живот и дело постају стварно занимљиви тек при таквом постављању проблема. Изванредно је карактеристично и значајно да Григора, у тренутку када се супротставио исихазму светогорских монаха, више није био надахнут оном мржњом на Латине, која га је распаљивала за време његовог разрачунавања са Варламом, и да је напоредо и његово нерасположење према Аристотеловој филозофији сплашњавало у знатној мери. У том смислу је слична и судбина Варламова, коме је мржња против исихазма била заједничка са Григором: некадашњи борац против Рима, Варлам је у доцније време, у време непосредно пред иступање против Паламе, водио преговоре о унији са папском куријом. Није случајно, разуме се, ни што је трећи велики противник исихаста, Акиндин, усвојио филозофију Томе Аквинског.

Deutsche Literaturzeitung, 1927, св. 35, 1697—1701.

Превела *Вера Стојић*

2.

Mélanges Charles Diehl, Premier volume: Histoire, Paris 1930, XXXI + 308 p. in 4°.

Седамдесетогодишњица Шарла Дила, творца модерне француске византинолошке школе, обележена је публикацијом два велика, изванредно опремљена тома у којима су саку-

пљене студије пријатеља и ученика овог истакнутог научника, аутора монументалне монографије о Јустинијану I, значајних радова из административне историје византијске Африке и Равенског егзархата, бриљантних „Византијских слика“, познатог приручника за историју византијске уметности и мноштва драгоцених истраживања и есеја из византијске историје и археологије. Захваљујући свом изванредно многостраном таленту, овај научник је успео да у различитим областима укаже науци нове путеве; захваљујући томе што је он, као нико други, умео да сједини ерудицију правог научника и изражајни дар писца-уметника, његови радови су добијали посебну привлачност. Тиме се објашњава што Шарлу Дилу припада у византинологији изузетно значајно место и што је он најпознатије име савремене византинологије; тиме се објашњава и то што ниједан од данашњих византинолога нема толико ученика и следбеника, као Шарл Дил. Због тога је зборник расправа њему посвећен нека врста смотре научних снага ангажованих данас на пољу византинологије.

Према двема главним областима у којима се одвијао рад самог слављеника, чланци њему посвећени подељени су у два тома: први садржи радове из области историје Византијског Царства, други из историје византијске уметности. Први том, коме је посвећен овај приказ, почиње пажљиво састављеним списком слављеникових радова, а затим се ниже двадесет осам студија, које по разнородности садржаја одговарају широким оквирима самог предмета као и ширини интересовања онога коме су посвећене.

D. Anastasijević, Les indications chronologiques de Yahya relatives à la guerre de Tzimiscès contre les Russes, p. 1—5. Овај чланак је једна од карика у низу радова које је аутор последњих година посветио питању хронологије ратова Ј. Цимискија са Свјатославом (S. K. III 1—4; B. Z. XXX 400—405 и XXXI 328—333; Byzantion VI 337—342; упореди такође Byzantinoslavica III 103—109, Byzantion IV 7—11). Да је овај рат почео у пролеће 971 (а не 972) потпуно потврђују и вести арабљанског хроничара Јахје и, према томе, гледиште које у том погледу, заступа Анастасијевић добија нову потврду. Што се пак тиче другог дела његове тезе, не бисмо могли да се исто тако безусловно придружимо аутору, који сматра да се рат са Свјатославом није завршио јула исте године већ је трајао све до 973. или чак до 974. г. и да Јахјина вест о трогодишњој опсади Силистрије — уместо три месеца, како претпоставља Јахјин издавач В. Розен — није грешка већ да се мора прихватити као тачна.

A. Andréadès, Les Juifs et le fisc dans l'Empire byzantin, p. 7—29. Да ли су Јевреји у Византији плаћали неки посебан порез који нису плаћали остали становници Царства? То је занимљиво питање, које је постављено у овој расправи, али није добило и одређен одговор, мада је у њој искоришћен и опширно претресен обилан изворни материјал. Изгледа да аутор нагиње позитивном одговору, али, са њему својственом опрезношћу, избегава одређено решење. И, треба рећи да су најзанимљивији они аргументи у корист постојања посебног јеврејског пореза, које аутор, позивајући се на Ф. Делгера, наводи у post-scriptum-у (стр. 28—29), и то нарочито ови: хрисовуља Андроника III од 1333. (M. M. V, 105) даје монаху Јакову, упоредо са другим даривањима, „20 перпера годишњег пореза од Јевреја у месту Зихни“. Слично томе, хрисовуља Константина IX од 1049, на коју је већ раније обратио пажњу Делгер (Beiträge zur Gesch. d. byz. Finanzverw. 50), а коју је искористио и аутор, предаје Новом манастиру на острву Хиосу приход „од главарине“ (κεφαλητίων) од 15 јеврејских породица“. Ова повеља је потврђена — што је аутор превидео — хрисовуљом Нићифора Вотанијата од 1078 (M. M. V, 8; уп. Dölger, Regesten № 1030).[1] Следећи податак, који наводи аутор, али, по Делгеровом мишљењу, потцењује његову важност, податак из житија цара Василија (Theoph. cont. 341), говори о ослобођењу Јевреја, који су прешли у хришћанство, од „ранијих пореза“ (νεότεροι φόροι): није реч просто о порезима већ о ранијим порезима; ако ти ранији порези нису били посебно јеврејски већ заједнички за све становништво, онда би ослобођењем које је дао Василије I новопокрштени доспели у бољи положај него исконско хришћанско становништво (уп. накнадне Делгерове примедбе у B. Z. XXXI, 454). Али, питамо се,

[1] Узгред буди речено, аутор, који није упознат са руском литературом, у заблуди је кад више пута и врло категорички понавља, да нико никад није проучавао повеље Новог манастира на острву Хиосу: о овим повељама постоји посебан рад П. А. Јаковенка, Грамоты Нового монастыря на острове Хиосе (Acta et Commentationes Univ. Jourievensis, No 6 (1917) стр. 1—96); освртао се на те повеље и Б. А. Панченко у свом познатом делу о сељачкој својини у Византији (1904).

зар је такав привилегисан положај новопокрштених заиста невероватан? Није, јер знамо да су се и Сарацени, кад су примали хришћанство, ослобађали за три године уплате пореза, па су још и добијали разне дарове (De Caerim. 695), тј. привремено су долазили у бољи положај од старог становништва. Што се пак тиче података о додељивању манастиру пореза које плаћају Јевреји, ни у овим случајевима не може се са сигурношћу тврдити да је реч о неким специјалним јеврејским, а не општеграђанским дажбинама, које се тако често, у овом или оном износу, додељују манастирима. Питање је само зашто је тај порез у хрисовуљи Константина IX (и у потврди Никифора III) назван главарином (κεφαλητίων)? Отуда и даље питање: какво је било значење главарине у средњовековној Византији и ко је њу плаћао? Да ли је у праву Делгер кад тврди да је главарина имала увек известан деградирајући карактер и да се није узимала од хришћанског становништва? Ако је то мишљење исправно, онда би постојање специјалног јеврејског пореза било доказано једноставним упућивањем на хрисовуљу из 1049, и стога треба жалити што се аутор у својој опширној расправи није позабавио питањем природе византијске главарине, јер је у том питању кључ и за решење проблема опорезивања јеврејског становништва у Византији. Ја лично се не могу придружити Делгеровом мишљењу, већ морам да наведем, насупрот томе, да су порез κεφάλαιον плаћали 1346. г. сељаци села Радоливо, које је припадало светогорском манастиру Ивирону (Афонские акты, изд. Т. Д. Флоринског, стр. 93 и 95), да је од пореза κεφαλαιόγραφον, повељама из 1175. и 1189, био ослобођен манастир Св. Павла Латрског (M. M. IV, 318 и 319) и да су, према томе, овај порез могли плаћати не само хришћани већ чак и манастири. Тешко би било, чини ми се, претпоставити да је између κεφάλαιον и κεφαλαιόγραφον, с једне, и κεφαλητίων, с друге стране, постојала битна разлика, какву захтева Делгерово тумачење. Шта би друго, осим главарине, могао означавати онај κεφάλαιον, који плаћају — у истој висини као и земљарину — поменути парици из села Радолива? Пре него што се ова питања византијске пореске терминологије не проуче темељно, ја не видим довољно основе да прихватимо посебно опорезивање Јевреја у Византији, а видим више него довољно основе да сумњамо у постојање таквог посебног опорезивања кад за то не налазимо ни у једном извору никакве сигурне податке. Наравно, са закључцима „из ћутања“ треба бити опрезан, али има ћутања и ћутања: кад „ћуте“, као

по договору, све повеље, сви законски акти, сви историчари и хроничари, сва житија светих, која су иначе тако богата детаљима преузетим из живота, „ћути“ чак и посебни приказ о животу Јевреја у Византији, који је написао Јеврејин Венијамин из Туделе — онда такво „ћутање“ свих врста извора током хиљаду година добија значај изванредно јаког аргумента преко кога се не може прећи.

N. Banescu, Peut-on identifier le Zamblacus des documents ragousains? p. 31—35. У два дубровачка документа из 1344. и 1346. године помиње се неки Цамвлак, византијски властелин, који је имао економских веза са Дубровником. Аутор предлаже да се он идентификује с Арсенијем Цамвлаком, познатим из византијских извора: за време Андроника III био је велики папија и имао простране поседе у солунској области. Требало је такође обратити пажњу на две наредбе Андроника II и Андроника III серском кефалији Алексију Цамвлаку, на кога се жалио Меникејски манастир због незаконитих намета (Т. Д. Флоринский, Памятники законодат. деятельности Душана, прил. VIII β' и γ'). На прву од ових двеју повеља указао је већ Делгер у својим изврсним библиографским белешкама (B. Z. XXXI, 451), изневши врло вероватну претпоставку о идентичности овог Алексија Цамвлака с поменутим великим папијем Арсенијем Цамвлаком (Алексије — световно, Арсеније — монашко име исте особе), а дао је и више важних биографских података о Алексију-Арсенију Цамвлаку. Полазећи од честе дефиниције Τζαμπλάκων ὁ καβαλλάριος, аутор претпоставља да је породица Цамвлака била у сродству са породицом Καβαλλάριοι. Изгледа ми, међутим, да у случајевима које аутор наводи, καβαλλάριος није породично име већ означава просто витеза, коњаника (слично нпр. λίζιος καβαλλάριος ὁ Συργάρης, M. M. IV, 81).

G. I. Bratianu, L'Hyperpère byzantin et la monnaie d'or des républiques italiennes au XIIIe siècle, p. 37—48. Занимљив чланак, блиско повезан са великим ауторовим радом: Recherches sur le commerce génois dans la Mer Noire au XIIIe siècle (Paris 1929). Аутор проучава нестабилност византијског златника у доба Никејског Царства и показује како је губитак вредности византијског новца изазвао у италијанским трговачким градовима потребу за стварањем сопствене чврсте новчане јединице — флорентинског флорина и венецијанског дуката. „Између нестабилности перпера и појаве

златног новца италијанских република постоји веза непосреднија од једноставног хронолошког подударања".

P. Collinet, Sur l'expression οἱ ἐν τοῖς τούλδοις ἀπερχόμενοι „ceux qui partent dans les bagages" (Ecloga, chap. XVIII), p. 49—54. Пропис Еклоге о подели ратног плена одређује да известан део иде у корист τῶν ἐν τοῖς τούλδοις ἀπερχομένων. Реч τοῦλδον одговара старогрчком ἀποσκευή и према томе означава, како су претпостављали већ ранији коментатори и преводиоци Еклоге, комору, пртљаг. Како под οἱ ἐν τῇ ἀποσκευῇ хеленистичког Египта, тако и под οἱ ἐν τοῖς τούλδοις византијског доба, подразумевали су се послуга, деца и рођаци војника; ово се нарочито јасно види из тактике Лава VI, коју, узгред речено, треба наводити не према Патрологији Миња, већ према новијем издању R. Vári. Напоменимо, такође, да се данас може сматрати као сигурно утврђено да је Еклога објављена 726. г., и није потребно писати: 726. или 741; да Теофанов летопис није писан у VIII већ у IX веку, да Константин VII није ступио на престо 912. већ 913. године.

M. Dendias, Le roi Manfred de Sicilie et la bataille de Pélagonie, p. 55—60. У боју код Пелагоније (1259), који је задао тежак удар самосталности Епира и латинској моћи у Мореји, на страни побеђених су се, као што је познато, борили и Сицилијанци. Али док већина извора, а међу њима и савременик догађаја Акрополит, саопштавају само о помоћном одреду који је послао сицилијански краљ Манфред, Нићифор Григора и италијански хроничар Матео Spinelli di Giovanazzo говоре о личном учешћу краља Манфреда. Саопштење М. Спинелија објашњава се заменом омонимних назива: Ῥωμανία — Византија и Romagna — северноиталијанска област, у којој је Манфред заиста ратовао у то време. На жалост, аутор који је тако лепо и убедљиво објаснио порекло погрешног Спинелијевог обавештења, није то исто учинио и за расветљавање извора аналогне вести Н. Григоре.

F. Dvornik, La lutte entre Byzance et Rome à propos de l'Illyricum au IXe siècle, p. 61—80. Римско-византијски спор око Илирика, који је несумњиво у највећој мери утицао на размимоилажење Запада и Византије и на расцеп цркава, заслужује посебну пажњу. Аутор се позабавио овом распром и за њу везаним комплексом питања већ у својој познатој књизи: Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle (Paris 1926); у овом чланку, посебно издвојена, тема о Илирику детаљно је осветљена, при чему је ранија ауторова концепција, остајући у суштини неизмењена, добила низ битних допуна и исправака. Пошто је изнео укратко историју Илирика почев од краја IV века, Дворник се детаљно задржава на положају Илирика и јужноиталијанских провинција, после њиховог потпуног оцепљења од Рима за време цара Лава III, и на неуморним, али, на крају увек узалудним настојањима Рима да поврати оно што је изгубљено. У Дворниковој концепцији најзанимљивији је његов — веома убедљив — покушај да борбу око Илирика и око бугарске цркве доведе у тесну везу са оснивањем Панонске епархије, која је требало да послужи као полазна тачка за ново продирање римске цркве на Балканско полуострво. Судбина те епархије и њеног јединог епископа Методија, разматра се углавном на основу Методијевог житија, чију одличну обавештеност Дворниково истраживање поново потврђује.

J. Ebersolt, Sur les fonctions et les dignités du Vestiarium byzantin, p. 81—89. Аутор претреса опсежан материјал о византијском вестијарију, показујући изврсно познавање церемонијала византијског двора, који је више пута успешно проучавао у својим ранијим радовима. Али, спољном и тако рећи церемонијалном страном питање се не исцрпљује; требало би се детаљније задржати на значају и месту вестијарија у византијском државном апарату, приказати развој те установе од самог њеног постанка (а ради тога искористити истраживања E. Stein-а у Zeitschr. d. Savigny-Stiftung, Röm. Abt. XLI (1920) 239 и сл.) и проучити однос вестијарија према осталим органима византијске државне благајне. При таквом посматрању постала би јаснија и суштинска разлика између извесних по називу сличних функција, на пример између протовестијарија и протовестијарита.

J. Gay, Le patriarche Nikolas le Mystique et son rôle politique, p. 93—100. Чланак не доноси ништа битно ново, ограничавајући се на препричавање познатих писама Николе Мистика објављених у Мињовој Патрологији, и не само што не користи нову грађу већ се чак и не осврће на најважнија истраживања о томе: Н. А. Попова, В. Н. Златарског, Ст. Рансимена.

B. Granić, L'acte de fondation d'un monastère dans les provinces grecques du Bas-Empire au Ve et au VIe siècle, p. 101—105. Аутор разматра опште прилике и предуслове код оснивања манастира у грчкој цркви у V и VI веку, задржавајући се посебно на правној природи манастирске заједнице, која је добила одређенији облик тек после халкидонског сабора.

H. Grégoire, Mahomet et le Monophysisme, p. 107—119. Као сви Грегоарови радови, и овај чланак је пун занимљивих идеја, проницљивих запажања, оштроумних, смелих претпоставки као и нових, важних закључака (макар и не онако категоричких како се то самом аутору чини). Пре свега, по питању о степену и карактеру Мухамедове обавештености о хришћанству, аутор доноси нов материјал и духовито доказује да 18. глава Корана показује детаљно познавање хришћанске легенде о седам спавача. Даље се констатују одређене везе између Мухамедовог учења и христологије монофизита, нарочито докетичког учења Јулијана Халикарнаског, кога писац сматра крајњим монофизитом. Аутор успева да покаже да су хришћанску општину у Неџрану, у то време једину значајну и компактну хришћанску општину у Арабији, сачињавали Јулијанови следбеници и да је Мухамед одатле црпео своје представе о Христу „пружајући руку крајњој левици монофизитства". Све је то толико занимљиво и значајно да није било потребно, чини се, давати томе претерани нагласак који има свакако ауторова тврдња о Мухамедовој „јасној хришћанској ерудицији" и његова лапидарна формула: „Eutychès a fait Mahomet", која треба да истакне Мухамедову зависност од монофизитства парафразом познате Пиренове формуле: „Mahomet a fait Charlemagne".

R. Guilland, La correspondance inédite d'Athanase, Patriarche de Constantinople (1289—1293; 1304—1310), p. 121—140. Настављајући свој рад на каснијем периоду византијске историје, аутор монографије о Нићифору Григори даје у овом чланку важан прилог о патријарху Атанасију, који је крајем XIII и почетком XIV века двапут заузимао цариградски патријаршијски престо. Основу чланка чине неиздата Атанасијева писма, сачувана у рукописима Paris gr. 516, 137, и 1351 A., претежно упућена цару Андронику II. Проучивши веома савесно више стотина писама у наведеним рукописима, аутор лепо и јасно износи најзанимљивије податке за Атанасијеву карактеристику и за историју тог времена. Судећи по писмима која је аутор проучио, Атанасије нимало није био обичан незналица, као што то тврди пристрасни и непријатељски расположени Нићифор Григора, али наравно, како је и требало очекивати, он и у својој преписци иступа не као човек апстрактног знања већ као човек од акције и упоран борац. Енергичан и властољубив, он је умео да цару наметне своју вољу, често се мешао чак и у приватни живот царског дома, ако је налазио да у њему нешто није у реду. Црква чију је управу Атанасије преузео, налазила се у жалосном стању услед пометње коју је изазвала унионистичка политика претходне владе са свим својим последицама. Престанак свакојаких црквених раздора, успостављање црквене дисциплине, борба против опадања морала, то су главне теме преписке овог борбеног јерарха. Његова писма, пуна оптужби, интересантна су због тога што су те оптужбе увек конкретне и што се, не ограничавајући се на питања црквеног живота, стално дотичу световних ствари, критикујући административне и привредне злоупотребе, устајући у заштиту сиромашног становништва и дајући при томе више занимљивих података, чак и за историчара-економисту (нпр. о снабдевању Цариграда хлебом). Међутим, у овој преписци, како указује писац, не налазимо скоро никакве податке о догађајима који су у два маха довели до Атанасијевог смењивања. То се наравно намерно прећутало. Мање је јасно зашто Атанасије, како је то узгред забележио аутор, врло мало говори о унијатима и скоро ништа не говори о арсенитима.

L. Halphen, Le rôle des „Latins" dans l'histoire intérieure de Constantinople à la fin du XIIe siècle, p. 141—145. Пред крај XII века број и утицај Латина у Цариграду био је веома велик, и ово је олакшало крсташима да 1204. г. заузму византијску престоницу.

E. Jeanselme, Sur un aide-mémoire de thérapeutique byzantin contenu dans un manuscrit de la Bibliothèque Nationale de Paris (Suppl. Graec. 764), p. 147—170. Превод и коментар занимљивог византијског приручника из медицине, који приказује начине лечења најразличитијих болести.

M. Lascaris, Le patriarcat de Peć a-t-il été reconnu par l'Eglise de Constantinople en 1375? p. 171—175. Данилови „Животи краљева и архиепископа српских" саопштавају да

је титула патријарха, коју је Стефан Душан 1346. г. самовољно дао пећком архиепископу, била 1375. призната старешини српске цркве од стране цариградског патријарха. Међутим, Ласкарис у свом занимљивом чланку наводи да је у записницима цариградске патријаршијске канцеларије од 1386. забележено овакво ословљавање поглавара српске цркве: ἁγιώτατε ἀρχιεπίσκοπε Πεκίου καὶ πάσης Σερβίας... Из тога Ласкарис закључује да приказ Данилова настављача није веродостојан и да српска патријаршија није добила признање цариградске столице. Не сматрам да је такав закључак безусловно тачан, и из интересантног текста који доноси аутор пре бих закључио нешто друго. Познато је да Византинци, и кад би дали — силом прилика — тражено званично признање, нису одмах напуштали своје старе позиције: тако је дуго игнорисано царско звање признато немачком владару, тако су Петра Бугарског и после признања за василевса наставили да извесно време, чак и у званичним посланицама, називају као и раније архонтом. Исто то, изгледа, одиграло се и у вези са српским патријархом крајем XIV века. Ауторов аргуменат да Византија, пошто је одбила да призна српску патријаршију за време моћног цара Душана, није имала разлога да буде попустљивија у преговорима са његовим слабим наследницима, не може да нас разувери. Опет се обраћамо бугарском примеру и видимо да је Византија за време моћног Симеона упорно одбијала признање Бугарског Царства и патријаршије, а да је дала то признање слабом Симеоновом сину Петру. Уз то нема сумње да поглавари српске цркве у периоду који нас интересује стално називају себе патријарсима, а с друге стране, да управо од 1375. г. наступа црквени мир између Србије и Византије. Стога је аутор приморан да чини уступке и да дозволи могућност да је поглавар српске цркве, иако га Византија није признала за патријарха, ипак добио од те исте Византије право да се назива патријархом, али не у општењу с другим црквама већ само у кругу своје цркве. Не би се могло рећи да је таква претпоставка много убедљива и свакако се чини да је објашњење које смо предложили, а које се заснива на аналогним историјским примерима, знатно природније. Довољно је пажљиво прочитати Данилов приказ, па да се види да се његова обавештења тешко могу одбацити, јер су та обавештења доста подробна, врло позитивна и, што је најважније, нимало не личе на измишљотину, јер наводе конкретне услове датог признања: у случају нове српске окупације византијских земаља, српска црквена управа обавезује се да неће смењивати грчке митрополите. С овим треба повезати саопштење истог Даниловог настављача, које цитира и сам Ласкарис, да црквено измирење није постигнуто за време Душана „сана ради и градова", што Ласкарис сасвим тачно тумачи: à cause du titre (de patriarche) et des villes (dont Douchan avait chassé les métropolites grecs)". Дакле, споразум из 1375. постигнут је путем компромиса: Грци су попустили у погледу „сана", а Срби у погледу „градова".

J. Laurent, Byzance et les origines du sultanat de Roum, p. 177—182. Време постанка султаната „Рум" до сада није било тачно утврђено. На основу византијских и источних извора, аутор је успео да докаже да су се Турци учврстили у Никеји пре 1080. г. а да је пре 1081. постојао већ и малоазијски султанат. Његова прва престоница била је Никеја, а његов оснивач и први владалац био је Сулејман, брат од стрица Алп-Арслана.

St Lefebvre des Noëttes, Le système d'attelage du cheval et du boeuf à Byzance et les conséquences de son emploi, p. 183—190. Значај овог чланка је много већи него што неупућен читалац може да претпостави према наслову. Примитивност античке колске запреге у врло знатној мери је ограничавала максималну тежину терета и нужно захтевала помоћно коришћење људске снаге, тј. робова. Исту слику видимо и у Византији, где Теодосијев кодекс сматра терет од 492 kg максималним за најјача кола у која су упрегнути коњи, мазге или волови, а то је терет са којим, као што указује аутор, при данашњој запрези лако излази на крај пони или магарац. Веома је занимљиво, а и чудновато, што нова запрега, која је пронађена на Западу у X веку, а која је продрла у XIII веку и у Србију, у Византији уопште није прихваћена и поред врло јаких веза између касне Византије и Запада. Као што се види из илустративног материјала, Византинци су до пропасти Царства наставили да користе античку запрегу, усавршивши је — већ у IX веку — само незнатно и делимично.

B. Leib, Contribution à l'étude des manuscrits et du texte de l'Alexiade d'Anne Comnène, p. 191—199. Ово корисно истраживање помаже сналажењу у сложеној рукописној традицији знаменитог дела Ане Комнине и класифицирању расположивог рукописног материјала.

M. Lhéritier, L'histoire byzantine dans l'histoire générale, p. 201—216. Низ сасвим уопштених и не сасвим нових размарања о Византији.

M. Mitard, Le pouvoir impérial au temps de Léon VI le Sage, p. 217—223. Садржајан и занимљив чланак који се бави питањем природе царске власти за време Лава VI кад је византијски апсолутизам достигао пуни процват (што је и дошло до изражаја у новелама овога цара, нарочито у 46. новели). Аутор проучава цареве компетенције у погледу: 1) законодавства, 2) судства, 3) цркве, 4) администрације. Само у односу на цркву царева власт, ма колико значајна, наилази на стварна ограничења. Ауторова излагања о томе заслужују велику пажњу, разилазећи се од схватања већине научника, који сматрају да је власт византијских царева била неограничена и у односу на цркву. По моме мишљењу, напротив, чак и гледиште аутора овог чланка, блиско истини, изискује извесне даље ограде, јер није сасвим слободно од извесних традиционалних преувеличавања. Пре свега, не може се тврдити да је византијски цар био „un personnage sacerdotale“, макар и „à certains égards“, и не може се ради потврде позивати на церемонију тонзуре која је извршена над Лавом VI у детињству. Ова церемонија није над њим извршена као над будућим царем, већ напротив због тога што је Василије I намеравао да Лава искључи из наслеђа престола (што тачно истиче *A. Vogt,* Basile Ier, p. 59). Затим, представа да цар управља милошћу божјом не значи да се он сматрао представником или викаријем божјим на земљи. А на томе аутор — слично многим истраживачима — инсистира као на некој „conception fondamentale“. Мислим да би се Византинци веома зачудили таквој концепцији. Као законодавац, врховни судија и поглавар војне и цивилне управе цар има неограничену власт, ограничења су само општеморалног карактера. Ипак, његова власт над управним апаратом наилази, управо у време Лава VI, на извесна тактичка ограничења. Ауторова запажања у том погледу веома су занимљива. Заузимање виших положаја Тактика Лава VI сматра као привилегију угледних и имућних лица, а Лавове новеле (нарочито 86) препуштају наследној и имовинској аристократији важна економска права. У томе се, наравно, одражава све већи значај византијске аристократије, против које ће Лавови наследници морати да поведу одлучну борбу. Велика заслуга овог рада је у томе што осветљава то друштвено питање у законодавству Лава VI.

L. Oeconomos, L'état intellectuel et moral des Byzantins vers le milieu du XIVe siècle d'après une page de Joseph Bryennios, p. 225—233. Из тешко приступачног старог издања Булгариса, аутор прештампава текст једног од 49 поглавља Јосифа Вријенија, даје уз то француски превод и кратак, веома општи коментар. По задатку и по тону, тај поново објављени текст представља жустру филипику против савременика, са свим карактеристичним реторичким хиперболама и фразама. То се наравно мора имати у виду при интерпретацији овог спора. Чудновато је на основу изјава J. Вријенија стварати бучне закључке о неком крајњем моралном па чак и интелектуалном паду византијског друштва у XIV веку. Сасвим је наивно видети у овом хипотетичном моралном и интелектуалном опадању разлог пропасти Византијског Царства. У Вријенијевим моралним предикама ја не видим, у ствари, ништа занимљиво, а у оним заиста необичним обичајима против којих устаје J. Вријениј, а уз њега и његов строги најновији издавач, не налазим ништа посебно срамотно. Управо на ове обичаје — одјек далеке, често још паганске старине — коментатор је требало да обрати пажњу и да их подвргне исцрпном разматрању и тумачењу, уместо да се расплињује у општим посматрањима и да на фразе византијског ретора надовезује и своје.

G. Ostrogorsky, Les débuts de la Querelle des Images, p. 235—255. Полазна тачка иконоборачког покрета била је Мала Азија, нарочито Фригија, а његови духовни вођи били су чланови малоазијског клера. Године 726. на страну иконобораца стао је цар Лав III, али је тек 730. објавио едикт против култа икона (мишљење да је Лав III објавио два едикта — 726. и 730. г. — показало се као нетачно). Време од 726. до 730. прошло је у царевим покушајима да приволи на своју страну патријарха Германа и папу Григорија II, али су ти покушаји остали узалудни. У вези с тим, посебан значај добијају два писма Григорија II Лаву III, сачувана у грчком преводу; упркос мишљењу које је до сада владало, нема довољно разлога за сумњу у аутентичност ових докумената.

J. B. Papadopoulos, Une lettre de Grégoire Chioniadès, évêque de Tabriz (Rapports entre Byzance et les Mongols de

Perse), p. 257—262. Григорије Хионијад, учени астроном XIV века, чија се научна делатност одвијала углавном на Трапезунтској академији, постављен је по свом повратку у Цариград за епископа у Тавризу, престоници монголских канова у Персији. Пошто је његова мисија била полудипломатског карактера, Хионијад је морао да обезбеди подршку трапезунтског цара, који је одржавао присне односе са Монголима. Овај је циљ и имало Хионијадово писмо Алексију II Великом Комнину (1297—1330), које је аутор објавио према Cod. Vindob. theol. gr. 203 (coll. Nassel). Уп. такође његово издање Хионијадових писама у Годишњаку (Ἐπετηρίς) Солунског универзитета, 1929, стр. 151—205.

H. Pernot, Le poème de Michel Glykas sur son emprisonnement, p. 263—276. Поема коју је М. Глика написао за време свога тамновања 1156. г., објављена је у издању Legrand, Bibl. grecque vulgaire I. Низ допуна уз ово издање дао је већ Хаџидакис у Byz. Z. I, 98 sq. Аутор овог чланка наводи још неколико важних исправки и даје филолошки коментар ове поеме.

G. Rouillard, Les taxes maritimes et commerciales d'après des actes de Patmos et de Lavra, p. 277—289. Повеље, којима се манастири ослобађају између осталог и пореза на своје чамце, дају представу о дажбинама које су у Византији убиране од поморства. Нарочито је занимљива у овом погледу дипломатичка грађа таквих „поморских“ манастира, као што су то били патмоски, чије су повеље издате у VI тому Миклошића и Милера, и светогорска Лавра чије повеље углавном још нису објављене, па их аутор овог истраживања проучава на основу фотографија. Поред плаћања, која су ишла непосредно у корист пореских чиновника, треба пре свега разликовати две врсте дажбина: 1) од чамаца, који су били опорезивани према величини и капацитету, а који су поред плаћања дажбина коришћени и за различите државне потребе у превозу и транспорту; 2) од приватне робе која се превозила чамцима. Проучавање тих дажбина, нарочито оних других, води непосредно питању о царинским таксама. Пошто су царине, упоредо са порезима, сачињавале најважнији приход византијске државе, проучавање овог проблема, још веома мало испитаног, особито је важно. Велика заслуга госпође Рујар је у томе што је учинила први озбиљан корак у проучавању овог проблема на основу дипломатичке грађе, а изврсно познавање те грађе омогућило јој је да осветли низ важних детаља. Но, још много шта остаје нејасно; многи царински термини представљају још за нас праву загонетку, тако да у том погледу ми још много заостајемо иза оних знања којима располажемо о византијској пореској терминологији. Византијски порески систем, од времена Цахарија и Васиљевског непрекидно се проучавао, и мада овде треба још доста урадити, у први план требало би ставити сада питање царина, које је тако успешно покренуо аутор ове расправе.

Seymour de Ricci, Une inscription byzantine de Rome, 291—292. Аутор доноси текст епитафа једне угледне Цариграђанке, сахрањене у базилици Св. Петра, поред кипарске краљице Шарлоте Лузињан († 1487). Запис овог епитафа, о коме се било сачувало неколико спомена али чији се текст сматрао изгубљеним, пронађен је у једном ватиканском рукопису из XVI века (Vat. lat. 5241). Име пратиље краљице Шарлоте није било Марија, како се до сада наводило, већ Ана; међутим, транскрипцију, коју даје аутор, треба заменити правилним читањем које је дао Делгер у B. Z. XXXI, 475.

A. A. Vasiliev, Quelques remarques sur les voyageurs du Moyen Age à Constantinople, p. 293—298. Допуњавајући рад Еберзолта, Constantinople byzantin et les voyageurs du Levant, аутор указује на неколико описа Цариграда, који су остали непримећени, а које су дали источни (грузински, арапски, сиријски) путници, у времену од IX до XIV века. Нарочито је занимљив опис сиријског калуђера Рабана Саумe, који је посетио византијску престоницу 1287. године.

Последњи чланак зборника, J. Zeiller, Le site de Justiniana Prima, p. 299—304, враћа се на више пута претресано питање о месту Јустинијанове архиепископије — Justiniana Prima и покушава да вести, које, како изгледа, иду у прилог околине Скопља, измири са чињеницом да је Justiniana Prima, како је наводно доказао Н. Вулић, припадала провинцији Dacia Mediterranea.

Seminarium Kondakovianum 5 (1932) 319—327.

Превела *Јованка Лазаревић*

3.

[162] *Charles Diehl et Georges Marçais,* Le monde oriental de 395 à 1081 (Histoire Générale, publiée sous la direction de *Gustave Glotz.* II-e section: Histoire du Moyen Age, tome III) Paris 1936, 8⁰, XXIII, 627.

У великој серији за светску историју Г. Глоца као трећи том одељења за средњи век изашла је историја „источног света" која приказује историју Византијског Царства од год. 395. до 1081. и историју Арабљана до краја XII века. Арабљанску историју обрадио је познати оријенталист Ж. Марсе у три главе: Мухамед и експанзија Ислама (158—210), Муслимански свет од VIII до X века (335—436), Муслимански свет у XI и XII веку (566—595). Византијску историју, која, подељена у девет глава, обухвата више од две трећине ове књиге и која сачињава њену главну вредност, написао је Шарл Дил, Нестор савремене византинологије.

Нема, сигурно, у целом свету историчара који не би знао за ово славно име. У току пола века Дил неуморно ради на расветљењу историје Византијског Царства и са пуно права може се сматрати као учитељ целе данашње генерације византинолога. Приликом његове седамдесетогодишњице византинолози из свих држава поднели су му као знак своје захвалности два велика тома својих радова под насловом *Mélanges Charles Diehl,* Études sur l'histoire et sur l'art de Byzance (Paris 1930). Дубок и оштроумни истраживач, Дил је својим плодоносним радом изванредно задужио науку, а као сјајно обдарен писац много је допринео интересовању за Византију и ширих кругова образованих читалаца.

Од свих савремених византинолога Дил, не само да је најчувенији, него и најмногостранији научник. Он се бавио и историјом уметности, и политичком и културном историјом Византије, и то историјом свих епоха, почевши од рановизантијског доба па све до доба Палеолога. Познат је његов Manuel d'art byzantin (II изд., у две књиге у Паризу 1925/26), познате су његове сјајне Figures byzantines, које
[163] су имале десетак издања и које су преведене на многе језике, а између осталог и на српски (Византиске слике, Српска књижевна задруга, 203 и 217, 1927). Поред ових уметнички написаних есеја стоје специјална истраживања највеће вредности, као што су то Études sur l'administration byzantine dans l'exarchat de Ravenne (P. 1888) и Histoire de la domination byzantine en Afrique (P. 1896), велика синтетичка монографија о Јустинијану — Justinien et la civilisation byzantine au VIᵉ siècle (P. 1901), дуги низ специјалних чланака, скупљених у Études byzantines (P. 1905) и у другим збиркама, чланака од којих су неки, као на пример они о постанку тема и о Константиновој књизи О церемонијама, указали науци потпуно нове путеве. Треба нарочито нагласити да се Дил увек показивао једнако способан и за минуциозна истраживања специјалних питања и за стварање широких синтеза. Његова синтетичка, па чак и његова популарна дела заснивају се на брижљивом, самосталном проучавању извора.

Већ год. 1919. Дил је дао кратак синтетички преглед културне историје Византије у књизи под насловом Byzance: grandeur et décadence, у којој он проучава узроке моћи као и узроке пада Византијског Царства (уп. и главе о византијској администрацији и култури у Cambridge Medieval History IV, 1923, 726—777). Исте године написао је Дил и кратку политичку историју Византије: Histoire de l'empire byzantin, која је преведена и на српскохрватски језик (Историја Византиског царства, Београд 1933). Овој књижици, која на две стотине малих страна, приказује целу историју Византије од Константина Великог до пада Цариграда год. 1453, пребацивало се са разлогом, да је и сувише кратка и да због тога не даје и не може дати нешто друго но набрајање имена и дата (уп. критику *А. Васиљева,* Анналы II, 1923, 271 и д.).

Сада је Дил написао историју Византије (управо, први део те историје) много већег обима, приказао је довољно детаљно — са научним апаратом, са критиком научних мишљења — политичку и културну еволуцију Византијског Царства од смрти Теодосија Великог до уздизања Алексија I Комнина. Свако ко се бави историјом Византије са појмљивим занимањем узеће у руке ову књигу, у којој је најугледнији савремени византинолог изнео своје схватање византијске историје од краја IV до краја XI века. И, можемо поуздано казати да неће бити разочаран. У овом делу испољавају се све Дилове особине: ширина погледа, јасноћа мишљења, одлично познавање извора и литературе. Не треба ни да додамо да је књига написана јасним, лепим стилом. Све ограде које ћемо даље учинити неће умањити велики значај ове изванредно успеле књиге.

Што се као полазна тачка узима година смрти Теодосијеве и поделе империје између Аркадија и Хонорија, очигледно је условљено општим планом ове серије, јер је Дил у својим ранијим делима више пута тачно наглашавао да

историја Византијског Царства почиње од доба Константина Великог. Међутим, ни даља подела материјала не може увек потпуно задовољити. Тако на пример на стр. 452. налази
[164] се параграф под насловом „Византија и Бугари. Цар Симеон“, где се приказује Симеонов рат с Лавом VI; затим на стр. 454. уметнут је кратак параграф под насловом „Константин VII Порфирогенит. Његова непунолетност (912—919)“; а после тога на стр. 455. поново долази параграф под насловом „Цар Симеон“ у коме се описују даљи Симеонови ратови и његова унутарња делатност. Или: на стр. 300. и д. под насловом „Михаило II (820—829) и Теофил (829—842)“ приказује се верска политика Михаила II и Теофилово иконоборство; затим долазе „Рестаурација икона (843)“, „Ратови против Бугара и Арабљана (802—842)“, а тек после тога, дакле и после историје успостављења поштовања икона наилазимо на параграф под насловом „Византијско Царство за владавине Теофила“, који је посвећен унутарњој делатности Теофиловој. За аутора историје већег периода груписање материјала једна је од најтежих задаћа. Мени се чини да једино правилно решење јесте строго изохронично посматрање, и то без вештачке поделе историје на спољну и унутарњу, на црквену и државну, на административну и културну итд. Јер, само на тај начин може се дати јасна слика општег развитка државе и могу се избећи понављања.

Као у својим ранијим делима, Дил много говори о оријентализацији византијске државе и тврди да је Византија временом све више добијала оријентални карактер. Међутим, мени се чини да је улога „оријенталних“ елемената у Византији била мања него што се то обично претпоставља. Нова истраживања потврђују ово гледиште, тако на пример одлични рад *A. Alföldi,* Die Ausgestaltung des monarchischen Zeremoniells am römischen Kaiserhof (Mitt. d. Deutschen Archäol. Inst., Röm. Abt. 49, 1934), који је доказао да се чак и дворски церемонијал Византије, који се обично наводио као први и главни доказ оријентализације, развио на римско-јелинистичкој основи. Државна начела Византије била су римска, а њена култура била је грчка, управо јелинистичка. Дабоме, и јелинизам представља извесну синтезу грчке културе са источном. Ову реч — јелинизам — и требало би употребити уместо доста неодређеног и разноликог појма „оријентализација“, те би све било у реду. Јер, било би сасвим тачно и потпуно би одговарало историјској стварности, казати да се Византија у току времена све више „јелинизовала“.

Ми смо већ истакли Дилово одлично знање модерне литературе. Додуше, ово важи пре свега за литературу, написану на романо-германским језицима, док словенску литературу аутор, природно, познаје слабије и већином, изгледа, само „библиографски“. За новеле царева македонске династије он употребљава доста слабу монографију *Testaud,* Des rapports des puissants et des petits propriétaires ruraux dans l'Empire byzantin au Xe s. (Bordeaux 1898), а не употребљава одлично истраживање *Васиљевског* Материалы к внутренней истории византийского государства (прештампано у Труды IV.) За Сеоски законик не употребљава значајно дело *Панченка* Крестьянская собственность в Византии (1904). Да га је употребио, сигурно не би казао да су према овом законику у Византији постојале „des communautés de
paysans libres ayant la propriété collective de la terre et pou- [165]
vant la partager, pour l'exploiter, entre les membres de la communauté“ (стр. 258), јер је Панченко доказао апсолутно јасно да колективна својина на земљу у Византији никада није постојала. Не зна аутор за оне проблеме који се постављају у вези са постанком Самуиловог царства и у овом питању потпуно се ослања на Schlumberger-а (стр. 470 и д.). Он држи да су кометопули били синови Шишманови и да је тај Шишман био творац, па чак, и први владар овог царства (стр. 477: „Vers 977 ou 978, Samuel avait succédé à son père Sisman dans cette Bulgarie occidentale...“). Приликом Самуилових ратова јавља се и неки „Kral de Serbie“, кога је Самуило потукао и који је постао његов вазал (стр. 478). Вероватно, аутор мисли на зетског кнеза Владимира.

Ако пак, оставимо на страну словенску литературу, онда се може само дивити, како марљиво Дил прати сва истраживања, не искључујући ни најновија. Томе се треба дивити утолико више, што се последњих година византинологија нарочито развија и византинолошка литература брзо расте. Дил је искористио Штајнова значајна истраживања о темама, нова Дворникова истраживања о тзв. „другој схизми“ Фотијевој, моје радове о иконоборству, Грегоарове расправе о Дигенису Акрити итд. Истина, може се приметити да аутор нерадо прима теорије које особито јако мењају традиционална гледишта. Тако је он прешао преко Штајновог чланка Justinian, Iohannes der Kappadozier und das Ende des Konsulats, Byz. Zeitschr. 30 (1929/30) 376—381, који је, по моме мишљењу, врло убедљиво истакао меродавну државничку улогу озлоглашеног Јована Кападокијског и тиме је доказао да су обична схватања о водећој политичкој уло-

зи царице Теодоре знатно претерана. Морам да кажем и неколико речи pro domo sua. Дил се не слаже са мојим чланком Über die vermeintliche Reformtätigkeit der Isaurier, Byz. Zeitschr. 30 (1929/30) 394—400, у коме сам доказивао да традиционалне теорије о великим државним реформама царева иконобораца немају ни најмањег ослонца у изворима. Међутим, оно што Дил (стр. 255 и д.) наводи као доказе за ове тобожне реформе у главном се заснива на подацима чувених законика о сељацима, војницима и морнарима, (Nomos georgikos, Nomos stratiotikos, Nomos nautikos), за које он и сам мора признати да је њихово додељивање добу Лава III у најмању руку несигурно. Уз то, Дил наводи још и теорију Бјурија о тобожном дублирању индикта год. 726/27, што свакако не би требало да учини, с обзиром на нова истраживања о хронологији VII и VIII века. Па, и Dölger, на чије се Regesten (I, 1925) Дил позива, најодлучније је одустао од те теорије (в. у Byz. Zeitschr. 31, 1931, 351 Делгерову критику на моју расправу Die Chronologie des Theophanes im VII. und VIII. Jahrh.).

Грегоарово ново схватање личности цара Михаила III Дил означује као „парадоксално претеривање" (стр. 319). Додуше, има извесних претеривања у Грегоаровим дотичним расправама. Али, свакако позитивне стране ових духовитих расправа стоје ван сумње, и мада се Грегоарово гле-
[166] диште не може примити без ограда, не може се, по моме мишљењу више одржавати старо схватање, да је Михаило III био „un prince déplorable", као што каже Дил на стр. 318. Уосталом, има врло лепих ствари и у Диловим излагањима о владавини Михаила III као и о добу иконоборства, а поготово и о добу Јустинијановом. На Јустинијаново доба Дил је обратио нарочиту пажњу: од 150 страна, посвећених рановизантијском добу, скоро 80 страна обухвата Јустинијанова епоха. Као што се могло очекивати с обзиром на Дилове раније радове, глава о Јустинијану садржи много вредног. Само, и ту се испољавају, и то на доста незгодан начин, негативне стране околности да је Дилово дело везано за једну већу серију и сачињава само један део те серије. Јустинијанови ратови на Западу, језгро његове спољне политике и централни догађај целе његове владавине, остали су необрађени, док је аутор, који наравно није крив за то, морао да се задовољи примедбом да су ови ратови приказани код Ф. Лота, у I тому серије.

О чувеном аерикону, о коме се много писало и у чијој се интерпретацији много грешило, нове и јасне податке дају

Вазелонска акта (изд. Ф. Успенски и В. Бенешевић, у Лењинграду 1927), што није запазио Дил који, ослањајући се на старо истраживање Monnier-а, сматра да је аерикон био порез на извесне зграде (стр. 96). Мартина и Ираклиона збачени су са престола у јесен 641, а не почетком 642. год. (стр. 236). Теофанов извештај о експедицији Константина IV на Сицилију, на који се ослања Дил (стр. 240), није тачан: устанак на Сицилији после смрти Константа II угушен је локалном снагом егзарха, као што је доказао Brooks, Byz. Zeitschr. 17 (1908) 455—459 (уп. и истога у Cambr. Med. Hist. II, 395). Јустинијан II није крунисан већ год. 670 (стр. 243); ако је уопште крунисан за живота Константина IV (668—685), што је по моме мишљењу врло сумњиво, онда свакако најраније почетком год. 685 (уп. Dölger, Byz. Zeitschr. 33, 1933, 138). Еклога је објављена год. 726, а не 740 (стр. 259 и 368); Лав III је умро год. 741, а не 740 (стр. 268); иконоборски сабор је одржан год. 754, а не 753 (стр. 270 и д.; уп. Ostrogorsky, Byz.-Neugr. Jahrb. 7, 1930, 1 и д.). Магистар Манојло није могао бити члан регентства год. 842, као што се то доскора сматрало (стр. 304), пошто је Grégoire, Byzantion 8 (1932) 515 и д. показао да је он умро већ год. 838 и да га наши извори по свој прилици мешају са магистром Сергијем Никетијатом. Није згодно називати бугарског кнеза Бориса, оца Симеоновог, царем (стр. 325, 452, 601) нити краљем (стр. 442). На основу Vogt'a, Basile I-er Дил (стр. 445) сматра да је Лав VI по свој прилици био син Михаила III. Међутим, Фогт је опозвао своје раније гледиште у Oraison funèbre de Basile I par son fils Leon VI le Sage (1932), а Adontz, Byzantion 8 (1933) 501 и д. убедљиво доказује да је Лав VI био законити син Василија I, тако да се може сматрати да је ово питање, које се у науци дискутовало више него што оно заслужује, скинуто с дневног реда. На стр. 447 Дил сумња да Tactica Leonis спадају у доба Лава VI. Међутим, на страни 465. он сам приписује ово дело Лаву VI, и ово је несумњиво тачно, као што су на непобитан начин
доказали већ Кулаковски, Виз. Врем. 5 (1898) 393 и д. и [167]
Mitard, Byz. Zeitschr. 12 (1903) 585 и д. Напротив, Епархова књига не може се приписати као целина Лаву VI (стр. 449 и 505), као што су показали *Stöckle*, Spätrömische und byzantinische Zünfte (1911), *Kubitschek* Numismat. Zeitschr. 1911, 185 и д. и *Черноусов*, Журн. Мин. Нар. Просв. 1914, септ., 154 и д. Византијска принцеза Теофана, којом се оженио Отон II, није била кћер порфирородног цара Романа II, као

што се доскора сматрало (стр. 473), него рођака Јована Цимискија (уп. P. E. Schramm, Hist. Zeitschr. 129, 1924, 424 и д.).

Врло лепа и занимљива је глава X под насловом „L' empire byzantin au Xe siècle. Les institutions et la civilisation", (486—531) где се говори о царској власти, о односу државе према цркви, о државној управи, о економским приликама, о књижевности и уметности. Зачудило ме је само да Дил (стр. 487. и д.) говори о потпуном потчињењу цркве цару у X в., а у теорији прима чак и тврђење Зикелово (Sickel, Das byz. Krönungsrecht, Byz. Zeitschr. VI, 1897) да је патријарх крунисао цара као први његов поданик, а не као представник цркве. Кажем, у теорији, јер је Дил и сувише добар зналац византијских прилика, да не би implicite побио сам ова тврђења, расправљајући мало даље (стр. 492) о великој улози цариградског патријарха. Помазања царева нису се вршила од IX века (стр. 489); овај обичај, за који Константинова књига О церемонијама не зна ништа, настао је у Византији тек много касније, вероватно под утицајем Запада. Није тачно да су свих 18 чинова, које наводи Филотеј (ed. Bury, p. 22 sq.) имали сенаторски ранг (стр. 491); у X веку само виши достојанственици — од патрикија па навише — били су сенатори. Дил (стр. 502 и passim) дели она претерана схватања о висини византијског буџета (650 милиона златних франака), која са пуно права одбије E. Stein, Studien zur Geschichte des byz. Reiches (1919) и Byz. Zeitschr. 24 (1924) 377 и д.; уз то, по примеру Андриадисовом, он сматра да је куповна снага новца у Византији била 5 пута већа но у наше доба (тако да се византијски буџет уздиже фактички до више но 3 милијарди зл. франака), а ово се никако не може примити (уп. Stein, Byz. Z. 24, 378 и моју расправу о ценама у Византији, ibid. 32, 293 и д.; у СД, књ. II, 218 сл.). Настављач Георгија Амартола и Лав Граматик само су преписивачи хронике Симеона Логотета и, према томе, не могу се сматрати као самостални писци (стр. 515).

Ово су мање омашке које сам забележио читајући Дилову књигу и које се могу лако уклонити у евентуалном новом издању. И најстрожи судија признаће да оне нису ни многобројне нити нарочито значајне. Напротив, оне су безначајне у поређењу са позитивним странама Диловог лепог дела и врло малобројне за књигу од 600 страна, нарочито у поређењу са другим сличним делима.

Особито добро је приказано, на пример, доба Ираклијево, доба великих промена у историји Византије (стр. 141—157 и 211—234), и треба нарочито нагласити, да је одлично

приказан компликовани проблем стварања темског уређења. Много вредног садржи глава о македонској династији, у којој је особито добар онај део, који се односи на оснивача те династије, Василија I (стр. 438 и д.). О вредности главе, посвећене византијским установама и култури у X в., већ смо говорили, као и о вредности главе о добу Јустинијановом, нарочито о његовој унутарњој делатности. У последњој глави, која приказује жалосно доба од смрти Василија II до доласка Алексија I Комнина (стр. 532—565), особито јасно се испољава велики књижевни таленат аутора „Византијских слика".

Својим новим делом велики француски византинолог много је задужио науку. Његова одлична и сјајно написана књига чита се са много користи, па чак и са великим уживањем. Од сличних дела може се упоредити са Диловом књигом по својој вредности једино позната историја Византијског Царства истакнутог руског византинолога А. А. Васиљева, која је прво објављена на руском, а затим преведена са допунама на енглески и на француски. Оба ова дела, и Дилово и Васиљевљево, и поред свих својих великих разлика, имају заједничког — израђена су строго научно, врло су поуздана и имају огромну научну вредност.

Са великом радозналошћу може се очекивати наставак Диловог дела, који ће приказати историју Византијског Царства од 1081. до 1453. год., и који треба да изађе у IX тому исте серије.

Југословенски историјски часопис 2 (1936) 162—68.

4.

R. Helm, Untersuchungen über den auswärtigen diplomatischen Verkehr des römischen Reiches im Zeitalter der Spätantike. Archiv für Urkundenforschung 12 (1932) 375—436.

За разумевање карактера византијске државе, испитивање проблема како се та држава односила према страним силама, и како је регулисала односе са њима, исто је толико суштински важно као и проучавање њене унутарње струк-

туре. Али, док је историја управног система Византијског Царства знатно унапређена, у најновије време, пре свега радовима Бјурија, Штајна и Делгера, дипломатски односи византијске државе још су веома мало проучавани. Стога треба заиста поздравити што је Хелм ставио себи у задатак да систематски испита посланства Римско-византијског Царства од Диоклецијана до Ираклија, а посебно је вредно признања што је одлично савладао велике тешкоће које тај проблем задаје. Задатак заиста није лак, он захтева владање целокупном изворном грађом и веома знатан напор, јер вести су раштркане и откривају се само ревносном и проницљивом истражиоцу. Колико видим, Х. је грађу потпуно исцрпао, средио по јасним принципима и тако саставио у прегледну и веома информативну слику. На скученом простору пружа веома богату грађу о титулама и почасним предикатима које цар носи у односу према иностранству и које му придају у иностранству, као и о титулама и претензијама на титуле оних страних владара са којима је Царство имало посла у рановизантијско доба (гл. 1, стр. 378—87), затим о разним сврхама посланстава (гл. 2, стр. 387—97), о избору и квалификацији посланика (гл. 3, стр. 397—404), њиховим пуномоћјима и међународноправном положају (гл. 4, стр. 404—09), о пословном реду којег су се држали приликом пријема посланстава, о давању агремана, отпремању и снабдевању посланика, о месту и току преговора и најзад о царским властима и чиновницима који су суделовали у дипломатским пословима (гл. 5, стр. 410—26). Све је то изложено укратко, али изврсно. Местимице, додуше, та краткоћа достиже степен кад престаје да буде врлина, тако посебно у одељку о сврси посланстава, где текст тако рећи даје само „штихворт“ а сва грађа је смештена у напомене. Расправа се завршава пописом најважнијих римских посланстава упућиваних у иностранство у времену од 297. до 561. године.

Начелно, највећи значај припада првој глави, која обавештава о светском положају Римско-византијског Царства и најважнијих суседних држава. Међу страним поглаварима у обзир се узимају, природно, пре свега персијски краљ, Атила, аварски каган и германски владари. На почетку формулисана теза: „Персијанци, Хуни и Авари нису се само трудили око признања своје равноправности него су благодарећи својој стварној моћи умели и да спроведу те захтеве“ (стр. 378) не налази, међутим, потврде у сакупљеној грађи. Тачно је да је персијски краљ истицао своје право

не само на равноправност него и на надмоћност. Византинци су га називали василевсом, а цар га је по правилу ословљавао са „брате“. Али признање титуле василевс представља стваран уступак тек у доцније доба, пошто је назив василевс од Ираклијевих дана постао званична титула византијског цара, док у рановизантијско доба βασιλεύς није значио ништа друго до rex. Као василевси означавају се у рановизантијско доба и Атила и краљеви Јерменске и Етиопије (Helm 383 и д., нап. 2). И аксумски кнежеви називају се једанпут „поштована браћа“ (ἀδελφοὶ τιμιώτατοι), како Х. бележи на стр. 385, нап. 3, правилно истичући на том месту да ословљавање са „брате“ не оправдава закључак да је цар признао равноправност персијском владару. Исто тако су византијски цареви у доцнијим временима — рецимо у формуларима адреса из Књиге о церемонијама (De Caerim. 686 и д.) — немачке владаре називали „браћа“ и reges, при чему је у речи reges непризнавање равноправности изражено на начин који не може бити јаснији. Титулу „краљ над краљевима“, на коју је персијски владар полагао право, византијски цареви — како Х. наглашава на стр. 380, нап. 12, супротно Перничеју — колико се може утврдити, никад му нису давали. Ово је важно, док сервилни изрази којима су у тренуцима велике невоље прибегавали како Византинци тако и Персијанци (Х. 380 и 385), као случајна одступања од нормалних обичаја немају неког посебног значаја, јер ни уколико нису мењали начелне захтеве на које су се сместа враћали чим би се односи опет нормализовали. О Атили је познато да је успео да изнуди упућивање посланикâ вишег ранга, што му је испрва било ускраћено. То, истина, значи да се цар нашао побуђеним да хунском владару призна виши правни ранг него што је првобитно намеравао да чини, али не значи да му је одобрио равноправност. За аварског владара, Х. на стр. 382. напослетку и сам каже да је овај, упркос својим претензијама, Византинцима увек био само „каган, rex као и сваки други“. Исто тако су се византијски цареви и у доцније време чврсто држали права на надређеност у односу на стране силе, мада су били приморани да почетком IX века признају титулу василевса Карлу Великом а почетком X века бугарском владару, што у оно доба значи већ веома много. У сва времена је положај Византијског Царства према спољном свету остао одређен идејом о цару, у којој се изражава универзално стремљење тог Царства. Био би привлачан задатак пратити историјат дипломатских односа Византије и у доцније доба. Хелмова

лепа расправа доказује да се тешкоће тог задатка свакако могу премостити ако се правилно схвати проблем и располаже одговарајућим знањем извора.

Byzantinische Zeitschrift 36 (1936) 441—43.

Превела *Вера Стојић*

5.

L. Bréhier et *R. Aigrain*, Grégoire le Grand, les États barbares et la conquête arabe (590—757), Histoire de l'Église, publiée sous la direction de A. Fliche et V. Martin, t. V, Paris 1938, 576 p.

Велико дело о црквеној историји, под уредништвом А. Флиша и В. Мартена, које има за циљ да у 24 свеске да једну детаљну историју хришћанске цркве од њеног почетка до наших дана, недавно се обогатило једном новом и веома значајном свеском. Ова књига посвећена је прелазном периоду, који обухвата време од Григорија Великог до стварања папске државе, или, речима византинолога, од слома Јустинијанове империје до иконоборачког сабора Константина V. Делове који се тичу западних земаља изврсно је обрадио Рене Егрен, док је поглавља, која се односе на Византију и која нас посебно занимају, написао један од најистакнутијих византинолога Луј Бреје. Није потребно да подсетимо читаоце нашег часописа шта све византинолошке студије дугује Лују Брејеу у области црквене и политичке историје, као и историје уметности. Широка ерудиција из свих тих области импресионира пре свега читаоца оних делова које је у овој књизи Л. Бреје посветио историји цркве и византијске државе од краја VI до средине VIII века. Пажњу аутора не привлаче само догађаји црквеног карактера. Са исто толико брижљивости он обрађује политичку историју, унутарњи развој византијске државе и њене борбе против Персијанаца и Арабљана, Авара, Словена и Бугара, укратко све оне историјске догађаје, који су дубље утицали на живот у Византији и чије је познавање неопходно за разумевање духовних покрета и збивања у црквеној историји. Њихов приказ се заснива на изванредно темељном испитивању извора и одличном познавању нове

литературе. Најбољи доказ за ово је библиографија наведена у зачељу појединих поглавља, и у примедбама. Осим радова писаних на западним језицима, Л. Б. је такође користио литературу на словенским језицима, нарочито руску. Напоменимо, ипак, да се познати историчар цркве, наведен на стр. 99, 107, 135, звао Болотов а не Волотов.

У изврсном, подробном приказу односа између папе Григорија Великог и Византије главно место заузима, сасвим природно, чувени спор поводом титуле „васељенски патријарх". Изгледа ми да Л. Б. има потпуно право што одбацује распрострањено мишљење по коме би ова титула била синоним за „патријарха царства" (в. његове јаке аргументе на стр. 65). Али, није сасвим јасно зашто Л. Б. тврди да је, „термин васељенски на крају постао синоним за аутокефални" (стр. 68). У ствари, међу доста многобројним аутокефалним црквама, које су током векова настале у источном делу хришћанског света, ниједна црква никад није носила овај назив, који је остао и остаје и данас, једино титула цариградског патријарха.

Следећа поглавља (III—VII) баве се Ираклијевим добом и његовим наследницима. Л. Б. врло детаљно описује узбуркану историју тога доба и јасно, прецизно и темељно излаже историју моноенергетске и монотелитске јереси. Уосталом, изгледа да и овде аутор има пре за циљ да установи историјски редослед чињеница но да дâ тумачење теолошких доктрина.

Тринаесто поглавље које претреса историју борбе око икона нарочито је занимљиво. Радује ме што је Л. Б. широко усвојио резултате мојих истраживања која се односе на то доба. Тако се потпуно слажемо у значајној улози коју је одиграло у почетку иконоборачког покрета више свештенство Мале Азије, о чињеници да Лав III није пре 730. издао никакав едикт против икона, о аутентичности писама Григорија II Лаву III и најзад (да наведемо само најважније тачке) о доктринама Константина V које у многоме превазилазе радикализам закључака иконоборачког сабора од 754. и које испољавају доста јако наглашену монофизитску тенденцију. Л. Бреје је успео да поткрепи новим и врло значајним аргументима моје мишљење у вези са едиктом Лава III, тако да (упркос Е. Каспару) можемо рећи, да је данас коначно утврђено да се током 726—729. године Лав III ограничио на припремне мере и да је званични едикт против култа икона издат тек 730. Брејеово описивање историје иконоборачког покрета одликује се и јасношћу и прецизно-

шћу. За жаљење је, једино, што овај приказ остаје непотпун, пошто се прекида средином владавине Константина V. Четрнаесто поглавље, под насловом „Живот византијске цркве од Маврикија до Константина V", даје занимљиву општу слику о уређењу византијске цркве и њеној делатности у разним доменима.

Међутим, очигледно је да у свакој књизи а нарочито у једној синтези, ма какви да су њени квалитети, поред многобројних тачних закључака, могу се наћи и неке грешке. У овој књизи грешке су веома ретке и тичу се само посебних питања мањег значаја. Напоменимо, ипак, да је V индикт за време кога се одржао Пето-шести сабор (Quinisextum) почињао 1. септембра 691, а не 692 (стр. 195). Тешко је прихватити мишљење да је Константин IV већ 669. наредио да се његовој браћи одсеку носеви (стр. 181), јер су они носили царске титуле до 681; упркос Теофану, све говори у прилог томе да је ова казна извршена баш те године, како је показао Брукс (Brooks, Hist. Review, 30, 1915, 42 sq.). Није тачно да је Филипикова владавина трајала „једва шест месеци" (стр. 208) јер је овај цар заузимао престо од краја 711. до 3. јуна 713. Брејеова запажања у вези са Земљорадничким закоником, који он приписује Јустинијану II, изврсна су, али поред Феринијевог (Ferrini) требало је навести бар најновије Ешбернерово издање (Ashburner). Еклога чије откриће Бреје приписује Цахарији (K. E. Zachariä von Lingenthal), била је много раније позната јер ју је издао већ Leunclavius. Што се тиче датума објављивања овог законика, чини нам се да га треба ставити у 726. годину. Иако Л. Бреје, према П. Гримелу, датује Еклогу у 741, он ставља смрт њеног аутора Лава III у 740 (стр. 457 и сл.) уместо у 741. Према томе, није тачно ни његово датирање Артаваздовог устанка (стр. 458 и сл.). Исто тако, није сасвим тачно рећи да је „Лав Исаврийски распустио царски универзитет, онакав какав је био установљен почев од времена Константина" (стр. 450). Константинов универзитет или боље рећи Универзитет Теодосија II није надживео Фокину владавину; у ствари, под притиском иконоборачке активности Лава III страдала је Васељенска школа, која је уместо Универзитета основана под Ираклијем. Напоменимо најзад да је председник иконоборачког сабора од 754. Теодосије (а не Теодор) Ефески био син Тиберија-Апсимара, а не Анастасија II (стр. 459).

Непотребно је рећи да неколико нетачности, које смо навели, никако не умањују вредност овог лепог дела. То би било ситничарство придавати сувише значаја овим малим исправкама, које су у поређењу са многобројним позитивним квалитетима књиге безначајне. Јер, већ смо рекли да се ради о књизи која је право ремек дело историјске тачности и чија прецизност, објективност и опрезност закључивања заслужују свако признање.

Само због недостатка простора нисмо говорили о поглављима која је написао Егрен већ смо се ограничили на део који је обрадио Л. Бреје, а који нарочито занима наше читаоце. Али, честитамо и једном и другом аутору на њиховом врло успелом делу.

Annales de l'Institut Kondakov, Seminarium Kondakovianum 11 (1939) 264—266.

Превела *Јованка Лазаревић*

6.

Louis Bréhier, Vie et Mort de Byzance (L'evolution de l'humanité, bibliothèque de synthèse historique, dirigée par *H. Berr*, XXXII). Paris, Editions Albin Michel, 1947, pp. XXI, 602+4 cartes et 12 planches hors texte.

Византинолози се не могу пожалити на оскудицу у општим делима из византијске историје. У последње време појавило се више таквих дела која имају за циљ да изнесу најважније чињенице из историје Византијског Царства кроз читаво време њеног хиљадугодишњег постојања и да дају извесну синтезу њеног бурног, променама богатог, историјског развитка. Најновији рад ове врсте је књига познатог француског византинолога Луја Брејеа, коју овде приказујемо. На заслуге овог истакнутог научника нема потребе подсећати на страницама једног византинолошког часописа: сваки византинолог је користио многобројне радове којима је Л. Бреје током свог педесетогодишњег научног рада обогатио византинолошку науку и у којима је додиривао најразноврсније проблеме византијске историје, проучавајући нарочито радо питања из историје византијске културе и цркве, као и историје византијске уметности. У књизи коју приказујемо Л. Бреје донекле резимира свој дуг и плодан рад.

Како то објашњава уредник серије у свом предговору, ова књига је део широко замишљеног дела под општим насловом *Le monde byzantin*. После ње треба да следе још две свеске, посвећене уређењу Византијског Царства (*Les Institutions de l'Empire byzantin*) и византијској култури (*La civilisation byzantine*). По овоме плану, књига која је пред нама, „Живот и смрт Византије“, износи углавном спољну историју Византијског Царства, која је на тај начин прилично вештачки одвојена од социјалног и економског развоја византијске државе и историје њене културе. И поред свог помало нападног наслова, књига има не само строго научни карактер већ и посебан печат озбиљности. Строго, унеколико чак сувопарно излагање, пропраћено је многобројним напоменама које упућују на изворе и стручну литературу.

Оцењујући нову Брејеову књигу, пре свега треба подвући ауторову велику ерудицију и изванредну акрибију. Свуда се осећа рука стручњака, који савршено влада целокупном изворном грађом и одлично познаје модерну стручну литературу. Дугачак списак извора и чешће цитираних радова, часописа и других публикација, приложен на крају књиге, није само библиографски украс, како то понекад буде. Аутор је у овој или оној мери све те изворе стварно узео у обзир, и сва та научна литература је у његовој књизи заиста искоришћена. На овој солидној основи заснива се овај темељит рад, и у томе је његова велика вредност, као извора обавештења о најразноврснијим питањима византијске политичке историје. Истина, аутор користи пре свега западну научну литературу, а знатно мање литературу на словенским језицима. Ипак, главне радове руских византинолога, као и понека њихова истраживања о посебним питањима, он је користио, па би то могло изгледати као претерана педантерија кад бих почео да указујем на радове словенских научника, макар и важније, који су изостављени или на извесне омашке у транскрипцији њихових имена и наслова радова. Бојим се ипак да, црпећи обавештења из библиографског списка који је аутор дао, читалац неће одмах схватити да се под „Cuivič“ (стр. 549) крије велики југословенски географ Цвијић (Cvijić), а да ће из навода Vasiljevsky, *Troudy*, I, Pétersbourg 1908 (стр. 558) можда закључити да касније свеске Дела (Труды) В. Г. Васиљевског или се још нису појавиле или не садрже ништа важно.

У уводу под насловом *Le cadre géographique* аутор исказује мисао да као основа периодизације византијске историје треба да служе оне промене које је претрпела „географска област“ Византије. Он каже: „Трипут је та област била у опасности да нестане — од Варвара у V веку, од Арабљана и Словена у VII, од западних крсташа у XIII; трипут је Царство нашло снаге да се одупре и да припреми победоносне противнападе, праћене више-мање потпуном рестаурацијом и периодима процвата. Баш ове три обнове, за које заслуга припада у првом случају Јустинијану, у другом аморијској и македонској династији, у трећем Палеолозима, указују стварне међе у историји Византије које се испољавају у порасту или смањењу њене географске области“ (стр. 8). У складу с таквом периодизацијом, мада и не сасвим доследно спроведеном, аутор дели свој рад на три дела, под насловима: 1. Светско римско царство (стр. 11—73), 2. Хеленско римско царство (стр. 74—367), 3. Агонија и смрт Византије (стр. 368—530). Тешко се може сложити са самим принципом такве периодизације, која је изгледа условљена тиме што је цела ауторова пажња усредсређена на спољнополитичку историју Византије, док су основни моменти унутрашњег развоја остали ван његовог посматрања. Тешко се можемо сложити са предложеном поделом и у извесним појединостима. Чак и полазећи од теза које је он прихватио, нема, изгледа ми, довољно основа да се византијска историја отпочне од 395. године и нема поготово никаквог основа да се период „светског римског царства“ продужи до 717. године [70], а да се тек од тада започне период „хеленског римског царства“. У територијалном погледу Византија у VII веку веома мало је личила на светско царство, док је њена хеленизација већ у то доба била потпуна, јер је, упркос ономе што тврди аутор на стр. 9, грчки језик дефинитивно заменио латински, као званични језик византијске државе, почетком VII, а не тек почетком VIII века, те се већ у другој половини VII века знање латинског језика у Византији изгубило до те мере да се византијска влада чак и са папом дописивала на грчком и да је у своје западне — језички латинске — провинције слала указе на грчком, који су се морали преводити на лицу места.

Као што се види из горњих напомена, почетни период византијске историје, под насловом „Светско римско царство“, приказан је доста кратко. Догађаји византијске историје, почев од почетка VIII века, изложени су, напротив, веома детаљно. Скроман обим ове књиге мањег формата

постиже се тиме што је знатан део текста штампан петитом (при чему се петитом дају и најбитнији одељци). Рекло би се чак да књига садржи много сувишних детаља и да није било потребно тако опширно говорити о свим ратовима, помињати сваку битку и пратити све догађаје дворског живота и све перипетије византијских дворских интрига. Нестручњак је у опасности да се изгуби у овом обиљу ситних и најситнијих факата и да иза тог обиља не уочи основне путеве развоја. Стручњака, међутим, у раду синтетичког карактера не занимају толико чињенице колико њихово осветљавање и општа ауторова концепција, која долази до изражаја утолико јасније уколико аутор успева да што рељефније истакне главно, жртвујући оно другоразредно, док се, напротив, при једноставном хронолошком низању факата, неизбежно расплињује.

Задовољавајући, у највећој мери као приручник, ова књига може да разочара као синтеза. За то, међутим, није крив толико аутор колико план оне серије у којој је његова књига објављена. Заиста, зар је могуће дати не само нову и уверљиву синтезу већ и ма колико уверљиво и потпуно осветљавање појединих историјских појава, отргнувши политичке догађаје од њихове друштвено-економске основе? Најважније појаве на пољу државног уређења и друштвених и привредних односа или се заобилазе ћутањем или само узгред помињу у неколико летимичних речи — очигледно због тога што те појаве треба да буду опширније проучене у наредном тому серије. Овај разлог, наравно, много шта објашњава, али је ипак за жаљење што се у овој књизи приказ о „животу и смрти Византије" свео на голо набрајање догађаја, с једне стране, ратне и дипломатске, с друге
[71] стране, дворске историје. Међутим, ако је још некако могуће испричати спољне догађаје „живота и смрти Византије", никако није могуће објаснити ни њен живот ни њену смрт не узимајући у обзир њен економски развој. Читајући опширан ауторов приказ о последњем периоду византијске историје, крцат чињеницама из војне и дипломатске историје, читалац ће тешко добити представу о стварним разлозима слабљења и пропасти Византијског Царства; остаће у недоумици или поверовати аутору да је Византија, на крају крајева, пропала због тога што се многобројни планови организовања нових крсташких похода хришћанских народа против Турака било нису остварили било су се завршили неуспехом — нешто због грешака појединих владалаца и њиховог узајамног неслагања, а пре свега због упорног од-

бијања Византинаца да прихвате унију и да се поново уједине са римском црквом. Ова последња мисао провејава кроз цело ауторово излагање о последњим деценијама Византијског Царства. Та мисао свакако није нарочито нова. Али, понекад из ауторових интерпретација зрачи још већа застарелост. Тако, говорећи о припремама за обнављање култа икона осамдесетих година VIII века аутор објашњава уклањање патријарха Павла и довођење Тарасија тиме што се Павле одрекао патријаршијског престола „обузет кајањем због тога што је у своје време дао иконоборачку заклетву" (стр. 89). Говорећи о промени регенстава за време малолетности Константина VII Порфирогенита, о паду регенства патријарха Николе Мистика и повратку царице-мајке Зоје, аутор ову последњу промену објашњава овако: „Међутим, царско дете почело је тражити своју мајку, па га је требало задовољити" (стр. 157: „Sur ces entrefaites, l'impérial enfant se mit à réclamer sa mère et il fallut lui donner satisfaction"). Тако су догађаје тумачили средњовековни летописци, али таква тумачења, која су задовољавала читаоца X века, помало изненађују у XX веку.

Учинивши ове напомене општег карактера треба, међутим, још једном подвући да ће ова веома солидна и савесна историја чињеница добро послужити свакоме ко тражи тачно и поуздано обавештење о спољашњем току догађаја византијске историје. Брејеова књига има у том погледу неоспорних и изванредних вредности, те заслужује пуно признање као дело научника, који је савршено савладао огроман материјал историјских факата, и успео да га једноставним и јасним излагањем учини приступачним своме читаоцу.

Наравно, у свакој књизи оволиких размера могу се ту и тамо наћи извесне чињеничке грешке или нетачности, али било би непотребно указивати на све случајне и ситне омашке, које су, понављам, неизбежне у раду таквог хронолошког захвата и које су, што желим нарочито да подвучем, у Брејеовом делу сразмерно веома ретке и незнатне. Нешто више омашака има само у одељцима који се тичу односа Византије и словенских народа, и неће можда бити сувишно [72]
да се на неке од њих укаже. Нећемо се при томе дотицати општих питања о историјском значају ових или оних појава у историји словенских народа, које се могу различито оцењивати, већ ћемо се ограничити искључиво на конкретне чињеничке примедбе. Тако, аутор је у заблуди кад сматра Олега за Руриковог брата (стр. 150). Говорећи о познатом

писму Михаила VII Дуке и предлогу о брачном савезу, који је у њему изнесен, аутор као примаоца наводи, без ограде, Роберта Гвискарда (стр. 291). Требало је узети у обзир студију В. Г. Васиљевског (Труды II, 3—55), који је и убедљиво и оштроумно доказивао да то писмо (тачније два писма, одн. два концепта једног писма) није било намењено Роберту Гвискарду већ кијевском кнезу Всеволоду Јарославичу. Пошто је 1164. г. побегао из Византије, Андроник Комнин је нашао уточиште код галицијског кнеза Јарослава Владимировича, кога, пак, не треба замењивати, како то чини аутор на стр. 144, са кијевским великим кнезом Јарославом Мудрим, који је умро 1054. Описујући Свјатослављево освајање Бугарске, аутор на стр. 207. и 208. замењује Велики Перејаслав (Преслав), престоницу тадашње Бугарске, са Перејаславцем на Дунаву, који назива „La Grande Pereiaslavets (Preslav)". Приказујући историју постанка Самуиловог царства, аутор полази од познате теорије о „Западној Бугарској", која се одвојила од „Источне Бугарске" и остала непокорена од стране Цимискија (стр. 209. и 225). У исти мах аутор истиче да, како је то утврдио Анастасијевић, такве две одвојене бугарске државе никад нису постојале, већ да је устанак Кометопула избио тек 976. године, тј. после Цимискијеве смрти. Не видимо, стварно, како да се измири настала противречност, јер Анастасијевићево схватање, које аутор прихвата у примедби, искључује гледање које он прихвата у тексту. Узгред буди напоменуто да су се Самуилова браћа звала Давид, Арон и Мојсије (а не Маврикије — Maurice, како је наведено на стр. 225) а да су они погинули у различито време и под различитим околностима. Извесне нејасности настају и због тога што понегде аутор наводи словенска имена у оним непрецизним, често исквареним и променљивим транскрипцијама у којима се она јављају код византијских и других средњовековних писаца. Тако, вођу Словена који су се 1040. г. подигли против византијске власти, аутор назива Dolianos (стр. 247), како га називају Псел, Зонара, а на једном месту и Скилица; међутим, правилан облик, на који се наилази код истог Скилице и код Кекавмена, свакако је Дељан, и само тај облик употребљава се у савременој стручној литератури. Уз то, епитет „пустолов" није баш најпогоднији као карактеристика Петра Дељана (уп. В. Н. Златарски, История на Българската държава II, 44 сл. и истог Wer war Petar Deljan, Annales Acad. scient. Fennicae 27, 1932, 354 sq). Рашког великог жупана
[73] Вукана аутор, према византијским писцима, назива Bolkan

(стр. 306; истоимени Немањин син, на стр. 358, прим. 2, назван је Vulkan). Зетски (дукљански) кнез Стефан Војислав јавља се као le chef serbe Etienne Boïthslav (стр. 247 и 255); ако се већ полази од транскрипције коју дају византијски писци, требало би да буде: Boïsthlav — Βοισϑλάβος, а његов син зетски краљ Михаило, ко би знао зашто, као le grand joupan serbe Michel Bogislav (стр. 285, 305). Не можемо се сложити с тим да независност Србије почиње тек од уговора закљученог после битке на Морави 1190. г. (стр. 358, прим. 4) у којој су, као што је познато, Византинци победили Стефана Немању; уговор је само потврдио факат српске независности, остварене пре десетак година. Идентификовање великог жупана Десе са Немањом (стр. 332: „Dessa, plus connu sous le nom d'Etienne Nemanja") у науци је одавно напуштено. При разматрању питања о етничком саставу Другог Бугарског Царства и о пореклу Петра и Асена требало је узети у обзир студије П. Мутафчијева (Произходот на Асеневци, Макед. Преглед 4, 1928) и В. Н. Златарског (Потеклото на Петар и Асен, Списание на бълг. Акад. 45, 1933. и История на Българската държава II, 1934, 410 сл.). Улога Влаха у стварању Другог Бугарског Царства била је несумњиво значајна, али ипак нема основе да се тврди да су Власи у том Царству преовлађивали (стр. 357), ни да се Бугарско Царство тога времена назива l'Empire vlacho-bulgare, а његови становници les Vlacho-Bulgares, како то аутор стално чини (стр. 352 сл.). Није тачно да је бугарски цар Калојан заузео Ниш, Београд и Браничево, „умешавши се у међусобне ратове Немањиних синова у Србији" (стр. 358); од наведених градова Калојан је од Срба заузео само Ниш, док је Браничево освојио од Мађара, а Београд је, изгледа, и даље остао у мађарским рукама (уп. Јиречек, Историја Срба I, 212). Нису уопште забележени тако важни догађаји као што је оснивање српске аутокефалне архиепископије и бугарске патријаршије, важни и за политичке односе Никејског Царства; и иначе је историја Никејског Царства приказана знатно краће него остали одељци византијске историје, док је историја Епирске државе сасвим сумарна. Бугарског цара Константина Тиха аутор назива у тексту Constantin Tach (стр. 385), а у регистру Constantin Tech (стр. 572); К. Тих је био Немањин потомак, али не знамо да ли је био баш његов унук. Јако су преувеличани успеси Кантакузиновог противнапада у Македонији: сасвим је погрешно ауторово тврђење да је он тобоже заузео чак Скопље (стр. 441), престоницу тадашњег Српског Царства, и ово не тврди ни

сам Кантакузин; али не заслужује поверење ни оно што је
иза тога речено, према Кантакузиновом приказу, о условима
мира који је закључен после те офанзиве и њеног неуспеха.
[74] Нарочито много неспоразума и нетачности има у обавеште-
њима о историји Јужних Словена за време турског освајања.
Има их доста већ у ономе што се износи на стр. 457. о краљу
Вукашину и деспоту Угљеши и о бици на Марици, после
које је, наводно, већ следеће 1372. године „Мурат покорио
целу Србију", као и у чињенички и хронолошки збрканом
приказу догађаја у тадашњој Бугарској. Мало даље се ве-
лики босански краљ Твртко претвара у Turkto (стр. 461 и
466). Зетски кнезови Балшићи јављају се као албанско пле-
ме les Balcha, које је „после Душанове смрти потиснуло
српске војводе на север и, напустивши православну цркву,
потчинило се Риму" (стр. 461, уп. и стр. 568). У приказу о
косовској бици историја се преплиће с каснијим легендама
и пресудан значај се приписује тобожњој издаји Вука Бран-
ковића, која је наводно решила борбу у корист Турака (стр.
462). На стр. 466, упоредо са тим истим босанским краљем
Turkto, јавља се син косовског јунака, кнеза Лазара, Etienne
Bulkovič; но пошто је био Лазарев син, деспот Стефан се
наравно звао, и тако га и сада сви зову, Стефан Лазаревић,
а не Стефан Булковић (очигледно уместо Вуковић, услед
замене са Ђурђем Бранковићем).

Нимало нисмо склони да преувеличавамо значај учиње-
них исправки. Све су то, наравно, ситне омашке, пре неугодне
него суштински важне, али свакако оне кваре општи утисак
солидности и поузданости, који оставља у целини рад ува-
женог француског византинолога. Међутим, није их било
тешко избећи, обративши се специјалним приручницима у
којима су чињенице средњовековне историје Јужних Сло-
вена изнели стварни стручњаци. Аутор наводи популарну
књигу В. Златарског, која је изашла 1918. на немачком је-
зику; требало је, међутим, пре свега упознати се са великим
делом Златарског, История на Българската държава през
средните векове I—III (София 1918—1940), као меродавним
приручником за средњовековну бугарску историју. Са делом
К. Јиречека, на немачком језику, које има исти значај за
проучавање средњовековне српске историје, аутор је упо-
знат — он га наводи у свом списку литературе, а понегде
цитира и у тексту, али већином он више воли да полази не
од овог детаљног, можда унеколико тешког за оријентацију
али изванредно поузданог дела, већ од кратког приказа W.
Miller-а у Cambr. Med. Hist. IV, истина доста успелог, од

популарне књиге Temperley-а, A History of Serbia, у којем
је средњовековна српска историја изложена сасвим сумарно,
и од одговарајућих поглавља у познатим делима Шалан-
дона, у којима, међутим, и поред свих њихових врлина,
одељци посвећени српској историји представљају баш нај-
слабији део; у њима се већ налази већина горе наведених
омашака, које се на тај начин преносе из једне књиге у [75]
другу. Словенски научници су се доста потрудили да расве-
тле историју словенских народа, између осталог и јужно-
словенских, и њихови радови заслужују пажљив и озбиљан
однос. Упознавање са резултатима тих радова за византино-
логе је неопходно. Учињеним горе примедбама смо и хтели
само то да подвучемо, јер, ма колико те примедбе биле саме
по себи незнатне, треба ипак указати на ту општу појаву,
која према томе има и општи значај, да чак и најбоље оба-
вештени западни историчари, чим је реч о историји словен-
ских народа, упадају у неугодне и непотребне грешке, што
им се не дешава кад су у питању други историјски одељци.
Ово се не односи само на књигу коју приказујемо већ и на
друга слична дела, у којима се често наилази и на знатно
бројније и битније омашке такве врсте.

Хтели бисмо да још једном поновимо, да је књига за-
служног француског византинолога веома користан прируч-
ник за политичку историју Византијског Царства. Својом
књигом Л. Бреје додао је постојећим општим прегледима
византијске историје још један драгоцен рад и увећао своје
и иначе велике заслуге за византинолошку науку.

На крају дозвољавам себи да укажем на један технички
недостатак који јако отежава коришћење ове књиге. У се-
рији у којој је она објављена, примењује се при цитирању
извора и литературе у примедбама чудан, и, како ми из-
гледа, крајње нецелисходан начин скраћивања. Наравно, за
то није крив аутор књиге већ систем ове серије. Уместо
скраћеног навођења аутора и наслова, наводе се римски бро-
јеви, па се читалац приморава да сваки пут тражи у списку
приложеном на крају књиге, значење ових бројева, а то је
одиста мучан и веома дангубан посао. На пример, прим. 2 на
стр. 441 гласи: XL, IV, 22; CLXXIX, XVIII, 2; CDXCIV, I,
401—402; DCXL, 75; DCXXXV, 274; CCCXLIII, 543. Ако се
узме у обзир да на скоро свакој страни има по неколико,
каткад и више од десетак сличних примедби, лако је зами-
слити патње читаоца који жели да прати ауторову доку-
ментацију. Наведена примедба значи (примењујући уобича-
јене скраћенице, које се уосталом могу објаснити у посебном

списку): Cantacuz. IV, 22; N. Greg. XVIII, 2; Jireček I, 401—402; Temperley, Hist. of Serbia 75; Tafrali, Thessalonique au XIVe s. 274; Cambr. Med. Hist. IV, 543. Као што се види, у дешифрованом облику ова примедба није заузела много више места, а непосредно је јасна сваком византинологу. У сваком случају, уштеда простора, која се постиже системом бројева, није толико значајна да би вредело због тога тако злоупотребљавати читаочево стрпљење.

Byzantinoslavica 10 (1949) 68—75.

Превела *Јованка Лазаревић*

7.

[197] Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio, Greek Text Edited by Gy. Moravcsik, English Translation by R. J. H. Jenkins, Budapest (Magyar-Görög Tanulmányok, szerkeszti Moravcsik Gyula 29) 1949, 347.

Одавно се већ осећа потреба за једним новим, критичким издањем чувеног Порфирогенитовог списа познатог под насловом De administrando imperio. С обзиром на јединствени значај овог извора не само за византијску историју, него и за најстарију историју многих данашњих европских народа, историчари и лингвисте различитих земаља већ дуго времена ревносно се труде да што темељније проуче и што боље расветле његове податке. Међутим, користећи се застарелим и некритичким издањима, истраживачи нису могли да буду сигурни да поједини изрази, називи и имена, на основу којих су они чинили своје закључке, стварно потичу из оригинала, односно из оригиналу најближег преписа, а да нису само производ грешака доцнијих преписивача или старих издавача. Стога се одавно жељно ишчекивало објављивање једног критичког издања, које би отклонило ове сумње и које би одговарало свим захтевима савремене историјске и лингвистичке науке. Такво издање објавио је сада познати мађарски византинолог Ђ. Моравчик, уз сарадњу Р. Џ. Х. Џенкинса.

Одличан грециста и истакнути историчар — византинолог, Моравчик је дао једно узорно издање Порфирогенитовог списа, управо је дао најбољи и најпоузданији текст који је на основу расположивог рукописног материјала могао дати. Џенкинс је пропратио текст једним солидним и задалачким енглеским преводом који га чини приступачним за шире кругове.

У „Општем уводу" (стр. 5—13) Џенкинс даје сажету карактеристику личности и књижевне активности цара Константина VII Порфирогенита као и кратку анализу самог списа De adm. imp. И поред своје краткоће, карактеристика цара Константина VII и његове литерарне делатности врло је успела. Занимљива је и анализа De adm. imp., али у својој претераној краткоћи она више набацује него ли решава компликовану проблематику порекла и састава овог списа.

У „Критичком уводу" (стр. 14—41) Моравчик веома исцрпно обавештава о рукописима и досадашњим издањима De adm. imp. Рукописна традиција је, уосталом, врло једноставна. Овај спис није био намењен ширим круговима, већ интерној употреби на царском двору, и као што се и Порфирогенитова књига О церемонијама сачувала само у једном јединовм рукопису, тако и за овај спис ми располажемо само једним рукописом из византијске епохе. Овај једини меродавни рукопис — cod. Parisinus gr. 2009 — био је израђен за цезара Јована Дуку и према томе спада у другу половину XI века (цезар Ј. Дука спомиње се у изворима између 1059—1081 г.); ни овај рукопис није, уосталом, начињен са оригинала, већ са једне копије из времена после 979. г. Три остала позната рукописа су из XVI века и потичу — непосредно или посредно — од истог тог cod. Par. 2009. Моравчик даје исцрпне податке о овим рукописима, њиховом историјату и међусобном односу, а нарочито детаљно се зауставља,
разуме се, на основном париском рукопису, износећи не само [198]
све његове палеографске него и његове правописне особине (прилаже и лепу репродукцију једног фолија овог рукописа), са највећом акрибијом проучава све савремене и доцније исправке, допуне и маргиналне белешке, које у главном париском рукопису потичу од 11 различитих руку (6 у тексту и 5 in margine).

Прво издање Константиновог списа приредио је 1611. г. учени Холанђанин J. Meursius, коме тај спис и дугује на своме — не баш много срећном — наслову De administrando imperio. Тачно сто година доцније поново га је издао Дубровчанин Анселмо Бандури у свом Imperium Orientale (1711). Ово издање представљало је значајан напредак, јер је Meursius полазио од ватиканског рукописа начињеног 1509. г. и

тек је Бандури употребио горе поменути византијски рукопис из XI века, колационирајући га са Меурсијевим издањем. Даља издања нису донела стварног напретка. У Бонском корпусу византијских историчара И. Бекер је 1840. г. прештампао Бандуријев текст уз известан број својих конјектура, као што су га прештампали и издавачи Венецијанске колекције византијских историчара (1729) и Мињ у својој Патрологији (1864).

Моравчик није жалио труда да упореди како све рукописе тако и сва постојећа издања и да утврди њихов међусобни однос. Поред тога наводи и сва дела која доносе макар и само поједина поглавља из De adm. imp., а исто тако и све преводе било целог списа, или његових појединих делова. Поред два латинска превода, Меурсиуса и Бандурија (чији је превод преузет у доцнијим издањима), постоје целокупни преводи Г. Ласкина на руском (1899) и Н. Томашића на хрватском (1928). Вреди узгред напоменути да је Моравчик један он оних, у несловенским земљама веома ретких, научника који прате и познају целу стручну литературу на словенским језицима.

За основу свог издања Моравчик је узео, наравно, Par. 2009. На оним местима где је тај рукопис оштећен он га допуњава према преписима у cod. Vat.-Pal. gr. 126 и Mutin. gr. 179. У случајевима где је текст рукописа покварен и одступа од оригиналног текста Константиновог списа услед грешака свог преписивача или доцнијих исправљача, узимају се у обзир и све конјектуре које су досада биле предложене, и то како у старијим издањима De adm. imp. тако и у појединим специјалним истраживањима. Поред тога, издавачи са своје стране, доносе нове конјектуре од којих су неке несумњиво тачне и убедљиве, тако да су их са правом могли унети у сам текст, док су мање сигурне конјектуре ставили у апарат. Безначајне ортографске грешке рукописа Моравчик не бележи да не би без потребе преоптеретио критички апарат, као што не бележи ни омашке старијих издавача. Ово је сасвим оправдано, тим пре што је и о правописним особинама рукописа и о старијим издањима дао довољна обавештења у уводу. Изузетак он чини, и опет потпуно оправдано, само код имена, назива и важнијих термина, где све варијанте могу да буду од важности.

Поред варијаната, емендација и конјектура наведених у првом делу критичког апарата, Моравчик у другом делу апарата бележи изворе које је Константин за свој спис употребио, као и паралелна и слична места у другим грчким

изворима. При томе, он је за најзначајнија таква дела, Теофана, Георгија Монаха, Теофановог настављача одн. Vita Basilii и De thematibus, извршио чак и колационирање најважнијих рукописа. Јасно је да ће и овај део Моравчиковог критичког апарата бити за истраживаче од највеће користи.

Разуме се, ми се овде не можемо упуштати у детаљнију анализу текста који је Моравчик израдио. Да наведемо само један пример успеле емендације коју је Моравчик учинио у гл. 29. Први пасус ове главе, која нас нарочито занима, завршава се реченицом која је у досадашњим издањима према самом рукопису Par. 2009, гласила: Οἱ δὲ λοιποὶ Ῥωμᾶνοι εἰς τὰ τῆς παραλίας κάστρα διεσώθησαν καὶ μέχρι τοῦ νῦν κρατοῦσιν αὐτά, ἅτινά εἰσιν τάδε κάστρα, τὸ Ῥαούσιν, τὸ Ἀσπάλαθον, τὸ Τετραγγούριν, τὸ Διάδωρα, ἡ Ἄρβη, ἡ Βέκλα καὶ τὰ Ὄψαρα ... Уместо τάδε κάστρα (већ је преписивач доцнијег Par. 2967 осетио да ту нешто није у реду, па је написао τὰ κάστρα) код Моравчика 29, 50 читамо τὰ Δεκάτερα(као што је познато, Константин овако назива Котор, уп. 29, 92; 30, 97, 98).

Ми не можемо такође да вршимо овде детаљније упоређење превода. Може се рећи да је преводилац извршио свој тежак задатак са много разумевања и вештине и да је успео у свом настојању да превод буде што вернији и ближи оригиналу, а да буде ипак тачан и лако читак. Једино што ми [199]
морамо да му замеримо јесте начин на који он доноси поједина имена и географске називе као и извесне техничке изразе. Тако, на пример, у горе цитираном пасусу он овако наводи далматинске градове и острва: Decatera, Ragusa, Spalato, Tetrangourin, Diadora, Arbe, Vekla and Opsara. Дакле, преводилац је два града идентификовао, а остале називе само транскрибовао (мада ни њихова идентификација нимало није била тешка). Могло би се навести још много сличних примера који показују да се преводилац не држи неког одређеног система, већ даје идентификације које је случајно одгонетнуо, док се код осталих назива задовољава простом транскрипцијом Порфирогенитовог грчког облика. Исто тако, он транскрибује у већини случајева и лична имена, на пр.: Boiseslav, Blastimer, Goinikos, Vladimer (зашто онда не и Bladimer или чак Bladimeros?). Руског кнеза Свјатослава он лепо назива Sviatoslav. Но утолико је нелогичније моравског кнеза Светоплука називати Sphendoplokos (код Константина Σφενδοσθλάβος и Σφενδοπλόκος). Недоследан је преводилац и у превођењу, односно непревођењу византијских титула. Тако нпр. он пише: „The then military governor at Dyrrachium, the

protospatharius Leo Rhabduchus, who was afterwards honoured with the rank of magister and office of foreign minister, arrived in Pagania" (παρεγένετο ὁ τότε εἰς τὸ Δυρράχιον στρατηγῶν, ὁ πρωτοσπαθάριος Λέων ὁ Ῥαβδοῦχος, ὁ μετὰ τοῦτο μάγιστρος τιμηθεὶς καὶ λογοθέτης τοῦ δρόμου, εἰς Παγανίαν, 32, 82). Као што се види, преводилац је одустао од превођења титула протоспатарија и магистра, и свакако би било боље и логичније да је на исти начин поступио и са другим сличним изразима; баш његов превод израза „логотет дрома" показује колико су такви преводи ризични, јер изједначавање логотета дрома с министром спољних послова не само да представља незгодно модернизовање, него је нетачно, пошто се функције логотета дрома нимало нису ограничавале на руковођење спољном политиком.

На крају издавачи дају неколико вредних индекса. Индекс имена и назива састављен је веома пажљиво, али на жалост издавачи су и ту одустали од систематског идентификовања географских назива, што би свакако још много повећало вредност овог индекса. Нарочито треба истаћи детаљни индекс речи, у који су ушли сви специјални изрази и речи византијског периода, као и све речи страног порекла које се налазе у De adm. imp.; речи које се налазе само у том спису забележене су звездицом; код неких израза од нарочитог значаја наведена је чак специјална литература. Најзад, дају се занимљиве напомене о граматичким особинама списа и индекс свих његових извора и паралелних места (из Светог писма, античких и византијских аутора).

Може се рећи да ниједан византијски текст још није био издат са већом акрибијом и стручношћу. Само се по себи разуме да ни Моравчиково издање не отклања све тешкоће и не решава сва питања. Онај који би очекивао да ће с новим издањем нестати све празнине и нејасности на које се у старијим издањима наилазило биће разочаран. Најтеже празнине и нејасности, које потичу од самог преписа у Par. 2009, морале су остати, али ће Моравчиково издање знатно олакшати, а свакако подстаћи даља истраживања, јер пружа потпун увид у рукописну подлогу и у сав досадашњи рад на критици текста, а понегде даје и нове убедљиве емендације. У проучавању Константиновог списа Моравчиково издање чини епоху.

Историјски часопис 2 (1949—50) 197—9.

8

В. Мошин, Мартовско датирање, Историјски гласник 1—2 (1951) 19—57.

Аутор настоји да покаже како је „мартовско датирање", [170]
тј. систем временског рачунања, који почетак године бележи 1. одн. 25. марта, у Византији и у словенским земљама под византијским утицајем имао већи значај и распрострањеност него што се обично претпоставља и признаје. Тиме он поново покреће једно већ често разматрано питање, али га поставља на шире основе него што је то досад чињено, служећи се обиљем грађе из византијских, руских и српских извора. Ко познаје мукотрпност хронолошких истраживања умеће да цени дело овог аутора, који је обрадио изванредно обимну хронолошку грађу, па настоји да је искористи веома темељно и савесно, јер не извлачи само оне податке који говоре у прилог његовој тези него жели да испита целокупну грађу која се на то односи. Његова студија стога представља несумњиво важан прилог који у знатној мери обогаћује наше знање о средњовековној хронологији и заслужује подробан приказ, утолико више што ауторова излагања, по нашем мишљењу, захтевају и суштинска ограђивања и исправљања.

Као што су руски научници већ поодавно истицали, мартовско рачунање било је у средњовековној Русији прилично распрострањено. Аутор верује да је поврх тога у могућности да утврди како је тај начин рачунања имао највећи значај и у средњовековној Србији. Али, тиме му се намеће питање извора тог система. Ако су Словени тај систем преузели од Византије (а одакле би га иначе и преузели?), морао би се изнети доказ да је мартовско рачунање у Византији постојало бар до друге половине IX века, јер је
оно тада најраније могло уз византијску литературу да до- [171]
пре до Јужних Словена, од којих су га затим могли преузети и Источни Словени. Ако су Руси мартовски систем преузели непосредно од Византије, морало би се његово трајање у Византији претпоставити чак у најмању руку до краја X века. За аутора, тежиште лежи на његовој новој и изненађујућој тези о превласти мартовског рачунања у средњовековној Србији, док питање тог рачунања у Византији, које нас овде првенствено занима, служи само као полазна тачка за његову велику студију. Аутор, међутим, увиђа да то питање представља битну карику у ланцу његовог дока-

зивања. Стога му посвећује широк простор (стр. 22—33) и бави се њиме веома темељно, настојећи да све одговарајуће византијске изворе сагледа под тим углом.

Будући да би очевидно било безизгледно тврдити како је мартовско рачунање у Византији трајало и у X веку, М. узима у разматрање IX век и много се труди — као већ Гримел пре њега — око разних хронолошких списа, особито око списка у додатку Ускршњој хроници који досеже бар скоро до средине IX века (допире чак до X века, али после Теофила не наводи више године). Допринос је, међутим, веома слаб, јер су подаци тог и других сличних спискова пуни грешака и не могу се сасвим јасно и одређено протумачити. Јер, М., на пример, и сâм констатује да поменути списак рачуна од стварања света до рођења Христова већином, додуше, 5491/92 године, али местимично одступа од тога и примењује ништа мање него шест разних начина рачунања (5490, 5492/93, 5493/94, 5496, 5499, 5500/01). Тако се, дакле, питање своди на то, да ли се мартовско рачунање може утврдити бар код Теофана и Георгија Синкела на почетку IX века.

Питање Теофанове хронологије, као што је познато, често је и обилато расправљано у нашој науци, пре свега зато што се Теофанови наводи индикта и година не слажу за веће временске размаке у VII и VIII веку, његови подаци, пак, представљају главни ослонац за византијску хронологију та два „тамна“ столећа. Плод те дуге расправе било је сазнање да су хронолошке несагласности у Теофановој хроници настале стога што је Теофан на почетку VII века у један годишњи одсек (6098) омашком убележио збивања двеју година, услед чега је онда његово даље рачунање година увек за годину дана заостајало иза — увек тачног — рачунања индикта, али је грешку потом изравнао тиме што је почетком VIII века збивања из једне године поделио на два годишња одсека; убрзо, међутим, поново запао у исту грешку, а затим је опет на исти начин одстранио (уп. *G. Ostrogorsky*, Die Chronologie des Theophanes im 7. und 8. Jh., Byz.-Neugr. Jahrb. 7 (1930) 1—56 [у овој књизи, стр. 252 сл.] и уз то *F. Dölger*, B. Z. 31, 1931, 351 и д.). Тако је за хронолошке особености Теофанове хронике нађено јасно и једноставно објашњење и недоумицама у погледу хронологије VII и VIII века учињен крај доказом да је Теофаново рачунање индикта увек тачно, а његово рачунање година, напротив, у извесним раздобљима заостаје из поменутог разлога за годину дана. Насупрот томе, изнео је *V. Grumel*, Échos d' Or. 33 (1934) 396—408 и 34 (1935) 319—26, тезу да се неподударност рачунања индикта и година у Теофановој хроници објашњава тиме што Теофан, угледајући се на пример свог претходника Георгија Синкела, годину није започињао у септембру него у марту, и да је мартовско рачунање у Византији од VII—IX века и иначе било широко распрострањено. Ту тезу, међутим, побио је *F. Dölger*, B. Z. 35 (1935) 154 и д., и 36 (1936) 237 и д., веома озбиљним приговорима у оба њена дела, док је *Анастасијевић*, Annales de l'Inst. Kondakov 11 (1940) 183, многобројним примерима неоспорно доказао да Теофан не започиње годину у марту него у септембру. Мошин се сад надовезује на Гримела а поред тога и на једну старију књигу Преображенског о Теофану (Беч 1912), која не представља особито поуздан ослонац, води, међутим, рачуна и о тежини Делгерове и Анастасијевићеве критике, па знатно ограничава тезу својих претходника. Јер, с једне [172]
стране, признаје да се почетни део Теофанове хронике до краја VI века (одакле је узета већина Анастасијевићевих примера) заснива на септембарском рачунању и, с друге стране, изричито наглашава да Теофан, и у времену које описује као очевидац, почетак године увек и доследно ставља у месец септембар, за шта на стр. 28. наводи многобројне примере из завршног дела саме Теофанове хронике. За VII век и прву половину VIII века, међутим, Теофан се тобоже, под утицајем свог извора за то доба, држао мартовског рачунања, па то и објашњава — како је и Гримел тврдио — несклад између Теофановог рачунања година и индикта у том раздобљу. Чудна је слика која се тако добија. Теофан од Георгија Синкела преузима мартовско рачунање, али у делу које се надовезује на Георгија Синкела кроз пуна три столећа свуда примењује септембарско рачунање, па се тог рачунања држи чак и тамо где говори као савременик, док се тобожња примена мартовског рачунања у VII и VIII веку објашњава утицајем једног извора из тог времена. Као што се види, није много преостало од Синкелове „традиције“ коју тако радо помињу Преображенски, Гримел па и Мошин. Међутим, септембарског рачунања држи се и савременик Георгија Синкела и Теофана, патријарх Нићифор, који за своју историју која допире од 602. до 769, као што је познато, увелико црпи из истих извора као и Теофан, тј. из извора под чијим је утицајем — према Мошину — Теофан у одговарајућем раздобљу применио мартовско рачунање.

Да би подупро своје тезе М. се на стр. 29. позива на неколико годишњих одсека Теофанове хронике који, посве-

ћени претежно ратним збивањима, почињу неким походом у пролеће а завршавају се неком напоменом о зимовању војске. То је особито упадљиво при описивању Ираклијевих персијских похода, и Мошинова је заслуга што је указао на ту околност. Али, треба ли сад заиста да поверујемо како је Теофан, бар у овом случају, стварно црпао из извора који се држао мартовског рачунања, или напротив да претпоставимо да је он ту, као и другде, одступио од свог уобичајеног система како не би прекинуо повезаност извештаја. Јер, у природи је ствари, да ратни походи већином почињу у пролеће а завршавају се на помолу зиме, па кад, као у случају Ираклијевих ратова против Персије, такве походе треба описивати из године у годину, онда рашчлањивање извештаја у годишње одсеке, који теку од 1. септембра до 31. августа, заиста није лак задатак. Али, пре свега, ваља истаћи да је Мошиново занимљиво опажање тачно само за прве године Ираклијевих ратова, док већ светска година 6118 = 626/27, мада се М. — вероватно омашком — и на ту годину позива за своју тезу, сасвим јасно говори у прилог септембарском рачунању. Јер, у том годишњем одсеку наводе се збивања из следећих изричито назначених месеца по следећем реду: септембар, октобар (уз навод: „15. инд.“ = 626, не 625), децембар (неколико пута), јануар, фебруар, март. Не подлежи, дакле — Мошину упркос — ни најмањој сумњи да Теофанов хронолошки систем, као целина, и у VII и VIII веку полази од почетка године 1. септембра. Да наведемо још један особито јасан пример из Ираклијевог почетног доба: под А. М. 6102 Теофан описује Ираклијев долазак на власт у октобру XIV инд. (= 610, не 609), затим један персијски напад у мају, рођење цареве кћери Епифаније 7. јула „истог индикта“ и најзад њено крштење 15. августа. Као што се види, потпун циклус године која почиње у септембру а завршава се у августу! Ништа мање карактеристично је и то што је под А. М. 6232 — да наведемо и један пример из VIII века — у првом делу одсека забележен земљотрес који се догодио у Цариграду 26. октобра IX инд., а у другом делу забележена је смрт Лава III 18. јуна исте IX инд. (= 741, не 740). Очи-
[173] гледно је, према томе, да Теофан ни у VII и VIII веку не започиње годину у марту, него са почетком индикта у септембру.

Мошин за своју тезу искоришћује и оне случајеве у којима Теофан у једном годишњем одсеку наводи два индикта, или обрнуто, један индикт дели на два годишња одсека. Међутим, реч је управо о оним случајевима који су, на напред наговештен начин, услед погрешне расподеле догађаја, изазвали хронолошки несклад у Теофановој хроници. Мошин каже (стр. 30) да је методски недопустиво у изворима наслућивати грешке све док постоји „друга, природнија могућност тумачења“ (тј. теорија о мартовском рачунању). Али ако су две пуне године смештене у једном годишњем одсеку, или се једна година цепа на два годишња одсека, немамо шта да наслућујемо, него смо једноставно суочени са очигледном омашком. Такве грешке објашњавају, као што смо видели, на једноставан и неусиљен начин хронолошке особености Теофанове хронике, нужно настале из тих грешака, и ми ћемо добро урадити ако се чврсто држимо овог објашњења и једном заувек напустимо ону „другу могућност тумачења“, тј. претпоставку мартовског рачунања у Теофановој хроници, јер се показало да полази од погрешних хипотеза.

Што се, напослетку, тиче Георгија Синкела, главног стуба мартовске теорије, *F. Dölger*, B. Z. 35 (1935) 154, истакао је са пуним правом да — из старијих извора преузето — мистично образложење хронологије, које износи Георгије Синкел, уопште није доказ да је он ту мистичну теорију примењивао и у пракси (уп. и Делгерову расправу: Das Kaiserjahr der Byzantiner, S. B. der Bayer. Akad. 1949, св. 1, 36, коју М., изгледа, не познаје). Као доказ да је Георгије Синкел и у пракси започињао годину 25. марта, *Анастасијевић*, Annales de l'Inst. Kondakov 11 (1940) 167, нап. 33, а за њим и М. 28 наводи Synk. I 619, 10 и д., али не доноси цитат бар донекле потпуно. Потпуније наведено (на стр. 25, нап. 6, Мошин га и сâм потпуније наводи), то место, међутим, гласи: Κόσμου ἔτη, ͵εφλδ΄. Τῆς θείας σαρκώσεως ἔτη λδ΄. Πρώτη ἡμέρα τούτου τοῦ ἔτους, Μαρτίου κε΄, ἡμέρα κυριακῇ, ὁ κύριος ἡμῶν καὶ θεὸς Ἰησοῦς Χριστὸς ἐκ νεκρῶν ἀνέστη τριήμερος.

Таква чисто мистична излагања — а то важи и за друга два места код Синкела (10, 15 и 11, 8) о првом, од Бога утврђеном месецу марту, јеврејском нисану, која Мошин наводи, 25, нап. 6 — нипошто не откривају када је Георгије Синкел годину започињао у пракси, а будући да у Синкеловом извештају, на жалост, недостају наводи месеца, ово се питање уопште не може поуздано решити. Изједначење почетка године са почетком индикта 1. септембра код његових савременика Теофана и Никифора, међутим, изгледа да говори у прилог претпоставци да се и Георгије Синкел у стварности држао тог система. Тако бисмо са Делгером, B. Z. 36 (1936) 237, закључили да „нема разлога у историјским изворима

после Ускршње хронике, претпостављати други датум почетка светске године него са почетком индикцијске године изједначени 1. септембар".

И проблем мартовског рачунања у Русији М. подвргава новом, веома исцрпном испитивању (стр. 33—47). Са великом темељитошћу и познавањем ствари ту је размотрен изванредно велик број разних извора. Ако су понека излагања о почетку године у марту и овде само мистички заснована стара учења без практичног значаја, ипак многи важни примери неоспорно показују да је мартовско рачунање било распрострањено у старој Русији, мада се поред њега, како М. и сам изричито наглашава, често наилази и на византијско септембарско рачунање, и то већ од најстаријих времена па и у изворима црквеног порекла. Обрађујући проблем на јужнословенском подручју, М. се ограничио на српске изворе. Али, грађа из српских извора коју доноси (стр. 47—54) изгледа сасвим оскудна и садржајно прилично безначајна.
[174] Она мало одговара оном што је у уводу (стр. 21) наговештено и пружа само слаб ослонац за тамо изнето тврђење да је мартовско рачунање у Србији преовладавало до Душановог доба, а септембарско рачунање продрло тек после Душановог крунисања за цара, али чак ни тада није сасвим потиснуло мартовско рачунање. Према аргументима који су у уводу само кратко забележени, а нису подробније образложени, не можемо заузети став у појединостима. Да приметимо само толико да није оправдано сваки погрешни датум на који се наиђе у изворима и сваки случај неслагања светске године и индикта (у српским листинама такви случајеви нису реткост), огласити као доказ за мартовско рачунање (сасвим је искључено да су владарске повеље, а поготову грчке повеље Душанове икад биле датоване по мартовском рачунању). Што се пак тиче изворних података које М. наводи и исцрпно приказује у поглављу III (стр. 47—54), посвећеном посебно мартовском рачунању у Србији, то је претежно преводна литература у којој се непрестано понављају стара учења о „првом месецу који Јевреји називају нисаном, а ми мартом", и друга слична побожна тврђења. Разуме се, ништа нам не јемчи да се преводилац — који је просто понављао ова, на библијском предању заснована, већ код старих Византинаца (па и код Синкела!) рано навођена учења, — и стварно служио мартовским рачунањем. Овде треба још једанпут и веома одлучно указати на разлику између мистичних теорија, предањем пренесених и свакодневне праксе.

Међу многим важним па и понеким забавним сведочанствима, која М. наводи у својој садржајној студији, налази се и указивање на менологион објављен 1800. у Москви, где је на једном месту речено да је септембар „почетак индикта, то јесте Нове године" (и према томе и само ово дело почиње са месецом септембром), али се затим тврди и како је март „први од свих месеца", јер су у том месецу створени свет и Адам, први човек (па ипак се март у редоследу месеца наводи на седмом месту); стварно, тј. у свакодневном животу, међутим, година наравно и за побожног аутора самог, као за сваког у ово доба, почињала је 1. јануара. Вероватно није много друкчије било ни у случају старих византијских и словенских познавалаца Светог писма који су понављали она лепа учења о првом месецу марту — нисану.

Byzantinische Zeitschrift, 46 (1953) 170—74

превела *Вера Стојић*

9.

Dölger, Franz: Byzantinische Diplomatik, 20 Aufsätze zum Urkundenwesen der Byzantiner, Ettal, 1956. XVI + 419 стр., XXVII таб.

Издавачко предузеће у Еталу објавило је већ 1953. једну свеску сабраних чланака Ф. Делгера под насловом: Byzanz und die europäische Staatwelt. У тој збирци сакупљене су, пре свега, расправе које се баве византијском идејом о цару и са тог гледишта настоје да схвате став Византијског Царства према спољном свету. Исто издавачко предузеће објављује сад збирку чланака који се односе на још једну област коју је Д. особито пажљиво и успешно обрадио: на византијску дипломатику. [249]

Византијска допломатика јесте млада научна дисциплина. Истина, а то се често заборавља, већ је П. А. Јаковенко започео у правом смислу дипломатичко проучавање на византијском подручју и у једној, за своје време веома значајној, књизи (Исследования в области византийских грамот. Грамоты Нового Монастыря на острове Хиосе, Јурјев 1917) настојао да утврди и окарактерише главне типове византиј-

ских царских повеља. Већи полет, међутим, узело је проучавање византијске дипломатике тек после првог светског
[245] рата. Знатан број византинолога обратио је отад већу пажњу на њу и појединачним студијама и критичким издањима текстова повеља допринео њеном напредовању. Али, нико је ни приближно није унапредио онако силно као Ф. Делгер. Што ова млада дисциплина данас стоји на чврстим ногама, пре свега је његова заслуга. Поред Регеста царских повеља Источноримског Царства (Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches), од којих већ постоје три свеске за време до 1282 (München—Berlin 1924, 1925, 1932) и чији наставак наука жељно очекује, Д. је већ 1931. објавио своје Facsimiles byzantinischer Kaiserurkunden, а 1948. изванредно важно велико дело Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges: раскошно издање преко стотину светогорских листина, у којем су поједине врсте византијских докумената сажето окарактерисане и богато илустроване текстовима повеља и њиховим снимцима. Поред ових великих публикација — њима се може придружити објављивање важних ивиронских практика (Sechs byzantinische Praktika des 14. Jhs. für das Athoskloster Iberon, Abh. d. Bayer. Akad. d. Wiss., Philos.-hist. Kl., нова сер. св. 28, 1949), као допуна збирке светогорских листина — стоје многобројне важне расправе и чланци о византијској дипломатици, које је Д. објавио у току преко тридесет година. Избор тих појединачних студија штампаних по разним часописима и споменицама пружа нам сада ова лепа збирка која је пред нама.

Сваки византинолог и научник који се занима за ову област поздравиће појаву ове збирке и умеће да цени и њену лепу, укусну опрему, изврсну штампу и велик број приложених одличних слика. Али, уза све признање зажалиће што у збирци не налази неколике особито значајне радове. Мислимо пре свега на расправе у којима је Д. систематски обрадио фондове листина у више важних манастирских архива, а то су изврсна расправа посвећена зборнику листина манастира Лемвиотисе: Chronologisches und Prosopographisches zur byzantinischen Geschichte des 13. Jahrhunderts, Byz. Zeitschr. 27 (1927) 291—320; 2) Die Kaiserurkunden des Johannes-Theologos-Klosters auf Patmos, ibid. 28 (1928) 332——71; 3) Die Urkunden des Johannes-Prodromos-Klosters bei Serrai, S. B. d. Bayer. Akad. d. Wiss., Phil.-hist. Abt. 1935, св. 9; 4) Zur Textgestaltung der Lavraurkunden und zu ihrer geschichtlichen Auswertung, Byz. Zeitschr. 39 (1939) 23—66; 5) Chronologisches und Diplomatisches zu den Urkunden des Klosters Vatopedi, ibid. 39 (1939) 321—40. Заиста изазива жаљење и разочарање што ни један једини од ових резултатима богатих радова није нашао места у тој збирци. Само су укратко поменути у предговору, и аутор правда њихово одсуство њиховим обимом и сразмерно лаком доступношћу. Подједнако је за жаљење одсуство многих расправа са важним, дотад необјављеним или на незадовољавајући начин објављеним листинама, особито када је реч о тако старим текстовима као у изврсној студији Ein Fall slavischer Einsiedlung im Hinterland von Thessalonike im 10. Jahrhundert, S. B. d. Bayer. Akad. d. Wiss. Phil.-hist. Kl. 1952, св. 1, или у малом чланку Archivarbeit auf dem Athos, Archivalische Zeitschrift 50/51 (1945) 281—95.

Свакако није било лако из великог обиља Делгерових студија о византијској дипломатици начинити потпуно задовољавајући избор. Али читалац очекује да ће у оваквој [246]
збирци на првом месту наћи оне расправе које при свом истраживачком раду мора најчешће да користи. Питамо се, међутим, да ли је заиста било потребно дати овако широк простор полемичким расправљањима, јер тешко да ће неко чешће осетити потребу да се поново удуби у њихову лектиру. Тако је чланак Epikritisches zu den Facsimiles byzantinischer Kaiserurkunden прештампан из Archiv f. Urkundenf. 13 (1933), који заузима стр. 75—101. збирке, подробан одговор на критику коју су Д. Анастасијевић и А. Сигалас дали на ауторове Facsimiles. Опширни приказ Zur Ausgabe von Athosurkunden von M. Mošin, стр. 302—324, који је био објављен у Byz. Zeitschr. 40 (1940), јесте оштро полемичко разрачунавање које се враћа на ауторова ранија излагања и умногоме их понавља, особито излагања у — овде такође прештампаном — чланку Empfängerausstellung in der byzantinischen Kaiserkanzlei (стр. 125—75), у којем је већ садржано све што је начелно и битно у вези са контроверзом Делгер-Мошин. Чини нам се да је ова полемика из прошлих времена могла да отпадне, па да уступи место основним радовима које смо напред поменули жалећи што их нема у збирци.

Не може бити задатак рецензента — а за то му недостаје и простор —, да се ближе упушта у овде сабране, науци већ познате радове. Аутор у њима није, углавном, извршио знатније измене и само овде-онде за поједина питања дао сажете — угластом заградом обележене — исправке и допуне. Већа допуна налази се само на крају чланка Zu den Urkunden des Athosklosters Iberon (стр. 176—88). У тој до-

пуни (стр. 185—88) аутор се осврће на три листине манастира Ивирона за које се, како каже, сазнало тек после објављивања његове студије, штампане у Ἑλληνικά, 9 (1936). Реч је о двема хрисовуљама Стефана Душана из јануара и априла 1346. и о једној хрисовуљи Јована V Палеолога од 25. августа 1357. За ову последњу хрисовуљу заиста се тек недавно сазнало — благодарећи самом Д., који ју је објавио у Schatzk. бр. 9 (1948). Међутим, две Душанове повеље нису објавили тек Соловјев и Мошин, Грчке повеље српских владара (1936), него већ 1880. Т. Флорински и 1912. Ст. Новаковић (оба та издања наведена су, уосталом, код Соловјева и Мошина), и отад су у науци више пута коришћене. Било би свакако неправедно великом познаваоцу византијских листина и византинолошких истраживања пребацити што му и јужнословенска грађа није позната у подједнакој мери. Па, ипак, помало смо изненађени кад он износи сумњу у аутентичност Душанове хрисовуље из јануара 1346. и ту сумњу образлаже тврђењем: „Јануара 1346. Стефан није могао да потписује повеље као βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Σερβίας καὶ Ῥωμανίας, јер је тек 16. априла 1346. крунисан за цара" (стр. 186). Да је Душаново крунисање за цара обављено 16. априла 1346, опште је познато, заиста. Али, исто тако је познато да се он већ крајем 1345. или најдоцније почетком 1346. прогласио за цара. О тачнијем датуму Душановог проглашења за цара расправљано је у више махова, и већ су Ј. Радонић, Летопис Матице Српске 180 (1894) 83 и д., и особито М. Ласкарис, Прилози за књиж., језик, ист. и фолклор 8 (1928) 185 и д., правилно уочили како баш хрисовуља из јануара 1346. пружа terminus ante quem Душановог уздизања за цара.

Два прилога у збирци односе се на један посебан проблем за који је Д. стекао веома велике заслуге: на историју византијске владарске титулатуре. Овим проблемом бави се старија, резултатима богата критика чланка Е. Штајна, објављена у Byz. Zeitschr. 36 (1936) а овде прештампана под насловом Das byzantinische Mitkaisertum in den Urkunden (стр. 102—29), и новија студија под насловом Die Entwicklung der byzantinischen Kaisertitulatur und die Datierung von Kaiserdarstellungen in der byzantinischen Kleinkunst, стр. 102—51 (прештампана из Studies Presented to D. M. Robinson II, 1953). Ова занимљива студија показује да натписи уз представе царева на минијатурама тачно одговарају потписима на савременим хрисовуљама, док натписи на радовима у слоновачи и емаљу, при навођењу владареве титуле, често

одступају од протокола царске канцеларије. На крају студије Д. указује на познату слоновачу из Cabinet des Médailles у Паризу која приказује цара и царицу са натписима са стране Ῥωμανὸς βασιλεὺς Ῥωμαίων и Εὐδοκία βασιλὶς Ῥωμαίων, па верује да „овде — са свим потребним опрезом — из одсуства титуле автократора ипак сме да изнесе бар претпоставку у корист Романа II (959—963) и његове супруге Евдокије" (стр. 151). Али, као што је познато, жена Романа II није се звала Евдокија већ Теофана. Слоновача без сумње представља Романа IV Диогена (1068—1071) и његову супругу Евдокију, а одсуство титуле автократора и овде је само доказ за поменуто непротоколарно састављање натписа — исто онако као што је на московском реликвијару, који Д. такође наводи, Константин X Дука (1059—1067) приказан са истом Евдокијом и такође означен као василевс, али не и као автократор.

Südost-Forschungen 18 (1959) 244—47

превела *Вера Стојић*

10.

Johannes Karayannopulos, Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates (Südosteuropäische Arbeiten, 52), München 1958, XXXI, 308 стр.

Johannes Karayannopulos, Die Entstehung der byzantinischen Themenordnung (Byzantinisches Archiv, 10), München 1959, XX, 105 стр.

Оба ова рада баве се важним питањима византијске [258]
историје. Прва и значајнија од ове две студије претреса исцрпно рановизантијски финансијски систем. То сигурно није нимало лака тема, мада тешкоће нису у томе што је византинологија, како аутор тврди у предговору, наводно занемарила рановизантијски период и што тај период представља „пасторче новије историографије". Тешкоће су, напротив, у томе што су расположиви извори и стручна литература коју треба савладати изузетно обимни. Рановизантијски период је најбогатији изворима, а и у модерном истраживању најисцрпније обрађена епоха византијске

историје. То, уосталом, потврђују и импозантни спискови извора и литературе које К. наводи у уводу свога рада. Да располаже веома поузданим познавањем извора и литературе доказује К. и иначе у овом свом марљивом раду на сваком кораку, пропраћујући своја излагања увек многобројним потврдама из извора и литературе. Додуше, он притом често и претерује. На пример, ако само назове Рим „вечним градом“, он сматра да и за то мора да стави напомену, да се позове на Тибула и да цитира Ф. Делгера (стр. 20, прим. 4).

[259] Књига се састоји — управо зато што је литература тако обимна — највећим делом из полемика са постојећим научним теоријама. Није овде место да се улази у поједина питања историје византијских финансија. К. се бави врло исцрпно свим елементима пореског система и пореске управе и свим врстама пореза рановизантијске државе. Међутим, за сва ова питања, почевши од много претресаног Диоклецијановог система capitatio-iugatio, постоји, као што је речено, обимна и значајна литература, кроз коју аутор настоји да прокрчи себи пут. Свакако није лако под тим околностима доћи до нових сигурних резултата, па се младоме научнику свакако неће замерити што резултати, за које он верује да је у појединим питањима постигао, не оправдавају увек дужину разлагања и често нису нимало сигурнији, понекад су чак несумњиво мање сигурни од гледишта која он побија. Ипак, прикупљањем грађе и обнављањем дискусије о читавој литератури за поједина питања рановизантијског финансијског система он је несумњиво урадио користан посао.

Но, оно што делује мучно — то је супериорни аподиктички тон којим он износи своја мишљења и високопарна самоувереност са којом он мисли да може да одбаци супротна гледишта својих претходника. Чак и о Момзену каже, на једном месту да је његова теорија „на врло климавим ногама“ (стр. 73). Једна примедба Зека је — тако гласи његова пресуда — „неправедна и противречи истини“ (стр. 42). Реч је о Зековој констатацији да су нижи слојеви били јаче притиснути Диоклецијановим системом опорезивања него виши. К. одговара једним пледоајеом за правичност Диоклецијановог пореског система.

Његова књига није у ствари само историјска расправа, већ пре свега апологија. Не обазирући се на супротне исказе многобројних извора, он оспорава тежину пореског терета у Рановизантијском Царству. Царска пореска политика била је, према њему, руковођена пре свега бригом за добро поданика. И никако да се умори хвалећи узвишена начела и искрене намере царева „надахнутих бригом за добро својих поданика“. Он намере поистовећује са чињеницама. У првом делу овог рада, у првом поглављу које има наслов „Принципи“ и дели се на два потпоглавља „Оправданост опорезивања“ и „Начела опорезивања“, реч је, између осталог, и о томе да многи царски закони прокламују начело, да се приликом опорезивања мора руководити праведношћу, па закључак гласи: „Из реченога излази да је опорезивање у рановизантијској епохи било спроведено у духу праведности и стварне бриге за пореске обвезнике, пре свега за оне слабије“ (стр. 27).

Овако заснована апологија рановизантијске пореске политике служи, у крајњој линији, величању рановизантијског државног уређења уопште, а нарочито величању царева, изнад свих „владалачког“ цара Јустинијана I, о чијој „реконквисти“ К. увек говори у најузвишенијем тону. Још у предговору читамо да је аутор приликом израде свога рада „доживео драму једне епохе која ... је успела да савлада масовни налет недаћа и да се излије у велику епоху реконквисте“. [260] „Аутор се нашао“, тако пише даље, „пред борбеним напорима људи који су у оно време правили историју“, да би у најнеповољнијим условима свога времна спасли државу; али, исто тако, и пред њиховим искреним и истрајнијим настојањима да владају на спас и добробит својих поданика“ (стр. XII). Рановизантијско Царство оставља на њега утисак једне „младе државне организације“. Такав утисак није оно још ни на кога оставило, али К. тврди да га је стекао на основу посматрања царске пореске политике. „Уопште“, каже он (стр. 25) „у области додељивања пореских привилегија у рановизантијском периоду, стичемо утисак о једној младој државној организацији која се примиче врхунцу културне и политичке моћи, који представља VI век, и једној централној власти, која, додуше, мора да се бори, али је најзад, ипак, у стању да спроведе своју вољу, не само насупрот спољним, већ и насупрот унутрашњим непријатељима царства“ (под овим, како је то изложено у једном поглављу под насловом „Непријатељ изнутра“, треба разумети велепоседничку аристократију). Неколико страница пре тога — у завршној реченици увода (стр. 17) — било је већ речи о „величини напора овог државног организма који је — иако наследник једног дотрајалог царства предодређеног да пропадне — умео да из тих трошних састојака оснује нову државну организацију, здраву и способну за

живот, која је столећима не само могла да носи бакљу цивилизације, већ и да репрезентује читаву Европу и европску културу".

Читалац је мало изненађен оваквим реторским изливима у једној историји финансијског система, а, исто тако, и начином доказивања који често има карактер пледоајеа. Нарочито се аутор залаже да одбрани рановизантијску државу од „оптужбе" за фискализам. Он непрестано понавља да о неком фискализму рановизантијске државе не може бити ни говора. У одбрани ове своје главне тезе он не зна за компромисе. Примера ради, узмимо кратко поглавље о државним монополима (стр. 234—236), које треба да покаже да чак ни државни монополи — са једним изузетком монопола соли, који међутим наводно није представљао „апсолутни" монопол — нису служили фискалним, него или политичким, или економско-административним или другим непознатим („недокучивим") циљевима; и тако аутор долази опет до закључка: „Под таквим околностима можемо без даљега закључити да рановизантијски државни монополи... не могу бити употребљени као аргумент за гледиште да се рановизантијске државне финансије одликују наглашеном фискалном цртом" (стр. 236).

Тек на крају своје обимне књиге указује К. на то да савремени извори стално извештавају о неподношљивом пореском притиску и о немилосрдном тлачењу становништва од стране рановизантијских државних власти. Тек у завршном поглављу (стр. 264—273) он се осврће на неке од ових изворних података, али их решава по кратком поступку. Извори су тенденциозни, садрже лажи и клевете, јер су им аутори били „из овог или оног разлога смртни непријатељи дотичног цара" (стр. 265), или су припадали вишим слојевима, дакле били су „унутрашњи непријатељи царства а самим тим и цара" (стр. 268), или пак због тадашњих рђавих
[261] саобраћајних средстава и начина преношења вести нису могли бити довољно обавештени (стр. 268). И, најзад, постоје ипак и „извесни подаци пуни наклоности и признања" (стр. 269).

Пошто је на овај начин свршио са изворима који му сметају, К. на завршетку полемише против Е. Штајна, по коме је од Диоклецијанова времена „немилосрдни фискализам постао сталан принцип владавине" и нарочито против Ростовцељеве карактеристике познокримског државног система која почиње речима: „Тешко, неправедно опорезивање засновано на поробљавању сељака, као и градских

занатлија"... К. поучава великог историчара економске и социјалне историје Римског Царства да је слика коју је дао „суштински једноставно немогућа". Јер, „како би се иначе могао објаснити врхунац источноримске моћи у време реконквисте? Стално пропадање води само коначном паду, а не уздизању" (стр. 372). Према једном другом великом историчару, Шарлу Дилу, била је пак Јустинијанова епоха, „период реконквисте", време „ужасне фискалне тираније" (une tyrannie fiscale épouventable). А, цар Јустин II каже у једној новели од 566. да је после Јустинијанове смрти затекао „државну благајну преоптерећену дуговима и запалу у крајњу беду" (Zepos, Ius graecoromanum I, p. 1). За ову изјаву једног службеног царског акта није се нашло места у К.-овој књизи, иначе тако богатој цитатима.

За жаљење је, да К. у својој књизи није дао једну једноставну, јасну и стварну историју рановизантијског финансијског система, што би он, с обзиром на своју марљивост и обимна знања, био сасвим у стању да учини, него се упустио у најопштија разматрања, која, видели смо, нису испала нарочито срећно.

Између ове књиге и списа о настанку тематског уређења постоји извесна унутрашња повезаност. Новија византинолошка истраживања су утврдила да је тематско уређење било један од елемената оне обнове византијске државе која је уследила после кризе трулог позноримског, одн. рановизантијског државног организма и да његова појава пада у VII век. К., за кога је, ето, Рановизантијско Царство било „један млади државни организам", покушава, насупрот овоме, да докаже да тематско уређење нити је настало у VII веку, нити је имало већег значаја за византијски развој, и да у сваком случају није садржало „ништа социјално". Око доказа за ово потрудио се он већ раније у једној већој расправи објављеној на француском језику: Contribution au problème des „thèmes" byzantins, L'Hellénisme contemporain 10 (1956) 455—502. Његов рад на немачком језику је у суштини репродукција француске расправе, која је извесним допунама, као и још већом расплинутошћу излагања и још бројнијим понављањима достигла формат књиге. Аутор приказује у уводу поједине теорије о проблему тема и одговарајуће податке у изворима (што запрема преко трећину књиге), да се онда, при претресању спорних питања, поново врати на те теорије и да, на њему својствен начин, с њима полемише. И овде се он заузима за одређене тезе. Само један пример: у жељи да докаже да под Јустинијаном I „до-

[262] маћи елемент у војсци преовладава у односу на варварски“, он наводи између осталог (стр. 40) као „нарочито карактеристичан“ навод Е. Штајна (*E. Stein*, Studien zur Geschichte des byz. Reiches, 121) да је од виших официра Велизарове војске послате 533. г. против Вандала, само незнатан број био варварског порекла, а да је већина била из Тракије, но К. не помиње да Е. Штајн две странице иза тога (Studien, 123) наглашава: „Нико не пориче да још под Јустинијаном у саставу експедиционе војске доминира варварски елемент (федерати)“, и као потврду за то указује да је у војсци послатој против Вандалског царства „у коњици тада једино меродавној, бројни однос између numeri foederatorum и numeri militum ex catalogis био 9 : 4 и да је то свакако било отприлике правило“. Ово је стварно и карактеристично и важно, јер ће односи изгледати битно друкчији већ у војсци из краја VI века, а да и не говоримо о тематској војсци следећих столећа.

К. неуморно понавља да је тематско уређење резултат дугог, спорог, органског, неометаног развоја, и ставља почетак овог уређења — у прве деценије рановизантијске епохе. Он не увиђа да се једна историјска појава као што је тематско уређење свакако састоји из различитих елемената и да се надовезује на старије установе — што су и наглашавали сви истраживачи тематског уређења — али да појава једне или друге од тих старијих институција или било ког аналогног феномена — под сасвим другим историјским условима — ни издалека још не значи почетак тематске организације. Тако нпр. околност да је, као што К. (стр. 76) истиче, већ Константин Велики 334. г. населио Сармате у тадашње провинције Царства, нема баш ништа са проблемом тема, док насељавање Словена у теми Опсикија 688/9. представља изузетно важан моменат у развоју тематског уређења. Сумња у то да је тематска организација настала у VII веку, данас је за разборитог истраживача немогућа. Предмет озбиљне дискусије може, у крајњем случају, бити само питање ближег одређивања времена њених почетака. (Уп. *A. Pertusi*, La formation des thèmes byzantins, Berichte zum XI. Intern. Byzantinisten-Kongress, München 1958). Ове почетке обележава, као што сам већ често истицао, обавештење Теофанове хронике да се Ираклије, на почетку свог персијског похода 622. год. упутио у „област тема“ (уп. мој кореферат уз Пертузијев реферат; в. у овој књизи, стр. 120 сл.). Неки истраживачи којима се ово датовање чини сувише раним и који почетак тематског уређења стављају било у

тридесете године, било у другу половину VII века, износе, додуше, претпоставку да се Теофан у овом случају не придржава начина изражавања свог извора, као што то иначе чини, већ уноси у изворни текст појам свога времена (IX век). Ипак, нико још није навео ниједан пример који би доказао да је Теофан икада поступио на начин који му се приписује. Ни К. није успео да наведе такав пример.

У посебну заслугу К. приписује себи што је у својој поменутој француској расправи иступио против постојећег гледишта о вези између организације тема и насељавања војника. Штавише, он је просто огорчен што многи историчари прихватају ово гледиште, мада се оно, према њему,
не ослања „уопште ни на какав извор“, „ма како то изгле- [263]
дало невероватно“ (стр. 15 и понављања на стр. 16, 72, 73). Поводом тога да кажемо неколико речи, будући да је недавно и један истакнути историчар Византије, Пол Лемерл, покушао да доведе у сумњу повезаност оснивања тема са насељавањем трупа и стварањем војничких имања (*Paul Lemerle*, Esquisse pour une histoire agraire de Byzance, Revue hist. 219, 1, 1958, стр. 70 и д.; 219, 2, 1958, стр. 43 и д.). К. изгледа верује да се Лемерл повео за њим (стр. 2: Лемерл је наводно касније прихватио његове приговоре). Војничка добра (στρατιωτικὰ κτήματα) помињу се изричито, као што је познато, тек у законодавству X века. Међутим, ово законодавство, које настоји — узалудно — да заштити посед стратиота од апсорбовања од стране велепоседа, не означава врхунац поретка, а још мање његов почетак, већ најављује управо његов распад. Војничка добра постојала су, према томе, неоспорно још раније, вероватно знатно раније. Врло јаки разлози говоре за то да су она настала управо у вези са увођењем тематског уређења, тако да К.-ово негодовање против таквог гледишта није сасвим разумљиво, док је, напротив, врло разумљиво што је већина истраживача прихватила ово гледиште, пошто га је изнео прво Ф. Успенски а онда, независно од њега, заступао и ближе образложио Е. Штајн. Као што је познато, реч тема означава првобитно војни корпус и најстарије тематске области носе имена појединих војних одреда. Теме Опсикија (obsequium), Букеларија, Оптимата, Анатолика, Тракесијанаца, Арменијака нису неке географске ознаке, већ очигледно насеобине трупа из одговарајућих области; ово, утолико пре, што се тематска област Тракесијанаца налазила у Малој Азији, што је тема Анатолика такође била у западном делу Мале Азије и што се ни тема Арменијака нимало није поклапала са стварном

јерменском облашћу. Томе треба додати, да извори и пре X века доста јасно указују на постојање војничких имања, ако их и не именују изричито. Као што признаје и Лемерл (Rev. hist. 219, 2, стр. 59, прим. 2), извесне хагиографске приче изгледа претпостављају њихово постојање. Но, пре свега треба се сетити већ поменуте чињенице да је Јустинијан II године 688/9. дао населити мноштво Словена у теми Опсикија и да их је уврстио у војску, а то неоспорно значи да су ови Словени — исто као и раније насељени ратници византијских елитних трупа — постали тамо насељени стратиоти. Према томе, наука ће смети и даље да се држи свога пажљивим истраживањем стеченог становишта о вези између насељавања трупа и организовања тема.

Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 47 (1960) 258—263

Превела *Вера Стојић*

СПИСАК ИЛУСТРАЦИЈА

16. Печат Михаила IX Палеолога савладара (1294—1320) Андроника II са повеље Хиландару од јуна 1300. На аверсу Христос, на реверсу Михаило IX.

17. Изглед Цариграда крајем XV века (По Hartmann Schedel, Liber chronicarum — 1493).

18. Повеља деспота Андроника II Палеолога (1408—1423) светогорском манастиру Дионисиу од октобра 1417.

19—22 Менологеми цара Јована VIII Палеолога.

19. Јуни 1428. Простагма за Кутлумуш.

20. 4. децембар 1428. Простагма за Велику Лавру.

21. Октобар 1445. Простагма за манастир Свих Светих.

22. Април 1447. Писмо турском паши Сарижи.

Одабрала *Иванка Николајевић*

САДРЖАЈ

САБРАНА ДЕЛА ГЕОРГИЈА ОСТРОГОРСКОГ

Књига трећа

ИЗ ВИЗАНТИЈСКЕ ИСТОРИЈЕ,
ИСТОРИОГРАФИЈЕ И ПРОСОПОГРАФИЈЕ

Технички уредник

СТОЈАН МИЛЕУСНИЋ

Коректор

МИЛЕНА ДУШАНИЋ

Издавач

ИЗДАВАЧКО ПРЕДУЗЕЋЕ „ПРОСВЕТА"
БЕОГРАД, ДОБРАЧИНА 30

Штампа „КУЛТУРА" Београд

1970